

III. SEKCIA
NOVOVEKÉ DEJINY SPIŠA

Spiš v slovensko-poľských hospodárskych stykoch v 15. – 16. storočí

Scepusia in the Slovak-Polish Economic Affairs between the 15th to 16th Centuries

In spite of the High Tatras, which have always rather connected than divided Poland and Slovakia, very successful economic relations have flourished between these two nations since the Middle Ages. In some production branches, especially mining and metallurgy of precious and non-ferrous metals, the relations between Slovakia, Lesser Poland and Silesia gave origin to a special, interconnected and interdependent region whose historical importance has gone far beyond its regional borders as well as those of Central Europe. Today, this region and its manifold issues still needs further research by historians of both economic and technology fields.

Medzi Poľskom a Slovenskom sa už od stredoveku úspešne rozvíjali hospodárske vzťahy. Neprekážala im ani mohutná hradba Vysokých Tatier, ktoré naše národy odpradávná skôr spájali ako rozdeľovali. V niektorých odvetviach výroby, napríklad v baníctve a hutníctve drahých a farebných kovov, sa vytvoril na báze týchto stykov zo Slovenska, Malopoľska a Sliezska dokonca jeden bytostne od seba závislý ekonomický región, ktorý svojím historickým významom ďaleko prekračoval regionálne hranice, aj hranice strednej Európy a dodnes zostáva aktuálnym problémom európskych hospodárskych dejín a dejín techniky. Bola to najmä nová technológia sciedzania striebra z banskobystrickej medi za pomoci poľského (olkuszského) olova, ktorá bola do veľkokapacitných priemyselných rozmerov rozvinutá už koncom 15. storočia v turzovsko-fuggerovskom mediarskom podniku v Banskej Bystrici, na čom majú zásluhu dlhé roky hľadania a experimentovania v Turzovej hute v Mogile pri Krakove. Spiš tu zohrával kľúčovú úlohu. Výnimočnosť Spiša ako pohraničného územia (akéhosi „euroregiónu“ už v období stredoveku) možno najlepšie zdokumentovať na spišských Turzovcoch a ich najslávnejšom reprezentantovi Jánovi Turzovi z Betlanoviec (1437–1508), ktorí vyrástli v tomto prostredí a slávnymi sa stali vďaka slovensko-poľským hospodárskym stykom.

Osobnosť Jána Turzu bola v minulosti predmetom živého záujmu poľskej, nemeckej i maďarskej

historiografie. Jedinú knižnú monografiu o Jánovi Turzovi napísal roku 1928 nemecký historik Emil Reinhardt a venoval ju Turzovej činnosti v Goslari v rokoch 1478–1496.¹ Heuristicky precízne pracujúci Reinhardt zhrnul vo svojej práci všetko, čo bolo o počiatkoch levočských Turzovcov dovtedy napísané nielen v Nemecku, ale aj v Poľsku a Uhorsku, resp. v Maďarsku. Urobil to tak dokonale – pochválil ho neskôr v recenzii poľský historik Jan Ptašník – „jakby tego nie mógł zrobić lepiej żaden autor polski czy węgierski.“² Už Reinhardt si všimol, že poľskí a maďarskí autori zaoberajúci sa Jánom Turzom nevedia o jeho činnosti v Nemecku takmer nič, pretože poľské a uhorské pramene o tom mlčia. Ale čo je podľa Reinhardta ešte horšie, je skutočnosť, ktorú charakterizoval veľmi výstižne slovami: „Die polnische und die ungarische Thurzo-Forschung gehen fremd nebeneinander her, beide sind in Deutschland so gut wie unbekannt...“³

Taká bola situácia v roku 1928 a do šesťdesiatych rokov toho istého storočia sa zmenila len málo. Vtedy rozvoj fuggerovského bádania v Nemecku opäť podnietil záujem historikov aj o významných spoločníkov Jakuba Fuggera v podnikateľskej spoločnosti „Ungarischer Handel“ – o Turzovcov. V Poľsku medzitým záujem o nich ochabol. Z maďarských prác treba spomenúť podnetnú genealogickú štúdiu Antala Fekete-Nagya z roku 1934.⁴ Na Slovensku bol až do začiatku sedemdesiatych rokov jediným odborným

* Doc. PhDr. Marián SKLADANÝ, CSc. Pôsobí na Katedre všeobecných dejín FiF Univerzity Komenského v Bratislave. Zaoberá sa rodinou Turzovcov a neskorostredovekými hospodárskymi dejinami.

¹ E. REINHARDT: *Johann Thurzo von Bethlenfalva, Bürger und Konsul von Krakau in Goslar (1478–1496)*. Goslar a.H. 1928.

² In: *Rocznik Krakowski* (ďalej RK), roč. 22, 1929, s. 155.

³ REINHARDT: *Johann Thurzo von Bethlenfalva*, s. 5.

⁴ A. FEKETE-NAGY: A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete, in: *Turul*, roč. 48, 1934, s. 1–15.

článkom o levočských Turzovcoch päťstránkový príspevok z roku 1921 v trojjazyčnom časopise Spišského historického spolku. Košický archívár Ludovít Kemény v ňom publikoval rozšírené registry desiatich archívnych dokumentov z košického mestského archívu o hospodárskej činnosti levočských Turzovcov v druhej polovici 15. storočia s úmyslom ukázať, „jako sa Thurzovci sem dostali a zbohatli a jako sa tak rýchle pozdvihli.“ Už Keménymu bolo jasné, že „veľké bohatstvo a historické poslanie rodiny založil Ján II., ktorý ako mešťanosta (!) Krakova odkúpil (!) hornouhorskej bane Jána Korvína, syna kráľa Mateja; potom spoločne s Fuggerovcami robil ďalekosiahle obchody s meďou.“⁵

Odhládnuť od celého radu nepresností, ktorých sa L. Kemény v krátkom komentári k publikovaným registrom dopustil, slúži mu za česť, že upozornil na meštianskych príslušníkov turzovského rodu, ktorí sa najviac zaslúžili o jeho neskoršie bohatstvo.

V poslednom období možno zaznamenať oživenie historického záujmu o Turzovcov⁶ a v tejto súvislosti sa opäť hovorí o ich pôvode i o ceste, ktorá ich priviedla v relatívne krátkom čase k ohromnej zámožnosti a sláve. Turzovci patrili k tým uhorským magnátskym rodinám, ktorých historické osudy sú veľmi úzko späté s územím dnešného Slovenska, keďže na Slovensku (v spišských Betlanovciach) mali svoj pôvod a na Slovensku (na Spiši, na Orave, na Považí a inde) nadobudli a vlastnili rozsiahly majetok, ktorým sa zaraďovali v 16. storočí a v prvej tretine 17. storočia (až do vymretia rodiny po meči roku 1636) medzi najbohatšie magnátske rodiny feudálneho Uhorska. Vďaka svojej zámožnosti stali sa mnohí príslušníci turzovskej rodiny významnými svetskými a cirkevnými hodnosťármi, čo im umožňovalo ďalej rozširovať rodinné majetky a zväčšovať svoje bohatstvo. Cesta k zámožnosti mala však u Turzovcov istú špecifickú črtu, ktorá nebola typická pre ostatnú uhorskú šľachtu. Najstarších známych predkov Turzovcov máme doložených v prvej štvrtine 15. storočia ako príslušníkov drobnej šľachty výsadnej oblasti spišských kopijníkov. Z tohto postavenia sa v priebehu jedného storočia vyšvihli medzi popredné magnátske rody, avšak nie priamočiarym vývojom v rámci svojho šľachtického stavu, ale zaujímavou meta-

morfózou – dočasným prechodom do meštianskeho stavu. Ako mešťania sa zapojili Turzovci do diaľkového obchodu, najmä veľmi výnosného obchodu s kovmi, ktorý ich veľmi skoro a celkom zákonito priviedol k baníckemu a hutníckemu podnikaniu. Akumulovaný obchodný kapitál investovali neskôr do pozemkového vlastníctva, čím sa postupne ako zemepáni opäť vrátili k svojmu pôvodnému šľachtickému stavu. Je to v našich pomeroch ojedinelý, no v širšom zmysle veľmi charakteristický príklad, odrážajúci štruktúrne premeny vo vývoji európskeho hospodárstva na prelome 15. a 16. storočia.

Medzi zámožných feudálov sa Turzovci vyšvihli vďaka bohatstvu, o ktoré sa zaslúžili predovšetkým meštianski príslušníci ich rodiny. Ide v podstate o tri generácie Turzovcov – mešťanov: Najstaršiu predstavuje levočský mešťan a radný Juraj Turzo, ktorý zomrel niekedy pred 21. májom 1458.⁷ Po ňom prevzal vedenie rodinnej firmy v Levoči najstarší z jeho troch synov – Martin. Prostredný Ján založil po roku 1465 filiálku turzovskej firmy v Krakove, z ktorej sa čoskoro vyvinula centrála turzovského obchodného domu. Prispelo k tomu vedúce postavenie mesta Krakova v obchode v tejto oblasti, ale nemalou mierou sa o to pričínal sám Ján Turzo, ktorý sa ukázal ako najschopnejší pokračovateľ svojho otca v obchodnej a podnikateľskej činnosti. Stal sa prototypom ranokapitalistického veľkopodnikateľa v karpatskej oblasti, akým bol v Nemecku v tom čase augsburský kupec a bankár Jakub Fugger Bohatý (1459–1525). Nebolo preto vecou náhody, keď sa títo dvaja veľikáni stretli ako rovnocenní partneri v spoločnom ranokapitalistickom podniku „Ungarische Handel“ (1494–1525). Podnikateľské aktivity tejto druhej generácie levočsko-krakovských Turzovcov široko presiahli rámec miest, v ktorých voľakedy ako kupci a banskí podnikatelia začínali. Využíjúc nahromadené bohatstvo, mohli viacerí z ich potomkov prekročiť svoj dovtedajší spoločenský status a ako preláti alebo svetskí feudáli prešli do radov vysokej feudalit. Z piatich synov krakovského Jána Turzu len druhorodený Juraj (1467–1521) nasledoval otca vo vedení turzovsko-fuggerovského mediarskeho podniku. Stal sa krakovským mešťanom a konzulom. Po smrti otca sa už v Krakove zdržiaval málo a roku 1517 sa natrvalo presťahoval do Augsburgu.

⁵ L. KEMÉNY: O predkoch spišských Thurzovcov : Archívne dáta, in: *Zprávy z minulosti Spišskej župy*, roč. 12, 1921, s. 35–39.

⁶ K. LAMBRECHT: Aufstiegschancen und Handlungsräume in ostmitteleuropäischen Zentren um 1500 : Das Beispiel der Unternehmerfamilie Thurzó, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, roč. 77, 1998, no. 3, s. 317–346.

⁷ Základné genealogické údaje o najstarších Turzovcoch obsahuje naša štúdia M. SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, in: *Nové obzory* (ďalej NO), roč. 19, 1977, s. 153–170.

Rovnako v Levoči po Martinovi z druhej generácie Turzovcov – mešťanov pokračoval v obchodnej činnosti otca na prelome 15. a 16. storočia jeho rovnomenný syn a po ňom jeho mladší brat Peter. Ale ani ten už v roku 1513 nežil.⁸ „Meštianska etapa“ v dejinách turzovského rodu netrvala dlho. V spojení s Levočou necelých sto rokov a v spojení s Krakovom presne 52 rokov. Možno práve preto sa na týchto meštianskych predkov neskorších Turzovcov postupne zabúda.

V Krakove, ktorý sa kedysi honosil mecenášstvom svojho zámožného mešťana a krakovského konzula Jána Turzu, celkom zabudli na jeho zásluhy o slávny mariánsky oltár vo farskom kostole, doložené historickými prameňmi v krakovských archívoch.⁹ Všimla si to nedávno aj nemecká historička Karen Lambrechtová, ktorá venovala faktograficky bohato fundovanú štúdiu podnikateľskej činnosti levočsko-krakovských Turzovcov okolo roku 1500 ako „pozitívny a inšpirujúci historický príklad v súvislosti s aktuálnym úsilím krajín stredo-východnej Európy o integráciu do novo sa formujúcej Európy.“ Len sa jej zdá až zarážajúce, ako málo sa dnes o Turzovcoch, napriek ich historickému významu, vie. A o Krakove v tomto kontexte píše: „Mesto Krakov, ktoré sa považovalo okolo roku 1500 za mesto Turzovcov – tak ako sa Augsburg považoval za mesto Fuggerovcov – si už dnes ani len nespomenie na jedného zo svojich najpozoruhodnejších mešťanov. V najnovších trojväzkových dejinách mesta sotva nájdeme zmienku o krakovskom konzulovi a hospodárskom magnátovi Jánovi Turzovi, pre ktorého bola výstavba hlavného oltára v Kostole Panny Márie srdcovou záležitosťou.“¹⁰

V Levoči pripomína Turzovcov malebný Turzov dom na hlavom Námestí Majstra Pavla z Levoče. Zaslúžili sa o to ich neskorší nástupcovia v spišskom županstve a príbuzní Čákiovci (Csáky), ktorí to nechali na fasádu domu v roku 1904 pri príležitosti jeho neorenesančnej sgrafitovej výzdoby aj napísať. Ináč by sa na to, že to bol kedysi turzovský dom, bolo celkom určite zabudlo. Zostali po nich ešte početné epitafy a mortuária v Kostole svätého Jakuba, kde sa nechali

pochovať viacerí príslušníci turzovskej rodiny, hoci už v Levoči dávno nebývali. V roku 1532 predali dokonca svoj dlhmi zafažený a spustnutý dom v Levoči.¹¹

Pre nedostatok pramenných dokladov je len veľmi ťažké dokumentovať historickú cestu obchodného domu levočsko-krakovských Turzovcov od skromných počiatkov k ich neskoršiemu postaveniu „hospodárskych magnátov“ a ranokapitalistických podnikateľov európskeho formátu. Ján Turzo sa nám objavuje v Krakove akoby z ničoho nič a hoci vieme, že tam prišiel z Levoče, pripadá nám cudzo. Mal už vtedy dvadsaťosem rokov a o jeho dovtedajšom živote nevieme celkom nič. Preto jeho osobu dodnes opriadajú aj v serióznej vedeckej literatúre rozličné legendy a niektorí historici nechcú pripustiť, že by podnikateľská rodina takýchto kvalít mohla vyrásť v domácom prostredí. Napriek dostatočne preukázanému spišskému pôvodu levočsko-krakovských Turzovcov¹² teória o ich nemeckom či rakúskom pôvode žije aj v najnovšej historickej spisbe.¹³ To je ďalší dôvod na to, aby sme nezabúdali na meštianskych predkov spišských Turzovcov, a hoc aj len z paberkov zachovaných pramenných dokladov, pokúsili sa zrekonštruovať ich životné osudy a hospodársku činnosť. Vnesieme tým aspoň trochu svetla do doby a prostredia, o ktorom zatiaľ len veľmi málo vieme.

Nešťastnou zhodou okolností sa totiž stalo, že mesto Levoča prišlo o svoj stredoveký archív pri požiari roku 1550. Zo stredovekých mestských archívov Gelnice a Smolníka sa zachovali len trosky a aj stredoveký archív mesta Banskej Bystrice, kam až siahala podnikateľská činnosť spišských ťažiarov a kupcov v stredoveku,¹⁴ zhorrel pri veľkom požiari v apríli 1500. Akčný rádius podnikateľskej činnosti levočských Turzovcov bol predsa len ešte o niečo širší, a tak je nádej, že sa k dejinám ich rodiny nájdú rozptýlené pramenné doklady azda aj niekde inde. Na príklade Turzovcov si potom bude možné urobiť aspoň rámcovú predstavu aj o podnikateľských aktivitách ostatného spišského meštianstva.

⁸ S. A. SROKA: Príspevok ku geneológii Thurzovcov, in: *Genealogicko-heraldický hlas*, roč. 2, 1996, s. 36.

⁹ J. PTAŠNÍK: Ze studyów nad Witem Stwoszem i jego rodziną, in: *RK*, roč. 13, 1911, s. 111–185.

¹⁰ LAMBRECHT: Aufstiegschancen und Handlungsräume, s. 322.

¹¹ I. CHALUPECKÝ: Levoča v dobe Majstra Pavla, in: *Majster Pavol z Levoče – život, dielo, doba* : Zborník referátov zo seminára, ed. M. Novotná. Košice 1991, s. 15.

¹² SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, s. 155–156.

¹³ P. KALUS: *Die Fugger in der Slowakei*. Augsburg 1999, s. 40. LAMBRECHT: Aufstiegschancen und Handlungsräume, s. 326 a K. REIN: Der Münchner Thurzo-Kodex, in: *Südostdeutsches Archiv*, roč. 9, 1966, s. 155–158.

¹⁴ O. R. HALAGA: *Košice-Balt : Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)*. Košice 1975, s. 176–178 (Prenikanie spišských kupcov do stredoslovenského baníctva).

Začať nám treba v Levoči, lebo s ňou sú počiatky Turzovcov nerozlučne spojené. Viacerí príslušníci turzovskej rodiny robili česť svojmu mestu ďaleko za jeho hranicami, zatiaľ čo mesto Levoča svojím vyspelým hospodárstvom, rozvinutými obchodnými a kultúrnymi stykmi zaslúžilo sa o rýchly majetkový a spoločenský vzostup Turzovcov. Na veci nič nemení skutočnosť, že ich pôvod treba hľadať medzi príslušníkmi drobnej šľachty z výsadnej oblasti Stolice X spišských kopijníkov (*Sedes decem lanceatorum*).

Synom spišského kopijníka Jána z Betlanoviec bol najstarší historicky známy predok Turzovcov – Juraj Turzo (*Georgius dictus Turzo, filius Johannis de Bethlenfalwa*). Stretávame sa s ním prvýkrát v listine kráľa Žigmunda Luxemburského z 19. marca 1430, kde je spolu s nevlastným bratom Martinom, synom nebohého Bartolomeja a kastelánom na hrade „Wywar“ (Ujvár, Nový hrad, Hanigovský hrad v Šarišskej stolici), obdarovaný majetkami v Turčianskej stolici. Dostali mestečko Sučany a dediny Podhradie, Krpelany, Konské a Nolčovo.¹⁵ Nevlastní bratia mali rozličných otcov – Juraj bol synom Jána z Betlanoviec a Martin synom Bartolomeja, ktorý v tom čase už nežil. Mali zrejme spoločnú matku alebo z nejakých iných dôvodov sa mohli podieľať na spoločnom majetku. Vzťah Martina k Jurajovi je v kráľovskej listine vyjadrený formuláciou „frater condivisionalis“, čo by mohlo znamenať brata s právom deliť sa o dedičstvo. V samosprávnej oblasti spišských kopijníkov skutočne platilo zvláštne dedičské právo, podľa ktorého – ak vymrela rodina po meči – prechádzal majetok na vdovu alebo manžela dcéry, keď prevzal na seba kopijnícke záväzky, to znamená účasť v kráľovskom vojsku, resp. strážnu službu pri ochrane hraníc.¹⁶

Veľmi podrobne sú v kráľovskej donácii vymenované dôvody darovania majetku, čo sa pri podobných príležitostiach zvyčajne odbilo nejakou všeobecnou vzletnou frázou. Tu sú konkrétne uvedené preukázané služby a zásluhy obdarovaných: účasť Martina v bitke pri Nikopoli (1396),

kde padli dvaja Martinovi a Jurajovi bratia; pomoc Martina a Juraja kráľovi, keď Horné Uhorsko (*partes nostras superiores*) napadli poľské vojská; spolu s ďalšími bratmi, príbuznými a ostatnými Spišiakmi (Martin bol vtedy spišským kapitánom) zadržali Martin a Juraj vo Vysokých Tatrách pred útekom do Poľska kráľom stíhaného Vlada,¹⁷ ^{17a} syna valašského vojvodu Mirčeou,¹⁸ a odovzdali ho kráľovi,¹⁹ ďalej kráľ Žigmund vysoko oceňuje spoľahlivé služby kastelána Martina v početných posolstvách a diplomatických misiách k poľskému kráľovi Vladislavovi II. (1386–1430).

Vojenský, resp. vojensko-politický ráz týchto zásluh prezrádza, že sa vzťahujú viac na kastelána Martina (ktorý bol istý čas kapitánom Spišského hradu) ako na jeho nevlastného brata Juraja. Martin bol okrem toho starší, veď sa zúčastnil roku 1396 bitky pri Nikopoli. Juraj nemusel byť oveľa mladší, ale pravdepodobne pre mladý vek sa bitky pri Nikopoli nemohol zúčastniť. Ale za to tam bojovali jeho ďalší dvaja bratia, ktorí na bojisku nechali svoje životy. Pred rokom 1444 Martin zomrel. Zostala po ňom vdova Alžbeta. Skoro zomrel aj jeho syn Juraj, doložený v prameňoch iba ojedinele k roku 1433. Keď roku 1462 vyplácali synovia Juraja Turzu dedičov po nebohom Martinovi, žila iba jeho vdova a dcéra.²⁰

V Žigmundovej listine z roku 1430 sa Juraj Turzo bližšie neidentifikuje, uvádza sa iba ako syn Jána z Betlanoviec, hoci mohol byť v tom čase už levočským mešťanom a obchodníkom. Pretože ešte stále obhajujú najmä niektorí nemeckí historici rakúsky pôvod spišských Turzovcov, treba sa nám vyjadriť k eventualite, či tým prisťahovalcom z Rakúska nemohol byť levočský Juraj Turzo, ktorý sa priženil do kopijníckej rodiny šľachticov z Betlanoviec.

V prameňoch cisterciatskeho kláštora Zwettl v Dolnom Rakúsku máme v rokoch 1212 až 1331 bohato doložený rod „Turso“ (*Torso, Torse, Tverse, Turs, Tuersen, Torsones*), rakúskych ministeriálov z Lichtenfelsu a Rauhenecku.²¹ Od nich odvodzoval pôvod betlanovských Turzovcov už

¹⁵ SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, s. 156–157.

¹⁶ FEKETE-NAGY: A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete, s. 4.

¹⁷ Vlad, syn valašského vojvodu Mirčeou, neskorší valašský vojvoda Vlad II. Dracul (1435–1447). Bol vychovávaný na dvore kráľa Žigmunda ako jeho kandidát na post valašského vojvodu proti Danovi (Danielovi), ktorý bol valašským vojvodom v rokoch 1420 až 1431. – E. MÁLYUSZ: *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*. Budapest 1990, s. 141–142, 158.

^{17a} Vlad II. Dracul bol otcom valašského vojvodu Vlada III. Dracula (Țepeș, to jest Narážač, 1456–1462 a 1476).

¹⁸ Mircea (Mirche, Mirče) z dynastie Basarab bol valašským vojvodom v rokoch 1387–1418.

¹⁹ E. KÖSZEGHY: Ein Kampf der Zipser in der Tatra mit einem wallachischen Wojwodensohne, in: *Mitteilungen aus der Vergangenheit der Zips*, roč. 16, 1934, s. 13–23.

²⁰ FEKETE-NAGY: A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete, s. 13–14.

²¹ Das „Stiftungen-Buch“ des Cistercienser-Klosters Zwettl, in: *Fontes rerum austriacarum*, vol. 2/3, ed. Johann von Frast. Wien 1851, *passim*.

v 18. storočí spišský historik Karol Wagner,²² hoci kontinuitu medzi rakúskymi a betlanovskými Turzovcami sa mu nepodarilo dokázať. Na rozdiel od neho maďarský historik A. Fekete-Nagy v stále modernej genealogickej štúdií z roku 1934 obhájil a dokumentoval domáci pôvod betlanovských Turzovcov. Rodinu Jána z Betlanoviec, ktorého synom bol Juraj, nazývaný Turzo, sa mu podarilo vystopovať smerom do minulosti až po rok 1260. Diskutabilné sú len jeho závery, považujúce spišských kopijníkov za najstarších maďarských obyvateľov Spiša, čím chcel zároveň dokázať maďarský pôvod betlanovských Turzovcov.²³

Ak by sme pripustili možnosť, že za Žigmunda Luxemburského sa aj medzi lancéatov mohli dostať cudzinci – Rakušáci, musel by byť tým prvým Turzom už Ján z Betlanoviec, nie jeho syn. A ak by bol „Tursom“ – dolnorakúskym rytierom, nepísali by ho v donačnej listine „*dictus Turzo*“, ale prosto Turso. Preto sa nám vidí pravdepodobnejšia interpretácia A. Fekete-Nagya, že prezývka „Turzo“ mohla pochádzať zo staromaďarského slova „turzani“, čo znamená „kutať“ (po mineráloch, rudách). Kvôli úplnosti treba pripomenúť aj výhrady nemeckého germanistu Kurta Reina, ktorý slovo „turzani“ považuje za odvodené od mena Turzo, tak ako od mena Fugger boli odvodené v starej nemčine slovesá „fuggern, fuckern“ čo znamená „wuchern“, teda úžerníčiť.²⁴

No ale bez ohľadu na tieto spory, jedno je isté, že v roku 1430 prvýkrát doložený Juraj, nazývaný Turzo, mohol byť už v tom čase levočským mešťanom a kupcom. O šesť rokov sa s ním totiž stretávame v situácii, ktorá to predpokladá.

Dňa 21. júla 1436 zasadal v Krakove na radnici zmierovací súd, ktorý riešil spor medzi krakovským mešťanom a kupcom Petrom Grazerom a Jurajom Turzom z Levoče (*Thorso Jorge de Lewczowia*). Grazerovu stranu zastupovali Krakovčania Klaus Kezinger, Marek Cunze a Martin Chmel, Turzu zastupovali Levočania Juraj Swarcz, Wilhelm Ján Sweidnizer a Juraj Orient. Predmetom sporu boli nezrovnalosti, ktoré vznikli medzi oboma partnermi v ich vzájomných obchodných stykoch. Peter Grazer žaloval Juraja Turzu, že mu poslal do Košíc 400 postavov súkna, a keď už boli vozy so súknom na

cestě do Kazimierza, dostal od Turzu list, aby mu súkno neposielal, lebo ho nebude môcť načas zaplatiť. Grazer vrátil zásielku späť, no škodoval pri tom 9 zlatých, ktoré musel vyplatiť povozníkom. Ďalej sa Grazer sťažovala na Turzu, že mu na svoj dlh 228 a pol zlatých posielal do Krakova kadidlo (*weyrach*) a zázvor (*jngber*) a nútil ho, aby to predával na Turzovo konto. Grazer s tým nesúhlasil, za odpredané množstvo kadidla a zázvoru poslal Turzovi olovo a žiadal od neho vrátenie dlhu. Okrem toho posielal Turzo na svoj dlh Grazerovi „cindelín“ (druh taftu) a nútil ho odpredať 141 lakťov za vysokú cenu (4 lakte za 1 zlatku); s Grazerovým synom uzavrel Turzo dohodu o predaji hrozienuk, fig a mandlí (takisto ako rekompenzáciu svojho dlhu), čím poškodil Grazeru údajne o 12 zlatých. Turzo sa sťažoval na Grazeru, že mu poslal do Levoče nekvalitný olivový olej a odmietol obvinenie, že sa zaviazal Grazerovmu synovi odpredať všetok olej, ktorý mu Grazer poslal, a to buď v Levoči, alebo vo Viedni.²⁵

Ako vidno z uvedeného dokumentu, Juraj Turzo z Levoče bol už v roku 1436 naplno zapojený do pravidelných a rozvinutých obchodných kontaktov s Krakovom, ktoré nemohli trvať rok-dva, ale museli byť staršieho dáta. Sortiment tovarov, s ktorými obchodoval, tvorili napospol artikle diaľkového obchodu – orientálne korenia, vzácne tkaniny, južné plodiny, ale aj poľské olovo. Okrem Levoče a Krakova sú ako ďalšie miesta odbytu spomínané Košice a Viedeň. Excentricky položená Viedeň sa tu nespomína náhodne. Svedčí o tom vlastnou rukou podpísaný list Juraja Turzu z Levoče richtárovi a rade mesta Bratislavy zo 7. marca 1449. Prosí v ňom Bratislavčanov, aby dlh 100 zlatých, splatný na Veľkú noc (13. apríla), vyplatili už skôr jeho sluhovi Jankovi, ktorý sa preukáže týmto listom. Z kontextu ďalej vyplýva, že to nebola prvá pôžička Juraja Turzu bratislavskej mestskej rade. Ak by jeho prosbe nemohli vyhovieť, žiada ich, aby peniaze poslali v dohodnutom termíne Šimonovi Pötelovi do Viedne (Simon Poetelen czu Wyen).²⁶

Šimon Pötel viedol v rokoch 1431 až 1483 najväčšiu obchodnú spoločnosť vo Viedni, udržiavajúcu čulé obchodné kontakty na jednej strane s Benátkami, na druhej strane s Uhorskom.

²² Genealogia familiae Thurzo de Bethlemfalva, in: C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 4. Posonii et Cassoviae 1778, s. 47, 60.

²³ FEKETE-NAGY: A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete, s. 4, 15.

²⁴ REIN: Der Münchner Thurzo-Kodex, s. 157.

²⁵ Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (ďalej WAP Kraków). *Consularia Cracoviensia* 428/1412–1449, pag. 368. J. PIAŚNIK: Turzonowie w Polsce i ich stosunki z Fuggerami, in: *Przewodnik Naukowy i Literacki*, roč. 33, 1905, s. 831.

²⁶ Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), listina č. 2443.

V dome nemeckých kupcov v Benátkach (*Fondaco dei Tedeschi*) mala pridelenú osobitnú miestnosť. Od benátskeho dóžu a Rady desiatic sa jej obchodu dostávalo zvláštnej ochrany. Šimon Pötel obchodoval aj so slovenskou meďou, ktorú odoberal od „medených grófov“, monopolných nájomcov baní na meď od uhorského kráľa Žigmunda Luxemburského. Zatiaľ sme poznali len jedného takéhoto „medeného grófa“ – Jána Falbrechta z Torune, ktorý bol roku 1431 aj kremnickým komorným grófom.²⁷ Po ňom tu boli zrejme aj ďalší, keďže v súvislosti so Šimonom Pötelom sa spomína Thomas Mediolanus²⁸ a ako jeho nástupca roku 1437 Romuald Ramaldeschi. Viedenský historik Richard Perger, ktorý venoval Šimonovi Pötelovi a jeho obchodnej spoločnosti obsiahlu štúdiu, pozná aj spomínaný list Juraja Turzu z Archívu mesta Bratislavy. Nedokázal ho však správne interpretovať. Nevšimol si, že list bol odoslaný z Levoče (*Lewtscha*), skomolil meno odosielateľa (*Jörg Turs* namiesto jasného podpisu *Jurg Turso*) i pekným slovenským krstným menom pomenovaného sluhu (*Jans* namiesto *Jancko*).²⁹ Richard Perger sa sťažuje na nedostatok pramenných dokladov o činnosti viedenskej obchodnej spoločnosti Šimona Pötela. Ale aj zo zachovaných zlomkov je možné si domyslieť, aký charakter mohli mať jeho obchodné kontakty s Jurajom Turzom z Levoče. Prostredníctvom Šimona Pötela sa mohol Turzo dostať k artiklom diaľkového obchodu z Benátok, čo potom rekompenzoval dodávkami medi do Viedne. Tie už zabezpečoval sám, keď po smrti Žigmunda Luxemburského odpadlo sprostredkovateľstvo kráľových „medených grófov.“

Neobyčajne cenný doklad o Turzových obchodoch s meďou na trase Budín–Rusovce–(Viedeň) z roku 1452 sa nachádza v bratislavskom mestskom archíve: Správca bratislavskej tridsiatkovej stanice v Rusovciach Ján Kochaym si pýta 7. októbra 1452 od bratislavského richtára Štefana Lista radu, ako má postupovať pri inkasovaní tridsiatkového cla od niekoľkých vozov naložených

meďou, patriacich Jurajovi Turzovi z Levoče. Vozy prechádzali cez rusovskú tridsiatkovú stanicu smerom od Budína a Turzovi služobníci protestovali, že museli zaplatiť požadované colné poplatky *tricezimátorovi* v Budíne. Zaujímavá je Kochaymova charakteristika Juraja Turzu ako energického muža, ktorý si vie hájiť svoje práva („der Turzy Jorig ist ein man von vil Worten“). Navyše sa vraj vyslovil, že Kochaymovým pánom (teda bratislavskej mestskej rade) už v mnohom poslužil, takže by mal byť od tridsiatku oslobodený.³⁰

Surovinové zdroje pre turzovský obchod s meďou poskytoval najpravdepodobnejšie spišsko-gemerský medenorudný revír (Gelnica, Smolník), kde boli Turzovci čoskoro zainteresovaní ako banskí ťažiar. Doteraz veľmi málo prebádané dejiny medenorudného baníctva na Spiši a v Gemeri nám nedovoľujú presnejšie postihnúť cestu levočských Turzovcov k obchodu s kovmi a k banskému podnikaniu, ktorého začiatky treba hľadať zrejme práve v tejto oblasti. Spojené boli už s osobou Juraja Turzu, zakladateľa rodiny levočských Turzovcov, ktorý ako príslušník široko rozvetvenej rodiny pánov z Betlanoviec dostal prezývku „Turzo“, označujúcu v starej maďarčine človeka, ktorý kutá po mineráloch, kovoch. Rovnako ako iný ich blízky príbuzný, takisto z rodu pánov z Betlanoviec (*de Bethlenfalva*), dostal prezývku „Tatár“ a toto priezvisko prešlo aj na jeho potomstvo.³¹

Ako zámožný levočský mešťan stal sa Juraj Turzo iste veľmi skoro aj členom mestskej rady v Levoči. V marci 1452 zastupoval mesto Levoču na rokovaní uhorských stavov s Jánom Huňadym (Hunyady) a rakúskymi stavmi vo Viedni.³² V septembri 1452 požičal Juraj Turzo („Georgius Twrzo de Bethlenfalwa, protunc concivis Lewtschewiensis“) županovi Spišskej župy Mikulášovi Brcalovi 2130 kremnických dukátov, za čo dostal do zálohu Spišský hrad s troma dedinami, mýto v Spišskom Podhradí a v Kolinovciach, polovičný podiel na zisku z tridsiatkov v Košiciach, Bardejove, Levoči, Kežmarku, Humennom a v Starej Ľubovni a iné výsady.³³ Pre ďalší rozvoj

²⁷ J. VLACHOVIČ: Slovenská meď v 16. a 17. storočí. Bratislava 1964, s. 24.

²⁸ V roku 1435 je Thomas de Melanen doložený ako „comes montanarum cupri et argenti de Gelnicia et Smolnicia“. Pozri HALAGA: *Košice–Balt*, s. 196, pozn. 181.

²⁹ R. PERGER: Simon Pötel und seine Handelsgesellschaft, in: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, roč. 40, 1984, s. 7–88.

³⁰ AMB, listina č. 2787.

³¹ F. FEDERMAYER: Henckelovci zo Spišského Štvrtka a erb Turzovcov, in: *Genealogicko-heraldický hlas*, roč. 1, 1999, s. 27–28.

³² J. ŠPIRKO: *Husiti, jiskrovci a bratříci v dejinách Spiša (1431–1462)*. Levoča 1937, s. 73. M. SUCHÝ: *Dejiny Levoče*, vol. 1. Košice 1974, s. 117.

³³ Kvitanica a donácia Mikuláša Brcala z Dobrej zo dňa 14. septembra 1452 v Maďarskom krajinskom archíve (MOL) Budapest, sign. D1. 14.576 (podľa fotokópie v HÚ SAV Bratislava). Pozri tiež FEKETE-NAGY: *A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete*, s. 3 (s chybným uvedením roku). ŠPIRKO: *Husiti, jiskrovci a bratříci*, s. 59. L. HOFFMANN: *Husiti a bratřícke revolučné hnutie v dejinách Slovenska*, in: *NO*, roč. 2, 1960, s. 154 (s chybným datovaním zálohovania Spišského hradu. Pozri SUCHÝ: *Dejiny Levoče*, vol. 1, s. 112.

Turzových obchodných stykov (najmä s Poľskom) to malo iste ohromný význam. V čase, keď mal Juraj Turzo v zálohu Spišský hrad, vykonával tam funkciu kastelána Juraj Tatár, ktorého Turzo nazýval svojím bratom.³⁴ Ešte 10. novembra 1460 bol Spišský hrad v rukách Turzovcov, ale už sa pripravovalo jeho odovzdanie kráľovi. Juraj Turzo v tom čase nežil. Spišský hrad mali odovzdať jeho synovia. Kráľ Matej Korvín v liste Bardejovčanom konkrétne uvádza Martina Turzu a jeho bratov.³⁵

Juraj Turzo zomrel už dva roky predtým, ako to vyplýva z mandátu kráľa Mateja Korvína z 21. mája 1458, v ktorom sa prvýkrát stretávame s menami všetkých troch synov vtedy už nebohého Juraja Turzu – Martinom, Jánom a Teofilom. Spolu s mešťanmi Smolníka a Švedlára (konkrétne sú spomínaní Mikuláš Mülner a Urban Prister) sa synovia Juraja Turzu sťažovali u kráľa na výčiny kastelánov hradov Krásna Hôrka a Szádvár (v Maďarsku) voči uhliarom pracujúcim v okolitých lesoch, čím bola ochromená ich práca.³⁶ Narušenie výroby dreveného uhlia vážne postihovalo prácu v hutách a na nej boli sťažovatelia (ako banskí podnikatelia a obchodníci s kovmi) bytostne zainteresovaní.

Ako vidno, synovia Juraja Turzu pokračovali v podnikateľských aktivitách otca a najstarší Martin zrejme prevzal po otcovej smrti vedenie levočskej rodinnej firmy. Obchodná činnosť levočských Turzovcov bola podmienená na jednej strane priamou podnikateľskou zaangažovanosťou v spišsko-gemerskom baníctve a na druhej strane trvalým obchodným spojením s Krakovom, ktorý sa stal hlavným odbytkom pre ich obchod s kovmi. Krakov nadobudol už v 14., ale najmä v 15. storočí kľúčové postavenie v obchode

so slovenskou meďou. Takmer poldruha storočia trvajúca obchodná vojna s Toruňou o monopol na obchod so slovenskou meďou sa skončila víťazstvom Krakova, ktorý bol navyše hlavným exportérom poľského olova (Olkusz, Chrzanów, Trzebinia) do Uhorska.³⁷ Olovo bolo nevyhnutne potrebné pri hutníckom spracovaní drahých kovov (najmä striebra) a na Slovensku sa v stredoveku vo významnejšom množstve neťažilo. Nie náhodou pripadlo Krakovu medzi dvanástimi mestami, významnými centrami obchodu nemeckej hanzy, prímeno „mesto medi.“³⁸ Keďže v Poľsku sa v stredoveku meď neťažila, išlo o meď zo Slovenska. Bolo len prirodzené, ak si levočskí Turzovci hľadali v Krakove takých obchodných partnerov, prostredníctvom ktorých sa mohli výhodne dostať k poľskému olovu. Jedným z nich bol krakovský mešťan Ján Teszner, *župník* v Olkuszi, za ktorého (alebo za jeho rovnomenného syna) sa niekedy pred rokom 1463 vydala sestra bratov Turzovcov – Marta.³⁹

S Tesznarovcami sa Turzovci zoznámili pravdepodobne prostredníctvom vzájomných obchodných stykov. Ján Teszner spolu s nám už známym krakovským obchodným partnerom Juraja Turzu Petrom Grazerom požičali roku 1443 poľskému a uhorskému kráľovi Vladislavovi Jagelovskému 2200 uhorských dukátov, za čo dostali do zálohu kráľovské príjmy z olkuszkých baní na olovo. Olkuszkým „župníkom“ bol Teszner údajne až do roku 1459.⁴⁰

Zdá sa nám však, že manželom Marty Turzovej nebol tento Ján Teszner, ale jeho rovnomenný syn, ktorý pokračoval v obchode svojho otca. Máme o ňom správu (hoci bez udania krstného mena) z bardejovského archívu: Dňa 10. januára 1455 písal krakovský mešťan Ján Teszner (*Teschner*) do

³⁴ Juraj Turzo („Jurg Turso ytczunt auff Czipser haus“) píše dňa 13. marca 1455 richtárovi a rade mesta Bardejova o pohybe bratříkov v Liptove a v liste spomína „meynen pruder, den purggrouen“. Z ďalšieho dokumentu, z listu Juraja Tatára richtárovi a rade mesta Bardejova zo dňa 20. marca 1456 sa dozvedáme, že kastelánom Spišského hradu bol v tom čase Juraj Tatár z Betlanoviec („Jurg Thatar von Bethlemsdorff, purgroff auff Czipserhaus“). Štátny okresný archív Bardejov (ďalej ŠOKA), Archív mesta Bardejova, sign. 793, 891

³⁵ ŠOKA Bardejov, sign. 1259.

³⁶ *Oklevěltár a Gróf Csáky család történetéhez*, i./1. Oklevelek 1229–1499–ig. Budapest 1919, s. 426.

³⁷ J. DĄBROWSKI: Kraków a Węgry w wiekach średnich, in: *RK*, roč. 13, 1911, s. 219–220.

³⁸ Podľa stredovekého ľudového príslovia (asi z 15. storočia), 12 hanzových miest sa charakterizovalo nasledujúcim spôsobom: Lübeck – mesto obchodu, Kolín – mesto vína, Braunschweig – mesto zbraní, Gdansk – mesto obilia, Magdeburg – mesto pečiva, Rostock – mesto sladu, Lüneburg – mesto soli, Štetín – mesto rýb, Halberstadt – mesto žien, Reval – mesto vosku a ľanu, Krakov – mesto medi, Visby – mesto smoly a dechtu. Pozri PH. DOLLINGER: *Die Hanse*. Stuttgart 1966, s. 171.

³⁹ Dňa 13. augusta 1463 pred krakovskou mestskou radou urobil krakovský mešťan Ján Teszner „vnd jn keigenwortikeit Johannis Thursse, seines swagers, burger aus der Lewtscha“ vyhlásenie, že zvýši svadobný dar (*morgengabe*) svojej manželke Marte zo 600 zlatých (ktoré jej dal nedávno pri príležitosti svadby v Levoči) na 1000 uhorských zlatých. Pozri WAP Kraków, *Consularia Cracoviensia 429 (1450–1483)*, pag. 338.

⁴⁰ J. PTAŚNIK: Studya nad patrycyatem krakowskim wieków średnich: Część druga, in: *RK*, roč. 16, 1914, s. 14. Kr. PIERADZKA: Przedsiębiorstwa kopalniane mieszczan krakowskich w Olkuszu od XV do początków XVII wieku, in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Historia*, roč. 16, 1958, Zeszyt 3, 1958, s. 46.

Bardejova, že jeho syn predal nejaké šaty v Bardejove a nie v Krakove.⁴¹ S Jánom Tesznom sa totiž ako so zámožným krakovským patriciom stretávame ešte aj roku 1485; zomrel niekedy pred rokom 1496.⁴² Aj krakovský historik Jan Ptašník si myslí, že Turzovu sestru mal za ženu syn Jána Tesznara.⁴³

Jeden z Tesznarovcov (otec alebo syn) vystupuje medzi skupinou krakovských mešťanov, ktorí sa začiatkom roku 1453 prihovárali za oslobodenie niekoľkých zadržaných levočských radných pánov v Krakove.⁴⁴ Okrem iných artiklov dodával Ján Tesznar na Slovensko olovo. 28. februára 1461 písal Ján Tesznar bardejovskému tricezímátorovi, že posielala cez bardejovskú tridsiatkovú stanicu dva kusy olova, aby tridsiatok pripísal na jeho konto.⁴⁵ Podnikateľská zaangažovanosť Jána Tesznara v Olkuszi pokračovala aj po vypršaní zálohu kráľovských príjmov z olkuszskeho olova, ako o tom svedčí záznam v krakovských radných protokoloch z 20. februára 1468.⁴⁶ Ale to už bolo obdobie, keď obchod s kovmi priviedol do Krakova prostredného z troch bratov Turzovcov – Jána Turzu, ktorý sa natrvalo presťahoval do Krakova a roku 1465 sa stal krakovským mešťanom.⁴⁷

Rozvoj tovarovo-peňažných vzťahov v európskom hospodárstve 15. storočia viedol k akútnemu nedostatku drahých kovov, z nich najmä striebra. Drahými kovmi sa celé storočia vyrovnávala chronická pasívna bilancia obchodu stredovekej Európy s Orientom, ktorá sa v období rozvoja tovarovo-peňažných vzťahov dokonca znásobila. Honba za zlatom a striebrom vyhnala na more odvážnych moreplavcov, no citeľnejší efekt z exploatacie zámorských nálezísk striebra a zlata sa prejavil v Európe až okolo polovice 16. storočia. Dovtedy si európske hospodárstvo muselo riešiť svoje problémy z vlastných zdrojov. V tom spočíva tajomstvo všeobecného oživenia európskeho baníctva a hutníctva v poslednej tretine, resp. štvrtine 15. storočia. Všetko, čo s tým

súviselo – nové (ranokapitalistické) formy organizácie výroby, investície obchodného a úžitničného kapitálu do banskej a hutníckej výroby, pokrok v technológii ťažby, úpravníctva a metalurgie kovov (najmä medi a striebra) – bolo už len výslednicou spomínanej hospodárskej situácie na sklonku stredoveku.

Poľsko bolo na drahé kovy obzvlášť chudobné a až do 16. storočia prakticky celú spotrebu krylo z dovozu.⁴⁸ V tejto súvislosti je zaujímavé konštatovanie krakovskej mestskej rady v memoriáli z roku 1406 o stave kráľovskej mincovne, že v súčasnosti v poľskom kráľovstve „non habentur montana argenti neque argentum, nisi quantum mercatores hue adducunt“.⁴⁹ Vzhľadom na ochranné hospodársko-politické opatrenia okolitých štátov bol dovoz drahých kovov do Poľska spojený s veľkými problémami. Ak to neboli drahé kovy v zmincovanej podobe, mohlo ísť len o kontraband. Hľadali sa preto spôsoby, ako získať ďalšie (legálne) zdroje zlata a striebra.

Striebro ako stopový prvok obsahovali olovené rudy sliezsko-krakovského revíru a striebro obsahovala aj slovenská tzv. čierna meď. Dlhoročné skúsenosti Turzovcov z obchodu so slovenskou meďou a poľským olovom, ich priamy kontakt s výrobou, dali zrod myšlienke získavať striebro metalurgickou cestou z banskobystrickej čiernej medi a olkuszskeho olova. Tento podnikateľský projekt sa pokúšal realizovať Ján Turzo najneskôr od roku 1469, spolu so švagrom Jánom Tesznom, vo svojej hute v Mogile pri Krakove.⁵⁰ Keďže spoločníkom Jána Turzu v Mogile bol krakovský mešťan Ján Tesznar, za ktorého sa najneskôr roku 1463 vydala sestra Jána Turzu Marta, možno genézu vzniku tohto projektu posunúť značne dozadu a na jeho realizáciu viazať aj Turzovo presťahovanie sa z Levoče do Krakova.

Dnes už vieme, že v Turzovej hute v Mogile pri Krakove bola vyvinutá pyrometalurgická

⁴¹ ŠOKA Bardejov, sign. 784.

⁴² J. PTAŠNÍK: *Cracovia artificum : 1300–1500*. Kraków 1917, s. 308.

⁴³ *Tamže*, s. 309

⁴⁴ St. KUTRZEBA: Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami, głównie z archiwum koszyckiego z lat 1354–1505, in: *Archiwum Komisyi historycznej*, vol. 9. Kraków 1902, s. 430.

⁴⁵ ŠOKA Bardejov, sign. 2356.

⁴⁶ WAP Kraków, *Consularia Crasoviensia 429 (1450–1483)*, pag. 407: „...ad gasam alias huttam montis vncacum scabulo wlgariter futirhaws nuncupato inter scabulum supradicti Johannis Tessner et domum Petri Rilicza ciuis Ylkussiensis iacentem extra muros Ylkussienses. ...”

⁴⁷ SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, s. 161.

⁴⁸ D. MOLEND: Produkcja srebra w Polsce w XVI i XVII wieku, in: *Gospodarka, społeczeństwo, kultura : Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w 40-lecie pracy naukowej*. Warszawa 1973, s. 224–225.

⁴⁹ *Tamže*, s. 224.

⁵⁰ M. SKLADANÝ: Ján Thurzo v Mogile (1469–1496), in: *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského v Bratislave : Historica*, roč. 24–25, 1973–1974, s. 203–222. D. MOLEND: W sprawie badań huty miedzi w Mogile pod Krakowem w XV i XVI wieku, in: *PH*, roč. 46, 1975, s. 369–382.

technológia odstriebrovania ťažko scedzovateľnej banskobystrickej čiernej medi, ktorá bola neskôr s úspechom uplatnená vo svetoznámom turzovsko-fuggerovskom mediarskom podniku „Ungarischer Handel“ (1494–1526). Táto technológia, známa ako scedzanie medi (*das Kupfersaigern, die Kupfersaigerung, der Saigerprozess*), sa významnou mierou zaslúžila o vzostup ťažby striebra z polymetalických rúd a v európskom hutníctve striebra, medi a olova našla všeobecné uplatnenie až do prílevu lacnejšieho amerického striebra do Európy v druhej polovici 16. storočia.⁵¹ V stredoslovenskom banskom revíre, ktorý bol mimoriadne bohatý na drahé kovy, by tak skoro nebola vznikla potreba hľadať technologický spôsob získavania striebra z čiernej medi,

keby podnet nebol prišiel zvonku. A tým podnetom nebol na samom začiatku „podnikateľský duch cudzích obchodných firiem“, ale celkom prozaické, ale o to naliehavejšie ekonomické potreby susedného Poľska. V tom treba vidieť aj rozhodujúci ekonomický stimul, ktorý viedol Jána Turzu, viac ako ktoréhokoľvek iného vtedajšieho banského podnikateľa v strednej Európe, k hľadaniu nových možností získavania striebra v krajine, ktorá nedisponovala v tom čase nijakými surovinovými zdrojmi vlastného striebra. Rozhľad potrebný k takémuto podnikateľskému projektu poskytol Jánovi Turzovi na slovensko-poľskom pomedzí ležiaci a zo slovensko-poľských hospodárskych stykov ťažiaci rodný Spiš.

Die Zips in slowakisch-polnischen Wirtschaftsbeziehungen im 15.–16. Jahrhundert

Zwischen Polen und der Slowakei wurden schon seit Mittelalter erfolgreiche Wirtschaftsbeziehungen entwickelt. Sie wurden auch nicht durch den mächtigen Wall der Hohen Tatra, die unsere Nationen seit uralten Zeiten mehr verbindet als teilt, behindert. In einigen Produktionszweigen, z. B. im Bergbau und Hüttenwesen der Edel- und Farbmatalen ist auf der Basis dieser Beziehungen aus der Slowakei, Klempolen und Schlesien sogar eine, von sich wesenhaft abhängige ökonomische Region entstanden, die mit ihrer historischen Bedeutung nicht nur die Regionalgrenzen, sondern auch die Grenzen der Mitteleuropa weit überschritten hat und bis heute bleibt sie ein aktuelles Problem der europäischen Wirtschafts- und Technikgeschichte. Es war vor allem die neue Technologie, bei der das Silber von dem Kupfer aus Banská Bystrica (Neusohl) mit Hilfe des polnischen (olkuszer) Bleies getrennt wurde und die in Großkapazitätsindustriedimensionen schon am Ende des 15. Jahrhunderts in dem Thurzo-Fugger Kupferbetrieb in Banská Bystrica entwickelt wurde, worum sich die langen Jahren des Suchens und der Experimentierung in der Thurzo-Hütte in Mogil bei Krakau verdient gemacht haben. Die Zips spielte dabei eine Schlüsselrolle. Die Außergewöhnlichkeit der Zips als eines Grenzgebietes (einer gewissen „Euroregion“ schon in der Zeit des Mittelalters) kann am besten an den Zipser Thurzos und ihrem berühmtesten Repräsentanten Johannes Thurzo (1437–1508) aus Betlanovce (Bethelsdorf), die in dieser Umgebung und auf den slowakisch-polnischen Wirtschaftsbeziehungen aufgewachsen waren, dokumentiert werden.

⁵¹ M. SKLADANÝ: Die Entsilberung des Neusohler Schwarzkupfers als historiographisches Problem, in: *Konjunkturen im europäischen Bergbau in vorindustrieller Zeit : Festschrift für Ekkehard Westermann zum 60. Geburtstag*, herausgegeben von Christoph Bartels und Markus A. Denzel, (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 155). Stuttgart 2000, s. 173–187. – TENŽE: Slovensko-poľské hospodárske vzťahy v 15.–16. storočí, in: *Historické štúdie : Materiály zo zasadnutia Komisie historikov Slovenska a Poľska : Slovensko-poľské politické, hospodárske a kultúrne vzťahy od začiatku 14. storočia do konca 17. storočia*. Bratislava 9.–10. 11. 1999, roč. 41, 2000, s. 69–79.

Reformacja i kontrreformacja na Spiszu

The Reformation and Counter-Reformation in Scepusia

1. *Factors that determined rapid expansion of the Reformation in Scepusia were: political clashes in Hungary until mid-16th century; anarchy and subsequent partition of the state; expansion of the Ottoman Turks; decline of the Church's authority and organisation; disastrous decay of the clergy's morals and discipline; a mass shift of German-speaking population to the Protestantism of Luther.*
2. *Chronology of the Protestant advance within the social context: development of Protestantism among the German bourgeoisie; conversion of magnates and nobility; secularisation of monasteries and ecclesiastical property; control over education; evidence on successful penetration of Protestantism among Slovaks in Lower Scepusia; continuous passive resistance against the new faith among Polish settlers in Upper Scepusia; the incessant activities of the Miechovits monks.*
3. *Catholic offensive: the role of Spišská Kapitula; the patronage of the Archdiocese of Ostrihom (Esztergom, Gran); increased importance of monastic orders; successful missionary activities carried out by Polish Piarists from the Collegium of Podolíneec starting in 1642; different ways of re-Catholisation in the Dominium of Lubovňa and Podolíneec; reconstruction of parishes; return of noble families to Catholicism; borders of ecclesiastical jurisdiction and parliamentary legislation in relation to both denominations; relatively easy re-Catholisation in the territories settled population of Polish decent.*
4. *Last attempts to change the religious situation: the 1678 Uprising; the 1683–1684 breaking point in favour of Catholics; the revolt of Francis II Rakocius; the Peace Treaty of Satu Mare; analysis of contemporary cult and spiritual cultures; devotional trends; faith manifestation and religious education.*

„Nowinki” religijne idące z Niemiec zostały zrazu przyjęte na Węgrzech z wielką niechęcią przez stany rządzące. W latach 1523, 1524 i 1525 sejmy (zgromadzenia krajowe) żądały ścigania, wypędzenia lub kaźni pochwyconych „kacerzy”. Stanowcze rozporządzenia wymierzone w „heretyków” (1523, 1525) wprowadził król Ludwik II, a wcześniej (w 1521 r.), z mocy prawa kanonicznego, arcybiskup ostrzyhomski Grzegorz Szakmari¹. Królestwo Węgierskie w przededniu śmiertelnych zmagania z Turkami potrzebowało także konsolidacji religijnej. Rozumiała to doskonale szlachta węgierska i jej wybitny przedstawiciel, palatyn w latach 1525-1526, István Werböczy. Klęska pod Mohaczem (1526) przyniosła straszliwe skutki nie tylko państwu, ale i Kościołowi Katolickiemu. Zginęło dwóch arcybiskupów, pięciu biskupów i wielu prałatów. Wojna między dwoma pretendentami do tronu, Ferdynandem I i Janem Zapolyą, od 1541 r. zaś panowanie Turków w południowej

i środkowej części kraju spowodowały upadek organizacji i dyscypliny kościelnej oraz nadwątlenie moralności kleru. Dobra biskupie ulegały konfiskacie wojennej, wielu katedr nie obsadzono. Diecezje na terenie zajętych przez Turków przestały istnieć – ich ordynariusze rezydowali na dworze królewskim. Łupiono klasztory. Nie było odpowiednich szkół dla kleryków². Te wydarzenia nie załamały jednak wiary. Przeciwnie, pragnienia i potrzeby dewocyjne wiernych objawiały się w szeregu aktów wotywnych, ekspiacyjnych, dziękczynnych, w adoracjach relikwii i cudownych wizerunków, w ślubach pątniczych i masowej frekwencji odpustów. Katolickiej kulturze duchowej nie zbywało na żywotności. Na Górnych Węgrzech, a szczególnie na Spiszu istniał jednak czynnik sprzyjający śpiesznej recepcji doktryny Marcina Lutera. Ułatwiały ją zwarte terytoria osadnictwa niemieckiego. Spisycy Sasi z dumą i predylekcją przyjmowali „wiarę narodową”³. Już po 1520 r. do miast górniczych do-

* Dr hab. Tadeusz M. TRAJDOS. Docent w Instytucie Historii PAN w Warszawie, profesor Mazowieckiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu. Zainteresowania badawcze: życie religijne późnego średniowiecza, dzieje ziem wschodnich Korony Polskiej, dzieje polityczne, społeczne i kościelne Spiszu i Orawy, historia kultury.

¹ J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517-1711*, Liptovský Sv. Mikuláš 1935, s. 43-45; *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, pod red. E. Krapki SJ, V. Mikuli SJ, Cambridge, Ontario 1990, s. 20; I. Chalupický, *Protireformácia alebo rekatolizácia?*, „Historické štúdie”, t. 40, 1999, s. 132-133; D. P. Daniel, *Výskum obdobia reformácie na Slovensku*, HČ, t. 37, 1989, z. 4, s. 581; K. Trňovský, *Protestantizmus na Slovensku*, „Kultúra”, R. 6, 1934, nr 11-12, s. 644; *Fragmenta ad historiam ecclesiasticam Hungariae*, t. II, Pozsony 1803, s. 50-51; K. Schwarz, *Die Reformation in der Zips [w:] Spiš v kontinuite času*, Prešov-Bratislava-Wien 1995, s. 58.

² *Dejiny Spoločnosti...*, s. 20; *Fragmenta...*, s. 54.

³ D. P. Daniel, *op. cit.*, s. 578; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 26-27, 46.

cierali uczniowie Lutra i Melanchtona. Kupcy sprowadzali pisma z tezami nowego wyznania, a rady miejskie zapraszały kaznodziejów reformacji⁴. Po skryształowaniu doktryny ewangelicko-augsburskiej (1530) ruch reformacyjny wzrastał się na Spiszu. Pojawiły się próby penetracji radykalniejszych nurtów protestanckich. W 1529 r. działał na Spiszu anabaptysta Andreas Fischer⁵. Reakcja społeczna była gwałtowna i wroga, a decyzje władz – szybkie. We wspomnianym roku dokonano egzekucji na żonie Fischera (na zamku Čičva), w 1530 r. zgładzono jego ucznia Jana, a ok. 1540 r. został stracony w Rożniawie (komitat Gömör) sam mistrz.

W opinii Ivana Chalupcekiego⁶ do anabaptyzmu skłaniał się na Spiszu uczony i energiczny kaznodzieja i pastor Georg Leudischer. Dawniejsza literatura uważała go za pioniera luteranizmu⁷. W 1531 r. objął urząd plebański w Kieżmarku za zgodą bardzo katolickiego króla Jana Zapolyi⁸. W 1533 r. fara i szkoła w tym mieście zostały przekazane luteranom⁹. Skrajne zapatrywania Leudischera zmusiły go w 1542 r. do opuszczenia Kieżmarku. W związku z protestem plebanów 24 miast królewskich na Spiszu nie zdołał się utrzymać na farze w Lubicy¹⁰. Objął więc plebanię w małym mieście Mühlenbach (Mlynica)¹¹. Anabaptyzm został na Spiszu zupełnie wytępiony. Tępiono go zresztą na całych habsburskich Węgrzech. Pilnie spełniano zarządzenia Ferdynanda I i Maksymiliana II wymierzone w to „kacerstwo” budzące lęk i nienawiść. Na obszarze jurysdykcji polskiej starosta spiski Piotr Kmita wydał w 1533 r. mandat karny grożący anabaptystom śmiercią¹². Walczyli z nim nie tylko węgierscy katolicy, ale też z równą zjadłością luteranie. Wyznanie Wiary siedmiu miast górniczych (Confessio Montana), ogłoszone w 1559 r. oraz synod luterancki w Bardowie w 1590 r. nie szczędziły słów potępienia dla anabaptyzmu¹³.

Luterancka inwazja na Spiszu przez dłuższy czas spotykała się z przeciwdziałaniem Kościoła Katolickiego, któremu pomagał dwór habsburski. Arcybiskup ostrzyhomski Pál Várdai (1528-1549) już w 1530 r. przypomniał miastom górniczym zasady wiary katolickiej i reguły życia obowiązujące duchowieństwo¹⁴. W 1531 r. biskup Egeru uwięził wikarego (kapelana) Kapituły Spiskiej Bartłomieja pod zarzutem propagandy luteranizmu¹⁵. W 1548 r. sejm węgierski żądał utrzymania „starej religii” jako jedynie dozwolonej, wygnania anabaptystów, wytępienia „innych herezji”, odnowy biskupstw i szkół kościelnych, przywrócenia dóbr duchownych¹⁶. Wyznawcy katolicyzmu mieli jeszcze sporą przewagę wśród baronów (magnatów) i szlachty komitackiej. W latach 1546, 1548 i 1550 Ferdynand I wydawał edykty potępiające wszystkie kierunki protestanckie¹⁷. Zapowiadał, że uznaje w państwie wyłącznie naukę katolicką, a „heretykom” odmawiał wszelkich praw. W 1543 r. bractwo 24 plebanów miast królewskich (czyli wspólnoty Sasów na Spiszu) zwróciło się do tego króla z prośbą o pomoc przed zalewem „nauk tak obcych prawdzie chrześcijańskiej”, przed „zarazą nowych sekt heretyckich”, m.in. luteranckiej, „dla ratunku prawdziwej wiary”. Plebani domagali się od monarchy „wypędzenia odszczepieńców”, niepobłażania ich zwolennikom, niedopuszczenia do far „heretyków wybieranych przez zbałamucony i przekupiony lud”, wykluczenia ustępstw na rzecz „nowinkarzy”¹⁸. Suplika dowodzi zagrożenia ładu katolickiego, ale świadczy też o silnej pozycji obrońców „starej religii”. Plebani miast Sasów Spiskich nie mieliby odwagi na takie wystąpienie, gdyby się nie spodziewali poparcia części mieszczan swoich parafii. Protekcja samej Kapituły Spiskiej nie dawała już żadnej rękojmi powodzenia. Ferdynand I odpowiedział

⁴ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 20.

⁵ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 58; I. Chalupceký, *Protireformácia...*, s. 133.

⁶ I. Chalupceký, *Spišskokapitulskí jezuiti a rekatolizácia na Spiši*, „Niera a život”, r. IX, 1999, č. 3, s. 226; tenże, *Protireformácia...*, s. 134.

⁷ *Historia Ecclesiae Evangelicae Augustanae Confessionis Addictorum in Hungaria universe, praecipue vero in tredecim oppidis Scepusii*, Halberstadt 1830, s. 7; por. K. Schwarz, *op. cit.*, s. 59-61.

⁸ N. Baráthová, *Z histórie kežmarského lýcea*, [w:] *Kežmarské lýceum*, pod red. J. Sedláka, Bratislava 1984, s. 64.

⁹ J. Hradszky, *Additamenta ad initia, progressus ac praesens status Capituli ad Sanctum Martinum de Monte Scepusio*, Szepesváralja 1903-1904, s. 516-517.

¹⁰ S. Weber, *Geschichte der Stadt Leibitz*, Kesmarkt 1896, s. 97.

¹¹ I. Chalupceký, *Protireformácia...*, s. 134.

¹² C. Wagner, *Analecta Scepusii*, p. II, Viennae 1774, s. 216; *Historia Ecclesiae...*, s. 135.

¹³ J. Ribini, *Memorabilia Augustanae Confessionis in regno Hungariae*, t. I, Pozsony 1787, s. 141; *Historia Ecclesiae...*, s. 14.

¹⁴ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 20; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 55.

¹⁵ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 36.

¹⁶ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 68.

¹⁷ *Ibidem*, s. 60; *Fragmenta...*, s. 56; K. Trňovský, *op. cit.*, s. 645. W 1548 r. luteranizm potępił arcybiskup-prymas. W 1553 r. prawo nakazało chronić uprawnienia biskupie. W 1560 r. Ferdynand I polecił rekuperację dóbr Kościoła Katolickiego.

¹⁸ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 55-56.

natychmiast (listem z 21 IV 1543) zgodnie ze swymi zapatrywaniami religijnymi. Potępił szerzycieli nowinek i sekciarzy, oszukujących „prostaczków i łatwowiernych”, podzielił opinię o niegodziwości herezji, przyznał, że czciciele nowych doktryn pustoszą dusze wiernych. Duchownych katolickich na Spiszu zapewnił o swej opiece, obiecał pomoc władz państwowych i kościelnych, pochwalił wytrwałość księży, a heretyków polecił po prostu wygnać¹⁹.

Był to jednak łabędzi śpiew zelotyzmu katolickiego na Spiszu. Luteranie zabierali kolejne fary, najpierw miejskie, potem we wsiach zamieszkałych przez Niemców. W ich ręce wpadały naturalnie szkoły parafialne, prepozytury szpitalne i kościoły filialne. Coraz silniej popierały ich władze miejskie, słuchały z atencją patrycjat, a koło połowy XVI w. rozpoczęły się konwersje wielu rodzin szlacheckich i magnackich. Ten sukces otwierał luteranom drogę do środowiska plebejskiego – poddanych z wsi i miasteczek szlacheckich, gdyż panowie gruntowi wykorzystywali patronat nie tylko do narzucania dogodnego dla nich plebana, ale też wymuszali na poddanych akceptację wyznania, które przyjęli²⁰. Na węgierskim Spiszu luteranie mieli zapewnione od 1550 r. poparcie potężnych Thurzonów, piastujących dziedzicznie godność żupanów (*comites supremi*) oraz wielu rodzin szlachty, np. Berzeviczych i Görgeyów, a w XVII w. – Thökölyich. Bogata rodzina Máriássych optowała za kalwinizmem, który jednak szerszego odzewu na Spiszu nigdy nie zyskał. Natomiast luteranizm ze środowiska niemieckiego w końcu przeniknął do wsi słowackich dolnego Spiszu.

Warto przyrzeć się baczniej ewolucji doktryny luteranckiej na Spiszu. W 1546 r. na synodzie duchownych i delegatów pięciu wolnych miast królewskich Górnych Węgier w Preszowie (komitat szaryski) ogłoszono po raz pierwszy 16 artykułów wiary deklarujących „wyznanie augsburskie wraz z komentarzami Filipa Melanchtona”²¹. W zjeździe uczestniczyli przedstawiciele Lewoczy. W dokumencie tym podjęto kwestie katechizacji, edukacji, liturgii, dyscypliny i organizacji kleru. Obowiązek utrzymania i wizytacji szkół spoczywał na senatach miast. Zwierzchnikiem duchowieństwa 5 miast miał być „archidiakon albo senior”, prowadzący świętobliwe życie i głoszący „zdrową naukę”. Ani słowem nie wspomniano o kanonicznej hierarchii Kościoła. Tymczasem na

Węgrzech habsburskich władze nie uznały oficjalnie żadnego wyznania protestanckiego. Pokój augsburski w Rzeszy Niemieckiej (1555) nie znalazł tu odpowiednika. Zasadę „*cuius regio, eius religio*” stosowano na Węgrzech jedynie na mocy prawa patronatu w dobrach szlacheckich²². Luteranie byli więc pozbawieni statusu prawnego w tym państwie. Nawet Maksymilian II, faktycznie im życzliwy, a prześladowający jedynie kalwinów i arian, nie ośmielił się zabiegać o legalizację wyznania ewangelicko-augsburskiego. Wobec tego luteranie przyjęli taktykę wykorzystywania struktur kościelnych w obrębie istniejących diecezji katolickich, m.in. prepozytury spiskiej, bez jednoznacznej separacji, jak długo się dało. Tę dziwną sytuację ilustruje wspomniana uchwała synodu preszowskiego z 1546 r. „Ministrów” (nowych plebanów) miał powoływać właśnie archidiakon-senior. Wizytował parafie, usuwał też ministrów „za zgorzenie w nauce lub moralności” po dwukrotnym upomnieniu. „Z ważnej przyczyny” podobne uprawnienie (destytucji pastorów) miała władza świecka. Magistraty miejskie otrzymały w ogóle szerokie kompetencje, gdyż „czuwały nad powagą obrzędów” i „chroniły prawo Boże”, ścigały i karały bluźnierców, nie dopuszczały ekskomunikowanych do czynności duszpasterskich. Od początku zatem pojawiła się charakterystyczna dla protestantyzmu subordynacja zboru wobec władzy politycznej i dominacja laikatu w gminie wyznaniowej. Jakież było jednak wyjście, skoro odrzucono autorytet i hierarchię Kościoła Rzymskiego oraz ceremonię wyświęcania kapłanów (prezbiterów) przez biskupów, a więc sakramentalny charakter kapłaństwa. Synod preszowski polecał też panom gruntowym (szlachcie i wolnym miastom) wyznaczać „odpowiednich pastorów” we własnych posiadłościach, bez pytania o zgodę poddanych.

Omawiana uchwała zachowała natomiast stare środki utrzymania parafii (dziesięciny, akcydencje – dawne opłaty stuły), obowiązki jałmużnicze wobec biednych oraz tradycyjną obrzędowość. Pozostały naturalnie msze z celebracją eucharystyczną (zgodne z nauką Lutera), zwane Wieczerzą Pańską, a także jutrznie i nieszpory, przy czym sumę niedzielną skrócono, żeby ułatwić popołudniową katechizację młodzieży. W administracji sakramentów i powinności kaznodziejskiej ministrowie mieli używać dotychczasowych szat kapłanów

¹⁹ *Ibidem*, s. 57-58.

²⁰ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 51, 63-64; I. Chalupceky, *Protireformácia...*, s. 132; K. Schwarz, *op. cit.*, s. 61-62.

²¹ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 67-70; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 66-67; *Historia Ecclesiae...*, s. 13.

²² J. Kvačala, *op. cit.*, s. 52-53.

katolickich, a więc m.in. ornatu, stuły, manipularza, alby, a na co dzień wyróżniać się osobnym strojem. Zachowano też okazałe pogrzeby, stare pieśni kościelne, spowiedź indywidualną. Polecono celebrację Świąt Pańskich, Zesłania Ducha Świętego, Świętej Trójcy, czterech świętych maryjnych (Oczyszczenia, Zwiastowania, Wniebowzięcia, Nawiedzenia), świętych Apostołów, Jana Chrzciciela, Michała Archanioła, a nawet Marii Magdaleny i Wszystkich Świętych (z uwagi na kalendarzowe powiązanie z Zaduszkami). Według agendy obowiązującej na Spiszu pod koniec XVI w. luteranie obchodzili także dni Ewangelistów, pierwszych św. diakonów – Wawrzyńca i Szczepana, a gdzieś tam pamiętki Męczenników okresu katakumbowego, Ojców i Doktorów Kościoła oraz Bożego Ciała, z uwagi na identyczność nauki o Eucharystii obu wyznań, katolickiego i ewangelicko-augsburskiego²³. Obserwujemy zatem liczne objawy respektu dla tradycji i nauki „starej religii” tam, gdzie pozwalała na to zbieżność doktryny. Luteranie wiele zawdzięczali pismom św. Augustyna, odwoływali się do traktatów patrystycznych, czcili Apostołów. Odpowiednie wizerunki ołtarzowe i naścienne w kościołach budziły nadal uszanowanie. Teolodzy luterkańscy ganili furję obrazoburczą. Tej postawie zawdzięczamy zachowanie wielu wybitnych dzieł sztuki gotyckiej w kościołach Spiszu. Na terenie dominacji kalwińskiej nie miałyby szans przetrwania.

W 1549 r. pełne „Wyznanie Wiary” dla wspomnianych 5 miast (*Confessio Pentapolitana*) przygotował teolog Leonard Stöckel, rektor szkoły w Bardiowie, uczeń Filipa Melanchtona²⁴. Ta „konfesja” została przedstawiona komisarzom królewskim na synodzie preszowskim w 1549 r., okazana biskupowi Egeru w 1560 r., a wydana drukiem w Koszycach dopiero w 1613 r.²⁵ W 20 artykułach prezentuje teologię luterkańską, wykazując, że zachowuje cały „symbol wiary” (*credo*), a więc Skład Apostolski. Tekst przeplatają cytaty z Ewangelii i Listów św. Pawła. Unikając potępień, wskazuje on przejrzyście na różnice między wyznaniem katolickim a luterkańskim. Wyznawcy luteranizmu uważają, że własnym wysiłkiem człowiek nie wyzwoli się z grzechu i naturalnej skłonności do zła, a najlepsze nawet uczynki zbawienia nie zapewnią. Osiągnąć je można wy-

łącznie zachowując niewzruszoną wiarę dzięki Łasce Bożej. Sama wiara jest również darem Ducha Świętego. On to ustanawia „ministerium”, czyli dwie powinności – głoszenie „czystej nauki Ewangelii” i szafunek sakramentów. Za pośrednictwem „ministrów” Duch Święty jest obecny w społeczności wiernych. Kościół „powszechny i wieczysty” to miejsce, gdzie głoszone jest słowo Boże i udzielane są sakramenty. Jedynym jego zwierzchnikiem w wymiarze religijnym jest Chrystus. Zróżnicowanie obrzędów nie ma żadnego znaczenia. „*Confessio Pentapolitana*” wyrażała głęboki szacunek dla szlachetności osób uznanych w Kościele Katolickim za świętych, widziała w nich wzór życia i postępowania, ale zabraniała kultu. Wiarę w ich wstawienictwo, wspomnienie i cudotwórstwo uważała za niezgodną z Dekalogiem. Całkowitą tożsamość z wyznaniem katolickim zachowano w nauce o Bogu, osobach Trójcy Świętej, stworzeniu, wcieleniu Syna, Jego Męce, zmartwychwstaniu, Eucharystii, chrzcie, spowiedzi i pokucie. Stöckel podkreślił też akceptację sakramentów ustanowionych przez Chrystusa jako znaków przymierza boskiego, ale ich przyjmowanie uważał za skuteczne tylko w stanie wiary. Konfesja utrzymała większość dawnych obrzędów, a małżeństwo uznano za instytucję powołaną przez Boga. „Ministrowie”, noszący odrębny strój, mieli być ustanawiani „według obrzędu starego Kościoła”. Stöckel starannie unikał pojęcia kapłaństwa.

W 1558 r. na wzorze *Pentapolitany* oparta została „*Confessio Montana*”, ogłoszona 6 grudnia 1559 r., przekazana Ferdynandowi I i arcybiskupowi Ostrzyhomia Mikłosowi Ołahowi, drukowana w 1578 r.²⁶ Dotyczyła siedmiu niemieckich miast górniczych na Górnych Węgrzech, jednak odegrała ważną rolę na Spiszu jako podstawa kodyfikacji wyznaniowej w tym komitacie. Dwanaście artykułów teologicznych przepisano z „*Pentapolitany*”, niektóre z niewielkimi uzupełnieniami erudycyjnymi. Redaktorzy posłużyli się cytatem ze św. Augustyna i św. Bernarda z Clairvaux [*sic*]: „dobro to dar zsyłany przez Boga z łaski, gdyż w naturze ludzkiej skażonej winą Prarodźców drzemie wciąż zło”. „*Montana*” deklaruje, że tylko wiara usprawiedliwia. Kto wierzy w Chrystusa, będzie zbawiony, a jego grzechy

²³ *Ibidem*, s. 86-87.

²⁴ *Ibidem*, s. 60, 69; *Historia Ecclesiae...*, s. 11, 13; I. Chalupický, *Protireformácia...*, s. 133; D. P. Daniel, *op. cit.*, s. 581-582, z błędną datą 1548 r.; K. Schwarz, *op. cit.*, s. 63.

²⁵ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 85, tekst s. 78-85.

²⁶ *Ibidem*, s. 133-145; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 73; D. P. Daniel, *op. cit.*, s. 582; *Historia Ecclesiae...*, s. 12, synody luterkańskie 1569 i 1570 r. zatwierdzały to wyznanie.

zostaną odpuszczone z łaski. Za św. Augustynem i św. Ambrożym przypomniano, że chrześcijan wyróżnia wiara w zmartwychwstanie Chrystusa, gdyż potwierdza ono obietnicę zbawienia. Rola chrztu została uwypuklona przy wtórze potępienia anabaptystów. Zachowując katolicką treść nauki o Przeistoczeniu i Sakramencie Ołtarza, „Montana” opowiedziała się za jego przyjmowaniem pod dwiema postaciami (*integrum sacramentum*) przez wszystkich wiernych. Przywołano tekst Ewangelii, argumenty Apostoła Pawła i Doktora Augustyna. Konfesja potępiała katolików za rozdzielanie formy komunii dla kapłanów i świeckich. Wyróżniała sakramenty ustanowione przez Chrystusa wymagające troskliwej czci oraz „wynałazki ludzkie” (jak ostatnie namaszczenie czy bierzmowanie), które uznała za mało ważne, ale nie szkodliwe czy zgubne. Liczba „prawdziwych sakramentów” nie została jednak określona. Z najgłębszą powagą odnosili się luteranie do chrztu i komunii, ale uznawali też sakramenty małżeństwa i pokuty. „Montana” definiowała za to sposób powoływania pastorów. Kandydaci aprobowani przez wiernych i teologów, egzaminowani przez doświadczonych „predykantów”, byli ordynowani „wedle starego obrzędu”, czyli przez nałożenie rąk.

W trzech artykułach katolicyzm został wyraźnie zaatakowany²⁷. W artykule o małżeństwie potępiono celibat jako nie zalecany przez Chrystusa. Przypomniano obyczaje kapłanów i biskupów „starego Kościoła” i orzeczono, że pastory mogą się żenić. Kult świętych został odrzucony bardziej stanowczo jako „próżne uwielbienie”, ale nie bałwochwalstwo. Autorzy tekstu objaśniali z zadziwiającym racjonalizmem, że nawet najczcigodniejsi zmarli nie mogą nikogo wysłuchać ani pomóc, są też wyzbyci nadzwyczajnej wiedzy czy mocy. „Montana” zajęła się też mariologią. Dostojeństwu i cnotom Matki Bożej należy się cześć i respekt, ale przedmiotem adoracji może być tylko Bóg. Pastorom nakazano nosić „przyzwoity strój kapłański”, ale zniesiono tonsurę. Cytat ze św. Grzegorza pozwolił określić warunki prawowitego Kościoła: „jedna wiara, jeden chrzest, jeden Bóg”. Wielość obrzędów nie

powinna przeszkadzać. Wystarczy dbać o wykład Ewangelii i właściwe sakramenty. Kościół zdefiniowano jako „widzialne zgromadzenie wiernych, przyjmujących czystą naukę Ewangelii i sakramenty, które ustanowił Chrystus”. Kościół Katolicki oskarżono o grzechy, błędy i występki. „Królestwo papieskie” (*regnum pontificium*) tonie w niegodziwości, a biskupi i prałaci odeszli od wiary. Wedle „Montany” obrządek „papistów” urąga „zdrowemu rozumowi” [*sic*], a hierarchowie „w strasliwym zaślepieniu przywłaszczają sobie najświętsze imię Kościoła”.

„Montana” zrywała zatem bez osłonek z Kościołem Rzymskim. Dwór habsburski i biskupi węgierscy nie mogli udawać, że toczy się jeszcze „spór wewnętrzny”. Tylko kryptoluterańskim sympatiom Maksymiliana II i kłopotom episkopatu wyznawcy „Montany” zawdzięczali bierną tolerancję. Konfesja ta stanowiła podstawę „Wyznania Wiary” przyjętego przez bractwo plebanów 24 miast królewskich na Spiszu w 1569 r. Tekst „Confessio Scepusiana” przygotowali pastory: z Nowej Wsi Walenty Megander i ze Spiskiego Podgrodzia Cyriak Obsopaeus-Koch²⁸. Tekst „Scepusiany”²⁹ jest *de facto* kopią „Montany” z niewieloma odmiankami. Potępienie kultu świętych i kultu maryjnego stanowi tu kontaminację sformułowań dwu poprzednich konfesji. Z „Pentapolitany” dobrano jedynie artykuły o sakramentach i wolnej woli oraz fragment o Sakramencie Ołtarza. Artykuł o spowiedzi, zachowujący spowiedź uszną, został rozbudowany o duszpasterskie pouczenie. Zalecono, by wierni nie tracili czasu na „zabobonne wyliczanie wszystkich grzechów”, lecz raczej pogłębiali wiarę i odprowadzali pokutę. Wedle autorów konfesji odpuszczenie grzechów zależało bowiem wyłącznie od Bożego miłosierdzia. W artykule o Kościele autorzy tekstu w obawie konfrontacji z episkopatem katolickim usunęli *passus* oskarżający papieństwo i biskupów o ciężkie grzechy.

Konfesja ta stała się ostatecznie „konstytucją” luteranizmu spiskiego. Została uroczyście zatwierdzona na zjeździe 24 plebanów w Spiskim Czwartku w 1582 r., a w 1587 r. przyjęta przez kongregację generalną szlachty jako wyznanie

²⁷ Nie sposób zgodzić się z opinią I. Chaluppeckiego (*Protireformacja...*, s. 133-134), jakoby także to wyznanie unikało ostrzejszych sformułowań antykatolickich.

²⁸ S. Weber, *Zipser Geschichts- und Zeitbilder*, Leutschau 1880, s. 134; I. Chaluppecký, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 226; tenże, *K rekatolizácii na Spiši*, „Verbum”, R. V, 1994, č. 1, s. 21; J. Hradsky, *op. cit.*, s. 515 (pomyłka daty – 1559 r.); J. Kvačala, *op. cit.*, s. 80; *Historia Ecclesiae...*, s. 138. Cyriak Koch był w latach 1579-1581 seniorem bractwa 24 plebanów spiskich, zob. C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia Scepusiensium Parochiarum*, s. 260.

²⁹ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 226-235. W 1573 r. bractwo przedłożyło ten tekst do wiadomości arcybiskupowi Ostrzyhomia podczas jego wizyty w Preszowie, zob. I. Chaluppecký, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 226-227. W tymże roku zjazd plebanów w Nowej Wsi zatwierdził „Confessio Scepusiana”, zob. C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 263.

luterzańskie obowiązujące w komitacie spiskim, w granicach jurysdykcji węgierskiej³⁰. Luteranizm odniósł zatem na Spiszu zwycięstwo. Więź z katolicką organizacją kościelną została faktycznie, choć jeszcze nie formalnie zerwana. Kongregacja szlachty komitatu spiskiego w 1597 r. uznała, że „konfesja spiska” stanowi podstawę porządku religijnego w tej prowincji³¹. Luteranie „Pentapolitany” zajęli się teraz krytyką kalwinizmu. Został on stanowczo odrzucony i potępiony na synodach w Bardiowie (1590, 1594), Preszowie i Lewoczy (1597)³². Rozpoczęto gorliwe polowanie na kryptokalwinów. Oskarżony o zapatrywania kalwińskie pastor kieżmarski Sebastian Lam został gremialnie potępiony na synodach „Pentapolitany” w latach 1593, 1597 i 1599. W 1589 r. rektorat szkoły lewockiej objął Jan Mylius z Jihlawy³³. W 1593 r. jako „kryptokalwin” został usunięty z Lewoczy, ale przejął szkołę w Kieżmarku, gdzie kalwinizm miał grupę zwolenników. Po kolejnym potępieniu w 1596 r. wyjechał do Elbląga³⁴. Opowiedział się bowiem za stanowiskiem deklarowanym przez kalwina Tomasa Fabriciusa, prebendarza kaplicy zamkowej, z którym ostry spór podjęli teolodzy luterzańscy ze szkoły w Strażkach³⁵. Spór dotyczył kwestii wyposażenia i wystroju kościołów. Kalwini żądali usunięcia ołtarzy, obrazów i rzeźb, a nawet organów. Luteranie oponowali. Ich zdanie zwyciężyło. W tym czasie rozpowszechniano na Spiszu „Formułę Zgody”, ustaloną w Niemczech w 1577 r., oraz „Księgę Zgody” podpisaną w 1580 r. Pisma te zamykały krystalizację doktryny luterńskiej, niechętniej kompromisom zarówno z katolicyzmem, jak też kalwinizmem. „Pentapolitana” i „Scepusiana” oficjalnie nie przyjęły nowego tekstu, ale luteranie spiscy całkowicie

akceptowali zawartą w nim wittenberską tzw. ortodoksyjną interpretację luteranizmu³⁶.

Przypomnijmy teraz postępy luteranizmu w poszczególnych rejonach Spiszu w porządku chronologicznym. Ewangelicy opanowali bardzo szybko niektóre wioski czysto niemieckie. W 1536 r. pastor Andreas Kerl objął kościół św. Urszuli w Wybornej (Bierbrunn)³⁷. W 1538 r. nawróceni na luteranizm Görgeyowie oddali „nowinkarzom” kościół w Toporcu³⁸. Zaczął się też napór w miastach. Fara kieżmarska ze szkołą miejską zostały odebrane katolikom ostatecznie w roku 1533³⁹. W latach trzydziestych luteranie pojawili się też w kościołach farnych niemieckich miast „krajny górników” (*terra montanorum, campus viridis*) nad Gnildcem⁴⁰. Większość parafii w miastach spiskich zajęli jednak w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w. W tym okresie dostały się w ich ręce fary 13 miast w polskim starostwie spiskim. Jako podstawę prezentowanej tu datacji biorę przekaz wizytacji Zsigraya z 1700 r. W 1545 r. luteranie zdobyli parafie i szkoły w Białej Spiskiej, Spiskich Włochach i Wierzbowie (Menhard)⁴¹. Pomogła świeża kompromitacja prepozytury spiskiej – Jan Horváth z Łomnicy ustąpił z godności, sekularyzował się i ożenił. W Białej (Béla) „całe miasto nawrócił” Lorenz Serpilius Quendel, uczeń Lutra, absolwent uczelni w Wittenberdze. Jako rektor szkoły doprowadził do usunięcia ostatniego plebana katolickiego Walentego z Bilicza i zajął jego miejsce⁴². W 1530 r. Quendel obserwował proklamację doktryny luterńskiej w Augsburgu, dwa lata później przystąpił do zboru, znał doskonale literaturę reformacyjną. Studiował także w Akademii Krakowskiej⁴³. „Ministerium” fary w Białej

³⁰ J. Hradzky, *op. cit.*, s. 515-516; V. Kalinkay, *Jezuici na Spišskej Kapituli a protestanti v Spišskom Podhradi*, „Kultúra”, R. 6, 1934, nr 11-12, s. 739; M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość”, t. VII, 1958, s. 76; T. M. Trajdos, *Z dziejów kleru katolickiego na dawnym Spiszu*, „Płaj”, t. 18, 1999, s. 116.

³¹ J. Hradzky, *op. cit.*, s. 517.

³² *Historia Ecclesiae...*, s. 14.

³³ P. Vajcik, *Školstvo, študijne a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí*, Bratislava 1955, s. 114.

³⁴ J. Agnet, *K dejinam knižnice kežmarského lýcea*, [w:] *Kežmarské lýceum*, s. 97.

³⁵ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 127-131; K. Schwarz, *op. cit.*, s. 64.

³⁶ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 266. W 1584 r. na zjeździe w Spiskim Czwartku plebani 24 miast zdecydowali pozostać przy konfesji 1569 r. i nie podpisywać „Księgi Zgody”.

³⁷ S. Weber, *Zipser...*, s. 148.

³⁸ *Ibidem*, s. 144; J. Hradzky, *op. cit.*, s. 517.

³⁹ *Ibidem*, s. 516; N. Baráthová, *Z historie...*, s. 64 podaje rok 1531; I. Chalupický, *Kežmarok historický*, [w:] *Kežmarské lýceum*, s. 16, nie precyzuje daty. Nie robi tego też w pracy: *Katolícké kostoly v Kežmarku*, Kežmarok 1995, s. 4.

⁴⁰ J. Hradzky, *op. cit.*, s. 517. Był to również proces długi, zależny od wpływów stronnictw wyznaniowych w każdym miasteczku i wyznania kolatorów w miastach szlacheckich. Por. I. Chalupický, J. Rak, *Dejiny Krompách*, Košice 1981, s. 33; są oni skłonni datować ten przełom w Krompachach na 2 poł. XVI w.

⁴¹ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 115, 126, 129.

⁴² C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 291; S. Weber, *Geschichte der Stadt Béla*, Igló 1892, s. 118-126; *Historia Ecclesiae...*, s. 135; M. Gotkiewicz, *Reformacja...*, s. 75.

⁴³ V. Ružička, *Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu*, Bratislava 1974, s. 197.

sprawował w latach 1545-1558, potem objął rektorat szkoły i urząd kaznodziei w Lewoczy (1558-1564), a następnie godność pastora w Lubicy (1564-1571)⁴⁴. Od 1557 r. był seniorem kontuberni (bractwa) plebanów 24 miast i w tym charakterze podpisywał w 1569 r. „Confessio Scepusiana”⁴⁵.

W Spiskich Włochach ekskatolicki pleban Jakub syn Błażeja ze Spiskiego Podgrodzia, senior bractwa 24 miast w 1546 r. objął luterzańskie ministerium w roku 1548⁴⁶. W Wierzbowie luteranizm wprowadził ksiądz Lorenz Buchwald z Nysy, piastujący seniorat bractwa 24 miast w latach 1549-1550⁴⁷.

W 1546 r. luteranizm przyjęła ostatecznie Lubica⁴⁸. W latach 1546-1563 urząd plebański sprawował ksiądz Salomon Regner, uważany za apostoła nowej doktryny w tym mieście, choć w istocie luteranin bardzo umiarkowany, a początkowo nawet gorliwy duchowny katolicki⁴⁹. Piastował seniorat bractwa 24 miast w latach 1555-1557.

W 1547 r. luteranie opanowali Spiskie Podgrodzie i Ruskinowce⁵⁰. W Podgrodziu luterzańskie duszpasterstwo zainicjowali doktor teologii Damian Graff oraz pastor Maciej syn Antoniego (1551), a w Ruskinowcach – Baltazar Mattiasch⁵¹. W 1548 r. przysłała kolej na Nową Wieś Spiską⁵². Pierwszym pastorem był Georg Leuscher, ale nowe wyznanie od 1555 r. ugruntował znakomity teolog i kaznodzieja Bartłomiej Bogner, Niemiec z Siedmiogrodu, poprzednio zatrudniony w Lewoczy⁵³. W tymże roku (1548) luteranie przejęli parafię w Popradzie (Deutschendorf)⁵⁴. Wiare ewangelicką krzewił tam dotychczasowy ple-

ban katolicki Anton Topertzer, senior bractwa 24 miast w latach 1545-1546⁵⁵. W latach pięćdziesiątych luteranie zdobyli parafie w małych miasteczkach środkowego Spiszu. W 1551 r. nastąpiło to w Maciejowcach, w 1552 r. w Spiskiej Sobocie i Felce, w 1556 r. w Twarożnej (Durand)⁵⁶. Na lata te przypadła zapewne luterńska konwersja pobliskiej Straży (Michelsdorf)⁵⁷. W Spiskiej Sobocie nową wiarę krzewił pierwszy pastor Anton Philadelphus, szkołę zaś oddano luteranom dopiero w 1559 r.⁵⁸ W Felce luterzańskie duszpasterstwo podjął Gregor Filker. Wielu mieszczan zachowało jednak rezerwę wobec nowej konfesji. Oczekiwali zachowania starych katolickich obrzędów, świąt i obyczajów. Ivan Chalupecký przypomniał ciekawe wydarzenie w Felce z 1580 r.⁵⁹ Władze miejskie zaprosiły na urząd ministra Cypriana Frieda z Murania, apostoła ewangelizmu w komitatach Gömör i Kishont, autora tamtejszej konfesji (1578). Fried usiłował zaprowadzić w Felce „radykalniejszy” luteranizm, co wywołało spontaniczny opór wiernych. Pod groźbą rozruchów został zmuszony do wyjazdu. Najpóźniej przyjęła luteranizm Twarożna. Przyczynił się do tego pleban Thomas Lemmel w 1556 lub 1557 r.⁶⁰

W 1558 r. pastory 13 miast zdecydowali o przyjęciu „Confessio Pentapolitana”⁶¹. Gdy powstała osobna „konfesja spiska” w 1569 r., obie części bractwa plebanów 24 miast, pod jurysdykcją węgierską i polską, zgodnie akceptowały jej treść. Już w 1565 r. starosta Mikołaj Maciejowski, luteranin, zgromadził na zamku lubowelskim, pastorów 13 miast, chwając

⁴⁴ S. Weber, *Geschichte der Stadt Leibitz*, s. 98; K. Schwarz, *op. cit.*, s. 66.

⁴⁵ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 261.

⁴⁶ *Ibidem*, *Synopsis Rerum Scepusiarum seculi XVI*, s. 256; S. Weber, *Zipser...*, s. 133.

⁴⁷ *Ibidem*, *Memorabilia...*, s. 261, 263. Pastory Wierzbowa piastowali godność seniora: w 1570 r. Jakub Klemens z Bańskiej Bystrzycy, w 1585 r. Prokop Scholtz.

⁴⁸ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 129; J. Hradzsky, *op. cit.*, s. 517; S. Weber, *Zipser...*, s. 133.

⁴⁹ M. Hoffman, *Kresťanstvo v Lubici*, [w:] *Z minulosti Lubice 1271-1996*, Kežmarok 1996, s. 64-65; C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 257; S. Weber, *Geschichte der Stadt Leibitz*, s. 94, 98; *Historia Ecclesiae...*, s. 135. Szkołę farną wzięli luteranie dopiero w 1576 r. za rektoratu Adama Huttera, zob. N. Baráthová, *Z historie...*, s. 64.

⁵⁰ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 121, 125; J. Hradzsky, *op. cit.*, s. 518; z opracowań luterzańskich podaje daty: 1549 dla Podgrodzia i 1573 dla Ruskinowców; S. Weber, *Zipser...*, s. 133, podaje tylko datę dla Podgrodzia – 1551 r.

⁵¹ *L.c.*; *Historia Ecclesiae...*, s. 135.

⁵² T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 131; J. Hradzsky, *op. cit.*, s. 517; S. Weber, *Zipser...*, s. 133.

⁵³ *L.c.*; *Historia Ecclesiae...*, s. 135; C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Synopsis...*, s. 256. Szkołę miejską luteranie obsadzili już w 1547 r., zob. N. Baráthová, *Z historie...*, s. 64.

⁵⁴ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 130; wg J. Hradzkyego, *op. cit.*, s. 518 – w 1560 r.; S. Weber, *Zipser...*, s. 133, daty nie podaje.

⁵⁵ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Synopsis...*, s. 255.

⁵⁶ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 121, 130; J. Hradzsky, *op. cit.*, s. 517-518, podaje dla Twarożnej – 1546 r., dla Maciejowców – 1548 r., dla Felki i Spiskiej Soboty – 1554 r.

⁵⁷ Data 1523 r. podawana przez J. Hradzkyego, *op. cit.*, s. 517, w żadnym razie nie zasługuje na zaufanie, por. S. Weber, *Zipser...*, s. 133. Pierwszym pastorem miał być Servatius Botthsdorfer.

⁵⁸ *L.c.*; *Historia Ecclesiae...*, s. 135; N. Baráthová, *Z historie...*, s. 64, rektorem szkoły został Jan Sulicki.

⁵⁹ I. Chalupecký, *Protireformácia...*, s. 134.

⁶⁰ Tenże, *700 ročná Tvarožná*, b.m. 1971, s. 8. Pogląd o przyjęciu przez mieszczan Twarożnej luteranizmu w 1567 r. jest błędny, gdyż wiadomo, że już w 1558 r. w 13 miastach nie było plebanów katolickich.

⁶¹ *Historia Ecclesiae...*, s. 138.

ich akcesję do wyznania augsburskiego i uprzedzając, że nie będzie tolerował „papizmu”⁶². Wydaje się zatem, że na okres jego rządów w starostwie spiskim (1564-1574), a najpóźniej na okres rządów jego syna Jana Maciejowskiego, kalwina (1574-1583)⁶³, można datować przymusową likwidację far katolickich w trzech miastach i czterech wsiach dominium lubowelsko-podolinieckiego. Wiemy o tym, że luteranie zajęli w ten sposób parafie w Gniazdach, Hobgarcie, Nowej Lubowli, Drużbakach Dolnych i kościół filialny w Drużbakach Górnych. Ivan Chalupický sugerował, że katolikom nigdy nie odebrano parafii w Podolińcu i Starej Lubowli⁶⁴. Fakt, że pleban Podolińca w 1560 r. uczestniczył w synodzie arcybiskupa Mikłosa Olaha, nie stanowi żadnego dowodu. Mikołaj Maciejowski wprowadzał luterskie porządki dopiero od 1564 r. Trudno sobie wyobrazić, aby w podległym mu dominium tolerował katolickie parafie. Do rekatolicyzacji tych miast mogło jednak dojść bardzo szybko, u schyłku XVI w., pod rządami starosty-katolika Sebastiana Lubomirskiego (od 1591 r.), gdyż niebawem przywrócono w tym dominium prawowitą jurysdykcję diecezji krakowskiej (zob. niżej).

Sytuacja społeczna i etniczna w tym dominium różniła się od stosunków panujących na środkowym Spiszu. Obok Niemców dominujących w Podolińcu, Gniazdach i częściowo w Hobgarcie mieszkała tu ludność polska, przywiązana do katolicyzmu, zdecydowanie niechętna luterskim „nowinkom”. Nie dało się też ich zaprowadzić we wsiach rusko-wołoskich, gdzie wyznawano prawosławie, a od 2 połowy XVII w. zaprowadzono unię. Przewaga luteranizmu była więc tutaj stosunkowo niedługa, a recepcja prądów reformacyjnych – bardzo powierzchowna.

Pod jurysdykcją węgierską miasta i wsie nad Hernadem oraz wioski nad górnym Popradem, zasiedlone przez Niemców i Słowaków, przechodziły w ręce luterskie w 2 i 3 ćw. XVI w. W Lewoczy decyzja o przyjęciu nowego wyznania nastąpiła w roku 1544⁶⁵. Zaproszono jako pastora wspomnianego Bartłomieja Bognera z Braszowa (Kronstadt). Szkołę miejską przejął luterski pisarz miejski Daniel Türk⁶⁶. W mniejszych osadach, nawet własności szlachty luterskiej, co gorliwsi plebani katolicycy stawiali niekiedy długi opór. W Wielkiej Łomnicy, gnieździe Berzeviczych, pleban Waclaw Pech (1553-1565) bronił starej wiary aż do śmierci. Dopiero jego następca Prokop Scholtz zaprowadził tam luteranizm⁶⁷. W Maldurze, czysto niemieckiej wiosce na środkowym Spiszu, gmina luterska powstała dopiero przed 1599 r.⁶⁸

Luterska szlachta opanowała również dobra poklasztorne. Katastrofa zakonów była następstwem triumfu doktryny Lutra⁶⁹. Z Lewoczy odeszli franciszkanie konwentualni (minoryci), a z Gelnicy-dominikanie⁷⁰. W Drawcach w 1555 r. upadł klasztor antonianów. W 1543 r. doszło do sekularyzacji potężnego opactwa cystersów w Spiskim Szczawniku, filii opactwa w Wąchocku. W niejasnych okolicznościach zanikł klasztor benedyktynów w Stoli. W 2 ćw. XVI w. uległ likwidacji klasztor augustianów w Spiskim Podgrodziu, należący do polskiego okręgu prowincji bawarskiej tego zakonu⁷¹. Nie darowano też kartuzom. Kartuzja hledońska (Lapis Refugii) została splądrowana w 1543 r. przez raubritterów Macieja Boze. Resztę dobytku rozgrabili mieszczanie lewoccy. Rychło upadła też kartuzja miejska w samej Lewoczy, założona po 1454 r. przy kościele św. Wawrzyńca⁷². Kartuzja w Czerwonym Klasztorze na Zamagurzu

⁶² *Ibidem*, s. 136; C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 261.

⁶³ J. Radziszewska, *Studia spiskie*, Katowice 1985, s. 116-117; M. Gotkiewicz, *Reformacja...*, s. 75-76.

⁶⁴ I. Chalupický, *K rekatolicyzácii...*, s. 22; tenże, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 227; I. Chalupický, J. Beňko, *Podolinec 1292-1992*, Levoča 1992, s. 9.

⁶⁵ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Selecta ex chronicis Leibitzerianis*, s. 54, natomiast *Excerpta ex Chronicis scepusiensis seu Leutschoviensis*, s. 15, podają datę 1542 r.; I. Chalupický, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 225, opowiada się za 1544 r.

⁶⁶ Datacja też jest sporna. Za kroniką lewocką datę 1542 podaje P. Vajcík, *op. cit.*, s. 114, a datę 1544 za kroniką lubicką przytacza N. Baráthová, *Z historie...*, s. 64.

⁶⁷ I. Chalupický, *Z dejin Veľkej Lomnice*, [w:] *Veľka Lomnica 1257-1997, 740 rokov*, Veľka Lomnica 1997, s. 15. Scholtz był potem pastorem Wierzbowa (1585), zm. w 1596 r.

⁶⁸ S. Weber, *Zipsler...*, s. 148.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 101-102, 105-108, 109-110; S. Załęski, *Czerwony Klasztor w Pieninach*, Kraków 1880, s. 24-28; T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 114; tenże, *Kościół, plebani i parafia w Lechnicy w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII w.*, „Prace Pienińskie”, t. 12, 2002, s. 64; tenże, *Niemcy na Górnym Spiszu*, „Płaj”, t. 19, 1999, s. 72-73; tenże, *Wizytacja Zsigraya z roku 1700 na Zamagurzu Spiskim*, Szczawnica 1992, s. 5; tenże, *Szkice z dziejów Zamagurza*, Kraków 1991, s. 14, 17.

⁷⁰ F. Hervay, *Franciszkanie na Węgrzech w średniowieczu*, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1, Kraków 1983, s. 233; V. J. Gajdoš, *Franciszkanie na Słowacji w średniowieczu*, [w:] *ibidem*, s. 255. Wzmianki o klasztorze nikną po 1533 r. B. Zágórhidi Czigány, I. Wysokiński, *Klasztory węgierskiej prowincji dominikanów od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie środkowo-wschodniej, X-XX wiek*, Lublin 1999, s. 300, 305.

⁷¹ G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce*, Kraków 1930, s. 77.

⁷² C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 54, 79; F. Javorský, *Levočské kostoly v kontexte dejin mesta*, „Z minulosti Spiša”, t. V-VI, 1997-1998, s. 47-48.

dożyła 1563 roku. Pokażne dobra z paroma wsiami przejęła luterkańska rodzina Magocsich. Tak zaczęła się akcja przechwytywania parafii katolickich na Zamagurzu przez luteranów. Panowie gruntowi, kolatorzy parafii, wymuszali tę zmianę na poddanych wbrew ich woli i chęci. Tutejsza polska ludność wiejska nie chciała porzucać wiary katolickiej. Po 1589 r. przymusowej luteranizacji uległy parafie w dominium dunajckim, zakupionym przez ewangelika Jerzego Horvátha-Palocsaya. Luteranizm był jednak na Zamagurzu wiarą niemal wyłącznie szlacheckich patronów i ich oficjalistów. Ludność chłopska pozostała *in pectore* katolicka. Zaświadczyła o tym stosunkowa łatwość rekatolicyzacji podjętej w 2 ćw. XVII w.

W 1593 r. Jerzy Palocsay odkupił majątek prepozytury miechowitzów-bożogrobców: wsie Lendak, Hanuszowce, Łapsze Niżne, Ździar i Jeziersko⁷³. Miechowici zastrzegli utrzymanie w swych rękach parafii w trzech pierwszych wioskach. W ten sposób przez cały okres przewagi luterkańskiej na Spiszu ocalały na terenie osadnictwa polskiego placówki duszpasterskie prowadzone przez katolicki zakon z Polski.

Nieustanny postęp luteranizmu musiał wreszcie wzbudzić jakąś reakcję episkopatu węgierskiego. Nie można było udawać, że „konfesje” ewangelików stanowią zaledwie frakcje w łonie Kościoła Rzymskiego. Taką bezmyślną taktykę uprawiała dłuży czas kapituła spiska, niewątpliwie z bezsilności. Doszło do tego, że następca apostaty Jana Horvátha, prepozyt Stanisław z Sybina, biskup Pięciokościołów, na synodzie w 1545 r. przychylnym okiem patrzył na luteranizm szerzący się w bractwie plebanów 24 miast⁷⁴. Prepozyt Gregor Bornemiszsza zachowywał wielce dwuznaczną życzliwość dla luterkańskich pastorów. Nie zaniedbywał jednak poboru „cathedraticum”, jakby należeli wciąż do jego podwładnych⁷⁵. Tę fikcję podtrzymywały obie strony. W 1555 r., a więc wtedy, gdy luteranizm podbił już większość parafii spiskich, Bornemiszsza zebrał „nowych pleba-

nów” 24 miast na kongregację w Kapitulie Spiskiej i zatwierdził ich seniora Błażeja. Z drugiej strony kapituła usiłowała ożywić resztki parafii katolickich⁷⁶. Fara w Mühlenbach wróciła po odejściu Leudischera do rąk katolickich i utrzymała się do 1555 r. W Huncowcach jeszcze w 1561 r. odprawiano msze w obrządku katolickim. W 1550 r. na dolnym Spiszu trzymały się wiejskie parafie katolickie w Letanowcach i Harnutowcach (Arnótfalu), a kapituła ufundowała nową parafię w Ordzowianach (Ragyócz). Hierarchia Kościoła przyglądała się jednak biernie naporowi luteranów, ogłoszenie zaś „wyznania spiskiego” w 1569 r. przesądziło los pozostałych placówek katolickich.

Odnowę katolicką podjęła z początku archidiecezja ostrzyhomska za jurysdykcji Miklosa Olaha (1553-1568)⁷⁷. Zdołał on zaznajomić kler węgierski z dekretami Soboru Trydenckiego. Jego synody (1558 dla całego Królestwa, prowincjonalne 1560 i 1561, diecezjalny 1562) przynosiły program odrodzenia katolicyzmu i ułatwiały ocenę strat i porażek Kościoła. W 1564 r. synod trnawski przyjął całą dokumentację soborową jako podstawę reformy katolickiej. W 1566 r. powstało wreszcie seminarium archidiecezjalne w Trnawie. W 1561 r. na prośbę Olaha Ferdynand I ufundował tam pierwsze kolegium jezuitów (działało do 1567 r.)⁷⁸. Pod koniec XVI w. z kolegium turczańskiego o. Leonard Klasovič podjął pierwszą misję na Spiszu⁷⁹. W 1570 r. propozycja spiska została przekształcona w wikariat wieczysty arcybiskupów ostrzyhomskich, a więc ściśle im podporządkowana⁸⁰. Wobec takich zmian prepozyt Bornemiszsza zmuszony był działać energiczniej, choć nadal po-błażliwie odnosił się do luterkańskich pastorów. Ci jednak jawnie kpili z hierarchii. Na synod archidiecezji w 1561 r. stawilo się tylko dwóch plebanów z bractwa 24 miast⁸¹. W 1567 r. Bornemiszsza zapowiedział wizytację kanoniczną i zwołanie synodu kleru spiskiego. Potępił knowania przeciw autorytetowi Kościoła⁸². Była to gra pozorów. Obietnic nie spełnił. W 1570 r. ponowił starania⁸³. Na synodzie

⁷³ M. Gotkiewicz, *Reformacja...*, s. 77-78; J. Reychman, *Klasztor w Lendaku i jego dawna przynależność do opactwa miechowskiego*, „Nasza Przeszłość”, t. XIX, 1964, s. 45-46; T. M. Trajdos, *Bożogrobcy w Lendaku*, „Śpisko Sygnorka”, nr 3, 1993, s. 42-43; tenże, *W kwestii Miechowitzów w Lendaku*, „Prace Pienińskie”, t. 6, 1994, s. 76.

⁷⁴ *Historia Ecclesiae...*, s. 137.

⁷⁵ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 239, list z 1573 r.

⁷⁶ J. Hradzky, *op. cit.*, s. 516.

⁷⁷ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 20-22; I. Chalupický, *Protireformácia...*, s. 136; tenże, *Spíšskokapitulski jezuiti...*, s. 226-227; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 71-74.

⁷⁸ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 30-35.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 44.

⁸⁰ M. Gotkiewicz, *Polacy w kapitule spiskiej*, „Nasza Przeszłość”, t. 36, 1971, s. 136.

⁸¹ I. Chalupický, *Spíšskokapitulski jezuiti...*, s. 227.

⁸² J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 221.

⁸³ *Ibidem*, s. 222.

w Kapitułe Spiskiej daremnie żądał wierności dla nauki i hierarchii Kościoła Katolickiego⁸⁴. Promulgował wtedy dekret Maksymiliana II przeciw arianom i kalwinom, który luteranów spiskich mógł tylko ucieszyć. W 1582 r. Bornemisza, zmuszony mandatem cesarza Rudolfa II, zapowiedział karę 50 florenów dla tych plebanów, którzy odstąpili od wiary katolickiej lub nie otrzymali święceń z rąk prawowitych biskupów. A więc karę tę musiano by nałożyć na niemal wszystkich „ministrów” parafii spiskich. Autorytet prepozytury sięgnął dna. W 1584 r. tenże prałat potępił „Formułę Zgody”, ale do śmierci w 1585 r. odnosił się do luteranów przyjaźnie. Nie skłoniło to bynajmniej pastorów do zachowań pojednawczych. W 1585 r. kapituła spiska skarży się, że plebani 24 miast odmówili przyjęcia od prałata-kustosza św. olejów służących do ostatniego namaszczenia, twierdząc, że obrzędu tego nie uznają za sakrament⁸⁵.

Pastorów luteranów spotykały liczne szykany finansowe także ze strony współwyznawców piastujących władzę na obszarze obu jurysdykcji, polskiej i węgierskiej. „Ministrowie” przejęli bowiem prawa i dochody plebańskie, majątek parafii i szkół katolickich⁸⁶. To zachęciło władze świeckie do odpowiednich rewindykacji. Starostowie Mikołaj i Jan Maciejowscy zabierali pastorom połowę dziesięcin, rekwirowali dobra, ściągali należności nadzwyczajne, np. w 1575 r. starosta zabrał pastorom 13 miast tysiąc gbeli owsa. Z kolei w 1573 r. luteranowski żupan węgierskiego Spiszu Stanisław Thurzo ściągnął dla siebie wszystkie dziesięciny z 11 miast tegoż bractwa plebańskiego. Komitat węgierski nakładał często na parafie luteranowskie kontrybucję wojenną. Do tego trzeba dodać stałą płatność „cathedraticum” dla prepozytów, np. w latach 1592-1593 podwójnej wysokości. Cesarze Maksymilian II i Rudolf II usiłowali się wstawiać za pastorami 13 miast z czystego wyrachowania politycznego. Ubolewali nad ich niedolą, zapominając o szykanach wobec własnych pastorów. Starostowie polscy całkowicie ignorowali te uzurpatorskie listy.

Organizacja gmin luteranowskich wykorzystała, jak wspomniano, terytorialne jednostki administracji Kościoła Katolickiego⁸⁷. Dotychczasowe bractwa (*fraternitates*) plebanów, odpowiednik dekanatów, nie zmieniły nazw ani granic jurysdykcji, prze-

miennie określane jako „contubernia” albo „senioraty”. Obok bractwa 24 miast królewskich (polskie 13, węgierskie 11) istniały bractwa dla parafii wiejskich i miasteczek prywatnych: dunajeckie, lubowelskie (tylko do końca XVI w.), dwa hernadzkie i dwa popradzkie. Miasta i wsie „ziemi górników” miały osobne „contubernium”. Na czele każdego bractwa stał senior wybierany na corocznych zjazdach (kongregacjach) przez pastorów-plebanów, z możliwością nieograniczonej reelekcji. Pomagali mu czterej konseniorzy wybierani spośród plebanów. Wyznaczano również ekonoma-szafarza (*dispensator*) oraz opiekuna i rzecznika praw bractwa (*tutor-orator-defensor*), przeważnie na roczne kadencje. Do każdego bractwa przystępowali plebani (pastorzy, ministrowie) z przynależnych parafii, ich diakoni oraz nauczyciele (rektorzy szkół). Zgromadzenia obejmujące kilka bractw nazywano synodami. Mogli w nich uczestniczyć przedstawiciele laikatu, w szczególności kolatorzy parafii.

Na Spiszu zachowano kalendarz kościelny obejmujący wspomniane wyżej liczne święta katolickie. Utrzymano strój kapłański (bez tonsury), aparaty i paramenty katolickie oraz spowiedź indywidualną⁸⁸. Msza została skrócona, ale z podkreśleniem teologicznej wagi Eucharystii. Komunii udzielano pod dwiema postaciami. Mszę zaczynała spowiedź publiczna, pastor dawał rozgrzeszenie, śpiewano hymny i psalmy, następowała „Gloria” i „Pozdrowienie”. Potem celebrował kolektę, epistołę i Ewangelię, a wierni odmawiali Skład Apostolski. Wysłuchiwali kazania i przystępowali do Sakramentu Ołtarza. Można było obserwować wiele przejawów sympatii i przyzwyczajzeń katolickich. W Spiskiej Białej w XVII w. działały dwa bractwa: św. Walentego i Wszystkich Świętych (1526-1676) odwołujące się do kultów ewidentnie katolickich, a frekwentowane przez luteranów. Trzecie bractwo św. Ducha, założone w 1637 r., gromadziło patrycjat luteranowski na potajemnych spotkaniach w dzień Trójcy Świętej. Wezwanie i program odpowiadały doktrynie wittenberskiej. Konfratrzy prowadzili pobożne i moralne życie, pomagali biednym, asystowali przy pogrzebach, spełniali obowiązki religijne, w szczególności przyjmowali komunię. W Maciejowcach w 1578 r. powołano podobne bractwo św. Mikołaja⁸⁹. Te założenia faktycznie

⁸⁴ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, *Memorabilia...*, s. 251; *Historia Ecclesiae...*, s. 138.

⁸⁵ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 272-273.

⁸⁶ *Historia Ecclesiae...*, s. 9, 138; C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 263-264; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969, s. 130.

⁸⁷ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 82, 86.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 87, 94-96.

⁸⁹ S. Weber, *Geschichte der Stadt Béla*, s. 263-264; Supplementum Analectorum Terrae Scepusiensis, t. III, wyd. S. Weber, Lőcse 1908, s. 101-106.

niewiele odbiegały od zadań i powinności bractw katolickich. Do początku XVII w. wiele parafii zachowało zwyczaje i obrzędy katolickie, np. święcenie pierzyn w Wielki Post, wody i ognia w Wielką Sobotę, owsa i soli na św. Szczepana, wina na św. Jana, różeg w Boże Narodzenie, szynek, jaj i sera na Wielkanoc. Urządzano liczne procesje: na Trzech Króli z krzyżem, na Wielkanoc z obrazem Jezusa przez pola, w Dni Krzyżowe z Najśw. Sakramentem, a także rozmaite zabawy w „lany poniedziałek”, Zielone Świąta i Boże Narodzenie⁹⁰. Luteranie na Spiszu zorganizowali szereg znakomych szkół. Należy tu wyróżnić szkoły szlacheckie, szkoły wielkich miast przekształcone w gimnazja, szkoły miasteczek, a nawet wiejskie, od uchwał sejmu 1621 r. dzielone na artykularne i mniejsze artykularne⁹¹.

Pierwszą próbę rekatolizacji Spiszu podjął prepozyt Martin Pethe de Hetes, biskup waradyński, a następnie arcybiskup Kalocsy i namiestnik królewski⁹². Uzyskał poparcie cesarza Rudolfa II, a za pośrednictwem plebana Podolińca Alfonsa Matiasza i kanonika spiskiego Kacpra Budaházyego także zgodę króla polskiego Zygmunta III. Do jego starań odniósł się jednak nieprzychylnie ówczesny starosta Sebastian Lubomirski, pobożny katolik, ale planujący przekazanie polskiego Spiszu pod jurysdykcję biskupstwa krakowskiego. W 1604 r. Pethe de Hetes oddał jezuitom majątek kartuzji lewockiej, lecz mieszczanie nie dopuścili do instalacji nowego zakonu. Jesienią tego roku prepozyt przeprowadził wizytację Spiszu, usiłując odebrać kościoły w Spiskim Podgrodziu, Spiskich Włochach i Lewoczy. Opór luteranów okazał się tak silny, że próby te zakończyły się fiaskiem. Prepozyt nie chciał wzywać na pomoc wojska, choć miał stosowne upoważnienie cesarza. Zdołał jednak nawrócić żupana Krzysztofa Thurzo. W połowie października 1604 r. uciekł ze Spiskiej Kapituły wraz z jezuitami przed nadciągającym wojskiem ks. Stefana Bocskaya.

Udała się natomiast w tym czasie rekatolizacja w dominiach lubowelskim i podolinieckim starostwa spiskiego, i to bez przymusowych nawróceń⁹³. Już za rządów Sebastiana Lubomirskiego

w ręku katolików były fary w Starej Lubowli i Podolińcu. W latach 1615-1616 Stanisław Lubomirski nadzorował rekatolizację parafii w Gniazdach, w 1609 r. w Drużbakach Dolnych (z filią w Drużbakach Górnych) zaś w 1629 r. Hobgarcie. W 1624 r. odzyskano też parafię w Nowej Lubowli. Co więcej, został przywrócony stan prawny obowiązujący na tej ziemi do 1 ćw. XIV w., mianowicie wspomniane 6 parafii oddano diecezji krakowskiej. Utworzono z nich dekanat spiski wcielony do archidiaconatu sądeckiego⁹⁴. Ta podległość przetrwała do 1787 r. Miejscowa ludność polska sprzyjała tym zmianom, a większe skupiska niemieckie zostały skłonione do konwersji. Do tych parafii kierowano przeważnie księży polskich. W szkołach parafialnych zatrudniano nauczycieli Polaków bądź Niemców. Odnowie katolickiej sprzyjały fundacje bractw⁹⁵. Powstały dwa bractwa św. Anny: przy farze św. Mikołaja w Starej Lubowli (1604) oraz w Podolińcu (1613), najpierw przy podmiejskim kościele tego wezwania, potem w farze. Oba bractwa były erygowane jako filie polskiej archikonfraterni bernardyńskiej. W Starej Lubowli powstało też przed 1672 r. bractwo różańcowe, wprowadzone przez starostę Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Przy kościele w Gniazdach działały dwa bractwa: Dobrej Śmierci, fundowane przez starostę Teodora Konstantego Lubomirskiego, i Zwiastowania NMP (1713), opatrzone donacją gubernatora starostwa Antoniego Koczanowicza. Bractwa św. Anny miały wyraźne zadania misyjne i konwersyjne. Krzewiły wiarę katolicką, nawracały „heretyków”. Wszystkie te stowarzyszenia pogłębiały pobożność maryjną, tak znamienne dla epoki reformy katolickiej. Lista donatorów ołtarzy brackich dowodzi silnego poparcia dla tych inicjatyw ze strony polskiej szlachty i polskiego mieszczaństwa na terenie dekanatu spiskiego.

Wskazane wyżej przedsięwzięcia katolików wzbudziły panikę zwolenników protestantyzmu. Od czasów Rudolfa II nie można już było liczyć na „neutralność” monarchii habsburskiej. Protestanci wykorzystali jednak wojenne sukcesy Bocskaya.

⁹⁰ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 137-138.

⁹¹ V. Ružička, *op. cit.*, s. 34-35.

⁹² I. Chalupceky, *Spiškokapitulski jezuiti...*, s. 228-229; tenże, *K rekatolizácii...*, s. 23; tenże, *Protireformácia...*, s. 137; J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 322; *Historia Ecclesiae...*, s. 133-134; S. Weber, *Zipser...*, s. 136; *Dejiny...*, s. 131; M. Gotkiewicz, *Reformacja...*, s. 79-80; C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 20, kronika lewocka.

⁹³ T. M. Trajdos, *Dekanat spiski diecezji krakowskiej w świetle wizytacji 1728 roku*, „Nasza Przeszłość”, t. 90, 1998, s. 116; I. Chalupceky, *K rekatolizácii...*, s. 24; tenże, *Spiškokapitulski jezuiti...*, s. 230; *Historia Ecclesiae...*, s. 140, 152; S. Weber, *Zipser...*, s. 137.

⁹⁴ T. M. Trajdos, *Dekanat...*, s. 114; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, Kraków 1998, t. 1, s. 139.

⁹⁵ T. M. Trajdos, *Dekanat...*, s. 153-155; tenże, *Nowe nurty w życiu religijnym społeczności katolickiej na Spiszu i Orawie w XVII wieku*, HŚ, t. 41, 2000, s. 94-97.

W pokoju wiedeńskim 1606 r. po raz pierwszy habsburskie Królestwo Węgierskie gwarantowało swobodę wyznania i zobowiązywało się do uszanowania świątyń, jurysdykcji, majątku i praw wszystkich wyznań. Wolność wyboru wyznania zapewniono baronom, szlachcie i wolnym miastom. Zachowano też nadal prawo ich patronatu nad kościołami. Na sejmie preszburskim 1608 r. wolność wyznania została rozszerzona także na poddanych. Uchwały tego sejmu otwierały drogę do legalizacji niekatolickich Kościołów⁹⁶. Luteranie wykorzystali tę możliwość⁹⁷. Jerzy Thurzo, ich współwyznawca, od 1609 r. palatyn Królestwa, zorganizował synod luteranski w Żylinie w 1610 roku⁹⁸. Zgromadził tam szlachtę, delegacje wolnych miast królewskich i bractwa luteranckie z 13 komitatów pñ.-zach. Węgier. W wyniku obrad powołano trzy superintendentury Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (dla ludności słowackiej), dwa inspektoraty dla Niemców, jeden dla Węgrów. Synod uchwalił 16 kanonów określających organizację i dyscyplinę kościelną, ordynację i kompetencję pastorów, uprawnienia superintendentów, kooperację z władzą polityczną, zasady sądownictwa kościelnego. Za podstawę kanoniczną Kościoła uznano wyznanie augsburskie, Formułę Zgody, pisma Proroków i Apostołów. Thurzonowi dłuższy czas nie udawało się rozszerzyć nowej organizacji na Spisz i Szarysz⁹⁹. Zjazd lewocki w listopadzie 1610 r. odroczył decyzję, tak samo synod preszowski w 1611 r. Na szczęście dla luteranów brat palatyna żupan spiski Krzysztof Thurzo został w 1613 r. ponownie nawrócony na konfesję augsburską przez Stefana Xylandra, pastora Spiskiego Podgrodzia i seniora bractwa 24 miast królewskich. Xylander został spowiednikiem i doradcą żupana. Przeciwno przyjęciu uchwał synodu żylińskiego wystąpił ostro starosta spiski Stanisław Lubomirski. Podstarości Gemboziński zakazał pastorom 13 miast udziału w planowanym zjeździe. W lipcu 1613 r. na naradzie w Sabinowie Xylander zaproponował, aby pastory 13 miast nie przyjeżdżali na projektowany synod, ale przyjęli jego uchwały. Ostatecznie Krzysztof Thurzo zwołał synod na

22 stycznia 1614 r. do Spiskiego Podgrodzia, co stanowiło pogwałcenie uprawnień polskiej administracji w mieście należącym do starostwa spiskiego. Wezwał baronów i szlachtę, Pentapolitanę i dwa senioraty (spiski i szaryski). Utworzono dwie nowe superintendentury: dla Pentapolitany oraz dla pozostałych parafii luteranckich na Spiszu i Szaryszu. Superintendentem 5 miast został pastor lewocki Peter Zabler, spisko-szaryskim – Stefan Xylander. Synod 1614 r. przyjął w pełni kanony synodu żylińskiego. Następnym superintendentów mieli wybierać seniorzy i konseniorzy bractw za zgodą władz komitatów. Tymczasem 7 IV 1614 r. zmarł Krzysztof Thurzo¹⁰⁰. Starostwo polskie rychło ukarało Xylandra odebraniem urzędu pastora w Podgrodzium i nie uznało jego godności superintendenta. Zmarł w 1619 r. Peter Zabler przejął więc obowiązki kierowania obydwoma superintendenturami i ta unia personalna utrzymała się na stałe¹⁰¹. Ostatnia triumfalna uroczystość luterancka miała miejsce w Lewoczu 13 września 1617 r. Obchodzono stulecie reformacji¹⁰². Przyszłość luteranów na Spiszu rysowała się jednak nader niepewnie. Wygaśnięcie rodziny Thurzonów (1636) pozbawiło ich mocnej protekcji w komitacie spiskim. Jednocześnie Kościół Katolicki wystąpił z postulatami rekuperacji. Arcybiskupi Ferenc Forgách i Peter Pázmány wykazali determinację w tym kierunku, ułatwioną postępowaniem działań jezuitów i skłonnością Habsburgów do stanowczych posunięć antyprotestanckich.

Od 1622 r. jezuita z Trnawy zorganizowali misję spiską. W 1623 r. wdowa po Krzysztofie Thurzo, katoliczka Zuzanna Erdödy, zaprosiła jezuitów na zamek spiski¹⁰³. Dwaj misjonarze pracowali nie tylko w jej kaplicy, ale też w okolicznych wsiach słowackich należących do dóbr zamkowych. Udało się im przywrócić katolicyzm we wsiach Żehra, Bijacowce, Dubrawa, Polanowce i Domanowce. Po śmierci Zuzanny (1633) opuścili zamek. Ściągnął ich z powrotem już w 1638 r. nowy żupan Spiszu István Csáky, gorliwy katolik¹⁰⁴. Kościoły w Bijacowcach, Hrabuszycach, Domanowcach, Żehrze i Dubrawie zostały oddane jezuitom w 1641 r. W 1642 r. luteranie stracili kościoły w Witkow-

⁹⁶ *Fragmenta...*, s. 59-60; *Dejiny Slovenska*, t. II, Bratislava 1987, s. 46, 151.

⁹⁷ I. Chalupický, *K rekatolizácii...*, s. 21; tenże, *Protireformácia...*, s. 137; tenże, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 229; *Historia Ecclesiae...*, s. 24-25; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 147-148.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 152-156.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 161-162; J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 396-397, 399-400; *Historia Ecclesiae...*, s. 26, 145, 148-150.

¹⁰⁰ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 22.

¹⁰¹ J. Ribini, *op. cit.*, t. I, s. 444.

¹⁰² C. Wagner, *l.c.*

¹⁰³ I. Chalupický, *Spišskokapitulski jezuiti...*, s. 230-231; *Dejiny Spoločnosti...*, s. 155; V. Kalinkay, *op. cit.*, s. 739.

¹⁰⁴ C. Wagner, *op. cit.*, p. II, s. 25; S. Weber, *Zipser...*, s. 138; I. Chalupický, *K rekatolizácii...*, s. 24.

cach i Hruszowie, a w 1667 r. Csáky doprowadził do rekatolicyzacji w miasteczku Welbach (Eulenburg)¹⁰⁵. W 1646 r. jezuita dostali dobra po kartuzji hledońskiej. Csáky sprowadził też już w 1638 r. franciszkanów konwentualnych (minorytów) do Spiskiego Czwartku. Oddał im w 1639 r. kaplicę Zapolyów przy kościele farnym. W 1668 r. w miasteczku powstał konwent minorytów, a w 1672 r. zakonnicy przejęli wreszcie kościół parafialny¹⁰⁶. Konwent ów odegrał znaczną rolę w rekatolicyzacji dolnego Spiszu.

Wizytatorzy ze Spiskiej Kapituły w latach trzydziestych XVII w. obserwowali na dolnym Spiszu wzrost liczebny katolików wśród chłopów słowackich. Dla dorzecza Hernadu decydujące znaczenie miało założenie rezydencji jezuitów w Spiskiej Kapitulie¹⁰⁷. W 1641 r. Csáky sprzedał jezuitom niewielki teren z budynkami gospodarczymi, młynem i browarem, na rubieży miasta Spiskie Podgrodzie. Luterkańscy mieszczańscy protestowali, twierdząc, że żupan handlował gruntem miejskim, a więc bezprawnie. Miasto zyskało poparcie starosty polskiego Stanisława Lubomirskiego, który uznał konfirmację transakcji z 1646 r. za akt nielegalny. Proces nie przyniósł jezuitom korzyści, a wojsko polskie z pomocą mieszczańską nie dopuściło do realizacji planu Csákyego. Poczynania administracji polskiej nie wynikały jedynie z obrony „strefy misyjnej” pijarów podolinieckich. Chodziło przede wszystkim o uprzedzenie Węgrów, aby się nie panoszyli na terenie enklaw polskiego starostwa. W tej sytuacji prepozyt spiski Lászlo Hoszuthoty powierzył jezuitom w 1647 r. kaplicę Bożego Ciała (Zapolyów) w kolegiacie spiskiej, tamże plebanię na potrzeby szkoły i dom zwany „Codria” (dawną gospodę). Mimo kosztów remontu, rozbudowy i ciągłego procesu z miastem jezuita utrzymali się w tym miejscu. W 1647 r. podjęli nauczanie w otrzymanym budynku, a w 1648 r. ustanowili oficjalnie rezydencję zakonu. Pomogła im życzliwość kapituły i protekcja Csákych. Do 1672 r. istniało tu znakomite gimnazjum, które zwabiło młodzież szlachecką,

ułatwiając konwersje wielu wybitnych rodzin. Po 1672 r. przy tej rezydencji zachowano szkołę podstawową. Działał teatr szkolny. Jezuita prowadzili w okolicy aktywne duszpasterstwo, nawracali, dawali nauki moralne, krzewili doktrynę katolicką. Nie zaniebdywali prac charytatywnych. Założyli typowe dla zakonu bractwa: dla studentów gimnazjum kongregację Wniebowzięcia Maryi Panny (1651-1672), dla dorosłych – Towarzystwo NMP – Matki Umierających i Zmarłych. Propagowali kult Matki Bożej Siedembolesnej, Imienia Jezus, Najśw. Sakramentu, Wszystkich Świętych. Powołali też kongregację św. Anny w celu organizacji pielgrzymek do kaplicy św. Anny na górze Vilicz nad Kluknąwą. Węgierska szlachcianka Anna Wesselényi zbudowała tę kaplicę w 1623 r.¹⁰⁸ W 1649 r. prepozyt Mathias Tarnóczy de Leles oddał jezuitom to sanktuarium pielgrzymkowe. Jezuita bractwa dorosłych przetrwały w Spiskiej Kapitulie do 1773 r. Pielgrzymki do Kluknąwy były dla zakonu doskonałą okazją do perswazji kaznodziejskiej i szafunku sakramentów (Pokuty i Ołtarza). Jezuita wprowadzili zwyczaj masowych spowiedzi co miesiąc i spowiedzi generalnych. Zachęcali do częstych komunii. Udzielali pouczeń w sprawach moralności małżeńskiej i w trudnościach rodzinnych. Starali się o nieustanny kontakt z wiernymi. Ta metoda przynosiła wielkie owoce. W najbliższym otoczeniu Kapituły Spiskiej jezuita stworzyli ośrodek czci pasyjnej w kaplicy św. Krzyża (Siva Brada), zbudowanej w 1675 r. Od 1696 r. urządzali tam tłumne procesje świąteczne. Od 1667 r. pielgrzymowano też do pobliskiej kaplicy św. Rozalii (fundacji kanonika Bethlenfalvaya). Kult patronki zadżumionych forsowali również jezuita¹⁰⁹. Od 1675 r. pątnicy pielgrzymowali także do kaplicy św. Walentego¹¹⁰. Jezuita zyskali sobie szczerze przywiązanie ludu jako pasterze czasu epidemii (1623, 1645, 1662-1663 i 1679)¹¹¹.

Na obszarze polskiego starostwa czołową rolę w rekatolicyzacji odegrał klasztor pijarów w Podolinie¹¹². W 1642 r. klasztor ten ufundował starosta Stanisław Lubomirski. Kolejne klasy kolegium

¹⁰⁵ S. Weber, *Zipser...*, s. 138; J. Hradzky, *op. cit.*, s. 543.

¹⁰⁶ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, Budapest 1922, s. 265-267; F. Javorský, *Kostol sv. Ladislava, kaplnka Zapolských a kláštor minoritov v Spišskom Štvrtku*, Spišská Nová Ves 1998, s. 37-38.

¹⁰⁷ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 156-157; I. Chalupický, *Spiškokapitulski jezuiti...*, s. 232-233; V. Kalinkay, *op. cit.*, s. 740-747; G. Bruckner, *op. cit.*, s. 254-255; M. Pirhalla, *A szepesi prépostság, Vázlatos története, Kezdetétől a püspökség fellátásaig*, Lőcse 1899, s. 431-439.

¹⁰⁸ S. Weber, *Zipser...*, s. 125; T. M. Trajdos, *Nowe nurty...*, s. 98.

¹⁰⁹ T. M. Trajdos, *Nowe nurty...*, s. 105-106.

¹¹⁰ I. Chalupický, *Spiškokapitulski jezuiti...*, s. 234.

¹¹¹ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 157.

¹¹² T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 132-138, tam dawniejsza literatura; M. J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643-1848*, Wrocław 1995, *passim*; J. Długosz, *Mecenat kulturalny Stanisława Lubomirskiego, wojewody krakowskiego*, Wrocław 1972, s. 128, 178-194; M. Marcinowska, *Lubomirscy starostowie sądeccy i spiscy*, Nowy Sącz 1998, s. 27-28.

były organizowane od 1643 r. Uroczyste otwarcie szkoły nastąpiło w 1652 r. W 1648 r. do programu włączono kurs filozofii oraz „profesorium” – jedyny do 1714 r. zakład kształcenia kadry dydaktycznej zakonu w prowincji polskiej. Od 1648 r. konwent pijarski w Podolińcu przyjmował zakonników Polaków, którzy rychło całkowicie zdominowali tę placówkę. Od 1662 r. do 1787 r. klasztor w Podolińcu należał do polskiej prowincji zakonu. Językiem wykładowym, językiem teatru szkolnego, językiem popisów uczniowskich i recytacji poetyckich był obok łaciny język polski. W „profesorium” prowadzone były wykłady historii i literatury Polski, ćwiczenia retoryczne i wzory kazań po polsku. Z tej szkoły wyszli polscy erudyci XVII-XVIII w., zarówno w habitach, jak też z laikatu. W korpusie pedagogicznym zatrudniano wybitnych uczonych polskich różnych dyscyplin, działających w szeregach pijarskich. Od samego początku młodzi Polacy stanowili przytłaczającą liczbę ogółu studentów. W 1670 r. stanowili 70%, w 1674 r. – 82%, a w 1700 r. – 85% społeczności studenckiej. Była to zatem przede wszystkim wspaniała szkoła młodzieży polskiej, i to wszechstanowa, zgodnie z koncepcją zakonu. Pijarzy służyli również jako duszpasterze w parafiach. Z tego konwentu wyszli misjonarze Spiszu od 1671 r., tj. przełomu w rekatolicyzacji.

Już wcześniej, w 1625 r., ruszyła dalsza fala rekatolicyzacji na obszarze osadnictwa polskiego, tym razem na Zamagurzu¹¹³. Dobra Czerwonego Klasztoru zakupił Paweł Rakoczi, żupan szaryski, dworzanin królewski, wybitny magnat-katolik. Można sądzić, że rychło potem doszło do odzyskania przez katolików parafii w Starej Wsi, Lechnicy i Rychwałdzie, a także budowy przez katolików kościoła filialnego w Leśnicy (1630). Wizytujący w 1700 r. prepozyt Zsigray zapisał wiadomość¹¹⁴, że kościoła w Rychwałdzie katolicy nigdy nie oddali, nie ma jednak wątpliwości, że luterkańscy właściciele ziemi kartuskiej i tam narzucili swoją wolę. W 1639 r. wrócili do katolicyzmu Andrzej i Stefan Palocsayowie. W ich dominium zamku niedzickiego trzy parafie (Nie-

dzica, Kacwin, Frydman) zostały przywrócone katolikom. Parę lat później powstała nowa parafia w Łapszach Wyżnych (wzm. od 1655 r.), w 1650 r. zbudowano kościół filialny w Jurgowie. W 1650 r. katolicy odzyskali parafię w Maciaszowcach¹¹⁵. Ludność polska na Zamagurzu otrzymała plebanów współziomków, na ogół duchownych z diecezji krakowskiej, często z rodzin podhalańskich i żywieckich, ale także miejscowych spiskich¹¹⁶. Podobnie wyglądała obsada szkół. W Starej Wsi już od 1634 r. dominikanie polscy za zgodą Rakoczego uruchomili bractwo różańcowe. W tym rejonie odnowa katolicka bazowała na niewygasłych pragnieniach i zapatrywaniach religijnych chłopów polskich. Dokonano jej szybko z pełnym sukcesem. Jedynie w Nowej Białej i Kremkach z uwagi na patronat luterkańskich dziedziców Horváthów-Stansithów przetrwała jeszcze 30 lat garstka ewangelików.

W połowie XVII w. pewien sukces osiągnęli też katolicy w Kieżmarku. Posłowie sejmu węgierskiego i cesarz Ferdynand III poparli starania mieszczan kieżmarskich o wykup praw wolnego miasta królewskiego od luterkańskiego magnata Stefana Thököly, który rościł sobie pretensje do dziedzicznej własności. Umowę korzystną dla miasta podpisano w 1651 r.¹¹⁷ Luterkański patrycjat z wdzięczności ofiarował trzy domy na ul. Zamkowej pod budowę kościoła dla katolików. W 1654 r. kościół był gotowy. W 1670 r. objęli go paulini, stawiając obok klasztor. Odegrali decydującą rolę w rekatolicyzacji całego miasta i okolicy od 1673 r.

Opisane tu sukcesy katolików były jednak hamowane ustawodawstwem węgierskim. Pokój w Linzu 1645 r. (Ferdynand III – ks. Jerzy I Rakoczy) potwierdził wolność wszystkich wyznań obejmującą wszystkie stany, także poddanych. Na sejmie 1646-1647 podkreślono prawo protestantów do kultu publicznego i odrębności urzędów parafialnych, a chłopom zapewniono swobodę wyznania niezależnie od zapatrywań właścicieli ziemskich¹¹⁸. Katolicy byli zmuszeni zwrócić niektóre z odzyskanych świątyń. Na Spiszu luteranom od-

¹¹³ T. M. Trajdos, *Szkice...*, s. 17; tenże, *Wizytacja...*, s. 5; tenże, *Nowe nurty...*, s. 85; tenże, *Kościół...*, s. 64-65; tenże, *Początki wsi i parafii Łapsze Wyżne*, „Prace Pienińskie”, t. 11, 2000, s. 66; M. Gotkiewicz, *Reformacja...*, s. 82-92.

¹¹⁴ Tenże, *Wizytacja...*, s. 7.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 6. Wg Zsigraya, błędnie, w 1659 r.

¹¹⁶ T. M. Trajdos, *Polscy plebani na Zamagurzu Spiskim*, [w:] *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, pod red. A. Kroha, Sejny 2000, s. 261-268.

¹¹⁷ N. Baráthová, *Kežmarský hrad*, Martin 1989, s. 38-39; też, *Z historie...*, s. 72; I. Chalupecký, *Katolícké kostoly v Kežmarku. Sprievodca*. Kežmarok 1995, s. 16; tenże, *Protireformácia...*, s. 138; tenże, *K rekatolizácii...*, s. 25; G. Bruckner, *op. cit.*, s. 270-271.

¹¹⁸ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 211-212; I. Chalupecký, *Protireformácia...*, s. 137-138; *Dejiny Slovenska*, t. II, s. 165; *Historia Ecclesiae...*, s. 34; *Fragmenta...*, s. 62.

dano Hrabuszyce i zamagurskie Krempachy. W Krempachach i Nowej Białej polscy księża zajęli kościoły już w latach 1648-1649. W 1650 r. odebrali je luteranie. Polski kler utrzymał tam wszakże prowizoryczne placówki misyjne. Kościoły i szkoły odzyskano ostatecznie w roku 1670¹¹⁹.

Likwidacja luteranizmu na Węgrzech została przeprowadzona w latach 1671-1674. Ze względów politycznych (bunt Imre Thökölyego 1678 r., wojna z Turkami) nie zakończyła się całkowitym powodzeniem, ale raz na zawsze złamała siłę i liczebność tej organizacji wyznaniowej. W skali ogólnopaństwowej za pełną aprobatą cesarza Leopolda I podjął to dzieło arcybiskup ostrzyhomski György Szelepcsényi. Z udziałem kleru diecezjalnego, jezuitów, franciszkanów-minorytów i obserwantów, paulinów, norbertanów i innych zakonów dokonano nawróceń 60 tys. protestantów. Katolicy odebrali protestantom kilkaset kościołów i szkół¹²⁰. W 1674 r. powstał specjalny sąd reprezentujący władze państwa i episkopat Węgier. Luteranów oskarżono o bluźnierstwa, przygotowanie spisku, obrazę majestatu. Podsądnymi byli superintendenci, seniorzy i pastory. Po przesłuchaniach i surowym więzieniu sąd skazał duchownych luteranów na banicję z Węgier. Tylko 26 wyrzekło się swej wiary za cenę uwolnienia. Organizacja jurysdykcyjna luteranów, powołana w latach 1610 i 1614, została zniesiona.

Te decyzje realizowano też na węgierskim Spiszu. Prepozyt spiski, biskup waradyński György Bársony, zwolennik ostatecznej rozprawy z dysydentami, w księdze *Veritas toti mundo declarata* (1671) przypomniał, że kler katolicki sprzeciwiał się wielokrotnie (1606, 1608, 1647) nadaniu protestantom jakichkolwiek praw, gdyż działo się to zawsze z krzywdą Kościoła¹²¹. W 1671 r. polecił odebrać luteranom kościoły „ziemi górników” (Smolnik, Gelnica, Szwedlar, Kluknawa, Mniszek, Sztos)¹²². Tylko w Wondriselu luteranie utrzymali się trochę dłużej. Wysiłki katolików w tym okręgu wsparła włoska szlachecka rodzina Ioanelli (Giovanelli) de Toluano, od 1653 r. dzierżawców kopalni miedzi, niebawem posiadaczy zastawnych dominium dunajckiego¹²³. Gian Andrea Ioanelli sprowadził po 1664 r. górników

z Polski, oczywiście katolików. Zbudował dla nich w Smolniku kaplicę, którą w 1669 r. objął podoliniecki pijar Franciszek Hanacius, rodem z Moraw. Kościół farny w Krompachach katolicy odzyskali w czerwcu 1672 r. (pleban J. E. Steiner). Odtąd przechodził z rąk do rąk. Luteranie zabierali go pięciokrotnie (1672-1673, 1677, 1678, 1681, 1682-1686). Zależało to od konfiguracji wojennej, przewagi kuruców albo labanców. Hanacius nawracał gorliwie od 1672 r., w latach 1678-1682 jako pleban miasta.

Bársony nie rezygnował. Wszędzie tam, gdzie miał pomoc administracji i wojsk habsburskich, odbierał kościoły, więził i wypędzał pastorów, wprowadzał nowych plebanów katolickich, przeważnie zakonników. W 1671 r. zabrał kościoły w Odorinie, Jamniku i Hrabuszycach. W 1672 r. katolicy odzyskali parafie w Mühlenbach, Eliaaszowcach (Illésfalva), Smiżanach, Harychowcach (Palmsdorf), Żakowcach (Izsakfalva), Huncowcach, Wielkiej Łomnicy, Wielkim Sławkowie, Farkaszowcach, Abrahamowcach, Hozelcu, Andraszowcach i Szwabowcach¹²⁴. W tymże roku minoryci pod patronatem hr. Csáky przejęli parafię św. Władysława w Spiskim Czwartku¹²⁵.

W 1673 r. w podobny sposób prepozytura spiska odzyskała kościoły w Szczawniku, Toporcu, Hołumnicy, Maldurze, Krygu, Buszowcach, Strażkach, Małej Łomnicy i Jurskim¹²⁶. Została zatem przwrócona katolicka organizacja parafialna w dolinach Popradu i Hornadu, odrodzone bractwa (*fraternitates*) plebanów katolickich, uruchomiono też katolickie szkoły parafialne. Luteranie tracili fary na dolnym i środkowym Spiszu nie tylko we wsiach słowackich lub polskich, ale też w czysto niemieckich, mimo że większość Niemców trwała nadal przy wierze ewangelickiej.

We wrześniu 1673 r. doszło także do odzyskania parafii w Kieżmarku¹²⁷. Paulini otrzymali klucze do fary św. Krzyża. Rok później nieruchomości i ruchomości gminy luteranowskiej zostały jak wszędzie przekazane prepozyturze spiskiej. Władze państwowe zakazały wstępu do miast królewskich pastorom i lektorom luteranowskim, a w grudniu 1674 r. Leopold I polecił usunąć protestantów z rad miejskich.

¹¹⁹ T. M. Trajdos, *Rekatolicyzacja parafii w Krempachach i Nowej Białej w XVII stuleciu*, „Almanach Nowotarski”, nr 4, 1999, s. 68-75.

¹²⁰ *Historia Ecclesiae...*, s. 35-41; I. Chalupcecký, *Protireformácia...*, s. 139.

¹²¹ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 232-233.

¹²² G. Bruckner, *op. cit.*, s. 26; S. Weber, *Zipser...*, s. 139; J. Hradzky, *op. cit.*, s. 631.

¹²³ I. Chalupcecký, J. Rak, *op. cit.*, s. 41-43; I. Chalupcecký, *K rekatolicyzácii...*, s. 25.

¹²⁴ G. Bruckner, *op. cit.*, s. 269; S. Weber, *Zipser...*, s. 139; I. Chalupcecký, *Z dejin...*, s. 15-16.

¹²⁵ F. Javorský, *Kostol...*, s. 38.

¹²⁶ S. Weber, *Zipser...*, s. 140.

¹²⁷ N. Baráthová, *Z historie...*, s. 72.

W maju 1671 r. zaczęła się mozolna rekatolicyzacja Lewoczy¹²⁸. Komisarze cesarscy wymogli oddanie dawnego kościoła franciszkanów konwentalnych, używanego przez słowackich luteranów. W lipcu 1671 r. zajęli go jezuiti. Przenieśli tu ze Spiskiej Kapituły gimnazjum i studencką Kongregację Wniebowzięcia Marii. Przeprowadzili remont klasztoru, zbudowali nową szkołę (1672 r.) W 1690 r. dotychczasową rezydencję podnieśli do stopnia kolegium. Dwukrotnie, w latach 1682-1686 i 1707-1710, byli zmuszeni opuścić Lewoczę wobec wojennej przewagi protestantów. Ale wracali. Od 1673 r. prowadzili 5-klasowe gimnazjum, do którego uczęszczali w większości chłopcy z rodzin słowackich i węgierskich, gdyż Niemcy trzymali się szkoły luteranńskiej. W 1674 r. katolicy odzyskali były kartuski klasztor św. Wawrzyńca. W 1696 r. jezuiti zakupili te zabudowania i założyli tam konwikt szlachecki. W latach 1711-1785 mieszkała w nim młodzież ze znanych rodzin szlachty spiskiej, orawskiej, liptowskiej i szaryskiej. Od końca XVII w. działał jezuitcki teatr szkolny, urządzano misteria, dialogi, recytacje.

Jezuici podjęli się też odrodzenia kultu cudownej figury Matki Bożej na Górze Mariackiej nad Lewoczą. Od 1671 r. ruszyły znowu uroczyste procesje z miasta, ściągali pątnicy z dalszych okolic. Celebrowano msze polowe, wierni słuchali kazań, przystępowali do spowiedzi i przyjmowali komunię¹²⁹. Sanktuarium dostało odpust papieski w 1673 r. W 1696 r. pleban lewocki István Györfy rozbudował kościół pielgrzymkowy.

W 1674 r. katolicy odebrali wreszcie lewocki kościół farny św. Jakuba. Do 1681 r. duszpasterstwo farne prowadzili jezuiti, a w latach 1687-1696 norbertanie. Luteranie zajęli farę św. Jakuba w czasie powstania Thökölyego (1682-1687), a w latach 1706-1710 dzielili ten kościół z katolikami. Od 1696 r. katolicką parafię lewocką powierzano już księżom diecezjalnym. Do Lewoczy wrócili też franciszkanie konwentalni-minoryci. Dostali w 1671 r. szpitalny kościół św. Ducha. Wygnani w latach 1682-1684, wrócili na to samo miejsce i do 1717 r. zbudowali obszerny klasztor.

Dzięki zakonnym duszpasterzom na Spiszu rozkwitł kult maryjny (MB Bolesnej, Śnieżnej,

Wniebowziętej, Niepokalanego Poczęcia). Jezuiti upowszechniali kultu świętych zakonu (Ignacy Loyola, Franciszek Ksawery, Alojzy Gonzaga, Stanisław Kostka – dobry pogląd daje barkowy wystrój ich kościoła lewockiego z lat 1695-1697), św. Jana Nepomucena i św. Rozalii¹³⁰. Franciszkanie zachowali nabożeństwo pasyjne, sławili pamięć św. Franciszka i św. Antoniego z Padwy. Ludowi potrzebni byli troskliwi i serdeczni wspomociele. Rozalia z Rochem i Sebastianem ratowała przed morem, Florian i Donat przed ogniem i nawałnicą, Jan Nepomucen, kapłan niezłomny – przed powodzią, Antoni zaś słuchał prośb w każdej ciężkiej potrzebie. Liczni patroni codziennej egzystencji wracali zwycięsko. Byli stale potrzebni w lękach i strapieniach. Kościół Rzymski zwracał ich z całą hojnością ludowi. Luteranie nie mogli zaspokoić tych pragnień. Tęsknota za niebieskim orędownikiem rozstrzygnęła o powodzeniu „starej religii”, przynajmniej na szczeblu plebejskim.

W tym zwycięstwie jezuiti odegrali pierwszorzędną rolę. W 1648 r. arcybiskup György Lippay przyznał im w Królestwie szczególną ochronę prawną. Na Spiszu ich pracę wzmocniło kolejne nadanie w 1696 r. (dla kolegium egerskiego) – majątku po cystersach w Spiskim Szczawniku. Wprowadzili liturgię trydencką, wydawali katechizmy w wielu językach, pisali traktaty polemiczne przeciwko protestantom, obejmowali kapelanie pałacowe, szpitalne, wojskowe¹³¹. Tam, gdzie brakowało zakonników i księży, Kościół węgierski skierował licencjatów – świeckich administratorów parafii, którzy udzielali chrztów i ślubów, zapewniali katolickie pogrzeby, organizowali wspólne modlitwy, uczyli religii i głosili kazania¹³². Licencjaci mogli posiadać rodziny, ale obowiązywał ich odrębny strój.

W 1674 r. przyszedł czas na 13 miast starostwa spiskiego. Stanisław Herakliusz Lubomirski opóźniał represje skierowane przeciw luteranom. Jeszcze w 1668 r. zatwierdził przywilej 13 miast umożliwiający swobodny wybór pastorów i diakonów, aprobował dochody parafii luteranckich, a także uprawnienia kongregacji senioratu do sądu nad pastorami z apelacją do starosty¹³³. Sytuacja uległa zmianie w 1671 r. Pod naciskiem

¹²⁸ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 131-133; I. Chalupecký, *K rekatolizácii...*, s. 25; F. Javorský, *Levočské kostoly...*, s. 37, 48; F. Dluhoš, *Dejiny Márianskej Hory v Levoči*, Levoča 2000, s. 17-18, 53-54; R. Jurík, *Márianska Hora v Levoči*, Levoča 1948, s. 16-18; V. Ružička, *op. cit.*, s. 41.

¹²⁹ T. M. Trajdos, *Nowe nurty...*, s. 92-93.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 106, 108; J. Hudák, *Patrocínia na Slovensku*, Bratislava 1984, s. 60-61.

¹³¹ *Dejiny Spoločnosti...*, s. 187-188, 191, 196.

¹³² *Ibidem*, s. 196.

¹³³ *Historia Ecclesiae...*, s. 156.

kapituły spiskiej, z mandatu króla Michała Korybuta, wspomniany już pijar Franciszek Hanciacus podjął się nawrócenia Spiskich Włoch¹³⁴. Odmowa udostępnienia katolikom szkoły i kaplicy w ratuszu, tumult wywołany mszą żałobną z okazji pogrzebu katolickiego dziecka, a wreszcie profanacja ołtarza mszalnego przez luteranów – spowodowały ostre represje. Prepozyt spiski Bársony żądał najwyższego wymiaru kary. Komisja powołana przez starostę wydała na prowodyrów zamieszek (w tym pastora Klescha) bardzo surowe wyroki, które Lubomirski rychło złagodził. Prepozyt żądał rewizji, zwracając się do króla Polski, Stolicy Apostolskiej, zakonu pijarów. Debatował w tej sprawie sejm polski. Lubomirski nie zrewidował wyroku ku radości luteranów. Ale na tym skończyła się życzliwość starosty. Już 24 czerwca 1671 r. pijarom przyznano z mandatu królewskiego kościoły i kaplice oraz połowę dochodów i dziesięcin parafialnych w Spiskich Włochach, Spiskim Podgrodziu, Nowej Wsi Spiskiej, Spiskiej Sobocie, Straży, Lubicy i Białej¹³⁵. Luteranie zaproponowali ugodę: oddanie tzw. kościołów słowackich (sukursalnych, nie farnych) w Białej, Lubicy, Nowej Wsi i Podgrodziu oraz kaplicy we Włochach. Zgodzili się płacić 300 zł rocznie „stipendium” kapelanom katolickim, ale mieli zachować parafie, szkoły, dziesięciny i opłaty stuły. Pijarzy istotnie zajęli te kościoły „mniejsze” w 1671 r., ale prepozyt odrzucił kompromis. Pastorów 13 miast wezwał w 1674 r. na sąd kościelny w Pozsony przed oblicze arcybiskupa ostrzyhomskiego Szelepcsenyiego, kanoników Ferencza Tarnoczyego i Jánoša Bethlenfalvaya. Lubomirski nie wyraził zgody na ten sąd. Pod presją obu dworów królewskich zwołał jednak mieszany sąd polsko-węgierski. Edyktem 17 marca 1674 r. polecił usunąć pastorów i zabrać ich mienie. W dniach 23-24 marca 1674 r. delegaci starostwa Gabriel Łaziński i Krzysztof Suchodolski w asystencji wojska odebrali 13 kościołów farnych, szkół, budynków gmin luterskich. Duchowni tego wyznania zostali zobowiązani do wyjazdu¹³⁶. W Nowej Wsi i Lubicy plebanie dostał kanonik krakowski Józef Bernard Zebrzydowski. W jego imieniu w Lubicy pracował jako wikary karmelita Leo Steindor-

fer (1674), wkrótce przeniesiony do Wierzbowa i Twarożnej. Od jesieni 1674 r. do 1682 r. plebanie lubicką zajął kanonik gnieźnieński, sekretarz królewski baron Ferdynand Antoni von Luppini. Parafię Spiskiej Białej Lubomirski polecił inkorporować do klasztoru pijarów w Podolińcu. Obsada pijarska tej parafii przetrwała do 1852 r. W Spiskim Podgrodziu Lubomirski fundował w 1672 r. klasztor dla polskich bonifratrów z Zebrzydowic¹³⁷. Objęli oni stary augustiański kościół św. Elżbiety, odbudowali szpital, prowadzili szeroką działalność charytatywną. Do 1730 r. należeli do zakonnej prowincji polsko-litewskiej.

Pełnomocna komisja starostwa spiskiego wspólnie z delegacją kapituły i cesarza rozstrzygnęła los luteranów w Spiskim Podgrodziu w kwietniu 1674 r.¹³⁸ Komisja zapowiedziała banicję pastorów, diakonów, nauczycieli wraz z rodzinami. Dekretem Lubomirskiego 11 V 1674 r. wyrok został wydany. W ciągu dwóch tygodni mienie inkryminowanych osób podlegało konfiskacie wraz z majątkiem wspólnym gmin luterskich. W czerwcu część tego majątku przejęło starostwo, reszta uległa rozproszeniu. Granice starostwa opuściło 41 pastorów i diakonów z rodzinami, przy czym zabroniono im pobytu gdziekolwiek w Polsce lub na Węgrzech. W 1675 r. burgrabowie lubowelscy Andrzej Moszyński i Piotr Karretti uprzedzili, że nielegalnie przebywających „predykantów” czeka więzienie. Odtąd zaczął się długi łańcuch zarządzeń represyjnych, zbieżnych z ustawodawstwem węgierskim¹³⁹. Podstarości Moszyński dekretem z 24 IV 1675 r. usunął nauczycieli-luteranów. Lekcje mogli prowadzić nauczyciele jedynie po złożeniu przysięgi na wierność religii katolickiej. Przysięgi odmówili rektorzy szkół w Spiskiej Sobocie, Maciejowcach i Felce. Zostali zwolnieni. Wiosną 1675 r. starosta nakazał wszystkim mieszczanom przystąpienie do spowiedzi i komunii w kościołach katolickich. Urzędy hrabiego 13 miast (komesa), rychtarczy, rajców-senatorów i przysiężnych zostały od 1675 r. zastrzeżone tylko dla katolików. W 1677 r. wydano zarządzenie o zakazie zebrań dysydentów. Ublżanie katolikom lub nabożeństwom katolickim groziło ciężką karą. W 1678 r. podstarości Moszyński wydał nakaz powszechnej

¹³⁴ M. Gotkiewicz, *Spór wyznaniowy w Spiskich Włochach w XVII w.*, SH, t. XXII, 1979, z. 4, s. 629-639.

¹³⁵ *Historia Ecclesiae...*, s. 157-158.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 159; I. Chalupecký, *700 ročná Tvarožná*, Tvarožná 1971, s. 20-22; Z. Kollarová, *Poprad-Spišská Sobota*, Sp. N. Ves 1999, s. 11; M. Hoffman, *op. cit.*, s. 55; S. Weber, *Geschichte der Stadt Béla*, s. 106, 123; tenże, *Geschichte der Stadt Leibitz*, s. 93.

¹³⁷ Š. Lenčič, *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*, Prešov 1999, s. 16-17.

¹³⁸ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 241; *Historia Ecclesiae...*, s. 160-165.

¹³⁹ *Historia Ecclesiae...*, s. 166-169.

konwersji. Zagroził konfiskatą majątku i grzywną w razie odmowy. Dekret z 4 IV 1678 r. zapowiadał przymus obecności na mszy niedzielnej. W 1679 r. starostwo ponownie zażądało od mieszczan przystępowania do sakramentów katolickich. Ten brutalny dozór i drakońskie zarządzenia nie nawróciły jednak Niemców 13 miast. Odwrotnie, umocniły w nich wierność dla luteranizmu bez względu na prześladowania. Niektóre represje pozostały zresztą na papierze.

Wróćmy na stronę węgierską. Po klęskach zadanych wojsku cesarskiemu przez Turków i kuruców Leopold I skłonny był do ustępstw także w polityce religijnej. W 1681 r. sejm soproński przywrócił zasady wolności wyznań¹⁴⁰. Mimo powołania na dokumenty 1606 i 1608 r. nowe postanowienia faktycznie nie zapewniały równouprawnienia wyznaniom protestanckim. Z jednej strony sejm potwierdzał wolność kultu publicznego i zapowiadał zwrot świątyń protestanckich (ale tylko tych, które sobie sami wcześniej zbudowali), uznawał też nietykalność duchownych wszelkich wyznań, pozwalał na powrót egzulantów. Z drugiej strony uprzedzał, że świątynie odzyskane od 1670 r. przez katolików pozostaną w ich posiadaniu. Panowie ziemscy otrzymali swobodę realizacji patronatu kościelnego. Uznano zatem, że w dobrach szlachty katolickiej mogą istnieć wyłącznie kościoły tego wyznania. Sejm pozwolił za to magnatom i szlachcie na posiadanie prywatnych kaplic dowolnego wyznania. Zdobycz protestantów polegała na tym, że cesarz wskazał w każdym komitacie dwie miejscowości, gdzie mogli wznieść kościoły, szkoły i plebanie, wyłącznie drewniane, bez wież i ostentacji. W przypadku Spiszu wybór padł na Gargów i Toporzec (a więc dobra Görgeyów) lub Batyżowce. Ponadto luteranie mogli za zgodą komisarzy cesarskich zbudować kościoły na przedmieściach wolnych miast królewskich i miast górniczych. Na Spiszu wykorzystano tę możliwość w Kieżmarku. Uzyskane w 1681 r. świątynie nazwano „artykularnymi”. Leopold I w 1691 r. pośpieszył z wyjaśnieniem, że kult publiczny protestantów jest prawnie ograniczony wyłącznie do „miejsc artykularnych”. Tylko tam są dopuszczalne cmentarze i szpitale protestanckie. Opłaty stuły należały się jedynie plebanom katolickim. Prywatne oratoria szlacheckie mogły być przeznaczone tylko dla rodzin właścicieli¹⁴¹.

Soproński kompromis zmusił Stanisława Herakliusza Lubomirskiego do modyfikacji polityki wyznaniowej¹⁴². W 1682 r. starosta zapewnił 13 miastom wolność wyznania, a magistratom – prawo wyboru i nominacji także luteranów. Edykt z 20 V 1685 r. dopuścił luterski kult prywatny w domach mieszczzańskich, ale podtrzymał zakaz powrotu pastorów. W reskrypcie z 19 VIII 1685 r. pojawiła się zgoda na luterskie nabożeństwa z kazaniem, spowiedzią i komunią w domach prywatnych, bez muzyki, organów i głośnego śpiewu. Ewangelicy nie mieli prawa do własnych kantorów i rektorów. Nie wolno było uczyć religii z katechizmu Lutra [sic]. Msza w katolickich kościołach parafialnych była nadal obowiązkiem ogółu mieszczan. W 1685 r. Lubomirski powierzył godność generalnego komisarza starostwa spiskiego Andrzejowi Antoniemu Podolskiemu z Podolan¹⁴³. Był to bogaty szlachcic i prałat, nominat-sufagan chełmski, od 1686 r. scholastyk gnieźnieński, od 1691 r. wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny diecezji przemyskiej. W 1688 r. przejął na Spiszu z prezenty Lubomirskiego parafie w Lubicy, Wierzbowie, Twarożnej, Popradzie i Straży. Zatrudnił tam wikariuszy kilku narodowości, wspomaganych przez paulinów i bartoszków. Zdaniem Podolskiego była to realizacja polityki „bata” wobec luteranów po krótkim okresie „marchewki”. Dnia 29 I 1686 r. zażądał konwersji od rajców. Rychło potem, 15 lutego 1686 r., nałożył karę 3 tys. zł, konfiskaty dóbr i wygnania za słuchanie „predykanta” lub goszczenie go w domu. Dnia 10 IX 1695 r. zapowiadał karę tysiąca florenów za przyjmowanie pastorów w 13 miastach. Ta sama kara groziła mieszczanom za przechowywanie w domach aparatów kościelnych (w domyśle – urządzenie nielegalnych kaplic). Podolski zakazał też prywatnych nabożeństw luterskich przed zmierzchem (rzekomo aby nie odciągać ludzi od far katolickich). Opisane udręczenia nie złamały przywiązania mieszczan do luteranizmu. Spostrzegły to władze starostwa. Już w 1691 r. postarości Franciszek Markowski potwierdził zgodę na udział luteranów we władzach miejskich, wobec braku katolików. W 1694 r. Lubomirski pozwolił na zakładanie oratoriów luterskich w domach mieszczzańskich i nabożeństwa prowadzone przez pastorów, ale tylko w miejscach wskazanych przez podstarościę Markowskiego. Dezawuował zatem groźby Podolskiego.

¹⁴⁰ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 246-247; *Fragmenta...*, s. 64; J. Ribini, *op. cit.*, t. II, s. 51-57.

¹⁴¹ J. Kvačala, *op. cit.*, s. 247.

¹⁴² *Historia Ecclesiae...*, s. 170-174; T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 118-119.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 128-129.

Pozwolił też na luterzańskie pogrzeby ze śpiewem i dzwonami. Jednak chrztów i ślubów udzielali tylko kapłani katolicki. Te łagodniejsze zarządzenia miały na celu przyspieszenie konwersji oraz katolickie wychowanie i wykształcenie młodego pokolenia poprzez szkołę i katechizację.

Popatrzmy zatem na pierwsze rezultaty wysiłków duszpasterskich kleru katolickiego, wspomaganych przez opisane środki przymusu. W czasie wizytacji Zsigraya w 1700 r. relacje wyznań w 13 miastach wyglądały następująco¹⁴⁴. Tylko w Spiskim Podgrodzium katolicy stanowili większość (1252 osoby). Luteranów było 820, unitów – 12. W pozostałych miastach luteranie utrzymali znaczną albo miążdzącą większość: Spiskie Włochy (847 luteranów, 560 katolików, 90 unitów), Nowa Wieś Spiska (5000 luteranów, 300 katolików), Ruskinowce (600 luteranów, 14 katolików), Lubica (2000 luteranów, 74 katolików), Twarozna (215 luteranów, 15 katolików), Wierzbów (468 luteranów, 10 katolików), Straża (500 luteranów, 5 katolików), Poprad (1000 luteranów, 3 katolików), Spiska Sobota (754 luteranów, 74 katolików), Maciejowce (229 luteranów, 26 katolików), Felka (606 luteranów, 15 katolików), Spiska Biała (1448 luteranów, 120 katolików).

Przez 26 lat duszpasterzom katolickim nie udało się nadwerzężyć zwartości wspólnot luterzańskich w 13 miastach, szczególnie w osadach mniejszych, bardziej jednorodnych etnicznie, gdyż czysto niemieckich. A przecież byli wśród nich wybitni kapłani jak pijarzy w Nowej Białej, syn podstarościego spiskiego Jan Morzkowski, dziekan nowosądecki, oficjał i wikariusz diecezji krakowskiej, pleban od 1701 w Nowej Wsi, od 1711 w Popradzie i Straży, czy też kanonik spiski, doktor praw Georg Reyscher, teolog, obywatel polski, Niemiec z Warmii, pleban Spiskich Włoch od 1710 r., od 1712 r. Lubicy i Wierzbowa¹⁴⁵. Podobne relacje wyznaniowe układały się w miastach i wsiach niemieckich na węgierskim Spiszu. Niemcy z odwagą trzymali się „swojej wiary”. Jeszcze długo w XVIII w. praca kapłanów katolickich w tych osadach była istną orką na ugorze. W 1700 r. na całym Spiszu (z wyjątkiem dekanatu spiskiego diecezji krakowskiej) mieszkało 253 340 katolików, 2458 unitów oraz 163 108 luteranów¹⁴⁶. Tę większość katolicką zapewniły wieś polska na górnym Spiszu oraz wieś

słowacka i mieszczenie słowaccy na dolnym Spiszu, a także część rodzin szlacheckich.

W początku XVIII w. polski Spisz zaznał jeszcze twardej polityki wyznaniowej nowego starosty Teodora Konstantego Lubomirskiego¹⁴⁷. W 1702 r. posypały się represje w stylu Podolskiego: zakaz urzędów dla luteranów, a mieszkań dla „predykantów”, groźba banicji dla „opornych hereetyków”, przymus udziału w liturgii katolickiej. Całą młodzież miejską poddano obowiązkowej katechizacji w niedziele przed nieszporami w kościołach farnych. Mieszczanin goszczący „predykanta” tracił urząd, dom i mienie. Za złamanie postu groziła chłosta. W 1703 r. Spiskie Podgrodzie, Spiskie Włochy, Nowa Wieś i Poprad zostały ukarane grzywnami po 100 zł za sprowadzenie pastorów. Starosta zakazał w ogóle kultu luterńskiego i kazał zamknąć oratoria. W 1704 r. już dopuścił pastorów, ale tylko w oratoriach umieszczonych w domach prywatnych. W magistratach katolicy musieli posiadać większość. Urzędnicy miejscy mieli obowiązek uczestnictwa w nabożeństwach katolickich. W 1706 r. starosta zgodził się w końcu na stały pobyt pastorów przy prywatnych oratoriach w 13 miastach, zastrzegając wyłącznie katolickie chrzty i śluby. Utrzymał surowe kary za apostazję katolików. Nowożeńcy różniący się wyznaniem mogli zatem brać ślub tylko w parafii katolickiej. Od 1722 r. wprowadzono obowiązek słuchania kazań katolickich.

Te same ograniczenia i retorsje obowiązywały wtedy na Węgrzech za panowania cesarza Karola VI (1711-1740)¹⁴⁸. Ostatnia nadzieja zaświeciła tam protestantom za panowania jego poprzednika cesarza Józefa I podczas zwycięstw Franciszka II Rakoczego, na Spiszu w latach 1705-1710. Synod luterński w Rużomberku 1707 r. ustanowił konsystorz i cztery nowe superintendentury¹⁴⁹. W jednej z nich wśród 9 komitetów znalazł się Spisz. Kościoły zwrócono wiernym z lokalnych większości wyznaniowych. Ale organizacja ta przetrwała tylko do 1711 r. Kościoły oddane luteranom wróciły znowu do katolików. Sejmy węgierskie 1714 i 1715 r. unieważniły postanowienia synodu rużomerskiego, odwołały wszelkie prawa i ustępstwa przyznane protestantom¹⁵⁰. W 1720 r. program szkół protestanckich ograniczono do *trivium*, zakazano nawet szlacheckich

¹⁴⁴ J. Hradzsky, *op. cit.*, s. 154-168.

¹⁴⁵ T. M. Trajdos, *Z dziejów...*, s. 127-128, 130-131.

¹⁴⁶ I. Chalupczyk, *K rekatolizacji...*, s. 25.

¹⁴⁷ *Historia Ecclesiae...*, s. 175-185; por. M. Marcinowska, *op. cit.*, s. 71-73.

¹⁴⁸ *Historia Ecclesiae...*, s. 56.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 48; J. Kvačala, *op. cit.*, s. 294, 296-297.

¹⁵⁰ *Historia Ecclesiae...*, s. 51, 56, 58.

kaplic protestanckich. W 1722 r. kult protestancki ograniczono wyłącznie do „miejsc artykułarnych”. Gdzie indziej nie śmiał on opuścić mieszkań prywatnych. W takich też granicach swobodę wyznania zachowali panowie grunto-

wi. Całą ludność monarchii objęła kościelna jurysdykcja rzymskokatolicka. W sensie prawnym katolicyzm na Spiszu odniósł pełne zwycięstwo. Walka o dusze miejscowej ludności niemieckiej w istocie dopiero się zaczęła.

Die Reformation und Kontrareformation in der Zips

1. Die Umstände des schnellen Reformationseintritts in der Zips: politische Erschütterungen in Ungarn bis Mitte des XVI. Jahrhunderts, Auflösung des Staates, osmanische Annexion, Autoritäts- und Organisationsverfall der Kirche, fataler Moral- und Disziplinzustand des Klerus, Massenübergang der deutschen Bevölkerung zu Luthers Glaubensform.

2. Die Chronologie protestantischer Erfolge im gesellschaftlichen Kontext: Blüte des Protestantismus inmitten des deutschen Bürgertums, Konversionen der Magnaten und des Adels, Kloster- und Kirchengutenteignung, Beherrschung des Schulwesens. Zeugnisse der erfolgreichen Protestantismusinfiltration unter Slowaken in der Unterzips. Langfristiger, passiver Widerstand der polnischen Ansiedler in der Oberzips gegen den neuen Glauben, das Überdauern der Miechowiter.

3. Die katholische Offensive: Aufgabe des Zipser Kapitels, Patronat der Graner (Ostrihom, Esztergom) Erzdiözese, gewaltige Bedeutung der Orden. Missionserfolge der polnischen Piaristen aus dem Kollegium in Podolínec (Pudlein) seit dem Jahre 1642. Unterschiedliche Art der Rekatholisierung im Dominium Eubovňa (Lublau) – Podolínec. Rekonstruktion der Pfarrgemeindenetze. Rückkehr der Adelsfamilien zum Katholizismus. Grenzen der kirchlichen Jurisdiktion und die Parlamentsgesetzgebung in Beziehung zu beiden Konfessionen. Eine relativ leichte Rekatholisierung auf dem Gebiet mit polnischen Ansiedlern.

4. Die letzten Versuche um die Umkehr der Religionssituation: Aufstand im Jahre 1678, der in den Jahren 1683–1684 für die Katholiken nützliche Umbruch, der Aufstand von Franz Rákoczi II., der Satu Mare-Frieden. Analyse der Fragen von Kult und geistlicher Kultur der gegebenen Zeit, der Devotionstendenzen und Religionsaufklärung, Manifestation des Glaubens.

Starostwo spiskie (1412-1769/70)

The Starosty of Scepusia (1412-1769/70)

The Hungarian king's act to forfeit some Scepusian towns to Poland from November 8, 1412 came into effect in December 1413. The starosta's administration did not have a castle character (sine iurisdictione). Just as in other similar complexes, the starosta's jurisdiction had a dominion, not public character. At the beginning it was passed ad fideles manus but from the mid-15th century it became tenure in tenutam as pawn. Independently from the Polish-Hungarian tensions, the Scepusian starostas administration in Poland was de facto considered similar to other tenutas, which were managed as a rule in the time of lustracie, together with other offices of royal starostas. The Scepusian towns were frequent recipients of privileges of the Polish kings. Nevertheless, regarding the different character of the social and legal relations when comparing the territories of the Polish Crown, the strategic location, considerable revenues, castles of Stara Lubovňa and Podolíneć powerful in their design, the Office of Scepusian Starosta was distinguished by its prestige as well as symbolic status. As a rule, the only influential dignitaries of the royal court became starostas. Each nomination then corresponded to the orientation of the Polish policy towards Hungary. On behalf of the starostas, the administration was held by burg-graves, seated at the castles of Lubovňa and Podolíneć. The tenure of starosta office allowed controlling the trans-Carpathian trade routes. At the same time, it facilitated the execution of Polish military operations in the territory of Hungary during the entire period of the 15th - 18th centuries. Special attention is to be reserved to the rule of Władysław III (I) and Matias Corvinus in the 15th century, and to the time of the Swedish „Deluge” in the mid-17th century. From the end of the 16th until the mid-18th century the Starostas Office was held by the Lubomirski family, who regarded it as a sui generis hereditary fief and a symbol of their power.

Podstawy źródłowe

Celem niniejszego artykułu jest zestawienie listy polskich starostów zarządzających starostwem spiskim, syntetyczne omówienie stanu badań i zarysowanie modelu funkcjonowania tego starostwa. Starostwo spiskie stanowiło tę część komitatu spiskiego (Szepes, Spiš), która została przez króla rzymskiego i węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego zastawiona królowi polskiemu Władysławowi Jagiellie w 1412 r. i, nie wykupiona, pozostawała w administracji Rzeczypospolitej do 1769/1770 r.¹

Położenie Spiszu, krainy niewielkiej pod względem obszaru, na pograniczu politycznym

polsko-węgierskim, zaistnienie na tym terenie etnicznej mozaiki madziarsko-słowiańsko-niemieckiej, duży stopień komplikacji procesów społecznych i osadniczych, a przy tym bardzo dobry stan zachowania miejscowych archiwaliów – to z pewnością czynniki sprzyjające badaniom naukowym. Literatura dotycząca Spiszu, komitatu spiskiego i starostwa spiskiego jest już stosunkowo bogata i nadal narasta². Równie korzystna wydaje się sytuacja pod względem wydawnictw źródłowych – obecnie w obiegu naukowym funkcjonuje kilka klasycznych tomów *Analecta Scepusii sacri et profani* (i uzupełniających ją suplementów – kodeksów dyplomatycznych)³, które dopełniają

* Dr hab. Janusz KURTYKA. Pracownik Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, dyrektor Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie. Zainteresowania badawcze: elity, struktury władzy i historia osadnictwa późnośredniowiecznej Polski.

¹ Niniejsza praca częściowo oparta jest na: J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu w XV i I. połowie XVI w.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia 26, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 240, Toruń 1992, s. 199-210.

² Z podstawowych nowszych prac wymieńmy: J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969; taż, *Studia spiskie*, Katowice 1985; H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983; *Spišské mesta v stredoveku*, opr. R. Marsina i in., Košice 1974; J. Kurtyka, *Polscy starostowie...*, s. 199-210; M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*, Krakov 1998; *Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit*, zost. P. Švorc, Prešov-Bratislava-Wien 1995. Odnutować należy tu także kolejne tomy wydawnictwa „Z minulości Spiša” (ostatnio tom IX-X, 2001/2002, Levoča 2002) oraz historiograficzny dorobek Ivana Chalupcekiego (bibliografia jego prac: Z. Kollárová, *Bibliografia doc. PhDr. Ivana Chalupcekiego*, „Z minulości Spiša”, t. IX-X, 2001/2002, s. 281-299; *K stredovekým dejinám Spiša*, red. M. Števík, [Stará Lubovňa], 2003.

³ *Analecta Scepusii sacri et profani*, pars I-IV, coll. C. Wagner, Viennae-Posonii et Cassoviae 1774-1778 (dalej *AnScep.*); *Supplementum analectorum terre Scepusensis*, auctore J. Bárdossy, auditore M. Schmauch, Leutschoviae 1802 (dalej *AnScepBárd.*); *Supplementum analectorum terre Scepusiensis* (II), coll. M. Schmauch, Szepesváraljae 1889 (dalej *AnScepSchm.*); *Supplementum III. analectorum terre Scepusiensis*, coll. S. Weber (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve, Tizenegyedik Évfolyam, 1908-ik évi tagilleték), Lócse 1908 (dalej *AnScepWeb.*).

są przez liczne *scepusiana* w węgierskich, słowackich i polskich edycjach źródłowych⁴.

Z górą 350-letni okres stabilnego funkcjonowania struktury administracyjnej w praktycznie niezmiennym kształcie i regularnych jej kontaktów z administracyjnym centrum Królestwa Polskiego (Rzeczypospolitej) sprzyjał powstawaniu kolekcji źródłowych związanych ze starostwem spiskim. Niezależnie od źródeł rozproszonych podstawowe dla badań nad starostwem spiskim pozostają archiwa w Warszawie, Krakowie i Levoči, przechowujące akta (o różnej chronologii i kompletności) wytworzone lub gromadzone w trzech głównych ośrodkach, związanych z funkcjonowaniem starostwa – w kręgu wspólnoty 13 miast spiskich, w siedzibie starosty spiskiego, wreszcie w kancelarii Korony Polskiej⁵.

W archiwum państwowym w Levoči przechowywane jest Archiwum Kapituły Spiskiej oraz zespół „Prowincja 16 miast spiskich” (13 miast wspólnoty saskiej i trzech należących do dominium lubowelskiego), w nim zaś archiwum grafów wspólnoty 13 miast przynależnych do starostwa spiskiego. W tym ostatnim odnotować trzeba zbiór 95 dokumentów pergaminowych królów węgierskich i 63 dokumentów królów polskich, zestawienia regestów dokumentów dla poszczególnych miast (tzw. generalny kataster), materiały do lustracji miast spiskich z XVI-XVIII w., wreszcie varia (materiały do działalności starostów,

głównie Lubomirskich i Brühlów)⁶. Istotne są też zbiory archiwów miast przynależnych niegdyś do starostwa – wymienić tu należy zwłaszcza Štátný Okresný Archiv w Spiskiej Nowej Wsi, Popradzie-Spiskiej Sobocie i Starej Lubowni (Lubowli). Wreszcie odnotować trzeba wspaniałe archiwum miejskie w Bardiowie, gdzie spraw spiskich (w tym i starostwa) dotyczy istotna część olbrzymiego zbioru pergaminów i listów, dokumentujących kontakty utrzymywane przez ten największy ośrodek miejski pogranicza polsko-węgierskiego⁷.

Do Biblioteki Czartoryskich (obecnie w Krakowie) trafił zespół archiwaliów starostów spiskich, głównie z okresu rządów starościńskich Lubomirskich z końca XVII i z XVIII w. Kolekcja ta – „Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412-1772” – jest niezbędna zwłaszcza w przypadku badań nad starostwem w XVIII w.⁸ Z kolei najstarsza księga miejska Lubowli, przechowywana w zbiorach Biblioteki Kórnickiej, zaginęła w okresie II wojny światowej⁹.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie liczne, choć często rozproszone informacje o starostwie spiskim spotkać można w różnych seriach ksiąg Metryki Koronnej (odnotowującej wychodzące dokumenty królewskie od 1447 r. do końca XVIII w.), w kolekcjach Archiwum Skarbu Koronnego (tu zwłaszcza lustracje dóbr królewskich z XVI-XVIII w.)¹⁰ i innych (np. w zbiorze tzw. Metryki Litewskiej, gdzie odnaleziono

⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, t. VI-X, Budae 1830-1844 (dalej Fejér); *Středověké listy ze Slovenska*, vyd. V. Chaloupecký, Bratislava 1937 (dalej ChalStředListy); *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. I-IV, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876-1905 (dalej KDM); *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak, t. II-V, Lwów 1888-1897 (dalej AS); *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, opr. W. Baran, J. Dąbrowski, J. Łoś, J. Ptaśnik, S. Zachorowski, Kraków 1919 (dalej SprWęg.); *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. I-VIII, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa, Kraków-Wrocław 1962-1975 (dalej ZDM); *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. I-III, wyd. S. A. Sroka, Kraków 1998-2003 (dalej DokWęgSroka.); *Acta Tomiciana*, t. I-XVIII, Poznań-Kórnik 1852-1999.

⁵ Pomijam tu zachowane kolekcje dotyczące starostwa spiskiego w Archiwum Koronnym Węgierskim, znajdująca się tam bowiem dokumentacja dotyczy przede wszystkim nowożytnych zabiegów o odzyskanie zastawu spiskiego, a zatem wątku pobocznego dla naszego tematu.

⁶ Levoča, Štátný oblasťný archív: Archiwum Kapituły Spiskiej; tamże: Zespół Provincia XVI spišských miest, Grófský archív (dokumenty dla miast spiskich wystawione przez królów węgierskich i polskich; tzw. generalny kataster, rkps 73/II – zestawienie regestów przywilejów dla miast; materiały do lustracji miast spiskich z l. 1564, 1616, 1664, 1746, 1765; varia). Szerzej zob. J. Radziszewska, *Levoča i jej polonica*, SH, 16, 1973, z. 3, s. 585-592; taż, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 6-8; F. Kiryk, *Sandecjana w Państwowym Archiwum Powiatowym w Lewoczy*, „Rocznik Sądecki”, 24, 1996, s. 71-84 (autor omawia dokumenty dotyczące 13 miast spiskich oraz odnoszące się do relacji pomiędzy nimi a Sądecczyzną, Krakowem, Warszawą i Wilnem).

⁷ Bardejov, Štátný okresný archív. Korzystanie z dokumentów archiwum bardiowskiego ułatwia regestarz B. Ivanyi'ego: B. Ivanyi, *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319-1526, 1: kötet 1319-1501*, Budapest 1910 (dalej IvBárt.).

⁸ Kraków, Biblioteka XX. Czartoryskich (dalej BCzart.), rkps 762-774: Papiery do interesu starostwa spiskiego należące 1412-1772; opis zawartości zespołu: *Catalogus codicum manu scriptorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis*, vol. I, fasc. 4 [rkps] 730-917, ed. J. Korzeniowski, Cracoviae 1893, s. 304-313.

⁹ Por. J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 6-7.

¹⁰ Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie – dalej: AGAD; Archiwum Skarbu Koronnego – dalej: AGAD, ASK (tu np. zob. dział XVIII, nr 26a: Inwentarz kluczy lubowelskiego i podolinieckiego z 1746 r.); Metryka Koronna – dalej: MK. Zawartość tomów MK za lata 1447-1574 dostępna za pośrednictwem sumariusza *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. I-IV, V cz. 1, opr. T. Wierzbowski, t. V cz. 2, opr. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, t. VI, opr. M. Woźniakowa, Warszawa 1905-1919, 1961-1999 (dalej MS). Z zespołu lustracji wydano drukiem dwie najcenniejsze uwzględniające starostwo spiskie – najwcześniejszą (1564) i najpóźniejszą (1765): *Lustracja województwa krakowskiego 1564*,

rachunki starostwa spiskiego z l. 1554-1565)¹¹. Zachowane ważniejsze inwentarze Archiwum Koronnego zawierają ponadto zestawienia dokumentów dotyczących Spiszu, przechowywanych w tym archiwum¹². Osobno wymienić należy dokumenty królewskie potwierdzające przywileje miast spiskich. Były one systematycznie wydawane przez monarchów adresatom (a ich kopie wpisywano do MK) przez cały okres funkcjonowania starostwa, zgodnie zaś z praktyką kancelaryjną każdy władca jednocześnie potwierdzał dokumenty swoich poprzedników. Wśród aktów tego typu na osobne odnotowanie zasługują akcje konfirmacyjne z 5 VI 1750¹³ i zwłaszcza z 1765 r. W toku tej ostatniej król Stanisław August Poniatowski potwierdził i transumował komplet lub niemal komplet najważniejszych dokumentów królewskich dla miast spiskich, a mianowicie akty dotyczące przywilejów i praw miasta Gniazd w dominium lubowskim (11 VI 1765 r.: 25 dokumentów z l. 1566-1765)¹⁴, miasta Podolińca (11 VI 1765 r.: 34 przywileje z l. 1244-1750)¹⁵, miasta Lubowli (1 X 1765 r.: 16 przywilejów z l. 1342-1765)¹⁶, wreszcie wspólnoty 13 miast spi-

skich (14 VI 1765 r.: 23 przywileje swoich poprzedników z l. 1544-1764), co zostało wpisane do Ksiąg Kanclerskich¹⁷.

Tradycja osadnicza obszaru Spiszu zastawionego w 1412 r.

Prowincja saska w komitacie spiskim w XIII-XIV w.

Dyskusja o rozwoju procesów osadniczych na pograniczu polsko-węgierskim i o przebiegu granicy w rejonie Spiszu trwa od XIX w. Koncentruje się ona wokół zagadnienia okoliczności przejścia przez Węgry Spiszu¹⁸, kształtowania się komitatu spiskiego i granicy polsko-węgierskiej w XIII w., przenikania się polskich i węgierskich inicjatyw osadniczych XIII i XIV w., uwarunkowań politycznych organizowanej w II połowie XIII w. przez księcia krakowskiego i sandomierskiego Bolesława Wstydliwego i jego żonę Kunegundę kolonizacji okolic Starej Lubowli, Podolińca i Gniazd nad Popradem, będących przedłużeniem ziemi sądeckiej¹⁹,

cz. I-II, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962-1964 (dalej *LustrKraK.1564*); *Lustracja województwa krakowskiego 1765*, cz. I-II, wyd. A. Falniowska-Gradowska, Warszawa-Kraków 1973 (dalej *LustrKraK.1765*).

¹¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 137, 138, 140; por. J. Radziszewska, *Rachunki starostwa spiskiego z XVI wieku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” nr 29, Prace Historyczne III, Katowice 1974, s. 115 n.

¹² AGAD, Archiwum Zamoyskich 31 [Inwentarz Archiwum Koronnego Jana Zamoyskiego z l. 1567-1569], s. 721-727; *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a sacra regia majestate ad revidendum --- deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII*, wyd. E. Rykaczewski, Lutetiae Parisiorum-Berolini-Posnaniae 1862 (dalej *RykJnv.*), s. 235-236.

¹³ AGAD, MK Sigillata 27 s. 160 n. (potwierdzenie praw 13 miast spiskich).

¹⁴ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 214-286; por. *LustrKraK.1765*, I s. 30.

¹⁵ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 116-213; też *AnScepSchm.* II, nr 60, por. 242, 270, 273, 318.

¹⁶ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 26 k. 184-210; por. BCzart., rkps 762 s. 29 n.; por. także wpis do ksiąg grodzkich sądeckich: Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej APKr.), *Acta castrensia Sandecensis* (dalej *Castr.Sandec.*), t. 175 s. 49-53.

¹⁷ AGAD, MK Księgi Kanclerskie 25 k. 306-411; por. *LustrKraK.1765*, I, s. 25, przyp. 47.

¹⁸ Tradycję o okolicznościach utraty Spiszu przez Polskę prezentuje powstała w XIV w. *Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, *Monumenta Poloniae historica, series nova* (dalej *MPHn*), t. VIII, Warszawa 1970, s. 39; zob. też niżej.

¹⁹ E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spiżu. Przyczynek do monografii Tatr*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, 32, 1864, s. 69-146; M. Dziejuszycycki, *Spiż*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, IV, Lwów 1876, s. 598-607, 690 i n.; B. Gustawicz, *Spiż*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I-XV, Warszawa 1880-1902 (dalej *SG*), t. 11, s. 115-143; O. Balzer, *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Hradcu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 32, 1904; W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym. Memoriał przedłożony przez Towarzystwo Tatrzańskie Ministerstwu Spraw Zagranicznych w styczniu 1919 r.*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego”, t. 37, 1919-1920, s. 88-107 (datuje przejście Spiszu przez Węgry na początek XII w.); S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo na Spiszu do połowy XIV w.*, „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny” (dalej *RAUhf*), t. 52 (seria II, t. 27), 1909, s. 191-283; H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929; A. Fekete Nagy, *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása* [Kształtowanie się terytorium i społeczeństwa na Spiszu], Budapest 1934; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, rozdział I-V; też, *Studia spiskie*; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądca w XIII i XIV wieku*, Wrocław 1961; H. Ruciński, *Prowincja saska...* (tu zestawienie literatury), *passim*, zwłaszcza s. 54 n., 232 n., 451-459; A. Wędzki, *Uwagi nad problemem kształtowania się granicy polsko-węgierskiej na Spiszu w średniowieczu na marginesie najnowszych prac J. Beňko*, „*Slavia Antiqua*”, 20, 1973, s. 197-210; J. Beňko, *Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia*, HŠ 15, 1970, s. 161-189; tenże, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985, s. 147-182 (rozdział IV); tenże, *K počiatkom a mestskému vývoju Podolíncu*, „*Z minulosti Spiša*”, I, 1993; M. Homza, *Prehľad názorov na vznik stredovekej severnej hranice Uherska na Spiši a historických prác na tému vzájomných vzťahov Spiša a Malopoľska v najstaršom období*, [w:] tenże i S. A. Sroka, *Štúdie z dejín...*, s. 19-61; tenże, *Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241*, *ibidem*, s. 63-97; tenże, *Problém hranice uhorsko-poľsko-ruskej a jej vplyv na vznik spišskej župy*, [w:] *Počátky sásiedztva. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka, Rzeszów 1996, s. 267-274; F. Uličný, *Vývoj uhersko-poľského pohraničia v stredoveku*, „*Historické Štúdie*”, 41, Bratislava 2000,

wreszcie konfliktu o zasięg południowych granic diecezji krakowskiej²⁰.

Komitat spiski ukształtował się w XII-XIII w. Występowały w nim grupy charakterystyczne dla ówczesnego społeczeństwa węgierskiego: najwcześniej odnotowywani strażnicy z czasem tworzący szlachecką wspólnotę kopijników (*lanzeati*; obdarzoną przywilejem Beli IV w 1243 r.), drobne rycerstwo służebne (*jobagiones*), ludność pospolita, wreszcie grupy i struktury związane z nasilającą się po najeździe tatarskim (1241 r.) kolonizacją niemiecką. W związku z tą ostatnią wymienić należy kształtowanie się gmin miejskich (w tym ośrodków górniczych w Gelnicy i Nowej Wsi), pojawienie się grupy „dawców złota” (*auridatores*, dzierżawców ziemi królewskiej w zamian za czynsz w złocie), wreszcie zaistnienie prowincji saskiej, czyli wspólnoty 24 miast spiskich z ośrodkiem w Levočy. W XIII i XIV w. na obszarze komitatu systematycznie rozwijało się osadnictwo²¹. Nas interesuje tu kształtowanie się terytorialnej podstawy późniejszego (od 1412 r.) starostwa spiskiego.

Podstawą uformowania się prowincji saskiej na Spiszu, czyli wspólnoty 24 miast był przywilej węgierskiego króla Stefana V z 1271 r., przyznający Sasom prawo własnego sądownictwa (w tym wyboru naczelnika miasta zwanego sędzią – *iudex*, *richter*, później rychtarz), prawo wyboru spośród siebie komesa, czyli sędziego (*comes seu iudex*), w przyszłości zwanego grafem saskim, który wraz z żupanem spiskim, i w otoczeniu przedstawicieli wspólnoty (*terrani*), miał w Levočy rozstrzygać najważniejsze spory pomiędzy Sasami i Sasów z osobami spoza wspólnoty (przy czym grafowi przypadała 1/3 kar sądowych, żupanowi zaś – 2/3). Drobniejsze sprawy, w tym także konflikty graniczne pomiędzy Sasami, rozstrzygać miał sam komes/graf saski. Sasi nie mogli być ponadto pozywani przed inne sądy (poza prowincję

saską na Spiszu). Uzyskali też na obszarach zasiedlonych przez członków wspólnoty prawo prebendy (wolnego wyboru) plebanów w swoich miastach i dowolnego uposażania ich dziesięciną swobodną, prawo wolnego połowu ryb, wolnej uprawy ziemi i wyrębu w lasach, wreszcie prawo wolnego poszukiwania i wydobywania kruszców i minerałów (z zachowaniem praw królewskich w tej sprawie). Zostali zwolnieni od wszelkich świadczeń i płatności na rzecz króla, z wyjątkiem czynszu zw. *terrarium* w wysokości 300 grzywien czystego srebra, który obowiązywał na płacić corocznie na św. Marcina (11 listopada), dodatkowo zaś mieli utrzymywać przybyłych po ten czynsz czterech poborców w pięć koni. W przypadku wyprawy wojennej prowincja saska winna była wystawić dla króla 50 zbrojnych w kopie, natomiast w razie przybycia króla Sasi zobowiązani zostali do powitania i pożegnania monarchy i jego orszaku. Zobowiązani też zostali do posługiwania się monetą o próbie corocznie kontrolowanej przez królewskiego zarządcę mennicy²².

Formowanie się dominium lubowelsko-podolinieckiego na pograniczu polsko-węgierskim w XIII-XIV w.

Inaczej kształtowały się losy terenów w północnej części obecnego Spiszu, w rejonie Podolińca, Lubowli i Gniazd, związanych z ziemią sądecką (a po 1412 r. zaliczonych do starostwa spiskiego). Były one częścią obszaru, na którym rywalizowały węgierskie (ze Spiszu) i polskie (z ziemi sądeckiej) inicjatywy kolonizacyjne. Po 1257 r., kiedy to książę Bolesław Wstydlawy nadał żonie Kunegundzie kasztelanię sądecką, tereny te zostały poddane kolonizacji na prawie niemieckim, organizowanej (Lubowla, Podoliniec) przez księżnę lub związa-

s. 35-47. Zob. też M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość”, t. VII, Kraków 1958, s. 73-93; J. Nalepa, A. Wędzki, *Spisz*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, V, Wrocław 1975, s. 358-360 (tu literatura); R. Marsina, *Zips*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, IX, 1999 [2002], s. 626 (tu literatura).

²⁰ T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*, Zakopane 1928; S. Zachorowski, *op. cit.*, s. 272-275; S. A. Sroka, *Bolesław – arcybiskup ostrzyhomski (1321-1328)*, „Nasza Przeszłość” 79, 1993, s. 139-142; tenże, *Cirkevný konflikt na Spiši v prvej polovici 14. storočia*, [w:] *Spiš v kontinuite času...*, s. 30-34 (przedruk w: M. Homza, S. A. Sroka, *Štúdie z dejín...*, s. 101-108).

²¹ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 64 n. oraz rozdziały I-V; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, rozdziały I-III. J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, rozdział IV.

²² *AnScep*. I, s. 189-191. Przywilej ten ostatnio omawia H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 267-269; akt ten był później wielokrotnie (w l. 1321, 1420 i później) uwierzytelniany przez kapitułę spiską (jako *locum credibile*) i transumowany przez cesarzy (jako królów węgierskich) i królów polskich (w tym przypadku dla potrzeb powstałej po 1412 r. wspólnoty 13 miast), zob. *AnScepWeb*. nr 70; *MS III Supl.* nr 5, 16, 280). W swym potwierdzeniu z 1710 r. król polski August II streszczając akt z 1271 r., przypisał Sasom prawo poszukiwania górniczych własnym sumptem i obracania na swój użytek tego, co znaleźli, oraz prawo wyboru spośród siebie grafa i sędziów (*iudices*, *rychtarze*, którzy na Spiszu byli odpowiednikiem polskiego wójta w mieście), przy zastrzeżeniu prawa apelacji od wyroków sądowych do króla (*AnScepWeb*, nr 103). W 1765 r. przywilej ten opisano lustratorom jako akt lokacji 20 miast spiskich (*LustrKraK.1765*, I, s. 25); inne dokumenty dla Sasów spiskich zob. H. Ruciński, *op. cit.*, rozdział III, oraz *AnScep*. I, s. 25, 28, 109, 192, 194, 195, 209-210.

nych z nią polskich rycerzy (Gniazda) i były traktowane jako część jej *dominium* sądeckiego²³. Zapewne pierwszym umocnionym miejscem w tej okolicy był gródek koło Drużbaku (Rużbach/Ruschenbach), choć jego datowanie (połowa XIII w.?) może być tylko hipotetyczne²⁴. O budzącej konflikty przynależności politycznej i kościelnej tych terenów świadczy bulla z 1235 r.; wówczas zaognił się spór pomiędzy biskupem krakowskim a prepozytem kapituły spiskiej o nieprawne egzekwowanie przez tego drugiego dziesięcin z kościoła Panny Marii w Podolińcu i z innych świątyń diecezji krakowskiej na spornym pograniczu²⁵. Najpóźniej ok. 1270/1271 r., z inicjatywy polskich rycerzy z rodu Pobogów, nastąpiła lokacja Gniazd na prawie niemieckim (o czym poniżej), co nie oznacza oczywiście braku prawdopodobieństwa wcześniejszego, przedlokacyjnego istnienia tej osady.

Działania kolonizacyjne ilustrują następujące przekazy²⁶:

– znany tylko z późnej kopii i uważany przez nowszą literaturę za falsyfikat akt nadania 30 III 1244 r. za zasługi w walce z Tatarami przez księcia Bolesława Wstydliwego niejakiemu (*fidelis noster*) Henrykowi (*Henricus*) sołectwa w Podolińcu (miał wykonywać swe funkcje na wzór Krakowa i Sandomierza)²⁷;

– wymienienie Podolińca (*Podolino*) wśród wsi nadanych 6 VII 1280 r. przez panią sądecką księżnę

Kunegundę, wdowę po Bolesławie Wstydliwym, nowo fundowanemu klasztorowi klarysek w Starym Sączu, co 8 XI 1292 r. potwierdził król czeski Wacław II jako książę krakowski i sandomierski²⁸;

– oryginalny dokument poświadczenia 21 XII 1286 r. przez Piotra i Mściwoja synów Mirosława z Jazowa (Jazowska), rycerzy (*milites*; z rodu Pobogów), że Jan syn Roksera z Kieżmarku kupił od sołtysa Mikołaja sołectwo w ich posiadłości *Knysen* (Gniazda), której granice ciągną się od wielkiego jawora strumieniem *Lupenicz* (Lipnik) do jego ujścia do Popradu, i przez Poprad do góry *Thymnicz*, oraz (z innej strony) od tegoż jawora do rzeczki Czarny Potok (*aqua Nigra ripa*) i dalej do rzeki Poprad, w górę Popradu do [ujścia] rzeczki *Ruschenbach* (Rużbach/Drużbak) i tu przez Poprad do wspomnianej góry *Thymnicz*. Piotr i Mściwój potwierdzili nabywcy jego uposażenie i prerogatywy sołtysie, uzupełnili swój akt o zobowiązanie kmieci, którym skończyła się już 15-letnia wolnizna (co wskazuje na lokację Gniazd najpóźniej w 1271 r.), do opłacania czynszu na rzecz dziedziców (wiardunek srebra od łana) i dziesięciny biskupowi (wiardunek – corocznie na św. Marcina), ponadto zaś zobowiązali się do udzielenia 15-letniej wolnizny kmieciom, których Jan sprowadzi do wykarczowania lasu *infra metas hereditatis nostre Knysen* pod nową osadę, dodatkowo zaś przekazali mu, jeśli uda mu się

²³ [Jana Długosza] *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. I-III, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1863-1864 [dalej: *DLb.*], t. III, s. 356-358 = *AnScepBárd.*, nr 23 = *KDM II*, nr 452 (1257 r.). O *dominium* sądeckim por. ostatnio M. Barański, *Dominium sądeckie. Od książęcego okręgu grodowego do majątku klasztoru klarysek sądeckich*, Warszawa 1992; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków 2001, s. 133 n. O osadnictwie węgierskim zob. J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 141-182; w tej pracy wątek „polski” został zminimalizowany i „wymieszany” z wątkiem węgierskim, powodów zaś takiego zabiegu autor nie wyjaśnił dostatecznie jasno (np. na s. 158 nie uzasadnia sformułowania, iż w l. 1272-1279 Podoliniec z przyległościami dostał się „przejęciowo” pod polską władzę – z braku źródeł nie wiemy wszak, jakie były wcześniejsze losy tego obszaru, zaś analiza sporu biskupów krakowskich z arcybiskupami ostrzyhomskimi od 1235 r. – o czym poniżej – czyni bardziej prawdopodobnym przeciwstawne twierdzenie o stabilnym związku tej okolicy z ziemią sądecką). Wydaje się, iż z metodycznego punktu widzenia obszar kolonizowany przez Polaków powinien być omawiany osobno, co pozwoliłoby uniknąć błędów przy interpretacji dokumentów wystawianych przez księżnę Kunegundę i jej rycerzy.

²⁴ *AnScepSchm.*, s. 24; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 155.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej Św. Wacława*, t. I-II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874-1883 (dalej *KDKK*), I, nr 23. Wedle tradycji (zawartej w schematyzmie diecezji spiskiej) kościół św. Mikołaja w Lubowli został erygowany w 1222 r. (*SG 5*, s. 450-451). Zob. o tym konflikcie poniżej.

²⁶ Literatura – zob. przypisy 19-20.

²⁷ *AnScepBárd.* Nr 71 = *Fejér IV/1*, s. 353 = *Akta grodzkie i ziemskie*, t. I-XIX, Lwów 1870-1906 (dalej *AGZ*), t. I, nr 1 = *KDM II* nr 425 i s. 74 (tu uwagi F. Piekosińskiego o wiarygodności dokumentu). Za falsyfikat z XVI w. uznał ten dokument J. Beňko, *Problem pravosti podolineckiej listiny z r. 1244*, *SA*, III, 1968, nr 2, s. 314-328, co zaakceptowała nowsza literatura; por. też A. Wędzki, *Uwagi...*, s. 197-210. Być może trzeba będzie powrócić do dyskusji nad tym dokumentem, argumenty F. Piekosińskiego winny być bowiem potraktowane bardziej szczegółowo, wymienieni zaś na liście świadków Pręgota biskup krakowski, wojewodowie Klemens krakowski i Florian sandomierski (oczywiście ewentualny fałszerz mógł też listę świadków przejąć z autentycznego dokumentu) mogli wspólnie wystąpić tylko w l. 1243-1244/1245 (weryfikacja na podstawie: *Urzędniczy małopolscy XII-XV wieku. Spisy*, opr. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowski, B. Wyrozumska, Wrocław 1990; dalej *UrzMp.*).

²⁸ *AnScepBárd.*, nr 39 = *Fejér V/2*, s. 43 n. = *DLb.* III, s. 359 = *Vita et Miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] *MPH*, t. IV, Lwów 1884, s. 701 = *KDM II*, nr 487 (1280 r.); *KDM II*, nr 521 (1292 r.). Wbrew twierdzeniom J. Beňki, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 158, przyp. 131, w województwie krakowskim nie istniała wieś Podolino związana z klaryskami starosądeckimi, w nadaniu tym zaś chodzi o pewność o Podoliniec.

sprowadzić tych nowych osadników, sąsiedni las *extra metas et terminum hominum de Knysen*²⁹;

– wydane dokumentem z 20 XII 1288 r. (zachowanym w oryginale) przez panią sudecką księżną Kunegundę, wdowę po Bolesławie Wstydlwym, Henrykowi (*Henricus*) sołtysowi z Podolińca zezwolenie na lokację wsi w lesie koło wsi Podolińiec i Gniazda, nad rzeką Poprad, w granicach od rzeki *Thopricz* (Toporzec) przy granicy Podolińca (określonego przez wystawczynię jako *villa nostra*) do miejsca *Leschowicz* i stąd przez granice podolinieckie do góry *Spiceberc* (Spitzenberg), stąd bezimienną rzeczką do rzeki Poprad i Popradem *usque in Rusenbach*, a stąd do wysokiej góry *qui est inter Gnezdnam et Ruschenbach*, stąd zaś z drugiej jej strony do góry Jawor (*mons platani Ohory*) i dalej do rzeczki Toporzec. Odnotowany bez bliższych określeń *Ruschenbach* to najpewniej wciąż potok, opis granic wskazuje bowiem, iż zakreślony nimi sporny obszar obejmował tereny późniejszych wsi Druźbaki Stary (Niżny) i Nowy (Wyżny; Staré/Nižné i Nové/Vyšné Ružbachy) – a zatem akt z 1288 r. był kontraktem lokacyjnym dotyczącym wsi Rauschenbach/Druźbaki/Ružbachy³⁰;

– przez tęże księżną Kunegundę odnowienie w 1289 r. (dokumentem zachowanym w oryginale) sołtysowi Henrykowi (*Heydenricus*) spalonego przywileju na sołectwo w Podolińcu, nadanego

mu przez nią jeszcze za życia jej męża księcia Bolesława (a więc przed grudniem 1279 r.); wieś była lokowana na prawie magdeburskim, a na czas pierwszego nadania i kupiecką aktywność sołtysa dodatkowo wskazuje uzasadnienie specjalnego uprzywilejowania Henryka: z racji rezydowania wystawczyni w Krakowie (*quod cum adhuc in Cracouia essemus residentes* – po 1279/80 r. rezydencją Kunegundy był Sącz) sołtys podoliniecki uzyskał zwolnienie od ceł na wiezione *per terras nostras* przez siebie towary³¹;

– wydany 8 XI 1292 r. i związany z lokacją miasta w Podolińcu akt (zachowany w oryginale) Wacława II króla czeskiego (jako księcia krakowskiego i sandomierskiego) dla wójta Henryka (*Heydenricus*), dotyczący jego uposażenia (jatk, kramy, rzeźnia/kutelhof, łaźnia, karczma, 6 łańców) oraz przywilejów miasta (prawo magdeburskie na wzór Krakowa, prawo składu, wolny połów ryb i wycinka drzew na obszarze przyległym do miasta, obowiązek pracy kmieci z Lubowli i Gniazd przy umacnianiu fosy i murów, zakaz obcego wyszynku w promieniu 1 mili)³²;

– nadanie 3 XII 1301 r. przez tegoż Wacława II Jordanowi z Gargowa (Görgeyowi) grafowi Sasów (*comes Saxonum*, prowincji saskiej 24 miast) wsi Gniazda i Lubowla, określonych jako położone w ziemi sudeckiej³³.

²⁹ *AnScepBárd.*, nr 56 = *Fejér V/3*, s. 334 = *KDM II*, nr 505 (świadkowie z otoczenia księżnej Kunegundy); dokument ten został okazany lustratorom starostwa spiskiego w 1564 r. przez rychtarza miasta Gniazda (*LustrKrak.1564*, I, s. 181). Jazowsko (miejsce wystawienia dokumentu) położone jest koło Starego Sącza; por. też F. Sikora, *O rzekomej dominacji politycznej Lisów w Małopolsce w XIII w. czyli kilka uwag o rodzie Pobogów*, SH 26, 1983, s. 12-18; *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I-III: cz. I, opr. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, pod red. J. Wiśniewskiego, cz. II, opr. J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, S. Sikora, pod red. A. Gąsiorowskiego i F. Sikory, cz. III, opr. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, A. Marzec, F. Sikora, M. Wilamowski, M. Wolski, pod red. F. Sikory, Wrocław-Kraków 1980-2003 (dalej *SHGKr.*), cz. II, s. 285-286. Błędna interpretacja tego dokumentu u J. Beňki, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 159, 171, przyp. 232 (błędne imię dziedzica Michał, a nie Mściwój; błędna akceptacja przypisania im węgierskiego pochodzenia; błędne traktowanie Piotra i Mściwoja jako sołtysów/lenników, a nie dziedziców wsi lokowanej na prawie niemieckim z dziedzicznym sołectwem w dyspozycji zasadzcy i jego potomków – wbrew autorowi Piotr i Mściwój nie sprzedali sołectwa a jedynie jako dziedzice poświadczili transakcję dziedzicznym sołectwem w swej posiadłości). W 1301 r. dobrami Gniazda dysponował już monarcha (Wacław II), a zatem dobra te zostały przez Piotra i Mściwoja alienowane (jeśli były posiadane *jure hereditario*) lub zostały ich rodzinie odebrane (jeśli posiadała je – po nich lub jeszcze po Mirosławie – jako *beneficium pro munere*). Na podstawie tego dokumentu A. Körmendy, *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Europa im 13.-14. Jahrhundert*, Poznań 1995, s. 61, datuje lokację Gniazd na ok. 1270/1271 r. Góra *Tymnicz*, *Tympnicz* została wspomniana także w 1332 r. w wyroku sędziego papieskiego, jako punkt orientacyjny w opisie granicy diecezji krakowskiej w tym rejonie (*KDKK I*, nr 150; w *SHGKr.* II, s. 440, hipotetycznie zidentyfikowano tę górę z Widernym Wierchem).

³⁰ *AnScepBárd.*, nr 65 = *Fejér V/3*, s. 425 = *AGZ I*, nr 2 = *KDM II*, nr 511. Z 1303 r. pochodzi wiadomość, że Henryk (Heidenreich) sołtys *de Podolin* przekazał część dziedzicznego sołectwa *in hereditate Ruschembach* w pobliżu Czorsztyna i Gniazd swej siostrze Hildegundzie i jej mężowi Henningowi (*AnScepSchm.*, nr 18 = *Fejér VIII/1*, s. 153-156 = *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, I, opr. V. Sedlák, Bratislava 1980 (dalej *RegSlov.*), nr 188); dokument z 1303 r. został okazany w 1564 r. lustratorom przez sołtysa Druźbaku Niżnego [Starego] (*LustrKrak.1564*, I, s. 185).

³¹ *AnScepBárd.*, nr 70 = *Fejér V/3*, s. 463 = *KDM II*, nr 512.

³² *AnScepBárd.*, nr 80 = *Fejér VI/1*, s. 230-232 = *AGZ I*, nr 3 = *KDM II* 522; regest *MS IV*, Supl. nr 80.

³³ *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, t. I-VI wyd. I. Nagy, Gy. Tsanadi, t. VII, wyd. Gy. Nagy, Budapest 1879-1920 (dalej *CDHAnd.*), I, nr 15 = *KDM II*, nr 540. O gwałtownie wzrastającej na przełomie XIII i XIV w. roli Görgeyów, grafów Sasów spiskich o pozycji bliskiej możnowładcom, aktywnych uczestników walk na węgierskiej scenie politycznej, zob. S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo...*, s. 36 n.; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 279-285; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 27 n., 47-52.

Z wyjątkiem pierwszego z powyższych aktów (z 1244 r.) nie ma poważnych argumentów (w zakresie krytyki wewnętrznej i zewnętrznej) przemawiających za podważaniem ich prawdziwości. Wszystkie one tworzą spójny ciąg faktograficzny, dowodzący przynależności terytorium podolińsko-lubowelskiego do księstwa krakowsko-sandomierskiego na pewno w l. przed 1271-1301 (nie przesądzając tu dyskutowanych w literaturze zagadnień chronologicznie wcześniejszych). Ciągowi temu w pełni odpowiadają też wymieniane w nich osoby. Ów ciąg faktograficzny nie jest również sprzeczny z wymową dokumentów dotyczących ciągnącego się od ok. 1235 r. sporu pomiędzy biskupem krakowskim a arcybiskupem ostrzyhomskim o przynależność diecezjalną obszaru wokół Lubowli, Podolińca i Gniazd oraz przywilejów królów węgierskich, dotyczących nadań ziemskich w tej okolicy.

O sporze kościelnym informują następujące dokumenty:

– w bulli z 7 I 1235 r. (zachowanej w oryginale) papież Grzegorz IX polecił przeorowi cystersów z Sulejowa, archidiakonowi opolskiemu i kanonikowi wrocławskiemu rozpatrzyć spór z oskarżenia biskupa krakowskiego przeciwko prepozytowi kolegiaty spiskiej św. Marcina i innym duchownym diecezji ostrzyhomskiej (Estergom) o krzywdy, a zwłaszcza o zagarnianie dziesięcin z kościoła Panny Marii [w Podolińcu] i innych kościołów [na Spiszu], które to dziesięciny *pleno jure* należały do biskupa krakowskiego³⁴;

– w bulli z 22 I 1247 r. (zachowanej w oryginale) papież Innocenty IV nakazał dziekanowi wrocławskiemu rozpatrzyć skargę biskupa krakowskiego, który oskarżył arcybiskupa ostrzyhomskiego o to, że ten *sue diocesis finibus non contentus* zajął bezprawnie część diecezji krakowskiej³⁵;

– dokumentem z 28 III 1298 r., wystosowanym w Rzymie na prośbę biskupa krakowskiego Jana Muskaty, arcybiskup jerozolimski obrządku ormiańskiego Bazylia nadał odpusty wszystkim wspierającym budowę kościoła Panny Marii w Podolińcu w diecezji krakowskiej, zaostozajają zaś wówczas konflikt poświadczają dwa dokumenty proveniencji węgierskiej z roku następnego:

17 V 1299 r., w odpowiedzi na skargę biskupa spiskiego Jakuba (podporządkowanego arcybiskupowi ostrzyhomskiemu), król węgierski Andrzej III polecił mu wzmożenie wysiłków w celu obrony praw i dochodów kapituły spiskiej, przeciwko działaniom biskupa krakowskiego Jana, który bezprawnie (zdaniem króla) pobiera dziesięciny z Podolińca i Lubowli, a sam biskup spiski w tymże 1299 r. nadał kapitule spiskiej św. Marcina połowę dziesięcin z Podolińca i Lubowli oraz z terenów po obu brzegach Popradu (w dominium lubowelskim); oczywiście wydaje się, iż ostatni akt stanowił jedynie manifestację, w 1299 r. bowiem biskup (prepozyt) spiski nie mógł realnie dysponować dziesięcinami z dominium lubowelskiego (na co wskazuje choćby treść dokumentu króla Andrzeja III)³⁶.

– w bulli z 15 VI 1324 r. papież Jan XXII polecił prepozytowi klasztoru norbertańskiego w Czarnowasie rozpatrzyć spór pomiędzy biskupem krakowskim a arcybiskupem ostrzyhomskim o jurysdykcję duchowną nad Podolińcem, Lubowlą, Gniazdami i przyległymi wsiami w granicach diecezji krakowskiej, na których obszarze biskup krakowski wykonywał swą jurysdykcję od niepamiętnych czasów (*pro tempore in pacifica possessione vel quasi juris exercendi jurisdictionem [---] a tempore cuius contrarii memoria hominum non existit*) aż do czasów, gdy zmarły arcybiskup ostrzyhomski Tomasz (1301-1322/1323) za swego życia i jego następcy Bolesław poddali te dobra siłą swemu zwierzchnictwu i uniemożliwili biskupowi krakowskiemu wykonywanie na ich obszarze jurysdykcji duchownej; w sporze tym strony ustanowiły pełnomocników w l. 1325 i 1326, przy czym biskup krakowski Nanker stwierdził 30 V 1325 r. przynależność Podolińca, Gniazd i Lubowli do diecezji krakowskiej, arcybiskup ostrzyhomski Bolesław 8 IX 1325 r. zaliczył te dobra do archidiecezji ostrzyhomskiej, Jan prepozyt kapituły spiskiej św. Marcina (z pewnością opierając się na nadaniu z 1299 r.) stwierdził zaś 8 IV 1326 r., iż dobra te *ad nos et nostram ecclesiam sancti Martini de Cyps de jure pertinent*³⁷;

– w 1326 r. prepozyt czarnowąski Bartłomiej wydał w imieniu papieża wyrok w tej sprawie na korzyść biskupa krakowskiego, stwierdzając, iż

³⁴ KDKK I, nr 23.

³⁵ KDKK I, nr 26;

³⁶ *Fejér VI/2*, s. 172-174 = *AnScepBárd.*, nr 99 (1298 r.); *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke. Regesta regum stirpisp Arpadianae critico-diplomatica*, opr. Szentpétery, wyd. I. Borsa (dalej *RegArpBorsa*), t. II, z. 4 (1290-1301), Budapest 1987, nr 4239 = M. Fenarová, *Spišské prepošstvo. Stredoveké listiny 1248-1526. Inventár*, Bratislava 1964, nr 16 (1299 r.); *Fejér VI/2*, s. 209-210 = *AnScep. I*, s. 308 = *AnScepBárd.*, nr 100 (1299 r.); por. T. E. Modelski, *Spory...*, s. 41; J. Beňko, *Osídlenie severného Spiša*, s. 178; S. Sroka, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*, Kraków 1995, s. 18-19; A. Körmeny, *Melioratio terrae...*, s. 60.

³⁷ KDKK I, nr 132 (1324 r.), 139, 141-142.

prawo fundowania, konsekrowania i wizytowania kościołów oraz instalowania i usuwania duchownych, ferowania wyroków i cenzur kościelnych, wybierania dziesięcin i generalnie sprawowania duchownej jurysdykcji biskupiej na spornym obszarze wykonywał i egzekwował na pewno poprzednik biskupa Nankera, a mianowicie biskup Jan [Muskata] i jego poprzednicy, jednak gdy biskup Jan znalazł się na wygnaniu [ok. 1307/1308-1317/1318, w wyniku konfliktu z Władysławem Łokietkiem], wówczas arcybiskup ostrzyhomski Tomasz bezprawnie podporządkował sobie ten okręg, a jego następca Bolesław nadal go bezprawnie okupuje, teraz zaś w wyniku wyroku winien zwrócić biskupowi krakowskiemu nieprawnie pobrane dochody i pokryć koszty procesu. Niewątpliwe zabiegi arcybiskupa o zmianę wyroku okazały się daremne, wyrok Bartłomieja został bowiem potwierdzony przez jego następcę, prepozyta czarnowąskiego Prota 12 II 1332 r., przy czym wartość podległych zwrotowi strat biskupa krakowskiego oszacowano na 2200 grzywien, po 100 grzywien za każdy rok uzurpacji arcybiskupa ostrzyhomskiego (a zatem za początek uzurpacji arcybiskupa przyjęto 1310 r.), plus 175 grzywien kosztów procesu. W wyrokach z 1326 i 1332 r. określono też południowe granice diecezji krakowskiej na spornym obszarze, opisując je na podstawie dawnego rozgraniczenia (*antiqua limitatio*) okręgu podolinieckiego i terytorium sądeckiego (od Węgier): biegły one z jednej strony – od granic Podolińca (włącznie z Podolińcem – przedmiotem sporu) z wsią Toporzec (już nie należąca do diecezji) przez szczyty gór, z których spływają strumienie *versus Poloniam* do rzek Dunajec i Poprad, z drugiej zaś strony obszaru rozgraniczanego – nad Popradem, poczynając od granic Drużbaków/Rużbachów (*Rusinbach*) i od obszaru poniżej miejsc, gdzie [od południa] do Popradu *versus Poloniam* uchodzą potoki spływające z góry *Tympnicz* (*Tymnicz*, *Thymnicz*)³⁸;

– wyrok powyższy pozostał na papierze, dlatego też biskup krakowski ponownie wystąpił ze skargą do papieża Jana XXII, ten zaś bullą z 5 V 1333 r. nakazał spór ponownie rozpatrzyć opatowi klasztoru cysterskiego z Rud Raciborskich (na Śląsku). Ponowny wyrok, również korzystny

dla biskupa krakowskiego, musiał zapaść w 1334 r., bullą z 25 I 1342 r. papież Benedykt XII nakazał bowiem biskupowi wrocławskiemu, opatowi rudzkiemu i dziekanowi opolskiemu przeprowadzić egzekucję wyroku sprzed ośmiu lat przeciwko arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, określając przedmiot procesu jako spór o granice diecezji krakowskiej i ostrzyhomskiej oraz o zasięg jurysdykcji biskupiej³⁹.

Z powyższymi dokumentami związane są dwa różne zagadnienia, w toczącej się debacie historyków często niesłusznie ujmowane łącznie: 1. datowanie uzyskania przez biskupów krakowskich jurysdykcji i tytułu do dziesięcin z okręgu podolinieckiego i konsekwencje tego datowania; 2. okoliczności polityczne sporów kościelnych w l. 1235-1247, 1298-1299, 1310-1342. Ostatnimi uargumentowanymi głosami w dyskusji pozostają wypowiedzi J. Beňki (i popierającego go, bez zastrzeżeń i dodatkowych uzasadnień, M. Homzy) oraz T. E. Modelskiego, A. Wędzkiego, H. Rucińskiego i (już w mniejszym stopniu) J. Radziszewskiej. W ramach tej dyskusji zwłaszcza H. Ruciński (wsparty później przez A. Körmendy) przekonywająco obalił podstawową tezę J. Beňki, uważającego, iż spór kościelny w l. 1235-1247 nie ma znaczenia dla rekonstrukcji zjawisk osadniczych i politycznych (odzwierciedla za to nieuprawnione – zdaniem tego badacza – pretensje biskupa krakowskiego), Podoliniec zaś z przyległościami dopiero po 1272 r. (i przed 1279 r.) został opanowany przez księżnę krakowską i sandomierską Kunegundę i powierzony pod lokację sołtysowi Henrykowi. Kunegunda miała rzekomo przeprowadzić aneksję przy okazji wzmiankowanej w 1275 r., zawartej w następstwie jej osobistego zaangażowania się (co wcale przecież nie oznacza interwencji zbrojnej) ugody żupana spiskiego Rolanda z królem węgierskim Władysławem IV (jej bratankiem)⁴⁰. Niezależnie od szerokiej argumentacji H. Rucińskiego, twierdzenia J. Beňki można obalić wprost – nie ulega wszakże wątpliwości, iż (wedle omówionego już wyżej dokumentu z 1286 r.) należąca do formującego się dominium podolinieckiego osada Gniazda została lokowana przed 1271 r. Najpóźniej od 1271 r. biegła bowiem wolnizna kolonistów

³⁸ KDKK I, nr 150; S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo*, s. 272-275; T. E. Modelski, *Spory...*, s. 85, 101-113; T. Pietras, „*Krwawy wilk z pastorałem*”. *Biskup krakowski Jan zwany Muskata*, Warszawa 2001, s. 91-115, o utracie jurysdykcji na Spiszu na s. 110 (tu jednak datowanie początków politycznego podporządkowania Lubowli i Podolińca Węgom na 1310 r. zbyt późne – zob. poniżej); SHGKr. II, s. 440.

³⁹ KDM III, nr 634, 669.

⁴⁰ Zob. prace cytowane w przypisach 19-20 oraz artykuł R. Grzesika w niniejszym tomie; por. zwłaszcza J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, s. 143 n. (tu cytowane wcześniejsze prace); T. E. Modelski, *Spory...*, s. 7-26, 43-61; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 451-459; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 60. 1275 r.: *AnScepSchm.*, s. 13 i *RegArpBorsa* II/2-3, nr 2596.

realnie osadzonych z inicjatywy polskich rycerzy (Pobogów) z otoczenia Kunegundy (a zatem sam przywilej/kontrakt lokacyjny dziedziców z zasadząca musiał być nieco wcześniejszy). Kompleksowo interpretowane informacje dokumentów dotyczących dominium podolinieckiego i sporu kościelnego pozwalają też na stwierdzenie, iż obszar ten w okresie lat przed 1270/1271-1301 pod względem politycznym i kościelnym związany był bez przerwy z księstwem krakowsko-sandomierskim – musi więc upaść także hipoteza A. Fekete Nagyego (rozwinięta przez J. Beńkę), iż dominium podolinieckie przeszło pod władzę węgierską w nieznanych okolicznościach już po śmierci księżnej Kunegundy (1292 r.), w początkach zaś XIV w. znów przejściowo opanowali je na krótko (w l. 1301-1307) Polacy⁴¹. Przeciwnie – definitywną utratę przez Polaków dominium podolinieckiego zapoczątkowało nadanie przez Wacława II Gniazd i Lubowli Görgeyom w 1301 r.

Dla datowania początków polskiej obecności kluczowe pozostają dokumenty procesów o zasięg jurysdykcji biskupa krakowskiego i arcybiskupa ostrzyhomskiego. Podkreślić tu należy, iż biskup krakowski konsekwentnie uzyskiwał przed sądem papieskim korzystne dla siebie wyroki (l. 1326, 1332, 1334, 1342), i to w okresie, gdy w kurii papieskiej polityczne wpływy królów węgierskich były większe niż władców polskich, kiedy w interesie tych ostatnich nie było zaognianie stosunków z Węgrami, a dominium podolinieckie niewątpliwie pozostawało pod władzą króla węgierskiego (co zresztą uniemożliwiło ostatecznie egzekucję wyroków papieskich). Najbliższą analogią są tu oczywiście podejmowane w l. 1348-1360 daremne próby cesarza Karola IV, by zerwać sięgającą roku 1000 przynależność biskupstwa wrocławskiego do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego⁴². Prawa biskupa krakowskiego do jurysdykcji kościelnej (w tym do wybierania dziesięcin) na obszarze podoliniecko-lubowelskim, zweryfikowane przez sąd papieski, musiały zatem sięgać okresu sprzed 1235 r., spory zaś z biskupem ostrzyhomskim (znane od 1235 r.) były jedynie następstwem zmieniającej się w wyniku nacisku węgierskiego sytuacji osadniczej i politycznej na pograniczu polsko-węgierskim. Jurysdykcja kościelna i pobór dziesięcin były efektem procesu

chrystianizacji i (na danym terenie) zazwyczaj fundacji konkretnego kościoła – a zatem mogły zaistnieć wtedy, gdy dysponent włości i patron przyszłego kościoła (w tym przypadku monarcha) finansował budowę i fundował uposażenie kościoła, a biskup (*ordinarius loci*) zatwierdzał darowiznę, uzupełniał ją o nadanie dziesięcin (dysponentem dziesięcin na terenie diecezji był biskup) i poświęcał nowy kościół. Prawo do poboru dziesięcin i dysponowania nimi biskupi uzyskali od władcy w okresie wczesnopanństwowym (w Polsce zapewne w ciągu II połowy XI w.), gdy monarcha zaprzestał bezpośredniego utrzymywania Kościoła⁴³. W konsekwencji wyroków papieskich sądzić zatem należy, iż Podoliniec z przyległościami był obszarem kanonicznym „najpierw” biskupa krakowskiego (a nie arcybiskupa ostrzyhomskiego), a zatem „pierwotne” prawo poboru dziesięcin (z nadania księcia polskiego) należało do biskupa (w momencie fundacji biskupstwa krakowskiego i arcybiskupstwa ostrzyhomskiego interesujący nas obszar – w początkach XI w. prawdopodobnie jeszcze nie zasiedlony – przypisany został do tego pierwszego), oraz że w momencie fundacji (na przełomie XII i XIII w.?) miejscowego kościoła Podoliniec z przyległościami należał do książąt polskich, spór ujawniony w 1235 r. możliwy był więc jedynie w sytuacji, gdy Podoliniec znalazł się pod politycznym zwierzchnictwem władcy węgierskiego (co umożliwiło prepozytowi spiskiemu rozpoczęcie ściągania dziesięcin), pozostając nadal formalnie pod kościelną jurysdykcją biskupa krakowskiego. Pamiętając, iż opinie literatury polskiej i słowackiej są często całkowicie rozbieżne, ale i wychodząc od powyższych konstatacji o politycznych warunkach zaistnienia praw biskupa krakowskiego na terenie Podolinca i okolic, podkreślić należy, że kształtowanie się pogranicza polsko-węgierskiego było dynamicznym długotrwałym procesem, polegającym głównie na przejmowaniu przez Węgrów kolejnych dużych nie zaludnionych lub słabo zaludnionych obszarów położonych coraz bardziej na północ. Dla datowania rywalizacji polsko-węgierskiej na Spiszu istotne wydaje się uwzględnienie też nowszych ustaleń części literatury, wedle których na przełomie X i XI w. Słowacja znajdowała się w granicach monarchii

⁴¹ A. Fekete Nagy, *A Szepesség területe...*, s. 21 n.; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*

⁴² O próbach Karola IV zob. ostatnio J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 48, 53-54.

⁴³ Literaturę dotyczącą relacji pomiędzy fundatorem/patronem a Kościołem zestawiają ostatnio P. Landau, *„Jus patronatus”. Studien zur Entwicklung des Patronatus im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Köln-Wien 1975; J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań-Wrocław 2001, s. 125-162 (kościół parafialny w strukturze majątkowej); J. Kurtyka, *Szlachta sandomierska – szlachta europejska. (Kilka uwag na marginesie pracy Jana Wroniszewskiego)*, „Roczniki Historyczne” 68, 2002, s. 215-216.

Bolesława Chrobrego (uznając wiarygodność przekazów szczegółowo analizowanych ostatnio przez R. Grzesika)⁴⁴, początki organizacji przez Węgrów komitatu spiskiego sięgają końca XII w. (pierwszy żupan znany jest z 1216 r.)⁴⁵, w końcu XII w. pojawia się już nazwa komitatu (*Chypus, silva Zepus*)⁴⁶, linia zasięków granicznych natomiast jeszcze w I połowie XIII w. położona była na południe i południowy zachód od Podolińca⁴⁷. Załamanie się ekspansji pierwszego państwa piastowskiego w latach 30. XI w., zegnanie z tronu i ucieczka na Węgry króla Bolesława Szczodrego (1079/1080 r.), klęska popieranego przez Bolesława Krzywoustego księcia-pretendenta węgierskiego Borysa nad rzeką Slaná (1132)⁴⁸ – to bardzo prawdopodobne cezury chronologiczne narastającego rozszerzania się węgierskiej organizacji politycznej i struktur osadniczych na tereny niegdyś podporządkowane Bolesławowi Chrobremu. Na Spiszu procesy te rozpoczęły się może już w końcu XI w. (osadzenie strażników), a na pewno w XII w., dzięki zaś lepiej zachowanej podstawie źródłowej z XIII-XIV w. możliwe jest ukazywanie konfliktów, które (ostatecznie w początkach XIV w.) doprowadziły do włączenia do komitatu spiskiego okolic Podolińca i Lubowli.

Najwcześniejsze bezpośrednie przekazy źródłowe o osadnictwie na interesującym nas terenie, z 1209 i 1235 r.⁴⁹, dobrze oddają dwoistość i dwukierunkowość procesów osadniczych. W 1209 r. król węgierski Andrzej II nadał prepozytowi spiskiemu Adolfowi obszar na Spiszu pomiędzy

„śnieżnymi górami” (Wysokimi Tatrami), rzeką Popradem i osadą Isac (Žakovce, na południe od Kieżmarku), który poprzednio należał do królewskiego szwagra, biskupa bamberskiego Ekberta⁵⁰. Z kolei dokument z 1235 r. to omawiana już wyżej bulla papieska w sprawie rozpatrzenia oskarżeń wobec prepozyta spiskiego, który na szkodę biskupa krakowskiego przemocą wybierał dziesięciny w okręgu podolinieckim – co musi oznaczać, iż jakiś czas przed styczniem 1235 r. okręg ten na pewno został poddany politycznemu zwierzchnictwu władców węgierskich (przy czym oczywiście polityczne podporządkowanie mogło wyprzedzać w czasie pierwsze kościelne uzurpacje prepozyta spiskiego).

Nie wchodząc tu w ożywioną dyskusję nad początkami osadnictwa na Spiszu, należy zwrócić uwagę na dwa przeciwstawne mechanizmy decydujące o postępach kolonizacji i zasięgu wpływów politycznych na tym terenie: 1. bariera karpacka wyznaczała naturalny horyzont dla węgierskiej ekspansji osadniczej, rozszerzającej ku północy komitat spiski (proces ten miał miejsce głównie w XIII w.); 2. powyższe nie może jednak oznaczać apriorycznej negacji informacji źródłowych o ujawnionych w 1235 r. konfliktach wynikających z wcześniejszej polskiej obecności politycznej na południe od bariery karpackiej – obecności opartej na punktach osadniczych wzdłuż szlaków transkarpackich⁵¹. Na interesującym nas obszarze takie przejścia transkarpackie w połowie XIII w. poświadczono są w rejonie Plaveč-Muszyna (1248, *antiqua porta* 1312)⁵² i Topo-

⁴⁴ R. Grzesik, *Przebieg granicy polsko-węgierskiej we wczesnym średniowieczu w świetle Kroniki węgiersko-polskiej*, SH 41, 1998, nr 2, s. 147-165.

⁴⁵ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 74 n.; A. Körmendy, *Kształtowanie się organizacji parafialnej na Spiszu w XIII w. a rozwój społeczno-gospodarczy regionu*, KH 93, 1986, s. 378 n. Hipoteza M. Homzy, *Problém hranice...*, s. 273 n., dla którego odnotowana w austriackim źródle dziejopisarским (z ostatniej tercji XII w.) pod r. 1131 *marchia Ruthenorum* powinna być identyfikowana ze Spiszem jest mało prawdopodobna (Spisz nie sąsiedował z ziemiemi ruskimi, a na poparcie swej tezy autor nie przytacza żadnych przesłanek źródłowych – bo takimi nie mogą być przywoływane przez niego informacje z XIII w. o formowaniu się komitatu spiskiego).

⁴⁶ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. I-II, wyd. R. Marsina, Bratislava 1971-1987 (dalej *CDSlov.*), t. I, nr 154 (*Chypus*, 1209 r.); *P. magistri qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum*, wyd. E. Jakubovich, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. I, Budapest 1937 [kronika powstała na przełomie XII i XIII w.], s. 79 (*silva Zepus*); por. M. Homza, *Problém hranice...*, s. 267 n.

⁴⁷ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 77 n., 451 n.

⁴⁸ M. Font, *Powstanie sojuszu halicko-węgierskiego w latach dwudziestych XII wieku*, SH 36, 1993, s. 282-283.

⁴⁹ Por. J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 142-144.

⁵⁰ *CDSlov.* I nr 154, s. 122-123; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 75 n. Biskup Ekbert (syn Bertolda VI hrabiego Andechs, tytularnego księcia Meranu, margrabiego Istrii, i Agnieszki z rodu Wettynów) był bratem Gertrudy, żony króla węgierskiego Andrzeja II, i św. Jadwigi, żony Henryka Brodatego księcia wrocławskiego (B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1975, s. 97 n., indeks s. 395, 398 s.v. Ekbert, Gertruda, Jadwiga).

⁵¹ Roli szlaków transkarpackich jako „kregosłupa” najstarszej aktywności osadniczej na interesującym nas terenie nie dostrzegają zarówno J. Beňko, jak i jego krytyk A. Wędzki.

⁵² W 1248 r. król węgierski Bela IV nadał Dytrykowi synowi Mohola łowiska Bachmezey, Torkueley i Weresalma (nad rzeką Torysą) nad granicą *in exitu ad Poloniam* w komitacie Saros; granica owych łowisk biegła m.in. od wsi Tarca [Torysa] przez góry do rzeki *Polucha* i do jej ujścia do Popradu, *ibi segregarat a terra Poluche* [Poluche = Palosca/Plaveč], a następnie powyżej Popradu do granicy ziem polskich, skąd zawracała na wschód [i na południe] do początkowego punktu rozgraniczenia (*CDSlov.*, II, nr 308). W 1312 r. owo przejście do Polski na pograniczu komitatów Saros i Szepes (Spisz) w dokumencie arcybiskupa ostrzyhomskiego zostało określone jako *Antiqua Porta* (*AnScepBárd.*, nr 10, s. 46-47). Por. *SHGKr.* II/3, s. 439, 444.

rec-Czorsztyń (*porta regni* 1256)⁵³. Oba te przejścia zapewniały dotarcie do szlaku wzdłuż Popradu (Podoliniec-Lubowla), który następnie dwiema odnogami – w rejonie Plavča oraz w rejonie Podolińca i Toporca wzdłuż Popradu – kierował się na południe w głąb posiadłości węgierskich. Poprzez oba przejścia i szlaki transkarpaccie okolice Podolińca i Lubowli (i tylko one) były naturalnym przedłużeniem ziemi sądeckiej⁵⁴. Panowanie nad tymi przejściami ułatwiało przejęcie kontroli nad obszarem podoliniecko-lubowelskim, co można dobrze ukazać na przykładzie paralelnych zmian dysponentów dominium podoliniecko-lubowelskiego i pogranicznego gródka w Muszynie. W 1209 r. w dokumencie króla węgierskiego Andrzeja II wymieniony został komes *Poth palatinus Mussinensis* (nietypowy tytuł pozwala jednak tylko hipotetycznie łączyć go z Muszyną), komitat Saros sięgał zaś wówczas *usque ad fluviū Poprad versus Muschina*⁵⁵. Najpóźniej w połowie XIII w. posiadaczem Muszyny był z kolei Wysz kanonik krakowski (poświadczony z tą godnością od 1262 r.), jeden z najwybitniejszych przedstawicieli kapituły krakowskiej, który przed śmiercią (1279 r.) zapisał swe posiadłości Świniarsko koło Sącza i Muszyna *sub Hungaria* na rzecz dóbr stolowych biskupstwa krakowskiego, na co jego spadkobiercy zgodzili się ostatecznie w 1288 r.⁵⁶ Mechanizmy funkcjonowania dóbr muszyńskich i lubowelskich były w następnych wiekach bardzo podobne, a w połowie XV w. oba kompleksy były często administrowane przez tych samych

zarządców⁵⁷. Elementem walki o kontrolę nad szlakiem było też z pewnością niezrealizowane nadanie zamku Plaveč biskupowi krakowskiemu Janowi Muskacie przez króla węgierskiego Władysława V (Wacława III) w 1301 r.⁵⁸ Wydaje się zatem, iż hipotetycznie ok. 1209 r. (*comes Poth palatinus Mussinensis* – pan gródka w Muszynie?) mógł się rozpocząć proces, w ramach którego król węgierski podporządkował sobie obszar podoliniecko-lubowelski (włączając go do komitatu spiskiego) kosztem władców krakowsko-sandomierskich, co zapoczątkowało konflikt kościelny, ujawniony w 1235 r.

Mimo braku źródeł, wychodząc jednak od przekazu powstałej w XIV w. *Kroniki wielkopolskiej*, możliwe wydaje się hipotetyczne odtworzenie przetargów o okręg podoliniecki w I połowie XIII w. Wedle tej kroniki książę Bolesław Krzywousty swej córce wydawaney za króla węgierskiego Kolomana *nomine dotis castellaniam de Spis quoad viveret assignavit – loco eiusdem castellaniam Premisliensem nomine dotalicii filie sue recepit*, co stało się przyczyną późniejszych konfliktów polsko-węgierskich⁵⁹. Przekaz ten prezentuje oczywiście zdeformowaną XIV-wieczną polską tradycję o utracie Spiszu; nie można jednak odrzucać jej w całości, ponieważ zbudowana została wokół weryfikowalnych faktów. Fakty te można odnieść nie do czasów Bolesława Krzywoustego, lecz dopiero do polsko-węgierskiego układu spiskiego z 1214 r. i postanowionego tam małżeństwa dwuletniej Salomei, córki księcia krakowskiego i sandomierskiego

⁵³ W 1256 r. Bela IV za zasługi wykazane w poselstwach do Polski i na Ruś oraz podczas zjazdów na Spiszu nadał komesowi Jordanowi synowi Arnolda komesa spiskiego obszary w bezpośrednim sąsiedztwie dominium podoliniecko-lubowelskiego (na podstawie tego aktu nie można jednak przesądzać, kto był wówczas dysponentem tego dominium). Obszary te obejmowały lasy na Spiszu po obu stronach rzeki Poprad, pomiędzy granicą z Polską a Tatrami i górami *Scymina* (w innych aktach *Alpes Scemene* = Góry Lewockie), w granicach poczynając od przejścia granicznego do Polski (*porta Regni nostri versus Poloniam tenendo in ascensu custodie usque montem niceum Thorthol* [= Tatry, zapewne zachodnia część Spiskiej Magury] *vocatam*, stąd do rzeczki płynącej wałem powyżej wsi Podoliniec i poniżej rzeczki *Thoporch* [Toporski Potok, w rejonie wsi Stary Toporec], stąd prosto do rzeki Poprad i w dół tej rzeki wzdłuż jej biegu na wschód (jej brzegiem południowym, na brzegu północnym ciągnęła się bowiem włość podoliniecka) aż do [środkowego biegu] rzeczki Lyblo (Lubowelki), następnie w górę tej rzeczki [w kierunku jej źródła na południe] aż do góry *Scemene* [Ciemień/Siminy w paśmie Gór Lewockich] i do źródła rzeczki zwanej Wielka Łomnica (*Maior Lampnicha*), a następnie wzdłuż tej rzeczki Łomnicy z powrotem do przejścia granicznego (*ad portam*), skąd rozpoczęto opis granicy (CDSlov. II, nr 550; por. S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo...*, s. 204, 228-233; SHGKr. II/3, s. 439-440). Na terenach na południe od rzeki Poprad, pomiędzy Łomnicą Nową a Plavčem nadania przed 1293 r. uzyskał też prepozyt kapituły spiskiej (*AnScepBárd.*, nr 83).

⁵⁴ A. Wędzki, *Uwagi nad problemem kształtowania się granicy...*, s. 204-207 (tu literatura), słusznie kwestionuje błędną rekonstrukcję J. Beňki postępów osadnictwa polskiego nad górnym Dunajcem i w Pieninach; w XIII w. procesy osadnicze były tu równie intensywne jak na Spiszu. Por. też SHGKr. III/3, s. 742-746.

⁵⁵ CDSlov. I, s. 124 n.; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 135, 193.

⁵⁶ KDKK I, nr 89-90; J. Kurtyka, *Krąg rodowy i rodzinny Jana Pakostawica ze Stróżysk i Rzeszowa (ze studiów nad rodem Półkoźców w XIII i XIV wieku)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1989/90, 6-7, Przemyśl 1990, s. 49 n.

⁵⁷ Zob. niżej Starostowie spiscy; por. też T. E. Modelski, *Prawo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. II, Lwów 1925, s. 149-164; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski...*, s. 135-142; B. Kumor, *Osadnictwo łemkowskie i sieć parafialna w kluczu muszyńskim biskupstwa krakowskiego (do 1780)*, „Rocznik Sądecki” 24, 1996, s. 9-23.

⁵⁸ KDKK I, nr 105. Prawdziwość tego dokumentu (zachowanego w oryginale) niesłusznie jest kwestionowana – zob. niżej.

⁵⁹ *Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, MPHn VIII, s. 39.

Leszka Białego, z Kolomanem przyszłym władcą Halicza, synem króla węgierskiego Andrzeja II, w zamian za przekazanie Leszkowi zachodnich obszarów księstwa halickiego: ziemi przemyskiej i lubaczowskiej. Wydaje się bardzo prawdopodobne, iż nie Spisz (wówczas już węgierski komitat), lecz Podoliniec z przyległościami (związany z księstwem krakowskim, a w XIV-wiecznej tradycji określony jako *castellania de Spis*) mógł stać się elementem tego układu (znanego tylko z nieprecyzyjnego przekazu *Latopisu hipackiego*). Układ spiski załamał się już w 1215 r., co jednak nie musiało oznaczać zwrotu Leszkowi Białemu strategicznych terenów na pograniczu polsko-węgierskim. Mimo nawiązanej ponownie współpracy polsko-węgierskiej na Rusi Koloman ostatecznie nie utrzymał się na tronie w Haliczu⁶⁰. W latach 1229-1241 z ramienia ojca Koloman administrował Spiszem – rządy te były decydujące dla ostatecznego umocnienia się komitatu spiskiego⁶¹. W tym okresie (nieco przed 1235 r.) prepozyt spiski rozpoczął też wybieranie dziesięcin w okręgu podolinieckim, co oznaczało konflikt z biskupem krakowskim, poświadczony w l. 1235-1247.

Z osobną hipotezą wiązać się też musi nie rozwiązany w literaturze problem początków władztwa księżnej krakowskiej Kunegundy w dominium podolinieckim – jego datowanie (1272-1279) i okoliczności zaistnienia zaproponowane przez J. Beńkę są bowiem nie do utrzymania. Urodzona w r. 1234 Kunegunda była córką Beli IV (króla węgierskiego w l. 1235-1270), bratanicą rządzącego na Spiszu Kolomana niedoszłego króla halickiego (męża wspomnianej już Salomei, starszej siostry księcia krakowskiego i sandomierskiego Bolesława Wstydliviego). W r. 1239 została Kunegunda wysłana do Polski jako przyszła żona 12-letniego wówczas księcia Bolesława Wstydliviego. Wedle *Vita sanctae Kynge* wielką rolę odegrała tu Salomea. To ona wysłała 5-letnią Kunegundę z Wę-

gier drogą przez Sącz (a więc i przez Spisz) do Wojnicza na dwór Grzymisławy, księżnej-wdowy po Leszku Białym, która właśnie doprowadziła do wydzielienia Bolesławowi dzielnicy sandomierskiej. Dzielnica krakowska pozostawała wówczas pod rządami opiekuńczymi księcia wrocławskiego Henryka Pobożnego, syna zmarłego w 1238 r. Henryka Brodatego. Również Henryk Pobożny (poległy w 1241 r.) musiał sprzyjać planowanemu małżeństwu, które łączyło młodego Bolesława dodatkowymi więzami z dworem śląskim – Bela IV był przecież cioteczynym bratem Henryka (król węgierski Andrzej II i Henryk Brodaty mieli za żony hrabianki Andechs, odpowiednio Gertrudę i Jadwigę, siostry biskupa bamberskiego Ekberta, który przed 1209 r. miał nadania na południowym Spiszu). Bolesław i Kunegunda byli uważani za małżeństwo już od 1239 r., jednak rzeczywiste zaślubiny odbyły się dopiero ok. 1247 r. Kunegunda wniosła Bolesławowi znaczny posag w złocie i kosztownościach, które to sumy zostały wydane w czasie odbudowy kraju po najeździe tatarskim (1241 r.), Bolesław zaś, nie mogąc spłacić żony z tych pożyczek, nadał jej w 1257 r. kasztelanię sądecką⁶². Wydaje się, iż przedział ok. 1247-1257 (1244-1257?) to najbardziej prawdopodobny okres przekazania Kunegundzie dominium podolinieckiego. Obszar ten stanowić mógł część jej posagu (wniesionego być może już w 1239 r., raczej jednak ostatecznie po dopełnieniu małżeństwa w 1247 r.), od 1257 r. wraz z ziemią sądecką tworzył dominium Kunegundy (co źródłowo można udowodnić bezsprzecznie od ok. 1270/1271 r.), i także po jej śmierci (1292 r.) utrzymał administracyjną łączność z ziemią sądecką – do 1301 r.

Nie ulega wątpliwości, iż w l. 1298-1299 (gdy ożywił się konflikt kościelny) obszar wokół Lubowli, Gniazd i Podolińca znajdował się pod jurysdykcją polityczną władców Krakowa (Wacława II – jeszcze w 1301 r.) i kościelną biskupa

⁶⁰ B. Włodarski, *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów 1925, s. 53 n.; tenże, *Salomea królowa halicka*, „Nasza Przeszłość” 5, 1957, s. 61-81; tenże, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 52-90. A. Wędzki, *Uwagi...*, s. 209, starając się wyjaśnić genezę praw biskupów krakowskich i przyjmując za J. Beńkę całkowicie aprioryczne założenie o skolonizowaniu przez osadnictwo węgierskie okolic Podolińca, sądził, iż przy okazji układu spiskiego w 1214 r. okręg podoliniecki został przez Andrzeja II przekazany Leszkowi Białemu i odebrany przez Węgrów po śmierci Leszka w 1227 r. Hipoteza ta jest jednak sprzeczna z przesłankami źródłowymi (przekaz *Kroniki wielkopolskiej*) i administracyjno-duszpasterską praktyką Kościoła – jest bowiem nieprawdopodobne, by krótki epizod (1214-1227) rządów polskich nad częścią archidiecezji ostrzyhomskiej (co logicznie wynikałoby z założeń A. Wędzkiego) doprowadził do sytuacji, w której Stolica Apostolska uznawała jeszcze w połowie XIV w. prawa biskupa krakowskiego do jurysdykcji kościelnej (a więc i przynależność spornego obszaru do diecezji krakowskiej), stanowisko arcybiskupa ostrzyhomskiego kwalifikowała zaś jako uzurpację.

⁶¹ H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 74-75.

⁶² *Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*, wyd. W. Kętrzyński, MPH, t. IV, Lwów 1884, s. 685, 690 n.; MPH II, s. 803 (*Rocznik kapitulu krakowskiej*), 837 (*Rocznik Traski*), 877 (*Rocznik Sędziwoja*); *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, MPHn V, Warszawa 1978, s. 78; *Kronika wielkopolska*, MPHn VIII/2, s. 86; KDM I, nr 24 (1239 r.); KDM II, nr 452 (1257 r.); Z. Budkowa, *Kunegunda*, PSB XVI, 1971, s. 186-188; B. Zientara, *Henryk Brodaty...*, s. 97 n., 312, indeks s. 395, 398 s.v.

krakowskiego (do ok. 1310 r.). W l. 1301-1308 obszar ten, w następstwie nadania Waclawa II z 1301 r. należący wówczas do węgierskich rodów Görgeyów, a potem Amadejów (Aba), został *via facti* włączony do komitatu spiskiego (o czym poniżej), co zostało przypieczętowane zapewne objęciem przez Amadeja urzędu żupana spiskiego w 1308 r. i umożliwiło arcybiskupowi ostrzyhomskiemu (poprzez prepozyta spiskiego) narzucenie najpóźniej ok. 1310 r. swej jurysdykcji kościelnej i rozpoczęcie ściągania dziesięcin. Nie spotkało się to z przeciwdziałaniem ani władcy rządzącego w Krakowie (Władysława Łokietka – walczącego wówczas o zjednoczenie państwa w oparciu o sojusz z Węgrami), ani biskupa krakowskiego Jana Muskaty – wroga Łokietka, w l. 1307/1308-1317/1318 przebywającego na wygnaniu we Wrocławiu. Dopiero po śmierci Jana Muskaty (1320 r.) jego następca biskup Nanker rozpoczął w 1323/1324 r. w Kurii papieskiej proces z arcybiskupem ostrzyhomskim o zasięg jurysdykcji, jednak ani jemu, ani jego następcom nigdy nie udało się wyegzekwować korzystnych dla Krakowa wyroków papieskich – na czym z pewnością zaważył charakter politycznych relacji Kurii z dworami w Budzie i Krakowie. Po 1342 r. brak wiadomości o sporze o dziesięcinę spiskie. W XIV w. w Kurii papieskiej wpływy Andegawenów węgierskich były silniejsze niż królów polskich. Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki byli zresztą złączeni z Andegawenami strategicznym sojuszem, w którym byli stroną słabszą⁶³ – nie leżało zatem w ich interesie zaostrzanie sporu o dziesięcinę z dominium podolinieckiego, które pod względem politycznym zostało faktycznie utracone na rzecz Węgier w początkach XIV w. Tradycja o zasięgu granicy przechowywana była jednak w kręgu diecezji krakowskiej – jeszcze w połowie XV w. Jan Długosz w *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* informował, iż granice południowe biskupstwa krakowskiego biegną od Dukli, Jaślick i zamku Kamieńca (w ziemi sanoc-

kiej), obejmują *omnes Alpes polonicas* aż po miasto Podoliniec, w rejonie którego opierają się o rzeki Poprad i Dunajec, stąd zaś podążają do granic diecezji wrocławskiej w rejonie Pszczyzny, Żywca, Wadowic i Zatora⁶⁴.

Nadanie grafowi Jordanowi Gniazd i Lubowli w 1301 r. przez Waclawa II (występującego w tym akcie prawnym w roli króla polskiego) wiązać należy z pozyskiwaniem przez niego poparcia panów węgierskich w okresie walki o tron w Budzie, opustoszały po wygaśnięciu Arpadów w 1301 r. Na przełomie XIII i XIV w. graf saski Jordan Görgey i jego ród należeli do coraz bardziej wpływowego „nowego możnowładztwa” węgierskiego. Poprzez Görgeyów Waclaw zyskał też poparcie Sasów spiskich. W walce o tron przeciwko pretendentowi Karolowi Robertowi Andegaweńskiemu Görgeyowie popierali kandydaturę czeską – Waclawa III (koronowanego we wrześniu 1301 r. na Węgrzech jako Władysław V), syna Waclawa II⁶⁵. Poproszony o arbitraż papież Bonifacy VIII poparł w 1304 r. Karola Roberta, w efekcie zaś możni węgierscy węgierscy w znacznej części, m.in. palatyn Amadej z rodu Aba (przed kwietniem 1304 r.), Mateusz Csák z Trenczyna i (zapewne nieco później) mniej wpływowi Görgeyowie, przeszli na stronę Andegawena. Dla stanu posiadania Polski w tym rejonie pogranicza decydujący okazał się fakt, iż zwycięski później w walce o tron polski Władysław Łokietek w okresie swego wygnania (l. 1300-1304) nawiązał kontakty z Karolem Robertem Andegaweńskim i znalazł oparcie u niechętnego Görgeyom potężnego palatyna górnowęgierskiego Amadeja (Omodeja) z rodu Aba. Zawiązana po arbitrażu papieskim w 1304 r. koalicja antyczeska połączyła Karola Roberta, Albrechta II Habsburga i Władysława Łokietka, a jednym z przejawów jej działania stało się wtargnięcie na przełomie 1304 i 1305 r. Łokietka z posiłkami węgierskimi dowodzonymi przez palatyna Amadeja do Małopolski (drogą wzdłuż Popradu i Dunajca), pozyskanie

⁶³ J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 37-56 (tu wcześniejsza literatura).

⁶⁴ *DLb.* I, s. 2.

⁶⁵ Waclawa III (Władysława V) popierał też najważniejszy stronnik Przemyślidów w Polsce, biskup krakowski Jan Muskata, z którego aktywnością związana jest kolejna faza konfliktu z biskupem spiskim Jakubem o dziesięcinę z okręgu podolinieckiego od 1298 r. O jego ścisłych związkach z polityką Przemyślidów na Węgrzech świadczy oryginalny dokument z 26 IX 1301 r. (opatrzone pieczęcią królewską), w którym nowy król węgierski Władysław V nadał Muskacie, nazwanemu przy okazji podkanclerzem węgierskim, zamek *Ploche/Pławiec* (Plaveč/Palocsa) u granic ziemi sądeckiej na Spiszu (*KDKK* I, nr 105). J. Beňko, *Listina z roku 1301 na Plaveč. Diplomatická a historická hodnota*, SA 16, 1981, z. 2, s. 82-93, niesłusznie uznał ten akt za falsyfikat. Jest to dokument przygotowany w kancelarii odbiorcy i uwiarygodniony pieczęcią wystawcy. Natomiast argumenty przytoczone przez J. Beňkę z pewnością uzasadniają tezę, iż nadanie dla Muskaty nie weszło w życie, takie zaś fakty jak wystawienie przez nowego króla węgierskiego dokumentu tego typu i jego ówczesna incydentalna nominacja Muskaty na podkanclerzego (tytuł ten był zastrzeżony dla Węgrów) były możliwe tylko w krótkim, przejściowym i chaotycznym okresie obejmowania władzy przez nowego króla i nową dynastię (por. S. Sroka, *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich...*, s. 20-28).

poparcia rycerstwa małopolskiego, zdobycie ziemi wiślickiej, Sandomierza (1305) i Krakowa (1306), obalenie władzy Przemyślidów w Polsce i zjednoczenie państwa polskiego⁶⁶.

Pomoc węgierska dla Władysława Łokietka miała swoją cenę. Łokietek musiał albo sam formalnie nadać Amadejowi obszar wokół Podolińca i Lubowli (w którymś momencie kampanii 1304-1306 r.), albo z powodu układu sił politycznych zmuszony był tolerować zajęcie przez ród Amadeja tego obszaru (pomiędzy 1304 a 1307 r.) i ostateczne „przeciągnięcie” go *via facti* do węgierskiego obszaru politycznego. Görgeyowie na pewno utracili wówczas obszary wokół Lubowli, Podolińca i Gniazd – jednak nie na rzecz Polski, o czym świadczy akt z 21 I 1308 r., kiedy to mistrz⁶⁷ Jan syn palatyna Omodeja (Amadeja) *de genere Aba* nadawał osadnikom wioski Nowa Lubowla (*Nowa Liblow, Liblow Pataka*) wolniznę 16 lat, sołtysowi Helbrandowi zaś – 3 łany wolne, ustalał terminy opłacania czynszu (24 grosze z łana w trzech terminach) i wojennego (16 groszy z łana na świętego Jerzego) po upływie wolnizny oraz polecał opłacanie dziesięciny zgodnie z porządkiem węgierskim, a nie polskim⁶⁸. Tu przypomnieć należy omawiany wyżej wyrok sądu papieskiego z 1332 r., w którym narzucenie przez arcybiskupa ostrzyhomskiego swej jurysdykcji na obszarze dominium lubowelskiego datowano na ok. 1310 r. Koronacja Karola Roberta w 1310 r. otworzyła kolejny etap walk wewnętrznych na Węgrzech, tym razem z przeciwnymi umocnieniu władzy królewskiej dotychczasowymi sojusznikami – rodami możnowładczymi, a przywódcy (wśród nich Mateusz Csák z Trenczyna i Amadej) na niektórych obszarach uzyskali pozycję niemal książęcą. Potęgę rodu Aba złamała dopiero śmierć Amadeja (w l. 1308-1311 żupana spiskiego), zabitego przez mieszczan koszyckich w 1311 r., i klęska zadana przez króla jego synom pod Rozgony (Rozhanovce) w 1312 r.; ci ostatni znaleźli schronienie w Polsce. W bitwie pod Rozgony

poległ walczący po stronie królewskiej (podobnie jak Sasi spiscy) Jordan Görgey⁶⁹.

Wdowa po Amadeju już w 1311 r. deklarowała wolę zwrotu królowi Karolowi Robertowi dóbr zmarłego, m.in. (wzniesionego z pewnością przez Amadeja) zamku Lubowla. Zamek został ostatecznie zdobyty przez dowodzonych przez Görgeyów Sasów spiskich, w 1312 r. zaś wystąpił już u boku króla *castellanus de Lublow*. Dopiero po klęsce roku 1312 dobra synów Amadeja przeszły pod administrację wiernych stronników królewskich – wywodzącego się z neapolitańskiego władztwa Andegawenów rodu Drugethów, których przedstawiciel Filip Drugeth w l. 1315-1327 pełnił funkcję żupana spiskiego. Nie jest pewne, czy obszar wokół Lubowli, Podolińca i Gniazd początkowo został na powrót oddany Görgeyom, nadany komuś innemu, czy też zatrzymany w imieniu króla przez żupana spiskiego. Pomiędzy 1311 a 1315 r. jako żupan spiski odnotowany został 13 XII 1314 Rykolf Tarköi syn Kokosza, a jako królewski kasztelan Lubowli do listopada 1313 r. – rycerz królewski Tomasz Szécsényi (*Thomas castellanus de Lyblow et scultetus de eadem*). Wreszcie jako wystawca dokumentu lokacyjnego wsi Hopgart z datą 1315 r. figuruje *dominus comes Nicolaus et heres de Lublow*, z pewnością dysponent zamku Lubowla z przyległościami. Był on identyfikowany (S. Zachorowski, na podstawie redakcji aktu zgodnej z polskimi zwyczajami kancelaryjnymi) z bliżej nieznanym polskim rycerzem z rodu Lubowlitów, który przejściowo odzyskał Lubowlę (teza o jego przynależności rodowej musi upaść, polski rycerz mógłby zaś wówczas objąć Lubowlę – co nie jest niemożliwe – tylko z nadania króla węgierskiego), z Mikołajem synem palatyna Amadeja (poległ on pod Rozgony w 1312 r., jednak data 1315 r. mogłaby dotyczyć czasu spisania dokumentu poświęcającego akcję prawną sprzed 1312 r.), ze związanym z Amadejem komesem Mikołajem synem Danusa z Żehry (Zsegrai), kasztelanem Grodu Spiskiego (Spišský

⁶⁶ *Rocznik Traski*, MPH II, s. 853; *Rocznik Sędziwoja*, *ibidem*, s. 879; *Rocznik Małopolski*, MPH III, s. 188, 198; Z. Budkowa, *Rocznik miechowski*, „*Studia Źródłoznawcze*” 5, 1960, s. 124; *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. I-XII [t. 1-9], Warszawa 1964-2001 (dalej *DHn*), lib. IX, s. 26-27, 32-34; J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studia nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w.*, RAUhF 59, 1916, s. 300-312; A. Kłodziński, *Łokietek a Habsburgowie (1300-1332)*, *ibidem*, s. 258-261; J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 135 n. (akcja Łokietka w Małopolsce); H. Ruciński, artykuł w niniejszym tomie.

⁶⁷ Predykat *magister* (oprócz swego tradycyjnego znaczenia uniwersyteckiego) używany był na Węgrzech wobec przedstawicieli wyższych kręgów rycerskich.

⁶⁸ *RegSlov*. I, nr 538 = APKr., *Acta castrensia Cracoviensia* (dalej *Castr.Crac.*) *Relationes*, t. 62, s. 2351-2354 (wpis transumptów królów Zygmunta III, Zygmunta I i Zygmunta Augusta). Tradycyjnie akt ten uznaje się za erekcję kościoła św. Jana Ewangelisty tamże (*SG* 5 s. 453; także J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 170, 172; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 62). Nowa Lubowla (Nova Lubovnia) była zapewne ponownie lokowana w r. 1322 (zob. niżej).

⁶⁹ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka...*, s. 313; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 281 n.; tenże, artykuł w niniejszym tomie; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, I-II, Budapest 1996 (dalej *Engel*), I s. 195.

Hrad, 1307-1313), który hipotetycznie mógł po 1313 r. zostać kasztelanem w Lubowli (tak ostatnio M. Števík). Warto wreszcie rozważyć związek Mikołaja z rodem Görgeyów (członek rodu, krewniak, klient?) – w l. 1320-1323 wszystkie spiski posiadłości Görgeyów na rozkaz królewski zajął bowiem żupan spiski Filip Drugeth, z 1322 r. zachowały się zaś informacje o organizowaniu przez niego kolonizacji na terenie *dominium* lubowelskiego. Większość dóbr została Görgeyom zwrócona w 1323 r., jednak na pewno nie dotyczyło to Lubowli, Podolińca i Gniazd (nawet jeśli w l. 1313/1314-1320 Görgeyowie dzierżyli je na powrót), gdyż w tymże 1323 r. król Karol Robert nadał żupanowi spiskiemu Filipowi Drugethowi zamki Lubowla i Pławiec (Plaveč)⁷⁰. Po śmierci Filipa (1327 r.) żupanem spiskim do śmierci w 1342 r. był jego bratanek Wilhelm Drugeth, a *dominium* lubowelskim administrowali jego klienci, wymieniani w l. 1329-1336 jako kasztelanowie lub wicekasztelanowie (burgrabiowie) Lubowli: Piotr (1329-1333, jednocześnie kasztelan Grodu Spiskiego 1328-1331), i Mikołaj (1329, 1336; jednocześnie kasztelan Grodu Spiskiego 1335-1342) z Jamników synowie Szymona z Sieny, obaj określani przydomkiem *Gallicus* (Włoch). Mikołaj wystąpił jako kasztelan Lubowli także w l. 1343-1345, już po przejściu tych dóbr przez króla węgierskiego w 1342 r.⁷¹

Obszar powyższy, coraz bardziej koncentrujący się wokół zamku w Lubowli (wzniesionego zapewne po 1305/1306 r., na pewno funkcjonującego już w 1311/1312 r.), był poddawany działalności kolonizacyjnej dysponentów zamku, co sprzyjało (oprócz dotychczasowej tradycji osadniczej) wzmocnieniu zwartości odrębnego *dominium* lubowelskiego. Wieś Forbassy/Forbs została lokowana przed 1311 r., kiedy to arcybiskup ostrzyhomski postanowił, iż goście z Forbassów (*Fyrbaz*) i Gniazd mają płacić dziesięcinę *ad modum et consuetudinem aliorum Saxonum terre Scepusiensis*⁷². W 1315 r. wspomniany już *dominus comes Nicolaus et heres de Lublow* wydał przywilej lokacyjny wsi Hopfegarte (Hopfengarten/Hopgart/Chmielnica/Chmełnica), nadając zasadzcy, Mikołajowi *de Petri villa*, sołectwo w nowo lokowanej wsi; świadkami tego aktu byli m.in. Henko sołtys z Lubowli i Wigand pleban z Lubowli. Na obszarze kształtującego się *dominium* leżała także Piotrowa Wieś (*Petri villa*) – później zanikła wieś koło Kamienia (Kamionki)⁷³. Ożywioną działalność kolonizacyjną prowadzili Drugethowie. Żupan Filip Drugeth wydał przywileje lokacyjne dla wsi Jakubiany (1322)⁷⁴, Nowa Lubowla (Nova Lubovna, 1322)⁷⁵, a jego następca Wilhelm – dla lokowanych w sąsiedztwie Piotrowej Wsi wsi Kamień (Stein/Kamienka/Kamionka/ Kövesfalva, ok. 1329)⁷⁶ i Jarzębina (Jarabina, 1329)⁷⁷. W pierwszym dwudziestolecu

⁷⁰ *RegSlov.* I nr 995 (1312 r.), 1143 (1313 r.), II nr 938; *AnScepSchm.*, s. 44 = *Fejér VIII/1*, s. 592-594 = E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu...*, s. 136 (1315 r.); *Fejér VIII/2*, s. 453-454 (1323 r.); *Engel*, I s. 195, 362-363, 429, II s. 66, 222; *SG* 5 s. 451 (tu błędne datowanie zdobycia Lubowli przez Sasów na 1308 r.); H. Ruciński, *Provincia saska...*, s. 281-282; tenże, artykuł w niniejszym tomie; S. Zachorowski, *Węgierskie i polskie osadnictwo...*, s. 17, 39, 47, 53, 66-68 i *passim* (propozycje autora stały się dla niego podstawą do datowania utraty przez Polskę *dominium* lubowelskiego na l. ok. 1315-1320); J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 170-171; M. Števík, *Lubovňanský Hrad. Zamek Lubovniański, Stará Lubovňa 2002*, s. 5-9.

⁷¹ *Engel* I s. 195, 363, 429, II s. 66; M. Števík, *op. cit.*, s. 7.

⁷² *RegSlov.* I, nr 940; por. J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 155; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 63.

⁷³ *Fejér VIII/1*, s. 592-594 = E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu...*, s. 136 = *AnScepSchm.*, s. 44 n.; akt ten został też wpisany do *Castr.Sandec.* 119 s. 1164, w transumpcie królów polskich Zygmunta Augusta z 1559 r. (18 III 1559: *MS V*, nr 2428) i Władysława IV z 1633 r. W 1564 r. sołtys wsi Obgart (Hopgart) okazał lustratorom transumpt tego przywileju dokonany przez króla polskiego Zygmunta Augusta (w 1559 r.) – *LustrKraK.1564 I*, s. 183. Por. też J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 155, 171, 173. W 1315 r., oprócz plebana i sołtysa, wymienieni zostali także lawnicy z Lubowli [Starej]; por. też J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 172 i *AnScepSchm.*, s. 44-46. Por. też wzmianki późniejsze o wsi Hopfengarten/Hopgart (*Fejér IX/1*, s. 50: 1364 r.).

⁷⁴ Przywilej z 1322 r. dla Jakuba (syna Stefana z Łomnicy, niedoszłego zasadzcy wsi Štefanov/Stephanishau w 1320 r. z polecenia Filipa Drugetha) na założenie osady na obszarze wykarczowanego lasu *Staphanishau* (*Fejér VIII/2*, s. 389 = *AnScepSchm.*, s. 55-56), okazany w 1564 r. lustratorom przez sołtysa jakubiańskiego (*LustrKraK.1564 I*, s. 185); por. też J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 171; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 62.

⁷⁵ Przywilej z 3 III 1322 r. dla zasadzcy i sołtysa Stefana z Małej Łomnicy (*Fejér VIII/2*, s. 389-391 = E. Janota, *Zapiski o zaludnieniu...*, s. 143; przywilej w transumpcie króla polskiego Zygmunta I Starego okazany lustratorom w 1564 r. przez sołtysa Nowej Lubowli – *LustrKraK.1564 I*, s. 183).

⁷⁶ W 1564 r. sołtys wsi Kamień przedłożył lustratorom przywilej żupana Wilhelma, potwierdzony przez króla Zygmunta Augusta (*LustrKraK.1564 I*, s. 186). J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 171-173, przypuszcza, iż wieś Stein/Kamionka (*Kyni seu Stein, villa Lapidis, Steyn, Kamienka*), wzmiankowana także w 1342 r., powstała na gruntach Piotrowej Wsi (*Petri villa*); por. też M. Števík, *op. cit.*, s. 7; A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 63; *AnScepSchm.*, s. 425-428). Wieś Kamień na pewno powstała pomiędzy 1327 a 1342 r. W r. 1359 odnotowani zostali sołtysi *de Kyui seu Steyin* oraz *de Peturuagasa/Petervagasa/Petri villa* (A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 63).

⁷⁷ *Fejér VIII/3*, s. 388-389, VIII/5, s. 193 = *AnScepSchm.*, s. 77 (wieś otrzymuje instytucje sądowe i prawa na wzór Lubowli, *sicut in Liblio*). W 1564 r. sołtys wsi Jarzębina przedłożył lustratorom przywilej żupana Wilhelma z r. 1329, potwierdzony przez króla

XIV w. obok lokowanej w 1288 r. przez sołtysa podolinieckiego na polecenie księżnej sądeckiej Kunegundy wsi Rauschenbach/Družbak, nazwanej tak w 1303 r. przy okazji wzmianki o sołectwie (później Družbaki Stare/Niżne, Staré/Vyžné Ružbachy)⁷⁸, powstała w toku kolonizacji wewnętrznej druga wieś o tej samej nazwie – w 1329 r. znane są już wsie *antiqua et nova Russunbach*; odnotowano wówczas sprzedaż sołectwa w tej ostatniej (Nowe/Wyżne Družbaki, Nové/Vyšné Ružbachy)⁷⁹. Nieco później, zapewne w podobnych okolicznościach (z inicjatywy panów na Lubowli, przez sołtysów Ružbachu lub Podolińca jako zasadźców), lokowana została w pobliżu wieś Kromlů (Koromnov), wzmiankowana w l. 1392, 1407, 1423, 1484 i 1560, która ok. 1578 r. poświadczona została częściowo w rękach sołtysa družbackiego i na uposażeniu kościoła w Podolińcu⁸⁰.

Rozwojowi kolonizacji z pewnością sprzyjało położenie Lubowli i Podolińca na szlaku do Polski. Wzmianki o ulgach celnych sołtysów podolinieckich w ziemi krakowskiej (1289 r.) i prawie składu w Podolińcu (1292 r.) oraz późniejsze (już po przejściu pod zwierzchnictwo węgierskie) informacje o pogranicznych komorach celnych w Lubowli (1330 r.) i Podolińcu (1356 r.)⁸¹, wskazują na rosnące znaczenie handlowe szlaku, przy stałe utrzymującej się (i to do końca XVIII w.) jego roli militarnej. W ręku Drugethów w I połowie XIV w. pozostawały najważniejsze zamki kontrolujące szlaki na pograniczu – w testamentarnym zapisie żupana spiskiego Wilhelma dla jego brata Mikołaja z 1330 r. wymienione zostały bowiem: zamek Lubowla i komora celna w Lubowli oraz zamki Plaveč (Pławiec/Palocsa) i *novum castrum de Dunajecz* (czyli Niedzica/Netzdorf/Nedeca)⁸².

Pośmierci żupana Wilhelma Drugetha (1342 r.)⁸³ dominium lubowelskie przeszło pod bezpośrednie władanie króla węgierskiego. Zamek Lubowla

stał się siedzibą królewskiego burgrabiego (kasztelana), jednocześnie administratora całego dominium, formująca się zaś gmina w przyzamkowej osadzie Lubowli (Starej) zyskała od króla Ludwika I Andegaweńskiego w tymże 1342 r. przywilej miejski i własny samorząd. Lubowelscy *cives et hospiti* otrzymali prawa analogiczne jak królewskie miasto Koszyce, a w szczególności: wieś Lubowla została oddzielona od zamku i uzyskała status miasta królewskiego z prawem wyboru sędziego (rychtarza) rozsądającego od tej pory także sprawy o zranienie i zabójstwo (*in causis sanguinis*), kradzież i podpalenie (oprócz spraw zastrzeżonych dla królewskiego kasztelana/burgrabiego lubowelskiego); wymiar podatku królewskiego (kolekty) został ustalony w wysokości 120 florenów płatnych na Boże Narodzenie (25 XII), na św. Jerzego (24 IV) i na św. Jakuba Apostoła (25 VII); mieszczanie zostali uwolnieni od wszelkiej jurysdykcji, zobowiązań i posług na rzecz kasztelana i zamku Lubowla oraz miasta Podoliniec (te ostatnie sięgały roku 1292), otrzymali prawo wolnego połowu ryb w granicach miasta, prawo propinacji wina, zwolnienie z opłat od towarów przywożonych przez mieszczan do miasta na targ (utrzymano jednak *more consueto tributum et tricesimam de rebus exportantibus* – z tytułu działań handlowych kupców lubowelskich poza miastem). Przywilej królewski określił też granicę obszaru miejskiego (przy okazji dostarczając informacji o stanie osadnictwa w okolicy): ciągnęła się ona od góry *Timnicz* (Tymnicz, znanej już z rozgraniczeń z l. 1286 i 1332) do rzeki Poprad i przez tę rzekę do ujścia do niej potoku Lipnik (*Lupnik*), stąd na północ do zbiegu granic wsi Gniazda (*Kniesen*), Kamień (*Lapis*) i Jarzębina (*Jerubina*), tu skręcała w prawo na wschód do rzeczki płynącej ze wsi Jarzębina do innego potoku, i tym potokiem w lewo, lasem do pola i do bijącego źródła, następnie przez podmokłe pole,

Zygmunta Augusta (*LustrKraK.1564 I*, s. 186). J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 155, 156, 172, sądzi, iż Jarzębina (*Jarabina/Ewer*) powstała na gruntach starszej osady Stráža (*Esau, Ewr, Ewer*), której sołtys sprzedał w 1329 r. swe sołectwo. Nie odnosi się jednak do bezpośredniej informacji o przywileju żupana spiskiego z 1329 r. Bardziej prawdopodobna wydaje się teza o początkowej chwiejności nazwy wsi. Por. też M. Števík, *op. cit.*, s. 7; A. Körmeny, *Melioratio terrae...*, s. 62.

⁷⁸ *AnScepSchm.*, nr 18 = *Fejér VIII/1*, s. 153-156 = *RegSlov.*, nr 188,); dokument z 1303 r. został okazany w 1564 r. lustratorom przez sołtysa Družbaku Niżnego [Starego] (*LustrKraK.1564 I*, s. 185).

⁷⁹ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 159; A. Körmeny, *Melioratio terrae...*, s. 61. Akt owej sprzedaży został w 1564 r. przedłożony przez sołtysa Družbaku Wyżnego lustratorom królewskim i opisany jako *przywilej przed kapitulą spiską kupny* (*LustrKraK.1564 I*, s. 184).

⁸⁰ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 159; A. Körmeny, *Melioratio terrae...*, s. 61. Dokumenty kustosa i kapituly spiskiej (jako *locum credible*) z 5 IV 1407 i 20 IV 1423 r. były później potwierdzane przez królów polskich i oblatowane w księgach grodzkich sądeckich (*Castr.Sandec. 169*, s. 717-752: transumpty Stefana Batorego z 1578, Zygmunta III Wazy z 1590 i Władysława IV z 1633 r.).

⁸¹ *AnScepBárd.*, nr 70 = *Fejér V/3*, s. 463 = *KDM II*, nr 512 (1289 r.); *AnScepBárd.*, nr 80 = *Fejér VI/1*, s. 230-232 = *AGZ I*, nr 3 = *KDM II* 522 i *regist MS IV, Supl. nr 80* (1292 r.); *Fejér VIII/3*, s. 506 = *AnScep. I*, s. 127-131, 424-425 (1330 r.); *CDHAnd. VI*, s. 485 n. (1356 r.); por. też późniejsze wzmianki z 1382 r. o cle podolinieckim: J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 144.

⁸² *Fejér VIII/3*, s. 506; *AnScep. I*, s. 127-131, 424-425.

⁸³ *Engel, I*, s. 195; *ibidem II*, s. 66.

górze i las do rzeczki Krompach (*Crompach*) koło karczmy (w XVI w. zwanej Krempak [Křepak], zaczątku nowożytniej osady Krempak[Křepak]/Krompach/Kremná), stąd zaś przez dwie mile na północ, skąd granica podążała w dół koło pustelni (*circa Hyeremitam*) w kierunku rzeki Poprad, rzeczką Szolain (Sulin) do Góry Jaworowej (*ad verticem montis Platani*) za zamkiem (Lubowla) i do potoku *Ferloren Seiffen* (sc. *Verloren Seiffen*), gdzie zaczynała się granica ze wsią Haichen (Heichen), stąd polem w lewo pod górą koło granicy wsi Heichen aż do rzeki Poprad, i dalej w lewo do zbiegu granic wsi Hobgartem (Hopfengarten/Hopgart/Chmielnica/Chmeľnica) i Neu Lublau (Nowa Lubowla, Nová Lubovňa), stąd zaś do góry Tymnicz (początkowego punktu rozgraniczenia). Z wymienionych wsi odnotować należy nie wzmiankowaną dotąd w źródłach osadę Heichen/Podsadok/Lublovaralja, powstałą prawdopodobnie w końcu lat 20. lub w latach trzydziestych XIV w.⁸⁴ Z tekstu potwierdzenia przywilejów Lubowli w 1556 r. przez polskiego króla Zygmunta Augusta wynika fakt istnienia również drugiego przywileju króla Ludwika (zapewne z 1364 r.), dotyczącego jarmarku i targu tygodniowego, wolnego wyrębu lasów w obrębie granic miejskich, a być może (co sugeruje

potwierdzenie Augusta II Wettyna z 1700 r.) i prawa składu (to ostatnie jednak mogło wynikać z interpretacji przywileju z 1342 r.)⁸⁵. Równocześnie niemal, w 1343 r., także miasto Podoliniec zostało przez króla uwolnione od jurysdykcji żupana i kasztelana lubowelskiego⁸⁶. Charakterystyczne, iż po drugiej stronie granicy w tym samym okresie król polski Kazimierz Wielki w 1336 r. ponownie lokował na prawie magdeburskim miasto Nowy Targ, włączając do niego grunty poprzedniej lokacji (również zwanej Nowym Targiem) i wsi Stare Cło⁸⁷, oraz polecił osadzić na tymże prawie nad Popradem miasto Piwniczna Szyja (Piwniczna) w 1348 r.⁸⁸ W tymże okresie doszło do lokacji miasta w Muszynie – lokacji niezbyt udanej, w 1364 r. król Kazimierz Wielki zezwolił bowiem tamtejszemu wójtowi na ponowne zasiedlenie Nowego Miasta Muszyny osadnikami⁸⁹.

Informacje z II połowy XIV w. potwierdzają ukształtowany dotychczas stan osadnictwa w dominium lubowelskim. W 1358 r. magister Stefan *miles aule serenissimi domini Stephani ducis Cipsensis, eidem gratia castellanus et comes provincie Liblow* zatwierdził prawa sołtysów wsi Družbaki⁹⁰, dokument kapituły spiskiej (jako *locum credibile*) odnotował w 1391 r. transakcję odnoszącą

⁸⁴ *Fejér VI/1*, s. 230 = *AnScepWeb.*, nr 6 = MK 87, k. 329-335 (i regest *MS V*, 7474: potwierdzenie przez króla Zygmunta Augusta przywilejów miejskich Lubowli, m.in. z 1 V 1342 r.); przywilej z 1342 r. został okazany przez rychtarza lubowelskiego lustratorom dóbr królewskich w l. 1564 i 1765 (*LustrKrak.1564 I*, s. 178-179; *LustrKrak.1765*, I s. 29). W *AnScepSchm.* nr 71-72 akt wydany z datą 1352 r. Zob. też T. E. Modelski, *Spory...*, s. 59; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 90, 100; *SG 5* s. 451; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 172-173; L. Juck, *Výsady miest a mestečiek na Slovensku*, t. I, Bratislava 1984, s. 135 n.; A. Kőrmendy, *Melioratio terrae...*, s. 61-63. Datacja dokumentu dla Lubowli wymaga dodatkowych interpretacji: akt nosi datę 1 V 1342 r., a wystawcą jest król Ludwik (mimo iż jego ojciec i poprzednik na tronie, Karol Robert, zmarł dopiero 16 VII 1342: S. Sroka, *Genealogia Andegawenów węgierskich*, Kraków 1999, s. 16), wymienieni zaś wśród świadków urzędnicy dzierżyli swe urzędy w l. ok. 1350-1360 (A. Kőrmendy, *op. cit.*, s. 61-62); prawdopodobnie zatem akcja prawna (decyzja o warunkach przywileju dla Lubowli) miała miejsce w 1342 r. za czasów Karola Roberta, a dokument został spisany (z datą akcji prawnej) już po objęciu rządów przez Ludwika i pod jego imieniem (może w 1352 r.).

⁸⁵ W dn. 21 VI 1556 r. Zygmunt August potwierdził Lubowli jednorazowo spalone przywileje, m.in. akt króla Ludwika z 1 V 1342 r. oraz dokument Ludwika króla węgierskiego (nie wymieniono daty i miejsca wystawienia) w sprawie jarmarków i targu tygodniowego (*MS V*, nr 7474); w 1564 r. przed lustratorami królewskimi rychtarz lubowelski i 20 przysiężnych przedłożyli m.in. przywilej króla Ludwika [z 1342 r.] o prawie wyboru przez mieszczan sędziego (rychtarza) i o obowiązku podatkowym na rzecz skarbu królewskiego (120 florenów w trzech terminach: na św. Wojciecha 23 IV, na św. Jakuba 25 VII i na Boże Narodzenie) oraz potwierdzenie Zygmunta Augusta z 21 VI 1556 r. (*LustrKrak.1564 I*, s. 178-179); w 1765 r. lustratorom w Lubowli przedstawiono *in parte przywilej locationis tego miasta od Najjaśn. Ludwika króla węgierskiego anno 1342, tudzież na wolne łowienie ryb, do lasów wolny wrąb, na jarmarki i inne przywileje* (*LustrKrak.1765 I*, s. 29). Potwierdzenie dokumentu króla Ludwika (bez wymieniania daty) przez Augusta II Sasa z 23 VI 1700 r.: *AnScepWeb.*, nr 97. Pogląd J. Radziszewskiej, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 90, 100-101, iż Lubowla w 1364 r. otrzymała prawo targowe, opiera się na dokumencie Ludwika *fidelium civium et hospitium nostrorum de Lijmbijch* z 5 X 1364 r. (targ tygodniowy co środe: *AnScepWeb.*, nr 8, jednak wydawca akt ten odnosi do Lubicy); o przywileju targowym dla Lubowli z 1364 r. por. też M. Števík, *Lubovoňanský Hrad...*, s. 9.

⁸⁶ *AnScepSchm.*, nr 60.

⁸⁷ *KDM I*, nr 221; *SHGKr. I*, s. 417 (o dacie 1336, a nie 1346 r.).

⁸⁸ *AGZ III*, nr 3.

⁸⁹ *KDKK I*, nr 235-236; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski...*, s. 135-136, 193 (tu dalsza literatura).

⁹⁰ *Castr.Crac. Relations* 119 s. 472 n. (dokument z 29 VI 1358 r. transumowany przez królową Zygmunta Augusta 20 I 1565 i Jana III Sobieskiego 20 IV 1685 r.). Dokument ten w transumpcie króla Zygmunta Augusta został przedłożony lustratorom w 1564 r. przez sołtysa wsi Družbak Wyżny (*LustrKrak.1564 I*, s. 184). Akt ten wymaga dodatkowych, tu niemożliwych, interpretacji. Pomiędzy 1345 a 1391 r. brak informacji o kasztelanach/burgrabiach lubowelskich, obsada zaś żupanii spiskiej poświadczona jest w l. 1351, 1354-1355 i 1363 (*Engel, I*, s. 196, 363). Może zatem ów *serenissimus dominus Stephanus dux Cipsensis* to przejściowo uposażony na Spiszu i zmarły 9 VIII 1354 r. Stefan syn króla Karola Roberta (S. Sroka, *Genealogia Andegawenów...*, s. 44)?

się do sołectwa (wójtostwa) podolinieckiego i młyn pod tym miastem⁹¹, wreszcie w 1408 r. król Zygmunt Luksemburski dokumentem zachowanym w dwóch wariantach nadał kanclerzowi kancelarii sekretnej Emerykowi z Perína (Imre Perenyi) różne dobra, m.in. zamek Lubowla z przyległościami, a mianowicie miasto Stara Lubowla z cłem i wsiami Nowa Lubownia (Nowa Lubowla), Hopgart, Jakubiany Wyżne i Niżne, Forbassy, Stare i Nowe Ruźbacy, Kamień (Steyn/Kamionka), Petersdorf/Piotrowa Wieś (druga redakcja pomija Piotrową Wieś na rzecz formuły o nadaniu dwóch Kamionek: *duabus Kamenyk*), Jarzębina (*Gyrem alio nomine Zumbach*), oraz miasto Podoliniec (*civitas murata*, z cłem) i wieś Gniazda, a także wsie *Lanczenhaw alio nomine Laczenseyf* (Lancenhau/Lacková/Lackowa), *Deutschenhau* (Heichen/Podsadok) i niezidentyfikowane *Kenyz*. W 1409 r. Perenyi uzyskał zgodę na wzniesienie w Podolińcu zamku, jednak nie jest pewne, czy zrealizował tę inwestycję, ponieważ w 1410 r. dominium lubowelskie powróciło do rąk królewskich⁹². Nowe przywileje uzyskała też gmina miejska – przywilejem z 7 IV 1412 r. Zygmunt Luksemburski uwolnił mieszczan Podolińca od danin i opłat od towarów kupieckich, polecając im płacić tylko połowę zwyczajowego podatku (*tricesima, tricentium*), w innym zaś dokumencie nadał Podolińcowi prawo miecza (czyli utrzymywania kata) i zezwolił na korzystanie z lasów i wód w obrębie posiadłości miejskich⁹³. Na początku XV w. również miejscowość Gniazda uzyskała prawa miejskie od Zygmunta Luksemburskiego, choć późniejsze przekazy źródłowe na przemian nazywają ją miastem lub wsią⁹⁴. Wzmiankowana w dokumencie z 1342 r., i znana źródłom od 1323 r. pustelnia (*Hyeremita*), wymieniona została ponownie już po przejściu dominium lubowelskiego pod zastaw Polski – w 1426 r. starosta spiski Zawisza Czarny z Garbowa otrzymał papieskie ze-

zwolenie na fundację klasztoru karmelitów *in silva dicta Crumpach prope fluvium Poprod*; w okresie nowożytnym (wedle poglądu J. Beňki) powstała tu osada Mniszek (Mnišek)⁹⁵.

W 1412 r. część komitatu spiskiego i całe dominium lubowelskie wydzielono jako zastaw zabezpieczający Władysławowi Jagielle i Królestwu Polskiemu spłatę przez Zygmunta Luksemburskiego, jako króla węgierskiego, długu 37 000 kop szerokich groszy praskich nowej monety. Dług nie został spłacony, a enklawy na Spiszu, trwałe jak każde tymczasowe rozwiązanie, pozostały pod polską administracją do 1769/1770 r. Terytorium podległe polskim tenentariuszom zostało określone w akcie zastawu, wystawionym przez Zygmunta Luksemburskiego 8 XI 1412 r. w Zagrzebiu⁹⁶. Obejmowało ono dominium lubowelskie, a zatem: zamek królewski *Liblio alias Libowla cum opido* (Lubowla, dziś Stara Lubowla, słowac. Stará Lubovňa, węg. Újlubló, Lubló, niem. Altlublau), miasto i *fortalicium* Podoliniec (Podoliniec, Podolin, Pudlein) nad Popradem z wsiami oraz Gniazda (Hniezdne, Gnězda, Gniesen, nad Popradem, 4,5 km na zachód od Lubowli), a także miasta (Sasów) na Spiszu należące do diecezji ostrzyhomskiej i leżące nad górnym Popradem: *Bela* (Biała Spiska, Spišská Belá, Béla, Waltensdorf), *Lewbecz* (Lubica, Lubica, Leibic, Leibitz), *Meynharczdorff* (Wierzbów, Vrbov, Ménhárd, Menhardsdorf), *Duroldsdorff* (Twarożna, Tvarožná, Duránd, Durlsdorf), *Dewtschendorff* (Poprad, Poprad, Deutschendorf), *Michelsdorf* (Straże, Stráže, Strážsa), *Filke* (Wielka, Veľká, Felka, Oberwarth), *Wallengendorf* (Włochy Spiskie, Spišské Vlchy, Ołaszi = Szepesolaszi, Villa Latina), *Kyrchendorff* (Spiskie Podgrodzie, Spišské Podhradie, Szepesvárálja, Kirchdrauf), *Newdorff* (Nowa Wieś, Spišská Nová Ves, Igló, Zipser Neudorf, Nova Villa), *Rewsdorf* (Ruskinowce, Ruskinovce, Rúsžkin, Riessdorf), *Mathesdorff* (Matiaszowce, Matejovce, Mátyásfa-

⁹¹ Castr.Sandec. 169, s. 717-752 (w transumpcie króla węgierskiego i rzymskiego Zygmunta Luksemburskiego z 1423, królów polskich Zygmunta Augusta z 1559, Zygmunta III z 1590 i Władysława IV z 1633 r.).

⁹² A. Fekete Nagy, *A Szepesség területe...*, s. 249; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 173; M. Števík, *Lubovňanský Hrad...*, s. 7, 9-10. Lackowa po 1408 r. zanikła i na nowo została osadzona dopiero na krótko przed 1564 r. *Secretarius cancellarius* Imre Perenyi – zob. *Engel* I, s. 90; *ibidem* II, s. 189.

⁹³ Castr.Sandec. 112 s. 1715 = MK 87, k. 329-335 (transumpt króla Zygmunta Augusta z 21 VI 1556 r.); SG 8 s. 461.

⁹⁴ A. Körmendy, *Melioratio terrae...*, s. 61; *AnScepSchm.*, s. 181.

⁹⁵ *Fejér* VIII/5, s. 143-146 (1323 r.); *Bullarium Poloniae*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa (dalej *BullPol.*), t. IV, Romae-Lublina 1992, nr 1735 (1426 r.); J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 172.

⁹⁶ Oryginał przechowywany był w polskim Archiwum Koronnym (odnotowany w inwentarzu z 1681/2 r.: *RykInv.*, s. 235), obecnie znajduje się w BCzart., perg. 294; por. *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, cz. I (1148-1506), opr. W. Szelińska, J. Tomaszewicz, Kraków 1975, s. 140, nr 326. Wydanie z oryginału: *Akt zastawu XVI miast spiskich Polsce z r. 1412*, wyd. W. Semkowicz, „Wierchy” 8, Kraków 1930, s. 152-157 (i fot. oryginału). Odpis oryginału wciągnięto już w XVI w. do akt lustracji dóbr królewskich województwa krakowskiego z 1564 r. i z tej kopii dokument zastawu z 1412 r. został ponownie wydany w edycji księgi lustracji: *LustrKraK.1564*, I, s. 196-198. O zastawie ostatnio H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 350-352.

lu, Matzdorf), *Jurgenberg* (Sobota, Spišská Sobota, Szepesszombat = Szombat, Georgenberg Mons s. Georgi)⁹⁷. Lubowla, Podoliniec i Gniazda już przed 1412 r. tworzyły wydzielone dominium królewskie i nie należały do związku 24 miast spiskich wspólnoty saskiej. Dlatego też źródła XV- i XVI-wieczne informują o polskiej władzy nad 13 miastami (prowincji saskiej na Spiszu), pomijając 3 miasta okręgu podolinieckiego jako prawnie wyodrębnione (wraz z całym dominium) już przed 1412 r. Ze względu na bezpośrednie podporządkowanie królowi (od 1412 polskiemu) zamki w Podolińcu i Lubowli najlepiej nadawały się na siedzibę polskich tenentariuszy⁹⁸.

Starostwo spiskie w stosunkach polsko-węgierskich w XV-XVIII w.

Akt zastawu Polsce posiadłości na Spiszu z 8 XI 1412 r. został sfinalizowany w końcu 1413 r. Stało się to być może w październiku-listopadzie, a na pewno w grudniu 1413 r., kiedy to mianowany został pierwszy starosta z ramienia Polski – Paweł Gładysz⁹⁹. Data listopadowa nie jest całkowicie pewna – opiera się na mandacie króla Władysława Jagiełły do mieszczan z Lubowli i Gniazd z formułą datacyjną *Cracovie in crastino S. Elizabeth anno millesimo quadringentesimo tredecimo* (20 XI 1413), znanym tylko z aktu uwierzytelnienia jego treści na wniosek mieszczan z Gniazd przez kapitułę spiską (jako *locum credible*) w 1541 r. Wedle tego dokumentu do Jagiełły odwołał się Krystian de Jurgenberg (z Soboty), graf miast saskich na Spiszu, który na pisemne polecenie królewskie, dobierając sobie *nonnullis iudicibus terre Scepusiensis nostris subjectis*, miał rozstrzygnąć spór graniczny pomiędzy Gniazdami i Lubowlą. Król polecił następnie Wojciechowi Jastrzębcowi biskupowi krakowskiemu (1412-1423) rozstrzygnąć ten spór na podstawie zeznań świadków wydarzeń z czasów *regiminis seu gubernationis My-*

kłowski militis castris Lubowla, qui Mikłowski tunc castellanus ustnym wyrokiem skrzywdził gnieźnian¹⁰⁰. Data 20 XI 1413 r. nie może jednak dotyczyć dokumentu królewskiego. W 1413 r. Jagiełło opuścił Kraków już w końcu marca, przebywając następnie w Wielkopolsce, ziemi wiślickiej, na Rusi, na zjeździe w Horodle (2-4 X 1413), po czym udał się na Litwę, gdzie przebywał do początku 1414 r. Biskup Wojciech Jastrzębiec poświadczony jest u boku króla w Horodle, wiadomo też, że witał przybywającego z Litwy monarchę 20 II 1414 r. w Jedlnej, skąd towarzyszył mu w marcu w podróży do Korczyna i Krakowa – a zatem w listopadzie 1413 r. mógł przebywać w swej stolicy biskupiej w Krakowie¹⁰¹. W konsekwencji można uznać autentyczność dokumentu z 1413 r. tylko przy założeniu, iż jego tekst w akcie uwierzytelniającym z 1541 r. został nadmiernie skrócony (i przez to zniekształcony), przekazane zaś w ten sposób data i miejsce (Kraków 20 XI 1413 r.) dotyczą nie aktu królewskiego, lecz rozsądzenia sprawy przez biskupa krakowskiego. Mandat królewski mógł zostać wystosowany np. jeszcze w Horodle w 1413 r. lub po powrocie króla z Litwy w 1414 r. Z drugiej strony informacje przekazane przez źródło wydają się wiarygodne i mogą dotyczyć okresu, gdy zastaw znalazł się w dyspozycji króla polskiego, lecz nie było jeszcze mianowanego starosty – tylko w ten sposób można tłumaczyć zaangażowanie przez władcę biskupa krakowskiego w rozsądzanie sporu granicznego na obszarze polskiego zastawu na Spiszu. Mikłowski to z pewnością dowódca załogi lubowelkiej i rządcą przyległego okręgu – raczej ostatni na tym terenie urzędnik węgierski niż pierwszy polski rządcą. Wskazywałoby na to użycie w źródle terminów *miles castris* i *castellanus*, co mogłoby oznaczać opisanie wedle polskiego modelu administracji funkcji burgrabiego (w polskich źródłach *burgrabius* = *castellanus castris*¹⁰²) oraz odniesienie ich do sytuacji z czasów węgierskich, kiedy to pan zamku Lubowla i administrator przyległego dominium określany był równoznacznymi na Węgrzech terminami *castellanus* i *burgrabius*.

⁹⁷ Kursywą podano nazwy zniekształcone w akcie zastawu z 1412 r. Identyfikacja miejscowości na podstawie A. Körmendy, *A soltész (more scultetorum) telepítette falvak a Szepességben (XIII-XIV sz.)*, Különlenyomat az agrártörténeti szemle, évi 3-4, 1974, Számából, s. 305 i mapa po s. 320 [polskie streszczenie: H. Ruciński, *Lokacje soltysie na Spiszu w XIII i XIV w.*, „Rocznik Podhalański”, IV, 1987, s. 295-305]; H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 413-434 (wykaz miejscowości na Spiszu) i mapa 2. Granice enklaw zastawionych Polsce: T. M. Trajdos, *Spiszacy na Akademii Krakowskiej w XV w.*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 4, Warszawa 1990, mapa; M. Števík, *L'ubovňanský Hrad...*, s. 11.

⁹⁸ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza...*, s. 90-93; M. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 330-346.

⁹⁹ Zob. niżej: Starostowie spiscy, nr 1.

¹⁰⁰ *AnScepWeb.*, nr 13.

¹⁰¹ A. Gašiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972, s. 60-62; G. Lichończak-Nurek, *Wojciech Jastrzębiec arcybiskup i mąż stanu (ok. 1362-1436)*, Kraków 1996, s. 67.

¹⁰² Por. np. *Burgrabowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*. Spisy, opr. W. Bukowski, Kórnik 1999, s. 29, 39.

Dobór trzech pierwszych polskich starostów (powiązanych z Węgrami i dworem luksemburskim) świadczy, iż dwór polski początkowo (w I 1413-1430) uważał administrację na Spiszu za tymczasową. Paweł Gładysz, biegły mówiący po węgiersku królewski urzędnik żupny, starosta od 1413 r., pochodził z przybyłej w 1. połowie XIV w. do Polski niemieckiej rodziny drobnorycerskiej, tradycyjnie pozostającej w służbie polskiego dworu królewskiego. Z kolei jego następcy, Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima (starosta w l. 1420/1422-1428) i jego brat Jan Farurej (starosta w l. 1429-1430), to świetni przedstawiciele polskiego rycerstwa, jednocześnie blisko związani przez długie lata z dworem węgierskim jako rycerze w służbie Zygmunta Luksemburskiego¹⁰³.

Tymczasowość zakończyła się w r. 1430, kiedy to przy okazji litewskiego „kryzysu koronacyjnego” i w związku z próbami przewiezienia na Litwę korony królewskiej dla Witolda przez posłów Zygmunta Luksemburskiego posiadanie enklaw na Spiszu po raz pierwszy okazało się niezwykle korzystne dla Królestwa Polskiego. Po 1430 r. ze względu na strategiczne położenie Spiszu, pomostu pomiędzy Polską i Węgrami, tenutę zazwyczaj obejmowali dostojnicy znaczący na polskiej scenie politycznej. Każdorazowa nominacja była dobrym miernikiem aktualnego kursu polityki węgierskiej na dworze krakowskim – choć starostowie zwykle rzadko przebywali na Spiszu, wyrażając się w zarządzie tenutą podstarościami i burgrabiami.

Posiadanie enklaw na Spiszu miało olbrzymie znaczenie polityczne, umożliwiało bowiem pełną kontrolę nad górskimi transkarpaccami przejściami granicznymi do Polski wzdłuż Popradu przez Muszynę (wzmiankowanym w 1248 r., w 1312 r. zaś nazwanym przez źródła węgierskie „Antiqua Porta”) i Piwniczną do Sącza oraz ułatwiało dozór przejścia zwanego „Porta Regni” (poświadczonego od 1256 r.) pomiędzy wzniesieniami Spiskiej Magury (Toporec-Richwald-Lechnicz-Sromowce-Czorsztyń), w kierunku Nowego Targu i dalej – Dobczyc i Nowego Sącza. Opuszczając Polskę przejściem przez Muszynę, 20 VII 1372 r. królowa Elżbieta

Łokietkówna wydała dokument *apud Mnysszkonem iuxta fluvium Poprad Vngariam transeundo*. Oba stare przejścia zostały wykorzystane podczas węgierskiego najazdu na ziemię sądecką w końcu 1410 r.: oddziały wojewody siedmiogrodzkiego Ścibora ze Ściborzyc wkroczyły do Małopolski drogą przez Sromowce, spaliły Stary Sącz i przedmieścia Nowego Sącza, wycofywały się zaś trudną górską drogą wzdłuż Popradu przez Muszynę. Trzecie przejście transkarpaccie w rejonie Piwnicznej powstało później, gdy postępy osadnictwa w dominium lubowelskim w XIV-XV w. wytyczyły przez lasy drogę Lubowla-Krempak-Piwniczna (i dalej do Nowego Sącza); droga ta została odnotowana w lustracjach dróg z l. 1564-1570 jako *trakt wielki czyli stary* (1564 r.) obok traktu Piwniczna-Muszyna-Bardiów (w XVI w. najstarszy trakt przez Piwniczną i Muszynę nieco utracił na znaczeniu i zapewne dlatego traktem wielkim w 1564 r. nazwano jego nowsze odgałęzienie z Piwnicznej na Krempak i Lubowlę)¹⁰⁴. Szlaki te już przed 1412 r. były wykorzystywane przy okazji negocjacji polsko-węgierskich i organizowania zjazdów w Lubowli (panów polskich z pretendentem do tronu polskiego Zygmuntem Luksemburskim w 1384 r., czy też królów Władysława Jagiełły i Zygmunta Luksemburskiego w 1412 r.), na które ich polscy uczestnicy przybywali z Nowego Sącza¹⁰⁵.

Posiadanie starostwa spiskiego umożliwiało kontrolę transkarpaccich szlaków komunikacyjnych i handlowych, oraz ułatwiało prowadzenie działań wojskowych i politycznych wobec Węgier w całym badanym okresie (XV-XVIII w.); zwrócić należy uwagę zwłaszcza na wydarzenia lat 1410, 1430, 1440-1444, okres rządów Macieja Korwina (zwłaszcza lata 70. XV w.) i okres „potopu” szwedzkiego w połowie XVII w. W II połowie XVII w. wszystkie strategiczne argumenty za niezwracaniem Węgrom Spiszu (jako polskiego przedpoła obronnego) zebrał w swym traktacie Stanisław Herakliusz Lubomirski (1671 r.), uzasadniając przy tym polskie prawa do Spiszu, a przy okazji broniąc także swej perły majątkowej – trzymanego w tenucie starostwa¹⁰⁶.

¹⁰³ Zob. poniżej Starostowie, nr 1-3, oraz A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 1-16, Warszawa 1899-1913 (dalej *Bon.*), t. 5, s. 258-259, 366-367; S. Sroka, *Polacy na Węgrzech za panowania Zygmunta Luksemburskiego 1387-1437*, Kraków 2001, s. 102, 133-135, 138-140, 152.

¹⁰⁴ Zestawienie źródeł i literatury: SHGKr. I s. 473-474, II s. 439-445; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257-1506)*, wyd. J. Piekosiński, t. I-II (cz. 1-4), Kraków 1879-1882 (dalej *KmK*), t. II, nr 387 (1372 r.); por. też H. Langerówna, *System obronny, passim* i mapa; *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. B. Wyrozumsk, Wrocław 1971, s. 32-33, 38 (tu droga z Piwnicznej przez Krempak); B. Wyrozumsk, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Kraków 1977, s. 70-76; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski...*, s. 145 (lustracja z 1564 r.).

¹⁰⁵ *DHn lib. X*, s. 137-138; *ib.*, lib. XI, s. 190-192; AGAD, perg. 5560 = *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, ed. M. Dogiel, t. I, Wilnae 1758 (dalej *Dogiel*), s. 46-48 (traktat lubowelski z 15 III 1412 r.). Na zjeździe w 1412 r. zapewne przeprowadzono negocjacje o zastawie Polsce części Spiszu.

¹⁰⁶ T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw Polski do ziemi spiskiej”*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. II, Lwów 1931, s. 163-277.

Polityczne korzyści płynące z posiadania enklaw na Spiszu stały się oczywiste już w 1430 r. i w l. 1440-1444. Omawiając wewnętrzny kryzys wywołany planami koronacyjnymi Witolda, Długosz informuje, że król rzymski Zygmunt Luksemburski usiłował nawiązać kontakt z litewskim pretendentem i przesłać mu insygnia koronacyjne. Na Litwę próbowali się przedostać posłowie Zygmunta: od strony Cesarstwa (przez Nową Marchię i Prusy) arcybiskup magdeburgski (Günter von Schwarzburg), od strony Węgier (a więc i przez Spisz) Piotr Iugo syn Henryka z Tarkeö, *magister tavernicorum regalium* (urząd łączący kompetencje marszałka nadwornego i skarbowe z nadzorem nad sądownictwem miejskim), Wawrzyniec Hédervári – wielki koniuszy i Władysław – przełożony odźwiernych królewskich, od strony Czech natomiast Przemek książę opawski¹⁰⁷. Dwa ostatnie poselstwa najpewniej miały za zadanie odwrócić uwagę (daremnie zresztą) od właściwego orszaku arcybiskupa. Polacy zablokowali przejścia graniczne przy pomocy pospolitego ruszenia rycerstwa – dobrze udokumentowane źródłowo jest pogotowie rycerstwa wielkopolskiego pod Turzą Górą przy „drodze margrabskiej” (od strony Nowej Marchii) w okresie przed 19 VIII – po 26 IX 1430 r.¹⁰⁸ Górskie przejście koło Muszyny i przeprawę pod Czorsztynem obsadziła szlachta małopolska (najpewniej sądecka) pod dowództwem Piotra Szafranca, podkomorzego krakowskiego. Mandat Zygmunta do rady miasta Bardiowa, w kontekście wiadomości o wypadkach na pograniczu Nowej Marchii i Wielkopolski oraz pogotowiu zbrojnym na przejściach granicznych, informuje o możliwości starć w wyniku

listów Piotra Szafranca, uwłaczających czci króla rzymskiego. Ich adresatem był wspomniany już Piotr, syn Henryka – *magister tavernicorum regalium* – można więc przyjąć, że ta papierowa wojna na słowa toczyła się na Spiszu¹⁰⁹. W okresie jagiellońsko-habsburskich walk o tron węgierski w l. 1438-1439 Spisz stał się poboczną areną działań zbrojnych, w których główna rola przypadła staroście podolinieckiemu Piotrowi Szafrancowi¹¹⁰.

Ważną rolę odegrał Spisz w okresie krótkich rządów Władysława III Jagiellończyka na Węgrzech w 1440-1444 r. Stawką toczonych w tych latach walk (pod)starosty podolinieckiego Mikołaja Komorowskiego z Janem Giskrą, wodzem królowej wdowy Elżbiety, było przerwanie łączności króla Władysława z polskim zapleczem¹¹¹. Konflikt z Maciejem Korwinem toczył się głównie na Śląsku; na Podkarpaciu, Spiszu i Sądecczyźnie miał charakter wojny pogranicznej, w czasie której oddziały węgierskie przejściowo zajęły Żmigród i Muszynę. Zarówno w tych walkach, jak i w negocjacjach z 1472 r. poprzedzających układ pokojowy w Starej Wsi (1474 r.) dużą rolę odegrali ze strony węgierskiej dziedziczny żupan spiski Emeryk Zapolya, z polskiej zaś – starosta spiski Przeclaw z Dmosic¹¹². Znaczenie Spiszu z pewnością wzrosło po klęsce mohackiej 1526 r., podziale Węgier na część turecką i habsburską i wzroście zagrożenia tureckiego. Od połowy XVII w. starostwo spiskie zaczyna odgrywać ważną rolę w polityce wewnętrznej Rzeczypospolitej jako terytorium stanowiące zaplecze dla działań aktorów tej polityki. W czasie „potopu szwedzkiego” starosta Jerzy Sebastian Lubomirski był czołowym, a w pewnym okresie praktycznie jedynym

¹⁰⁷ *Joannis Długossi seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, wyd. I.Ż. Pauli, t. 1-5, *Opera*, t. 10-14 (dalej *DH*), t. 4, s. 400-405 = *DHn*, lib. XI, s. 285-289; por. *Rozbiór krytyczny „Annalium Poloniae” Jana Długosza*, pod red. J. Dąbrowskiego, t. 1-2, Wrocław 1961-1965 (dalej *Rozbiór*), t. 1, s. 244-246.

¹⁰⁸ Przypis poprzedni oraz K. Górska-Gołaska, *Zasadzka rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, [w:] „*Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, t. 23, Poznań 1976, s. 53-62.

¹⁰⁹ *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, coll. C. Wagner, Possonii-Cassoviae 1780 (dalej *DiplomSaros.*), s. 105 = E. Janota, *Bardyjów*, Kraków 1862 (dalej *JanBard.*), s. 166-168; *IvBárt.*, nr 220 = *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami*, wyd. S. Kutrzeba, „*Archiwum Komisji Historycznej*”, t. IX, Kraków 1902 (dalej *KutrzAktaHandl.*), nr 13. Pismo Zygmunta z datą 28 X 1430, Norymberga.

¹¹⁰ M. Vach, *Jagellovská kandidatura v Čechách a její ohlas na Slovensku v letech 1438-1439*, [w:] *Česko-polský sborník vědeckých prací*, I, red. M. Kudělka, Praha 1955, s. 194-200; R. Heck, *Tabor a kandidatura Jagiellońska w Czechach (1438-1444)*, Wrocław 1964; P. Kartous, *Akcje polskich wojsk na území Slovenska v rokoch 1438-1439*, *HČ* 21, 1973, z. 1, s. 21-35; zob. niżej *Starostowie*, nr 5.

¹¹¹ J. Dąbrowski, *Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech (1440-1444)*, Warszawa 1922, *passim*; J. Špirko, *Husiti, jiskrovici a bratřici v dejnách Spiša (1431-1462)*, Levoča 1937, s. 7-78; M. Vach, *Jan Jiskra z Brandýsa a politický zápas Habsburků s Jagellovci v l. 1440-1442*, „*Historické Študie*” 3, Bratislava 1957, s. 179-223; Philippi Callimachi, *Historia de rege Vladislao*, ed. I. Lichońska, komentarz T. Kowalewski, tłum. A. Komornicka, Warszawa 1961; także odpowiednie partie *DH V*.

¹¹² J. Špirko, *Husiti, jiskrovici a bratřici v dejnách Spiša...*, s. 79-146; K. Baczkowski, *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471-1479*, Kraków 1980; G. Żabiński, *Uwagi dotyczące niektórych aspektów pobytu wojsk Jana Jiskry oraz bratczyków na Górnych Węgrzech w XV wieku*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 1230, *Prace Historyczne*, z. 126, Kraków 1999, s. 31-58; tenże, *Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnych Węgrzech w okresie rządów Macieja Korwina*, *ibidem* 1248, *Prace Historyczne*, z. 128, Kraków 2001, s. 79-91; *Dogiel*, I, s. 60-75 (układy z l. 1472-1474).

¹¹³ Zob. niżej *Starostowie*, nr 25.; *SG* 11, s. 137.

stronnikiem wygnanego przejściowo króla Jana Kazimierza, którego w r. 1656 podejmował na Spiszu i eskortował następnie do Dukli, jednocześnie przejściowo przechowując w depozycie w Lubowli skarbiec koronny¹¹³. Równie istotną rolę zaplecza dla uczestników wewnętrznych rozgrywek politycznych odegrało starostwo spiskie w XVIII w. – w czasie wojny północnej i towarzyszącej jej wojny domowej w Polsce oraz w okresie konfederacji barskiej.

Polityczne znaczenie starostwa spiskiego było też w pełni doceniane przez Węgrów. Po zdominowaniu żupy spiskiej przez węgierskie rody magnackie i włączeniu do niej pozostałych przy Węgrzech 11 miast saskich codziennością pogranicza na Spiszu były chroniczne konflikty graniczne i zjazdy komisji granicznych, które od XVI w. stają się wręcz permanentną instytucją, kwestia zwrotu starostwa spiskiego zaś była już od lat 40. XV w. stałym elementem stosunków polsko-węgierskich.

Początkowo wzajemne napady były dziedzictwem spraw ciągnących się od węgierskiej wojny domowej l. 1440-1444. W l. 1447-1448 król i panowie polscy ślali listy do panów węgierskich w sprawie napadów na Spisz polski na poddanych króla polskiego i uprowadzania ludzi w niewolę przez żupana liptowskiego Pankracego *de Sancto Nicolao*, który w ten sposób usiłował wyegzekwować sumy należne mu od zmarłego króla węgierskiego i polskiego Władysława Jagiellończyka, oraz w sprawie odwetowych napadów Jana Trzeski (Trestki?) na tereny węgierskie¹¹⁴. W lutym 1453 r. starosta Jan Oleśnicki w liście do mieszczan bardziowskich opisywał szkody wyrządzone w dobrach 13 miast spiskich przez Węgrów, w czerwcu zaś tego roku również król węgierski Władysław Habsburg (Pogrobowiec) pisał do Kazimierza Jagiellończyka o obustronnych napadach na Spiszu i konfliktach pomiędzy ich poddanymi¹¹⁵. Z początków XVI w. mamy informacje o próbie porozumienia w sprawie zapobiegania transgranicznemu zbiegostwu chłopów. W 1515 r. król polski wystoso-

wał mandat do Andrzeja z Kościelca, kasztelana wojnickiego, podskarbiego i starosty spiskiego, z zakazem wpuszczania zbiegłych osadników (*coloni*) z Węgier do 13 miast spiskich. Analogiczny mandat wystawił wówczas król węgierski i czeski Władysław Jagiellończyk do szlachty komitatu szaryskiego i spiskiego, zakazując jej przyjmować zbiegłych poddanych króla polskiego z 13 miast spiskich¹¹⁶. Sprawa napadów granicznych w XVI w. była nadal aktualna. W lutym 1533 r. król polski Zygmunt I ponownie pisał do panów węgierskich w sprawie napadów ich poddanych na mieszkańców 13 miast spiskich¹¹⁷. Poważnym problemem codzienności były roszczenia graniczne panów węgierskich wobec tychże miast. Ten mechanizm działał uniwersalnie. Kiedy w 1528 r. wojewoda sieradzki Hieronim Łaski, znany awanturnik, otrzymał od króla węgierskiego Stefana Zapolyi godność dziedzicznego żupana spiskiego (węgierskiej części Spiszu) z Kieżmarkiem, natychmiast okazało się, iż tocząc wojnę przeciw wszystkim (zwalczał zwłaszcza Levočę – handlowego konkurenta Kieżmarku), popadł także w konflikty graniczne z mieszkańcami Białej Spiskiej, zajął pewne należące do nich tereny i stał się adresatem listów króla polskiego Zygmunta I, w których władca oskarżał go o występowanie przeciwko swojej ojczyźnie i informował, że konflikt może rozstrzygać tylko komisja węgiersko-polska, ponieważ prawa węgierskie nie obowiązują na terenie starostwa spiskiego¹¹⁸. Można wręcz twierdzić, iż fakt przynależności tych miast do starostwa (czyli polskiego zastawu) w dużej mierze chronił je przed roszczeniami granicznymi szlachty węgierskiej¹¹⁹.

Sprawy sporne na pograniczu spiskim od XVI w. w sposób systematyczny rozpatrywały komisje graniczne, powoływane bądź ad hoc, bądź też dla generalnego rozwiązania narosłych konfliktów¹²⁰. Z komisji tych największymi przedsięwzięciami były komisje graniczne „Rubeberiana” w 1580 r.¹²¹ i generalna komisja graniczna „Barkocziana” w l. 1755-1756¹²².

¹¹⁴ MS I nr 62, 69; *Knigi pol'skoj Koronnej Metriki XV stolitija*, t. I. *Kniga No 10* [z l.] 1447-1454, wyd. A. Mysłowski, W. Graniczny, *Monumenta iuris cura paepositorum Chartophylacio Maximo Varsoviensi*, t. II, Warszawa 1914 (dalej *Knigi*), s. 67-68, nr 82-83.

¹¹⁵ *DokWęgSroka* II, nr 113; *Knigi*, nr 183, s. 157.

¹¹⁶ MS 4, 2484, 2485.

¹¹⁷ *AnScepWeb.*, nr 32.

¹¹⁸ *Acta Tomiciana*, t. XVIII, coll. R. Marciniak, Kórnik 1999, nr 244, 265 (rok 1536); M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja...*, s. 75 n.; W. Urban, *Łaski Hieronim*, PSB 18, 1973, s. 226-227.

¹¹⁹ Por. też J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza...*, s. 121 n.; także przypis następnym.

¹²⁰ J. Radziszewska, *Komisje graniczne polsko-węgierskie od strony Spisza w XVI wieku*, [w:] *Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 375-392.

¹²¹ A. Czołowski, *Sprawa sporu granicznego przy Morskim Oku*, s. 20; J. Radziszewska, *Komisje...*, s. 381; BCzart. rkps 762, s. 311-467, zwł. s. 313-421; *AnScepWeb.*, nr 53.

¹²² A. Czołowski, *Sprawa sporu...*, s. 20; O. Balzer, *O Morskie Oko...*, s. 88; J. Radziszewska, *Komisje...*, s. 381; BCzart. rkps 764 s. 25-515; *ibidem* rkps 771, s. 35-286.

Węgrzy od XV w. nieustannie dążyli do odzyskania zastawu, jednak nie byli w stanie go wykupić, a próby układów politycznych z dworem polskim okazywały się nieskuteczne¹²³. Już w 1419 r. na zjeździe w Koszycach Władysław Jagiełło skłonny był zwrócić bez zwrotu długu Spisz Zygmuntowi Luksemburskiemu w zamian za współpracę przeciwko Krzyżakom, jednak sprzeciwili się temu panowie z jego najbliższego otoczenia. W 1436 r. na zjeździe w Kieżmarku Zygmunt Luksemburski zażądał od panów polskich i młodocianego króla Władysława zwrotu Spiszu bez wykupu, ale żądanie to zostało odrzucone¹²⁴. Najpoważniejsza próba zmiany statusu starostwa spiskiego miała miejsce po objęciu przez Władysława III Jagiellończyka tronu węgierskiego w 1440 r. Dnia 30 XII tego roku w Budzie król polecił wszystkim miastom spiskim (13 miast zastawionych i 11 miast pozostających przy Węgrzech) wybierać wspólnego grafa i ustanowił jego siedzibę i centrum zjednoczonej prowincji w Kieżmarku, w tym też czasie [pod]starosta spiski mianowany przez Zbigniewa Oleśnickiego – Mikołaj Komorowski – został oddany przez króla pod rozkazy Mikołaja Perenyiego, starosty węgierskiej części Spiszu. Na przeszkodzie w realizacji tego planu stanęła jednak rozpoczynająca się węgierska wojna domowa¹²⁵.

Jedyna wiadomość o wiarygodnej deklaracji wykupu zastawu i o próbie obustronnych negocjacji dotyczy czasów Macieja Korwina; opiera się jednak na skromnej i trudnej do weryfikacji podstawie źródłowej. W polskim Archiwum Koronnym przechowywany był dokument, obecnie zaginiony, dotyczący tytułu posiadania Spiszu przez Koronę Polską. Po raz pierwszy dokument ów został wzmiankowany w połowie XVI w. (co było związane być może z ówczesnymi zabiegami węgierskimi o wykupienie zastawu spiskiego)¹²⁶. Z aktu tego na pewno korzystali lustratorzy dóbr

królewskich w 1564 r., jego streszczenie znalazło się bowiem w spisanej przez nich księdze lustracji województwa krakowskiego, w partii dotyczącej Spiszu, zaraz po przytoczeniu *in extenso* treści przechowywanego w Archiwum Koronnym aktu zastawu miast spiskich z 1412 r.¹²⁷ *Ex authographo polono* odnotowano ten dokument także w Inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r., nie podając jednak jego daty¹²⁸. Na dokument ów powoływał się wreszcie Stanisław Herakliusz Lubomirski w swym traktacie o polskich prawach do Spiszu z 1671 (lub 1674 r.), jako jedyny wymieniając jego datę: *Anno 1470. Post obitum Sigismundi regis etc.*¹²⁹ Sformułowanie *ex autographo polono* w Inwentarzu z 1682 r. sugeruje polskojęzyczny charakter dokumentu lub zbioru, w którym był przechowywany. Sam dokument był jednak raczej sporządzony po łacinie, co można przypuszczać na podstawie łacińskojęzycznych cytowanych z niego fragmentów oraz z podobnej struktury łacińskojęzycznych odpisów w lustracji z 1564 r. i Inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r. Odpowiednie partie odpisów w tych źródłach różnią się wszakże formą gramatyczną niektórych słów i fragmentów, co dowodzi, iż odpis z 1682 r. nie powstał na podstawie wpisu do księgi lustracji z 1564 r., a więc oba te odpisy zostały dokonane niezależnie od siebie z tej samej podstawy. Gdyby wreszcie dokument był polskojęzyczny, to trudne do uzasadnienia byłoby wpisanie jego łacińskiego omówienia do polskojęzycznej lustracji z 1564 r. Z treści dokumentu wynika, iż król węgierski Maciej Korwin zadeklarował zamiar wykupienia od króla polskiego zastawu spiskiego za przewidzianą dokumentem zastawnym z 1412 r. sumę 37 000 kop szerokich groszy czeskich. Przebieg przetargu miał być następujący:

*Anno 1470*¹³⁰. *Post obitum Sigismundi regis*¹³¹ *Mathias rex Hungariae praefatam summam pecuniarum*

¹²³ W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym (Sprawa wykupu Spisza przez Węgry w XV-XVIII w.)*, s. 99 n.; T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 163-277; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza...*, s. 121-125; I. Chalupczyk, *Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z pol'ského zálohu v 15.-17 storočí*, „Historické Štúdie” 41, Bratislava 2000, s. 115-120.

¹²⁴ *DHn* lib. XI, s. 97-98; *ibidem* lib. XII, s. 165-166; *AnScep.* II, s. 90 n., 96; W. Semkowicz, *Granica...*, s. 98.

¹²⁵ *AnScep.* I, s. 222-223; I. Chalupczyk, *Snahy...*, s. 116.

¹²⁶ O planach węgierskich wykupu zastawu w l. 1563-1574 zob. I. Chalupczyk, *Snahy...*, s. 117.

¹²⁷ *LustrKraK.1564*, I, s. 198-199.

¹²⁸ *RykInv.*, s. 235-236.

¹²⁹ T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 263-277 (datuje traktat raczej na 1673/1674 r.), zwł. s. 270-271; M. Marcinowska, *Lubomirscy starostowie sądeccy i spiscy*, Nowy Sącz 1998 (dalej *MarcLub.*), s. 51 (1671 r.). Traktat nosił tytuł: *Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemi węgierskiej przeciwko pretensjom cesarza IC Mości, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej zależy na utrzymaniu tego kraju.*

¹³⁰ Fragment występujący tylko w memoriale Lubomirskiego; por. T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 270.

¹³¹ Fragment występujący we wpisie do lustracji z 1564 r. (*LustrKraK.1564*, I, s. 198) i w memoriale Lubomirskiego (T. E. Modelski, *op. cit.*, s. 270). W dalszej partii Lubomirski omawia, a nie cytuje dokument. Od następujących dalszych słów *Mathias rex Hungariae praefatam summam ...* tekst zbieżny (z odmiankami gramatycznymi) w odpisach w lustracji z 1564 r. (*LustrKraK.1564*, I, s. 198-199) i inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r. (*RykInv.*, s. 235-236).

*seu grossorum Bohemicalium voluit praefato Regi Poloniae reponere*¹³² *et antedictas 13 civitates seu oppida eximere ac liberale, quae impignoratae fuerant*¹³³. *Sed rex Poloniae una cum prelati ac baronibus suis restituere noluit allegan[do] praescriptionem factam*¹³⁴. *Tunc rex Hungariae evocavit regem Poloniae ad Sedem Apostolicam ex ea, quod bona sua retineret et de eis usura reciperet. Et cum hac causa aliquandiu ventilata fuisset, tandem a domino apostolico tale responsum receperint, quod in tam re dubia utiquae pars eligeretur 4 doctissimos ac discretos viros qui causam hanc discuterent et quodquod ipsi concluderent hoc ratum fore*¹³⁵; *tunc ambo partium tam Ungari quam Poloni 4 doctores elegerint, qui Vratislaviae magna cum deliberatione tractan[tes] pro et contra arguen[tes] tandem concluderunt similiter, praescriptionem factam, ac si pro praefata pecunia iam dicta castra, civitates et oppida emptae fuissent, perpetuis temporibus regi Poloniae cedere debent*¹³⁶ [...]¹³⁷, *atquae haec descriptio Vratislaviae in praetoriis facta, hic ex autographo polono adducitur*¹³⁸.

A zatem, wedle cytowanego dokumentu, Kazimierz Jagiellończyk, wsparty przez polskich panów rady, odmówił zgody na wykup, król węgierski zaś odwołał się do papieża. Po zbadaniu sprawy przez Stolicę Apostolską, obaj władcy zostali zaproszeni do wydelegowania czterech (po dwóch?) przedstawicieli, którzy odbyli burzliwą debatę w ratuszu (*in praetoriis*) we Wrocławiu – zapewne w obecności przedstawiciela papieskiego. Jej wynik znany jest z niejasnej stylizacji odpisu z 1564 r. i jednoznacznej wersji odpisu z 1682 r. Odpis z 1564 r. byłby bardziej logiczny po emendacji: *si pro praefata pecunia iam dicta castra, civitates et oppida emptae non fuissent, perpetuis temporibus regi Poloniae cedere debent* – a zatem miasta spiskie pozostałyby wiecześnie przy Koronie Polskiej, jeśli król węgierski nie wykupiłby ich za olbrzymią sumę pożyczki (nie mógłby więc ofiarować mniej). Być może strona polska mogłaby później

argumentować, iż Polska nabyła prawa wieczyste do zastawu spiskiego, król Maciej Korwin wbrew zobowiązaniom nie przeprowadził bowiem wykupu. Stylizacja odpisu z 1682 r. jest mniej prawdopodobna ze względu na to, że sugeruje wprost bezpośredni wyrok papieski, przysądzający Spisz stronie polskiej, którą to interpretację najbardziej wyostrzył Lubomirski w 1671 (1674 r.). Stylizacja powyższych fragmentów sugeruje, że zostały one odpisane raczej z narracji dokumentu (nieznanego bliżej „wyroku wrocławskiego”?) niż z innego typu źródła (np. historiograficznego).

W literaturze nie dostrzeżono dotąd najwcześniejszego odpisu powyższego dokumentu w 1564 r. Akt ten, różnie interpretowany na podstawie odpisu w inwentarzu z 1681/1682 i omówienia Lubomirskiego z 1671 (1674 r.), datowany był w literaturze przeważnie na ok. 1490 r., a to na podstawie informacji kronikarza pruskiego Weinreicha o nieznanym bliżej (i niedatowanym) staraniach Macieja Korwina o odzyskanie Spiszu¹³⁹. Wydaje się jednak, iż w 1489/1490 r. Maciej Korwin (zmarły w 1490 r.) był już zbyt słaby, aby podejmować starania o odzyskanie Spiszu, na Węgrzech zaś rozpaląca się już walka o schedę po nim¹⁴⁰.

Można przypuszczać, iż negocjacje polsko-węgierskie o Spisz z udziałem papieskiego legata musiały nastąpić po śmierci niechętnego Koronie Polskiej papieża Piusa II (1464 r.) i w warunkach ogólnopolitycznych (a wszak Kazimierz Jagiellończyk przez długie okresy pozostawał w konflikcie z Maciejem Korwinem) umożliwiających w ogóle toczenie negocjacji. Najbardziej sprzyjający rozmowom o Spiszu był chyba okres 1472-1474, kiedy to toczono przerywane walkami negocjacje pokojowe. Pośrednikiem w nich był od r. 1472 kardynał Marek Barbo patriarcha akwilejski. W grudniu 1472 r. Kazimierz Jagiellończyk wyznaczył swoich posłów do podjęcia rozmów z posłami węgierski-

¹³² Tekst wedle wpisu do *LustrKraK.1564*, I, s. 198. W *RykInv.*, s. 235: *Mathias rex Hungariae praefatam summam sexagenorum latorum grossorum Bohemicorum voluit Casimiro Regi Poloniae reponere...*

¹³³ Wedle wpisu do *LustrKraK.1564*, I, s. 198. W *RykInv.*, s. 235: *et dictas civitates seu oppida eximere et liberale ex pignore.*

¹³⁴ Wedle wpisu do *LustrKraK.1564*, I, s. 198. W *RykInv.*, s. 235: *Sed rex Poloniae una cum proceribus, praelatis et baronibus suis restituere noluit, allegans praescriptionem factam.*

¹³⁵ Wedle wpisu do *LustrKraK.1564*, I, s. 198. W *RykInv.*, s. 235: *Tum Mathias rex convocavit regem Poloniae ad sedem Apostolicam et quod bona regni sui restitueret et de iis usuram reciperet. Quum haec causa aliquandiu ventilata fuisset, tandem a sede apostolica uterque rex tale responsum accepit, ut in re tam dubia utraquae pars eligat doctissimos et discretos viros quatuor, qui hanc causam discutiant.*

¹³⁶ Wedle wpisu do *LustrKraK.1564*, I, s. 198-199. W *RykInv.*, s. 235: *Tum ambae partes quatuor viros pro et contra elegerunt, qui hanc causam magna cum deliberatione tractarunt, serio argumentantes Vratislaviae, tandem concluderunt similiter praescriptionem factam, ac praefata castra, civitates et oppida perpetuis temporibus regi Poloniae adjudicaverunt, cui et in posterum cedere debebunt.*

¹³⁷ W tym miejscu odpis w *LustrKraK.1564*, I, s. 199, kończy się formułą: *Haec ille.*

¹³⁸ Ten fragment tylko w *RykInv.*, s. 236.

¹³⁹ *Scriptores rerum Prussicarum* IV, s. 778; W. Semkowicz, *Granica...*, s. 99 n.; T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 270-271 (tu omówienie pozostałych prac).

¹⁴⁰ K. Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju*, Kraków 1995.

mi w Nysie lub Wrocławiu (kardynał Marek Barbo na pewno przebywał we Wrocławiu na przełomie 1472 i 1473 r.), w ciągu 1473 r. odbyły się zaś nieudane negocjacje polsko-węgierskie w Nysie i Opawie. Pokój w Starej Wsi (na Spiszu) zawarł 21 II 1474 r., tegoż dnia wydany też został akt precyzujący dodatkowe jego warunki, dotyczące zwrotu zamków Żmigrodu i Muszyny, wydania jeńców, stosunków z wojewodą wołoskim, a także Spiszu. W tej ostatniej sprawie utrzymano stan zastawu: *item quod inscriptiones tredecim civitatum in terra Scepusiensi utrimque observentur in omnibus eorum punctis, capitulis et clausulis, prout prefate inscriptiones sunt emanate*. Sądzić można, iż te postanowienia są najbardziej spójne z omawianym wyżej wrocławskim rozstrzygnięciem wysłannika papieskiego i mogły być jego konsekwencją¹⁴¹. Brak śladów, że strona polska powoływała się na „wyrok wrocławski” w późniejszych przetargach z Węgrami. Jest pewne, iż jeśli „wyrok wrocławski” jest autentyczny, to opisane w nim konkluzje musiały zostać odrzucone przez stronę węgierską. W XVI w. (jednak głównie od II połowy tego stulecia) forsowanie przez Węgrów sprawy odzyskania starostwa spiskiego stało towarzyszyć bowiem stosunkom polsko-węgierskim.

8 V 1490 r. w Pradze Zapolyowie dziedziczy żupani spiscy uzyskali od króla czeskiego Władysława II Jagiellończyka obietnicę zwrotu zastawu spiskiego (Lubowli, Podolińca i 13 miast) w zamian za poparcie jego kandydatury na tron węgierski¹⁴². Obietnica ta nie miała jednak nigdy szans na realizację, albowiem król Władysław nie dysponował w Polsce wystarczającymi wpływami. Strona węgierska powróciła do sprawy zwrotu Spiszu w I połowie XVI w., jednak nasilenie takich działań nastąpiło głównie w II połowie tego stulecia i w połowie XVII w. Znany traktat Stanisława Herakliusza Lubomirskiego powstał jako głos w dyskusji przy okazji tych przetargów¹⁴³. Dobrze znane stanowisko dworu węgierskiego znalazło np. wyraz w dokumencie Ludwika Jagiellończyka z 13 XII 1523 r. o kwestionowanych przez mieszczan Koszyc swobodach handlowych 13

miast spiskich na obszarze Królestwa Węgierskiego. Podkreślając, iż miasta te pozostają w zastawie (*in pignore*) u króla polskiego i interpelowany przez polskiego posła Krzysztofa Szydłowieckiego o respektowanie przywilejów tych miast, Ludwik oświadczył, że utrzymuje je w swobodach handlowych na terenie Węgier, albowiem *praetactae civitates non penitus a sacra Corona nostra alienate sint*¹⁴⁴. Królowie węgierscy podkreślali swe prawa do 13 miast poprzez nadawanie im przywilejów, bądź też potwierdzanie przywilejów nadawanych przez królów polskich, miasta spiskie skwapliwie zaś tę rywalizację wykorzystywały¹⁴⁵.

Przetargom dyplomatycznym towarzyszyła wreszcie walka o sympatie mieszczan z 13 miast, nasiloną zwłaszcza od połowy XVII w. Można ją zilustrować dwoma przykładami: w grudniu 1649 r. cesarz Ferdynand III pisał do grafa 13 miast, że wie, iż ten sprzyja sprawie uwolnienia tychże miast *de manibus Polonorum*, w lutym 1674 r. natomiast starosta spiski Stanisław Herakliusz Lubomirski, nawiązując do stanu bezkrólewia w Koronie Polskiej, przypominał 13 miastom, iż podlegają one wyłącznie jurysdykcji Rzeczypospolitej¹⁴⁶.

Obszar i znaczenie gospodarcze starostwa spiskiego w XV-XVIII w.

Terytorium podległe polskim tenutariuszom zostało określone w omówionym już wyżej akcie zastawu, wystawionym przez Zygmunta Luksemburskiego 8 XI 1412 r. w Zagrzebiu¹⁴⁷. Obejmowało ono wówczas dominium królewskie wokół miast Lubowli (Starej), Podolińca i Gniazd z zamkami w Lubowli i Podolińcu i przyległymi wsiami oraz wydzielone z prowincji saskiej miasta Biała (Spišska Belá, Béla, Waltensdorf), Lubica (Lubica, Leibic, Leibitz), Wierzbów (Vrbov, Ménhárd, Menhardsdorf), Twarożna (Tvarožná, Duránd, Durlsdorf), Poprad (Poprád, Deutschendorf), Straże (Michelsdorf, Stráže, Strázsa), Filke (Wielka,

¹⁴¹ Zob. przypis 112; K. Baczkowski, *Walka Jagiellonów...*, *passim*; Dogiel, I, s. 60-75 (układy z l. 1472-1474), akt pokoju na s. 69-71; MS I, nr 869, 958; *Codex epistolaria saeculi XV*, t. 1, wyd. A. Sokołowski i J. Szujski, t. 2-3, wyd. A. Lewicki, Kraków 1876-1894 (dalej *CEp.*) I/2, nr 225 (instrukcja papieska dla kardynała Marco Barbo z 1472 r.); *ibidem* III, nr 160 (21 II 1474 r.: protokół dodatkowy w sprawie Muszyny, Żmigrodu i Spiszu); *DH V*, s. 570-572, 574-575 (Marco Barbo we Wrocławiu), 577-581, 584-589, 598-600.

¹⁴² *ChalStředListy*, nr 193; por. też J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 124.

¹⁴³ T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 271 i *passim* s. 263-277; I. Chalupecký, *Snahy...*, s. 117-120.

¹⁴⁴ *AnScepWeb*. nr 30.

¹⁴⁵ Zob. wyżej przypis 6; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 121-150.

¹⁴⁶ *AnScepWeb*. nr 74, 84.

¹⁴⁷ Zob. przypis 96.

Veľká, Felka, Oberwarth), Włochy (Wallendorf, Spišské Vlchy, Olaszi, Szepesolaszi, Villa Latina), Kirchendorff (Spiskie Podgrodzie, Spišské Podhradie, Szepesvárálja, Kirchdrauf), Nowa Wieś (Spišská Nová Ves, Igló, Zipser Neudorf, Nova Villa), Ruskinowce (Ruskinovce, Rúsžkin, Rewsdorf, Riessdorf), Matiaszowce (Mathesdorff, Matejovce, Mátyásfalu, Matzdorf), Sobota (Spišská Sobota, Szepesszombat, Szombat, Jurgenberg, Georgenberg, Mons Sancti Georgi)¹⁴⁸. Zamki w Lubowli i Podolińcu stały się siedzibami polskich starostów, ośrodkiem 13 miast była zaś Nowa Wieś (Neudorf, Igló)¹⁴⁹.

Wedle rachunków z l. 1554-1557, 1563 (*regestrum* wymienia jednak tylko miasta obdarowane zwolnieniami podatkowymi przez króla), 1564-1565 i lustracji z l. 1564, 1569, 1664 i 1765., w skład tenuty wchodziły w tym okresie nieprzerwanie¹⁵⁰:

– tworzące wspólnotę 13 miast spiskich *opidum Durandi alias* Twarożna (1664: *Twarożna alias Dursdorff*, 1765: *Twarożna seu Durand*), Ruskinowce (*Ruskonowicze*, 1664: *Ruskinowce alias Risdorff seu Villa Quirini*, 1765: *Ruszkiniowice*), *opidum Matthei* (Matiaszowce, *Matiaszowcze*, 1664: *Matiaszowce alias Matisdorff*, 1765: *Maciejowce seu Mathei Villa*), Lubica (*Laibicia, Libica*, 1664: *Libica*, 1765: *Lubica seu Labicium*), *Varalia alias* Podogrodzie (*Podogrodzie*, 1664: *Podogrodzie alias Varalium*, 1765: *Podogrodzie seu Varalia*), *Villa Latina alias* Włochy (1664: *Włochy alias Wallendorff seu Olassium vel Villa Latina*, 1765: *Włochy seu Olasinum*), Nowa Wieś (1664: *Iglaw seu Najdorff alias Nowawieś*, 1765: *Nowa Wieś seu Igló*), *villa Menhardi alias* Wierzbow (1664: *Wierzbow seu Villa Menhardi*, 1765: *Wierzbow seu Menhard*), *Bella alias* Biała (1664: *Biała*, 1765: *Biała seu Beela*), Poprad (*Poprod*, 1664: *Poprod alias Deicendorff*), Fylka (Wielka, 1664: *Filka*, 1765: *Telka*), Sobota (1664: *Sobota alias Girgenberk seu Mons Georgii*, 1765: *Sobota seu Mons Sancti Georgii*), Straże (*Strasz*, 1664: *Straże alias Michelsdorff*, 1765: *Straszki seu Michaelis Villa*);

– dobra składające się na dominium lubowelskie (*districtus Lublouiensis*), czyli posiadłości przyległe do zamku Lubowla: miasta Lubowla (1765 r.: *Lubownia*) z zamkiem, Gniazda *alias* Kny-

szyn i Podoliniec z zamkiem, folwark zamkowy w Lubowli, folwark zamkowy w Podolińcu (powstał z roli miejskich wykupionych przez starostów Piotra Kmitę 1522-1553 i Jana Bonera 1553-1562), wreszcie 8 wsi należących do dominium lubowelskiego – w tym 5 wsi prawa niemieckiego (*ville teutonicae*, z tych czynsz roczny płatny w trzech ratach na niedzielę *Laetare*, na św. Jana i na św. Marcina, oraz wojenne, *censum bellicium*), a to: Nowa Lubowla (Nová Lubovňa), Forbasy, Hobgart (Obgart), Drużbak Wyżny (*Superior*, Vyšné Ružbachy) z karczmą i młynem i Drużbak Niżny (*Inferior*, Nižné Ružbachy) z młynem, oraz 3 wsie prawa wołoskiego (*villae valachicae*): Jakubiany (Jakubany, lokacja w XIV w., ale ponownie osadzone na prawie wołoskim przez starostę Piotra Kmitę, co potwierdził król Zygmunt August 1548/1553), Kamień (lokowany w XIV w., 1765 r.: Kamionka, dziś Kamienka), Jarzębina (Jarabiná, lokacja w XIV w., 1765 r.: Jastrzębina), oprócz tego zaś karczma Krempek (1551 przywilej królewski na karczmę i pobór myta dla Waški Wołocha, za wstawienictwem starosty Piotra Kmity), młyny w Lubowli i Gniazdach (tu młyn zamkowy – Lubowli), cło w Lubowli (wybierane po połowie przez celnika króla polskiego i trycietnika (poborcy podatku *tricensima*) króla węgierskiego;

– dodatkowo w 1564 r. wymieniona została wieś Lackowa (*Laczkowa*) osadzona nieco wcześniej na nowo przez Szymona Gładysza na gruntach poprzednio użytkowanych przez kmieci z Forbasów i Kamienia.

Osadnictwo wołoskie, notowane w powyżej wspomnianych zbiorczych zestawieniach od 1554 r. we wsiach Jakubiany, Kamionka i Jarzębina oraz przy okazji wzmianki o karczmie Krempek, było od przełomu XV i XVI w. organizowane przez starostów we wsiach opuszczonych. Najwięcej informacji dotyczy wsi Jakubiany. W 1497 r. starosta Piotr Kmita zezwolił sołtysowi Piotrowi i osadnikom wołoskim na zasiedlenie opustoszałych Jakubian (dawniej zamieszkałych przez Niemców i Słowian), z obowiązkiem płacenia po 1 florenie od domu i pola, obiednego w wysokości 1 florena et *unum temlow* (tymel) bryndzy od całej gromady oraz daniny 5 baranów od każdego

¹⁴⁸ Zob. przypis 97.

¹⁴⁹ Z wielu prac por. np. M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja...*, s. 73.

¹⁵⁰ J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 116 n.; taż, *Regestrum starostwa spiskiego z 1563 roku*, „Śląskie Studia Historyczne” II, Katowice 1977, s. 185-202; *LustrKraK.1564*, I, s. 178-199; *ibidem* II, s. 139, 140, 144-145, 148, 154-155, 158-159 (zestawienie dokumentów wspomnianych w lustracji); F. Kiryk, *Sandecjana*, s. 82-84 (lustracja z 1569 r.); *LustrKraK.1765*, I s. 26-35. Lustracja województwa krakowskiego z 1664 r. została wykorzystana za pośrednictwem SG 11 s. 137 (tu zestawienie wymienianych w niej miejscowości; część odczytów nazw budzi wątpliwości); źródło to przygotowywane jest do wydania przez A. Falniowską-Gradowską. W nawiasie podaję odmianki nazw wedle lustracji z 1664 i 1765 r. oraz słowackie formy nazw tych osad, które w niniejszym tekście nie były dotychczas wymieniane.

stada 100 owiec, zgodził się też na użytkowanie przez Wołochów wygradzonych obszarów dla wypasu owiec (*curias alias koszary in silvis pro pascendis ovibus*). W 1501 r. tenże starosta przekazał tamtejszemu sołtysowi Jackowi dwie zagrody (ogrodzone pola, *cossary*) wolne od danin i zezwolił mu na trzymanie tam dobytku, ponadto zaś nadał parochowi powstałej właśnie cerkiewki łań wolny od świadczeń, uwolnił też wszystkich wołoskich osadników na rok od wszelkich świadczeń. Kolejny dokument starosty dla sołtysa jakubiańskiego został wystawiony w 1542 r., pomiędzy 1548 a 1553 r. król Zygmunt August zaś potwierdził przywilej starosty z 1497 r.¹⁵¹ W 1564 r. w Jakubianach odnotowano 22 osadników wołoskich (oraz 8 na półdworzyskach), w Kamionce (Kamieniu) – 20 wraz z popem (i 8 zagrodników), w Jarzębinie – 13 (i 5 zagrodników). Podobnie jak w Jakubianach, także w Jarzębinie i Kamieniu sołtysi posiadali po 2 wolne od danin zagrody (*curia alias koszary*), karczmę i młyn. Struktura świadczeń we wszystkich trzech wsiach była podobna – Wołosi mieli płacić 5 baranów od stada 100 owiec (w 1564 r. danina ta przyniosła łącznie 130 baranów), daninę serową (w 1564 r. – łącznie 34 sery), daninę w bryndzy i sianie, dodatkowo zaś z każdej wsi *po jednemu koczowi* z przeznaczeniem dla zamkowego głośnego i kuchennych, a osadnicy nie posiadający owiec mieli płacić *po popręgu*. Wreszcie Wołosi zobowiązani byli do posługi konnej – wedle dyspozycji z zamku winni udawać się do Polski lub na Węgry¹⁵².

W 1564 r. na rzecz folwarku w Lubowli obrabiane były m.in. opustoszałe pola *Haithowki*, *Piotrowany* (pozostałość po odnotowywanej w 1315 r. i później zanikłej wsi *Petri villa* k. Kamienia) i Litmanowa¹⁵³. W 1567 r. starosta Mikołaj Maciejowski nadał sołectwo wołoskie w Kamieniu (Kamionce) Iwanowi, polecając dodatkowo osadzenie Rusinów (Wołochów) z opustoszałych Piotrowian, udzielając im rocznej wolnizny i wytyczając granice osady po górę Kiczora, gdzie zbiegały

się granice węgierskiej wsi Folwarska/Folwark/Folwark/Stráňany z dóbr niedzickich, Kamionki i osady Jaworska¹⁵⁴. Ta ostatnia właśnie powstała na polach zwanych w 1564 r. Litmanowa. Nazwa osady ustaliła się w tym ostatnim brzmieniu. Dokument lokacyjny Litmanowej został ostatecznie wydany przez starostę Mikołaja Maciejowskiego w 1570 r. Starosta polecił wówczas Piotrowi Wiśłowskiemu (jako zasadzcy) osadzenie 9 kmieci na opustoszałym polu *Lipmanowa* i udzielił im 12-letniej wolnizny, po upływie której mieli opłacać daniny i odprawiać służby na rzecz zamku lubowelskiego zgodnie z prawem wołoskim¹⁵⁵. Wołosi przejęli także odnotowywaną już w r. 1342 i ponownie od 1549 r. karczmę Krempak. 5 III 1551 r. król Zygmunt August na prośby starosty Piotra Kmity nadał Waškowi Wołochowi przywilej na karczmę dziedziczną Krempak przy gościńcu w lesie królewskim Krempak pod górą o tej samej nazwie, wraz z zapisem na karczmie sumy 100 florenów, prawem poboru myta oraz z obowiązkiem odnowienia i utrzymywania drogi (do Piwnicznej) prowadzącej koło karczmy pod górą i przez tę górę¹⁵⁶. Oczywiście zjawisko osadnictwa wołoskiego od XVI w. dotyczyło nie tylko obszaru starostwa spiskiego, lecz objęło także tereny północnej części komitatu spiskiego¹⁵⁷.

Na tych terenach oraz w okolicy karczmy Krempak (wymienianej już w przywileju lokacyjnym Lubowli z 1342 r.) rozwijały się później w XVII-XVIII w. procesy osadnicze, podsumowane opisem w inwentarzu klucza lubowelskiego i podolinieckiego z 1746 r. i w lustracji z 1765 r. Lustracja ta wymienia powstałe w tym czasie wsie: Litmanowa (Litmanová), Gronastów, Wyzny i Niżny Krępak (dziś Krempachy), Pilchów (Pilhov), Kacze (Kače) i Sulin (Sulín)¹⁵⁸. Zdaniem J. Beňki Sulin i Mniszek mogły powstać już w końcu XVI w.¹⁵⁹

Zarówno wsie prawa niemieckiego w dominium lubowelskim, jak i 13 miast spiskich płaciło swe czynsze do zamku w Lubowli w trzech ratach

¹⁵¹ *LustrKraK.1564*, I, s. 185-186; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 174 (tu pozostałe źródła i literatura).

¹⁵² *LustrKraK.1564*, I, s. 186.

¹⁵³ *LustrKraK.1564*, I, s. 180; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 171.

¹⁵⁴ *AnScepSchm.*, s. 425-428; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 176.

¹⁵⁵ Szczegóły zob. J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 176 (tu źródła).

¹⁵⁶ MS V, nr 5183; *AnScepSchm.*, s. 388-389; *LustrKraK.1564*, I, s. 187; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 172 (przypis 246), 175.

¹⁵⁷ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 174-178.

¹⁵⁸ AGAD, ASK, dział XVIII nr 26a; *LustrKraK.1765*, I, s. 24-35. W sprawie obszaru starostwa por. też np. I. Chalupický, *Prehľad vývoja verejnej spravy na Spiši*, „Sborník archivních prací”, XIII, 1963, s. 119-145; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 121-150; I. Chalupický, J. Beňko, *Mesto Podolíneč*, Podolíneč 1992; I. Chalupický i inni, *Dejiny Krompách*, Košice 1981; I. Chalupický i inni, *Dejiny Popradu*, Košice 1998; M. Su chý, *Spišské mesta v poľskom zálohu*, [w:] *Spišské mesta v stredoveku...* Zdaniem J. Beňki, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 172, Sulin i Krempachy powstały już w XIV w., co oznacza należy jednak jedynie za hipotezę. Krempachy rozwinęły się zapewne wokół karczmy znanej z l. 1342, 1549-1564.

¹⁵⁹ J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 177.

– na niedzielę *Laetare*, na św. Jana Chrzciciela i na św. Marcina. Miasta broniły się przed oddaniem czynszów staroście powołując się na swoje stare przywileje. Uzyskiwały też ich potwierdzenia od królów polskich. W 1564 r. lustratorzy szacowali, iż nie są potwierdzone zwolnienia na ok. 300 zł, których miasta nie odprowadzały. Niezależnie od czynszu wsie prawa niemieckiego płaciły podatki zwane *lignaliium* (obowiązek składania przez kmieci pewnej ilości drzewa), *aurigaliium* (zapewne od powinności dostarczania podwód z woźnicą) i *bellicalium* (wojenne, opłata dla pana wyruszającego na wojnę), z karczmy Krempak/Krępak i młynów w dominium lubowelskim ściągano zaś porękawicze (*cirothecalium*)¹⁶⁰.

Historycznie uwarunkowany i sięgający przynajmniej XIII w. podział Spiszu na dominium lubowelskie wokół Lubowli, Podolińca i Gniazd oraz wspólnotę miast saskich w pełni zachował swą wyrazistość w obrębie starostwa spiskiego do II połowy XVIII w. Jak już wspomniano, po 1412 r. prowincja 24 miast spiskich została podzielona na wspólnotę 13 miast zastawionych Polsce w ramach starostwa spiskiego oraz wspólnotę 11 miast pozostałych pod władzą korony węgierskiej. Obie wspólnoty zachowały wcześniejsze przywileje i prawa, których podstawowym źródłem był przywilej króla węgierskiego Stefana V z 1271 r.¹⁶¹

Podobnie jak w XIII-XIV w. w ramach wspólnoty saskiej, tak i w XV-XVII w. w grupie 13 miast w składzie starostwa spiskiego ważną rolę odgrywał ośrodek górniczy w Nowej Wsi (Neudorf, Igló), dostarczający rudy żelaza i miedzi. W 1435 r. cesarz Zygmunt Luksemburski (manifestując swoje prawa do zastawu) odnowił Nowej Wsi spalony przez husytów przywilej górniczy, przyznając miastu prawo wydobywania rud żelaza, miedzi, ołowiu, produkcji srebra i stali (*chalyben*) oraz handlowania tymi surowcami, a także eksploatacja lasów na potrzeby kopalń. Dodatkowo 25 VI 1563 r. król polski Zygmunt August udzielił 13 miastom spiskim ogólnego zezwolenia na sprzedawanie produktów górniczych w postaci rud lub wyrobów na obszarze

Królestwa Polskiego. W ośrodku nowowiejskim w XV-XVII w. funkcjonowało ponad 20 kopalń, w XVIII w. – 16 kopalń, ponadto zaś kuźnie żelaza (w XVIII w. – cztery). W kopalniach zatrudnieni byli liczni kopacze (*fossatores, fossores* – w XVIII w. 181 rodzin) zamieszkujący okolice podmiejskie i chaty w lasach w sąsiedztwie kopalń¹⁶². Bezpośredni nadzór nad kopalniami w Nowej Wsi sprawował jednak oczywiście starosta spiski z ramienia Korony Polskiej. Na przykładach źródłowych można ukazać, iż odbierał on w imieniu króla od kopalń coroczny czynsz, wykonywał zwierzchnie prawa w imieniu władcy (jako dysponenta regale górniczego i dawcy przywilejów górniczych) wobec właścicieli kopalń, wreszcie, tak jak na obszarze całego starostwa, nadzorował sprawy związane z porządkiem publicznym, mógł też sam prowadzić interesy górnicze (w imieniu skarbu lub jako prywatny przedsiębiorca): w lipcu 1469 r. Krystian Rah, rychtarz Spiskiej Nowej Wsi, wdzierzał w 80 florenów od starosty Przeclawa z Dmosic kopalnię miedzi tamże, w lipcu 1476 r. starosta Piotr Kmita przekazywał roczny czynsz z kopalni w Spiskiej Nowej Wsi tamtejszym mieszczanom, a w grudniu 1480 r. tenże starosta Piotr Kmita nakazywał rychtarzowi z Nowej Wsi, Piotrowi Rah, aby wypuścił z więzienia tamtejszych górników oraz aby stawili się oni przed starostą w najbliższą niedzielę. Podejmowano także próby prowadzenia działalności górniczej w innych rejonach starostwa. W czasie lustracji w 1564 r. Szymon Gładysz okazał przywilej królewski z kwietnia 1563 r. dla niego i jego spółki z prawem wydobywania kruszców i zeznał, że od trzech lat funkcjonuje kopalnia rud miedzi na gruntach Popradu. Już jednak w lustracji z 1569 r. odnotowano, iż *gory miedziane in oppido Poprath* nie są eksploatowane i nie ma z nich dochodu, bo *nakład większy niż pożytek*¹⁶³.

Ośrodkami władzy i administracji na obszarze starostwa były zamki w Lubowli (główna rezydencja starosty) i Podolińcu¹⁶⁴. Wspomniane w 1412 r. jako w pełni funkcjonujące (zamek w Lubowli i *fortalicium* w Podolińcu), postrzegane od

¹⁶⁰ J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 116 n.; taż, *Regestrum...*, s. 185-202; *LustrKrak.1564*, I, s. 178-199; *ibidem* II, s. 139, 140, 144-145, 148, 154-155, 158-159 (zestawienie dokumentów wspomnianych w lustracji); *LustrKrak.1765*, I, s. 26-35.

¹⁶¹ Przywilej ten (*AnScep*, I, s. 189 n.) ostatnio omawia H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 267-269.

¹⁶² Štátny okresný archív, Nowa Wieś Spiska [Igló], perg. 52 = *AnScep*, I, s. 219-222 (1435 r.); SG 11, s. 136 (1563 r.); J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 66-68, 77-78 (tu źródła).

¹⁶³ *DokWęgSroka* II, nr 232, 273, 308 (l. 1469, 1476, 1480); *LustrKrak.1564*, I, s. 195-196 (1564 r.); F. Kiryk, *Sandecjana...*, s. 83 (1569 r.).

¹⁶⁴ Zob. B. Gustawicz, *Lubowla*, SG 5, s. 450-453; tenże, *Podoliniec*, SG 8, s. 461; J. Vojtas, *Hrad Stará Lubovňa*, Košice 1969; I. Chalupický, M. Smatana, *Hrad Lubovňa*, Martin 1987; I. Chalupický, *Hrad v Podolínci*, „Vlastivedný časopis” 3, 1989; M. Slivka, D. Čaplovič, *Predbežné výsledky archeologického výskumu Lubovňanského Hradu*, [w:] „Krásy Slovenska” 10, 1976; M. Števík, *Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa na základe popisu z roku 1564*, „Z minulosti Spiša”, VII-VIII, Levoča 2001; tenże, *L'ubovňanský Hrad...*

początku jako centra starostwa (do połowy XVI w. starostowie występowali zwykle przemienne z określeniem *Luboliensis* lub *Podolinensis*, termin *Scepusiensis* był zaś bardziej sporadyczny), już w XV w. były miejscami rezydowania podstarościch i burgrabów. Rola militarna tych zamków na pograniczu polsko-węgierskim, od początku ich dziejów „starościńskich” bardzo wyrazista (wydarzenia l. 1430, 1438, 1440-1444 i późniejsze), wzrosła po polskiej klęsce na Bukowinie w 1497 r., węgierskiej katastrofie pod Mohaczem w 1526 r. i po pojawieniu się w konsekwencji zagrożenia tureckiego. Przy okazji skwitowania 2 IV 1527 r. starosty Piotra Kmity z dochodów starostwa za l. 1525-1527 król wprost wyraził zrozumienie dla większych wydatków poniesionych przez tenentariusza z powodu najazdu Turków na Węgry¹⁶⁵. Na przełomie XV i XVI w. (Piotr Kmita marszałek koronny) i w XVI w. (Piotr Kmita marszałek nadworny, Jan Boner, Mikołaj Maciejowski i Sebastian Lubomirski) starostowie prowadzili intensywne prace w celu odnowienia i rozbudowy fortyfikacji – co dotyczyło przede wszystkim zamku w Lubowli, zwłaszcza po pożarze z 1553 r. (prace z l. ok. 1502, 1526-1527, 1554-1557, 1563, od 1568, ok. 1600-1603), w mniejszym zaś stopniu Podolińca (ok. r. 1593). W XVII w. prace budowlane na zamku lubowelskim kontynuowali Lubomirscy, głównie starosta Stanisław Lubomirski w I połowie XVII w.¹⁶⁶

Rola polityczna i militarna zamków w Lubowli i Podolińcu była duża i doceniana. W świetle rachunków i lustracji z l. 1554-1564 r. sądzić można, iż starosta zabiegał o zamkowe arsenały, dostawy kul i materiału łatwopalnego do katapult i artylerii. W 1556 r. dostarczono z Krakowa do Lubowli 2 duże działa, 100 dużych hakownic, czyli bombard, oraz pewną liczbę dział, które dopiero należało osadzić, wedle stanu z 1564 r. na zamku w Lubowli przechowywano zaś 10 dział, 299 hakownic, 12 półhakownic, 80 arkebuzów, 59 oszczepów, 59 spis, a także w odpowiedniej ilości prochy i kule. W lustracji z 1564 r. szczegółowo

opisano stan obwarowań i budynków zamku dolnego i wysokiego w Lubowli. Załoga lubowelska w 1563/1564 r. liczyła 40 ludzi, podoliniecka zaś – 20 (planowano wzrost do 30 piechurów)¹⁶⁷.

Rola zamku w Lubowli wzrosła w końcu XVI w. Wedle Konfederacji Warszawskiej z 1587 r. załogę miano powiększyć do 150 konnych i 150 pieszych, do czego ponaglała również konstytucja sejmowa z 1590 r. W 1609 r. sejm zezwolił staroście na zatrzymywanie z kwarty (podobnie jak w Kamieńcu Podolskim) sum na zaciągnięcie 100 piechurów do załogi Lubowli, albowiem zamek ten i miasta spiskie, *leżąc extra regnum, wielką są tey RP od każdego nieprzyjaciela zastoną*. Konstytucja sejmowa z 10 VI 1658 r. zaliczyła ten zamek do sześciu najważniejszych twierdz Rzeczypospolitej (obok zamków w Krakowie, Warszawie, Poznaniu, Lwowie i Kamieńcu), które ze względu na swe znaczenie miały być opatrywane sumptem Rzeczypospolitej (z kwarty). Zamek w Lubowli zrównany został pod względem znaczenia z zamkiem w Kamieńcu Podolskim, jego załogę miano powiększyć do 120 ludzi, zapasy miały zostać uzupełnione, dowódcą załogi zaś mógł zostać tylko zaprzysiężony i osiadły szlachcic polski. Postanowienia te potwierdziły sejmy z l. 1670-1674¹⁶⁸.

Zachowały się trzy XVI-wieczne rejestry rachunkowe starostwa spiskiego (regestra, czyli dochody i wydatki starostwa) z l. 1554-1557 (z czasów starosty Jana Bonera)¹⁶⁹, z 1563 r. (okres zarządu podstarościego lubowelskiego Stanisława Bielińskiego)¹⁷⁰ i z l. 1564-1565 (rządy starościńskie Mikołaja Maciejowskiego)¹⁷¹. Wedle rachunków za l. 1554, 1555, 1556, 1557 dochody starostwa wynosiły odpowiednio: nieco ponad 4604, ponad 5606, nieco ponad 3616 i ponad 3786 florenów¹⁷². Opublikowany przez J. Radziszewską rejestr z 1 I-31 XII 1563, prowadzony w okresie wakansu na starostwie, *tempore administracionis* Stanisława Bielińskiego (występuje w tym źródle jako *officialis castris Luboullia*, czyli podstarości lubowelski i administrator starostwa), zestawia oczywiście także wykaz należnych opłat od 13

¹⁶⁵ Bitburg, Zbiory Tomasa Niewodniczańskiego (dalej NiewBitburg), perg. A 159; *Dokumenty pergaminowe*, [w:] *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasa Niewodniczańskiego*, [katalog wystawy] opr. K. Kozica, J. Pezda, Warszawa 2002 (dalej *Imago Poloniae*), t. I, s. 312, nr P22 (fot. i regest perg. A 159); MS IV nr 15146; por. *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Stawucie*, wyd. Z. L. Radziwiński, B. Górczak, t. II-V, Lwów 1888-1897 (dalej AS), V, nr 148.

¹⁶⁶ Zob. niżej uwagi do odpowiednich pozycji w spisie starostów; J. Radziszewska, *Źródła do budowy i wyposażenia szesnastowiecznego zamku w Lubowli (1554-1566)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 21, 1973.

¹⁶⁷ J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 124; *LustrKraK.1564*, I, s. 188-192.

¹⁶⁸ *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. I-IX, Petersburg 1859-1889 (dalej VL), II, s. 232, 308, 470; IV, s. 256; V, s. 36, 123.

¹⁶⁹ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 137, ss. 364; omówienie: J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 115 n.

¹⁷⁰ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 138, kk. 43; druk: J. Radziszewska, *Regestrum...*, s. 185-202.

¹⁷¹ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 140, kk. 108; omówienie: J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 119.

¹⁷² J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 116.

Tab. 1. Najbardziej dochodowe starostwa małopolskie w wybranych przekrojach czasowych.

najbardziej dochodowe starostwa	1564 (dochód roczny)	1574 (dochód roczny)	XVII w. (kwarta)	1765 (kwarta; tylko województwo krakowskie)
1.	radomskie: 8498 grz	oświęcimsko-zatorskie: 8079 zł	sandomierskie: 4016 zł	spiskie: 60 933 zł.
2.	sandomierskie: 6070 grz	korczyńskie: 8052 zł	krzepickie: 2953 zł	lanckorońskie: 23 963 zł
3.	korczyńskie: 4704 grz	lubelskie: 7051 zł	spiskie: 1989 złp	nowotarskie: 16 372 zł
4.	oświęcimskie: 3504 grz	stężyckie: 6296 zł	nowotarskie: 1662 złp	olsztyńskie: 8060 zł
5.	spiskie: 4533 fl. [= 3145 grz]	sandomierskie: 5987 zł		bieckie: 7732 zł
6.	sądeckie: 1537 grz	spiskie: 5736 zł		zatorskie; 7353 zł
Źródło →	<i>LustrKrak.1654;</i> <i>LustrSand.1564-1565</i>	Taryfa podskarbińska (za: <i>SuchMonJag.</i>)	<i>S. Ciara, Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku,</i> Wrocław 1990, s. 87-90	<i>LustrKrak.1765</i>

Wartości podane w tabeli zaokrąglono. Rzeczywistą atrakcyjność największych starostw osłabiała (zwłaszcza w XVI w.) praktyka zastawiania przez króla poszczególnych wsi i mniejszych kluczy osobom różnym od dzierżyciela głównego ośrodka starostwa (nie dotyczyło to jednak starostwa spiskiego). Dochody starostwa spiskiego 1564 wymieniono w wielkości maksymalnej (w rzeczywistości 13 miast spiskich, zobowiązanych odprowadzać 3000 fl., wykazało ulgi uzyskane od króla wartości ponad 744 fl.); dochody w źródle podane we florenach, przeliczono (1 fl. = 33,3 gr wedle miary węgierskiej używanej na Spiszu, 1 grz = 48 gr).

miast spiskich i dominium lubowelskiego – łącznie ponad 5547 fl.¹⁷³ Wedle lustracji z 1564 r. dochód skarbu królewskiego z dominium lubowelskiego (Lubowla, Podoliniec, Gniazda z wsiami) wynosił nieco ponad 1503 fl. (958 grzywien), zaś 13 miast zobowiązane było odprowadzać na rzecz skarbu królewskiego czynszu 3000 fl., w rzeczywistości zaś odprowadzało nieco ponad 2255 fl. (2442 grzywiny), gdyż zwolnienia królewskie z rozmaitych powodów (pożary, przywileje etc.) obejmowały sumę nieco ponad 744 fl. Na wahania w wielkości kwot wpływów starościńskich oddziaływały udzielane miastom zwolnienia królewskie, dążenie miast do minimalizacji opłat, trwające w tym okresie zakrojone na dużą skalę przebudowy zamków w Lubowli i Podolińcu (zwłaszcza tego pierwszego), wreszcie przyczyny obiektywne (pożary, a w 1564 r. zaraza)¹⁷⁴.

Wbrew potocznym opiniom (obecnym także w historiografii) starostwo spiskie nie było najbardziej dochodową polską tenutą, choć oczywiście pod tym względem należało do grupy najzyskowniejszych królewskich. Jego wielka

atrakcyjność była sumą wartości ekonomicznych i prestiżowych. Stanowiło zawsze jedno „państwo” (zwartą całość nie osłabianą obecnością w puli majątkowej innych drobniejszych zastawników), zapewniało reprezentacyjne oparcie w dwóch dużych zamkach (z tych Lubowla była jedną z kilku najważniejszych twierdz Królestwa), wreszcie z racji pogranicznego położenia było swoistą „marchią”, umożliwiającą starości udział w wielkiej polityce międzynarodowej.

Dochody ze starostwa spiskiego, bardzo znaczące dla aktualnego tenutariusza, nie były adekwatne do olbrzymiej sumy pożyczki udzielonej przez Władysława Jagiełłę Zygmunutowi Luksemburskiemu w 1412 r. Jednak starostwo spiskie warte było swej ceny – jego znaczenie polityczne i militarne było bowiem równie ważne jak gospodarcze.

Od końca XVI w. dla oceny dochodowości starostwa z punktu widzenia jego dzierżyciela decydująca była wielkość kwarty, którą starosta zatrzymywał dla siebie. W XVII w. w województwie krakowskim najbardziej intratne było starostwo krzepickie (2953 złp kwarty), drugie pod tym

¹⁷³ J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 115-129; taż, *Počty spisko starostwa zadem rokov 1554-1556 a 1563-1565*, [w:] *Spiské mesta v stredoveku...*; taż, *Regestrum...*, s. 179-202.

¹⁷⁴ *LustrKrak.1564*, I, s. 187, 195.

względem było starostwo spiskie 1989 złp kwarty, trzecie zaś – nowotarskie (1662 złp kwarty)¹⁷⁵.

Zachowało się stosunkowo sporo informacji o personelu starostów. Jego najważniejszymi przedstawicielami już w XV w. byli burgrabiowie w Lubowli i Podolińcu, a w czasach Oleśnickich dodatkowo ich rządcy na całe starostwo (*capitanei*). Dowodzili oni załogami zamkowymi i administrowali w imieniu starosty majątkiem starostwa. W XVI w. pojawiają się ponadto podstarostowie w Lubowli i Podolińcu, redukując znaczenie burgrabiów (zapewne do roli dowódców załogi). W zamkach lubowelskim i podolinieckim utrzymywana była też stała załoga, zwiększana w okresach napięć na pograniczu. Ważną bazą dla polskich oddziałów był zamek w Podolińcu w czasach starosty Piotra Szafranca (1438-1439) i administrowania Spiszem przez Mikołaja Komorowskiego (1441-1444), zaciężni stacjonujący w zamku lubowelskim w czasach starostowania Przeclawa z Dmosic dawali się zaś we znaki mieszkańcom Spiszu ok. 1459 r.¹⁷⁶

W l. 1554-1564 poświadczeni zostali starosta, podstarostowie lubowelski i podoliniecki, burgrabiowie lubowelski i podoliniecki, także prowizor 13 miast (*provisor oppidorum tredecim*), który jest i pisarzem zamkowym lubowelskim (Szymon Gładysz 1563-1564), wreszcie celnik (mytnik) lubowelski (Marcin Ligoń w 1563 r.). Do starosty, jeśli ten był na Spiszu nieobecny, najczęściej jeździł z wiadomościami pisarz zamkowy lubowelski. Osobni urzędnicy starościńscy, uposażeni na mycie lubowelskim, specjalizowali się w codziennych kontaktach z Węgry. W l. 1563-1564 był to specjalny posłaniec, który jeździ z listy na węgierską stronę (Jerzy Winkler), dodatkowo zaś w 1564 r. utrzymywany na zamku lubowelskim specjalny węgierski prokurator dla spraw w stolicy (Kolman), ustanowiony przez starostę Mikołaja Maciejowskiego. Jego obowiązki (referowanie spraw węgierskich, reprezentowanie starosty w stosunkach z Węgry) wcześniej wypełniał pisarz zamkowy lubowelski. Stałą pozycją były wynagrodzenia dla szpiegów (*exploratores*), utrzymywanych przez podstarościch lubowelskiego i podolinieckiego, rozpoznających sytuację w węgierskiej części Spiszu i w innych częściach Węgier, oraz dla

posłańców, przynoszących listy i wiadomości do adresatów węgierskich, a także na dwór królewski i do starosty (jeśli nie był obecny na Spiszu), jak również do innych adresatów w Koronie (*distributa in exploratores et nuntios vicecapitaneis Lubloviensi et Podoliniensi temporibus periculosis per Hungariam equitantibus*). W 1564 r. starosta utrzymywał dwóch jurgieltników (zapewne zatem osobiście płacił im pensję ze swoich dochodów) – wspomnianego wyżej Kolmana (Kolomana), prokuratora do spraw węgierskich, oraz niejakiego Jakliewskiego, *jurgieltnika pana starosty dla szpiegowania, gdyby jaki był niepokój*. W skład personelu zamku w Lubowli w 1563/1564 r. – oprócz podstarościego, pisarza, burgrabiego i mytnika (celnika, mieszkającego jednak w mieście, a nie na zamku) – wchodził także: kapelan zamkowy, puszczarz (Paweł), dwaj klucznicy, czyli szafarze, wrotny (Szymon wrotny, który bramę otwiera zamkową), trębacz (Szczęsny), kratny (stróż zamkowy, którego zowią kratny, pilnujący kraty zabezpieczającej dodatkowo bramę wjazdową do zamku), głośny (*głaszni*, zapewne służebnik starościński, który w towarzystwie bębniarza ogłaszał publicznie zarządzenia starosty), bębniarz (*Bieniek bębni-ca, który też i stróżem dziennym zawady bywa*), stróże dzienni (w tym stróż dzienny, który też i na bębniach bije) i nocni oraz oddział piechurów (*drabów*), podwojony w 1564 r. do 40 ludzi, stanowiących stałą załogę zamku, wreszcie czeladź zamkowa (kucharz, piekarz, piwowar, drwał, dwaj woźnice) i rzemieślnicy obsługujący załogę i zamek (stolarz, rymarze, bednarze, kowale, cieśle, ślusarze, garncarz, kołodziej, stelmach, murarze). Personel zamku w Podolińcu (1563/1564 r.), oprócz podstarościego, burgrabiego i pisarza zamkowego, stanowili także: puszczarz (Krzysztof), klucznik, trębacz, dwaj wrotni (*którzy zamykają i odmykają brony w [mieście] Podolińcu; u wyszej i niżnej brony miescki --- bo zamek miasto otwira i zamyka*) oraz trzeci wrotny u zamkowy brany na strawie zamkowy [tj. opłacany z dochodów zamkowych], także 20 drabów z załogi (w 1564 r. starosta planował powiększenie ich liczby do 30), wreszcie czeladź i rzemieślnicy (w zestawie podobnym jak przy Lubowli, w tym np. dwaj woźnice, którzy robią koniami zamkowymi, dwaj stróże, którzy głaszają na zamku

¹⁷⁵ E. Trzyna, *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 24, 1962, s. 9-72; K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563-1665. Sprawa zastawów królewszczyzn małopolskich*, Warszawa 1984, *passim*; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990, s. 87-88.

¹⁷⁶ Zob. uwagi przy odpowiednich pozycjach spisu starostów poniżej; *DokWęgSroka II*, nr 150 (1459 r.).

¹⁷⁷ J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 117-125; *taż*, *Regestrum...*, s. 189-201; *LustrKrak.1564*, I, s. s. 187-190. W 1700 r. prowizor 13 miast nosił już tytuł starościńskiego gubernatora 13 miast; funkcja ta była wówczas sprawowana przez komendanta zamku lubowelskiego (T. E. Modelski, *Prawo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim...*, s. 158 n.).

w nocy, kucharze z kuchni zamkowych). W Podolińcu w 1563 r. trwała budowa szpitala dla drabów zesłanych i ubogich. Urzędnicy zamkowi i starościńscy, czeladź zamkowa oraz żołnierze wynagradzani byli w gotówce z myta i w suknie. W l. 1554-1557 pensja starosty wynosiła nieco ponad 666 fl. Załoga wojskowa zamku w l. 1554-1564 otrzymywała żołd kwartalnie, od 1565 r. po 40 fl. w Lubowli i po 30 fl. w Podolińcu¹⁷⁷. Decyzjami sejmów od r. 1609 stała załogą zamkową w Lubowli (100, a od 1658 r. 120 ludzi) utrzymywano z kwarty zatrzymywanej na ten cel przez starostę¹⁷⁸.

Pozycja prawna starostów spiskich na terenie starostwa w XV-XVIII w.

W XV w. w Królestwie Polskim ostatecznie wykształciły się dwa rodzaje starostw: grodowe (*cum iurisdictione*) i niegrodowe (*sine iurisdictione*). W starostwach grodowych przy głównym ośrodku funkcjonował starościński sąd grodzki dla szlachty, kierowany faktycznie przez mianowanych przez starostę podstarościę (burgrabiego) i sędziego grodzkiego. Od lat 20. XV w. sąd ten orzekał przede wszystkim w sprawach kryminalnych (tzw. cztery artykuły grodzkie) oraz w sprawach szlachty nieosiadłej. Starosta miał też kompetencje w sprawach porządku publicznego, jako egzekutor (*brachium regale*) wyroków innych sądów oraz jako dowódca wojskowy (od początku XVI w. jego kompetencje dowódcze nad szlachtą-terygenami przejęli jednak właściwi wojewodowie). Konstytucja sejmowa z 1611 r. wymieniła już starostów grodowych wśród urzędników ziemskich, po podkomorznych, a przed chorążymi. W przypadku starostw *sine iurisdictione* przy głównym ośrodku nie funkcjonował sąd grodzki dla szlachty. Tego typu starostwa były *de facto* jedynie kluczami majątkowymi (nierzadko duży-

mi), administracja nimi zaś źródłem dochodów skarbu i formą wynagradzania (poprzez zastawy) przedstawicieli elity politycznej. Sądy funkcjonujące w takich starostwach (tenutach) przy osobie starosty miały charakter dominialny bądź też lenny (jeśli z ośrodkiem starostwa związane były powinnościami grupy szlachty; tego typu sytuacje były częstsze na ziemiach ruskich Korony)¹⁷⁹.

Niezależnie od typu (*cum iurisdictione* lub *sine iurisdictione*), starostwa były zawsze także kompleksami dóbr ziemskich, które mogły być przekazywane przez króla w zarząd na dwojaki sposób. Zarząd *ad fideles manus* dawał królowi swobodę odwoływania starosty w każdym momencie. Zarząd *in tenutam* (zastaw) był powszechniejszy, a dla króla mniej korzystny. Zastawy dóbr królewskich były ważnym elementem polityki wewnętrznej jako narzędzie wynagradzania stronników dworu i kupowania poparcia politycznego. W XVI w. upowszechnia się zjawisko uzyskiwania dożywocia na starostwie – gwarancji królewskiej, iż nikomu nie zostanie udzielona zgoda na wykupienie tenuty z rąk aktualnego posiadacza. W XVI w. zjawisko skupiania w jednym ręku przez rodziny możnowładcze wielu starostw stało się powszechne, podobnie jak występujące i w XV w. zjawisko wielopokoleniowego dzierżenia jednego starostwa (zwłaszcza tenuty) przez tę samą rodzinę. Trzymane w ten sposób starostwa nabierały charakteru swego rodzaju lenn¹⁸⁰. Skala zjawiska koncentracji królewszczyzn w rękach wielkich rodzin możnowładczych i wielopokoleniowości ich dzierżenia wywołała silny ruch egzekucji praw – czyli weryfikacji tytułów dzierżenia królewszczyzn – którego apogeum przypadło na lata 60. XVI w.¹⁸¹

Starostwo spiskie, zorganizowane dla administracji obszaru utrzymanego w zastawie od władcy sąsiedniego państwa, miało charakter starostwa niegrodowego (*sine iurisdictione*). Na jego obszarze nie było posiadłości dziedzicznych polskiej szlachty, a lokalne przywileje miejskie były gwa-

¹⁷⁸ VL II, s. 470; IV, s. 256; V, s. 36, 123 (l. 1609-1674).

¹⁷⁹ Omówienie stanu badań i literatura zob. L. Ehrlich, *Starostwa w Halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390-1501)*, Lwów 1914; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1964, s. 457-460, 477 n.; *ibidem*, t. II, Warszawa 1966, s. 133 n., 152 n.; A. Gąsiorowski, *Urzędnicy zarządu lokalnego w późnośredniowiecznej Wielkopolsce*, Poznań 1970, s. 145-260; J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 122-148; tenże, *Nadanie starostwa podolskiego dla Teodoryka z Buczacza w 1442 r.*, w druku; A. Falniowska-Gradowska, *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1984; VL III s. 180 (1611 r.).

¹⁸⁰ J. S. Matuszewski, *Obowiązek służby wojskowej zastawników królewszczyzn w piętnastowiecznej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 34, 1982, 1, s. 101-113.

¹⁸¹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1, Wrocław 1974 (dalej *SuchMonJag.*); W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1974; T. Szulc, *Z badań nad egzekucją praw. Podstawy ustawodawcze egzekucji dóbr, ich interpretacja i nowelizacja na sejmach za panowania Zygmunta II Augusta*, Łódź 2000 [*Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, VI].

rantowane przez królów polskich¹⁸². Jednak również w przypadku starostwa spiskiego mamy do czynienia z mechanizmami typowymi dla Królestwa Polskiego: dzierżeniem *ad fideles manus* i *in tenutam*, zastawami w dożywocie, wielopokoleniowością dzierżenia (Kmitowie, Maciejowscy, Lubomirscy), nadużyciami starostów i wynikającymi z tego konfliktami i interwencjami królewskimi¹⁸³. Początkowo przekazywane w zarząd *ad fideles manus*, od 1440 r. było już dzierżone przez starostów *in tenutam* (zastaw Oleśnickich). Po wykupieniu przez skarb w 1508 r. starostwo było powierzane *ad fideles manus*, jednak w II połowie XVI w. ponownie je już zastawiano. W imieniu starosty bieżąca administracja sprawowana była przez burgrabiów lubowelskiego i podolinieckiego, a od XVI w. przez podstarościch lubowelskiego i podolinieckiego, którym pomagali burgrabiowie. Od połowy XV w. traktowane jak inne tenuty w Królestwie Polskim, starostwo spiskie było ujmowane w lustracjach wraz z królewszczyznami ziemi krakowskiej, miasta spiskie zaś były częstymi odbiorcami przywilejów królewskich. Wyraźnie zaznaczyła się tendencja łączenia starostwa spiskiego z Sądecczyzną – w XV w. z Rytrem i/lub Muszyną, w XVI-XVIII w. ze starostwem sądeckim. W tym drugim przypadku oba starostwa od XV w. często były w jednych rękach, a po 1591 r. przez dziesięciolecia w rękach jednej rodziny¹⁸⁴.

Starostowie w XV w. występowali głównie jako podolinieccy lub lubowelscy (sporadycznie zaś jako spiscy) – co wskazuje na ich dwie rezydencje zamkowe i znaczenie dominium lubowelsko-podolinieckiego dla administracji starościńskiej. Dopiero od XVI w. tytuł *capitaneus Scepusiensis* (i pochodne, w tym „starosta 13 miast”) stał się dominujący¹⁸⁵. Na podstawie przywileju z 1271 r. trzynastcie miast saskich należących do polskiego zastawu mogło wybierać wspólnego grafa (mającego pozycję zbliżoną do landwójta) i sędziego (rychtarza) w każdym mieście. Od wyroków sądu rychtarza przysługiwało stronom odwołania do grafa 13 miast, a od niego do starosty lub wprost do króla¹⁸⁶. Starosta sprawował w imieniu króla

ogólną zwierzchność nad 13 miastami i pośredniczył w ich kontaktach z królem (choć z czasem miasta dążyły oczywiście do bezpośrednich kontaktów z władcą) – np. w 1429 r. mieszczanie Nowej Wsi za pośrednictwem starosty Jana Farureja zwracali się do króla o zwolnienie od czynszów na 2 lata z powodu pożaru, w 1565 r. zaś starosta Mikołaj Maciejowski wnosił do sądu grodzkiego sądeckiego pozew przeciwko miastu Nowemu Sączowi o nieprawne egzekwowanie prawa składu, konfiskowanie towarów i w konsekwencji o pogwałcenie przywilejów handlowych miast spiskich¹⁸⁷. Zwierzchność starosty przejawiała się też np. w zatwierdzaniu rozmaitych decyzji samorządów miejskich: jeszcze w marcu 1551 r. artykuły cechów 13 miast zatwierdzał król Zygmunt August, jednak w XVII w. w roli tej występował już starosta. W marcu 1702 r. starosta Teodor Lubomirski zatwierdził statuty cechowe miast Sobota, Matiaszowce, Poprad i Straże (*villa Michaelis alias Straza*), potwierdzając wcześniejsze akty starościńskie: dwa akty swego dziada Jerzego z 7 VII 1654 r. (poświadczyl on nimi przywileje i statuty potwierdzone już przez króla Zygmunta Augusta) oraz akt ojca Stanisława Herakliusza z 8 II 1688 r., potwierdzony przez niego 22 X 1697 r.¹⁸⁸

Podobne tendencje można zauważyć w przypadku miast i wsi dominium lubowelsko-podolinieckiego. Miasta Lubowla, Podoliniec i Gniazda (te ostatnie do XVI w. nazywane na przemian wsią i miastem) na podstawie przywilejów miały własny magistrat i sądy, od których możliwe było odwołanie się do starosty lub wprost do króla. W 1551 r. król Zygmunt August, broniąc tych miast przed naciskami starostów, wręcz oświadczył, iż ich mieszkańcy mają te same prawa, nie podlegają [wprost] sądowi starosty, lecz podporządkowani są swym prawom i dysponują zwolnieniami celnymi na obszarze całego Królestwa¹⁸⁹. Władza starosty również na tym terenie miała charakter dominialny. Z końca XVII w. zachowały się informacje pozwalające zrekonstruować organizację wsi w dominium lubowelskim, tworzących osobny okręg (*districtus/kreis/kres*). Istniał sąd

¹⁸² Cyt. wyżej prace J. Radziszewskiej i H. Rucińskiego oraz: A. Körmendy, *A soltész*, s. 305-348; Š. Mertanová, *Ius Tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest (15.-17. stor.)*, Bratislava 1985. W literaturze jedynie M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja...*, s. 73, błędnie twierdzi, iż dominium lubowelskie tworzyło wydzielone starostwo grodowe.

¹⁸³ Przykłady por. J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 121-150 oraz *MarcLub.*, *passim*.

¹⁸⁴ *SuchMonJag.*, s. 211; *MarcLub.*, *passim*; zob. niżej zestawienie starostów.

¹⁸⁵ Zob. spis starostów poniżej.

¹⁸⁶ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, rozdz. IV-V.

¹⁸⁷ S. Sroka, *Szkice bardziowskie*, Kraków 2003, s. 39-41; F. Kiryk, *Sandecjana...*, s. 73.

¹⁸⁸ *AnScepWeb.*, nr 37, 98.

¹⁸⁹ *AnScep.* II, nr 238; *AnScepWeb.*, nr 36.

kreski, dysponujący własnymi księgami sądowymi, obradujący na zamku lubowelskim, na czele z grafem kreskim wybieranym spośród sołtysów wsi dominium (instytucje te nawiązywały do spiskich tradycji, i jednocześnie były odpowiednikiem sołtysiego sądu leńskiego/landwójtowskiego w Koronie, w ramach którego rolę landwójta odgrywał graf kreski), nad którymi zwierzchnictwo w imieniu starosty sprawował na przełomie XVII i XVIII w. gubernator państwa spiskiego (zwany też gubernatorem 13 miast). Od wyroków tego sądu służyło na przełomie XVII i XVIII w. odwołanie do podstarościęgo i dalej do starosty¹⁹⁰.

Starosta obowiązany był również pilnować interesów handlowych i politycznych Korony. W 1472 r. starosta Przeclaw w związku ze skargą Kieżmarku na zajęcie wozu niejakiego Urbana przypominał, iż wszyscy mieszkańcy Węgier udający się do Krakowa lub Sandomierza obowiązani są płacić cło w Lubowli, z wyjątkiem mieszczan z Lendaku, Spiskiej Starej Wsi i Richvaldu, we wrześniu 1471 r., zaś zawiadamiał miasto Kieżmark o koronacji Władysława Jagiellończyka na króla czeskiego i polecał bractwu plebanów spiskich uczcić tę koronację¹⁹¹. Z kolei starosta Piotr Kmita w kwietniu 1477 r. donosił bractwu plebanów 13 miast o wysłaniu do nich specjalnego posła z mandatem króla Kazimierza¹⁹². W 1676 r. starosta Stanisław Herakliusz Lubomirski zamienił miastom Lubowla, Podoliniec i Gniazda obowiązek stawiania na potrzebę wojenną 30 pieszych na opłatę 300 talarów rocznie na rzecz starosty¹⁹³. Regulował też kwestie robocizn – 28 VIII 1671 r. wystawił akt w sprawie zrównania praw miasta Gniazda z prawami Lubowli i Podolinia i zwolnienia mieszczan Gniazd od obowiązku robocizn na rzecz zamku Lubowla¹⁹⁴. Dopiero

w 1764 r. starosta uzyskał od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego prawo prezenty w jego imieniu kapłanów we wszystkich kościołach na Spiszu, a 14 VII 1767 r. prawo nadawania wszelkich stopni oficerskich żołnierzom z miejscowej załogi¹⁹⁵.

Z uwagi na strategiczne położenie, dużą dochodowość, ostentację założeń zamkowych w Lubowli, starostwo spiskie było wyraźnie wyodrębnione pod względem prestiżowym i symbolicznym. W l. 1591-1745 tenutę dzierżyli Lubomirscy, którzy traktowali te dobra jako *sui generis* dziedziczne lenno i jeden z wyznaczników swej potęgi. Przejawiali dążenia do narzucania miastom dodatkowych ciężarów, próbowali przejmować dochody lub nakładać opłaty na karczmy, młyny i targi¹⁹⁶.

Starostowie spiscy z ramienia Polski w XV-XVIII w.

Dotychczasowe spisy starostów spiskich oparte były na dość wąskiej bazie źródłowej. F. Sváby i M. Dzieduszycki nie wyszli w zasadzie poza ustalenia K. Wagnera z 1778 r. J. Radziszewska wykorzystwała zbiory archiwum państwowego w Levočy, nieznacznie tylko poszerzając dotychczasowe ustalenia. K. Fedorowicz oparł się na księgach ziemskich i grodzkich województwa krakowskiego. Jego spis jest z pewnością najbardziej precyzyjny¹⁹⁷. Konieczne stało się więc wykorzystanie polskiej Metryki Koronnej (za pośrednictwem summariusza zapoczątkowanego przez T. Wierzbowskiego¹⁹⁸), suplementów do opracowania K. Wagnera¹⁹⁹, zespołu dokumentów w archiwum w Bardowie²⁰⁰, wyników kwerend Ekspedycji Węgierskiej PAU²⁰¹ i in.

¹⁹⁰ T. E. Modelski, *Pravo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim...*, s. 149-164 i nadbitka, s. 1-16. Gubernator 13 miast to *provisor oppidorum tredecim* z XVI w.

¹⁹¹ *AnScep.* III, s. 257-259; *DokWęgSroka* II, nr 241-242, 247.

¹⁹² *DokWęgSroka* II, nr 277.

¹⁹³ *AnScepWeb.* nr 85.

¹⁹⁴ *AnScepWeb.* nr 91 (potwierdzenie króla Jana III z 1681 r.).

¹⁹⁵ SG 11 s. 138. Por. np. list Aleksandra króla polskiego do abpa ostrzyhomskiego i prymasa Węgier z 1505 r., którym władca prezentuje Benedykta *de Gargo* kantora kościoła św. Marcina na Spiszu [i kapituły spiskiej] na proboszcza *in villa Latina alias Olasy* [Włochy] *opido suo*, które to beneficjum jest wolne po rezygnacji Jana doktora dekretów (*MS* III, nr 2317).

¹⁹⁶ *MarcLub.*, *passim*; artykuł M. Marcinowskiej w niniejszym tomie.

¹⁹⁷ Wcześniejsze zestawienia starostów spiskich: *AnScep.*, III, s. 257-262; M. Dzieduszycki, *Spiz...*, s. 704-709, 838-843; F. Sváby, *A lengyelországban elzalogosított XIII szepesi város története*, „*A szepesmegyei történelmi társulat*” millenniumi kiadványai, Lőcse 1895, II kötet, s. 335 i n.; J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 126-150 (pobieżnie). Zob. też *Spíšské mesta v stredoveku...* (zarys rządów polskich daje M. Suchý, *Spíšské mesta v poľskom zálohu*, bibliografię – V. Jankovič); K. Fedorowicz, *Dostojnicy i urzędnicy świeccy województwa krakowskiego w l. 1374-1506*, „*Archiwum Komisji Historycznej*”, t. 8, Kraków 1888, s. 1-290 (dalej *Fed.*), s. 213-214, 222-223; J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu...*, s. 199-211.

¹⁹⁸ *MS* I-VI za lata 1447-1574.

¹⁹⁹ *AnScepBárd.*; *AnScepSchm.*; *AnScepWeb.*

²⁰⁰ Za pośrednictwem regestara B. Ivanyiego – *IvBárt*. Nieco dokumentów publikuje E. Janota, *Bardyjów...*, przypisy. Zob. też *DiplomSaros*.

²⁰¹ *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech*, Kraków 1919 (dalej *SprWęg.*).

Ostatnio publikowanym zestawieniem było opracowanie niżej podpisanego, obejmujące starostów spiskich do połowy XVI w. Postęp badań źródłowych (zwłaszcza nowe publikacje źródłowe S. Sroki) sprawił, iż zestawienie to wymaga obecnie kilku korekt, w kilku przypadkach autor obecnie inaczej stawia akcenty w propozycjach hipotetycznych²⁰². Dlatego też zdecydowano się ponownie przedstawić, w wersji rozszerzonej, także dokumentację już prezentowaną, jej uzupełnienie o najnowsze publikacje lub nowe interpretacje pozwoli bowiem czytelnikowi od razu uzyskać wgląd w pełny zakres problemu.

Konstrukcja i zasady niniejszego spisu nawiązują do zestawień publikowanych pod redakcją A. Gąsiorowskiego²⁰³, co zwalnia nas od ich szczegółowego uzasadniania²⁰⁴. Starostowie spiscy występowali zamiennie z tytułem podolinieckich lub lubowelskich. Zastaw dominium i miast spiskich przez króla rzymskiego i węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego królowi polskiemu Władysławowi Jagielle miał miejsce 8 XI 1412 r.

1. Paweł Gładysz [Pełka Gładysz z Łosiów i Szymbarku, bachmistrz bocheński] h. Pobędzie (Gryf odmieniony?)²⁰⁵
N ok. 25 XII 1413 (*DH* 4, s. 151-152 = *DHn* lib. XI, s. 13: realizacja pożyczki i wydanie Polsce zasta-

wu, który zostaje powierzony Gładyszowi jako znającemu język węgierski).

Król polski sprawował prawdopodobnie realne rządu w okręgu podolinieckim już w październiku/listopadzie 1413, choć jeszcze nie było tam polskiego starosty – na podstawie jego polecenia 20 XI 1413 w Krakowie rozsądano spór o granice pomiędzy miastami Gniazda i Lubowla na podstawie zeznań świadków wydarzeń z czasów *regiminis seu gubernationis Myklowszky militis castris Lubowla, qui Miklowszky tunc castellanus* ustnym wyrokiem skrzywdził gnieźnian (*AnScepWeb.*, nr 13). Mikłowski to zapewne ostatni na tym terenie urzędnik węgierski (zob. wyżej). Rola Gładysza najpewniej skończyła się, gdy zastaw nabrał cech trwałości i stał się atrakcyjny dla czołowych polityków polskiej sceny. Starosta Gładysz jest raczej identyczny z Pełką Gładyszem bachmistrem bocheńskim (1394-1423 – zob. niżej przypis), a nie z Pawłem Gładyszem bachmistrem 1446-1454 i podżupkiem bocheńskim 1450 (*APKr.*, *Terrestria Czchoviensia* 3, s. 259; *IvBárt.*, nr 750; J. Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich*, „Rocznik Krakowski” 16, 1914, s. 19). Być może Długosz po prostu pomyłkowo przypisał starości spiskiemu i bachmistrzowi Gładyszowi z 1413 r. imię współczesnego sobie bachmistrza Pawła Gładysza.

²⁰² J. Kurtyka, *Polscy starostowie na Spiszu...*, *passim*; por. S. Sroka, *Addenda k zoznamu poľských starostov na Spiši v 15. storočí*, [w:] *Epizody z dejín Spiša a Šariša v nestorom stredoveku*, Kraków 2001.

²⁰³ Podaję tylko pozycje wykorzystywane w niniejszym spisie: *UrzMp.*; *Uzupełnienia do Spisu urzędników małopolskich XII-XVIII wieku*, opr. W. Bukowski, A. Falniowska-Gradowska, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, F. Sikora, [w:] *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII-XV wieku*. *Spisy*, opr. W. Bukowski, Kórnik 1999, s. 71-110 (dalej *UrzMpSupl.*); *Urzednicy wojewodztwa krakowskiego XVI-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990 (dalej *UrzKrk.*); *Urzednicy wojewodztwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993 (dalej *UrzSand.*); *Urzednicy wojewodztwa lubelskiego XVI-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. W. Kłaczewski, W. Urban, Kórnik 1991 (dalej *UrzLub.*); *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. K. Przyboś, Wrocław 1987 (dalej *UrzRus.*); *Urzednicy wojewodztwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992 (dalej *UrzBelsChelms.*); *Urzednicy podolscy XIV-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka, Kórnik 1998 (dalej *UrzPod.*); *Urzednicy łączyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII-XV wieku*. *Spisy*, opr. J. Bieniak, A. Szymczakowa, Wrocław 1985 (dalej *UrzŁ.-Sier.* I); *Urzednicy wojewodztwa łączyckiego i sieradzkiego XVI-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, Kórnik 1993 (dalej *UrzŁ.-Sier.* II); *Urzednicy kujawscy i dobrzyńscy XVI-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. K. Mikulski, W. Stanek i in., Kórnik 1990 (dalej *UrzKujDob.*); *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku*. *Spisy*, opr. zbiorowe pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1992 (dalej *UrzCentr.*).

²⁰⁴ Wykaz skrótów rzeczowych zamieszczonych w Spisie: † – zmarł, □ – data pogrzebu, miejsce pochówku, h. – herb, p.o. – locum tenens, N – nominacja, NN – nieznanany, R – rezygnacja.

²⁰⁵ Mikołaj Gładysz (brat Pełki) w 1419 r. oświadczył, że jest *de clenodio* [- -] *griffonem nigrum parte exantiori, et caudam piscis jassothr, proclamacione Pobandze* (*Starodawne prawa polskiego pomniki* z [- -] *ksiąg dawnych sądowych ziemskich i grodzkich ziemi krakowskiej*, wyd. A. Z. Helcel, t. 2, Kraków 1870 (dalej *SP* II), nr 1648, 1690, 1700). Ostatnio A. Marzec identyfikuje znanego tylko ze wzmianki u Długosza Pawła Gładysza z występującym w l. 1394-1423 Pełką Gładyszem bachmistrem bocheńskim, o obecności którego w żupie bocheńskiej brak wiadomości w l. 1412-1416; identyfikacja ta (i przypisanie Długoszowi pomyłki w imieniu Paweł zamiast Pełka) wydaje się nader prawdopodobna (osłabia ją jednak incydentalna wzmianka z 1418 r. o dzieciach Pawła Gładysza, mających prawo do dóbr (po matce?) w powiecie lelowskim (*APKr.*, *Terrestria Cracoviensia* (dalej *Terr.Crac.*), t. 312, s. 63; A. Marzec, *Łosie*, [w:] *SHGKr.* III, s. 969 n., 974). Ze starszej literatury zob. biogram w: *PSB*, t. 8, 1959, s. 97; A. Wójcik, *Gładysze pionierzy osadnictwa na Pogórzcu*, Gorlice 1948, s. 29; F. Kiryk, *Szymbark*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, Kraków 1968, s. 142-145; *Bon.* t. 6, s. 91; T. Wojciechowski, *Bachmistrzostwo w Bochni*, *Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce*, 14, 1985, s. 88-89. Rodzina Gładyszów poświadczona jest w służbie władców polskich od początku XIV w. Wywodziła się (zdaniem A. Borsta, *Lebensformen im Mittelalter*, Berlin 1999, s. 167-171) z rodziny ministeriałów naumburskich von Gladitz, której przedstawiciele w XIII w. przywędrowali na Śląsk, a stąd następnie do Małopolski (por. J. Kurtyka, *Odrodzone Królestwo...*, s. 192-193).

2. Zawisza Czarny z Garbowa h. Sulima, starosta kruszwicki 1417-1423²⁰⁶

11 XI 1422 (*DH* 4, s. 308-309)

† koniec V (przed 29 VI) 1428 w bitwie z Turkami pod Gołubcem (Serbia) nad Dunajem (*DH* 4, s. 354-355), □ kościół franciszkanów w Krakowie (*Paprocki*, s. 581; por. *Rozbiór* 1, s. 232; *PolaczKsięgBrac.*, s. 130)

Być może był starostą spiskim już ok. 1420 (*Liber cancellariae Stanislai Ciołek*, hrsg. J. Caro, cz. 2, „Archiv für österreichische Geschichte”, dalej AföG, t. 52, Wien 1874, z. 1, nr 32, s. 80: bez określenia terytorialnego). Występuje jako starosta spiski (*Fed.*, s. 222) lub lubowelski (*SP* II, nr 2010; *Fed.*, s. 213); 17 IV 1423 jako *capitaneus Cruswicensis et Lubowliensis* (*ZDM* VII, nr 1933); 31 V 1426 otrzymał papieskie zezwolenie na fundację klasztoru karmelitów *in silva dicta Crumpach prope fluvium Poprad* (*BullPol.* IV, nr 1735); już dokument lokacyjny Lubowli z 1342 r. wymienia w tej okolicy erem i położoną nieopodal karcznię (*AnScepWeb.*, nr 6), wokół której później powstała osada Krępak/Krumpach/Kremná na północ od Lubowli przy drodze do Piwnicznej). Słynny rycerz i dyplomata, przyjaciel Zygmunta Luksemburskiego.

3. Jan Farurej z Garbowa h. Sulima (brat poprzedniego), stolnik krakowski 1434-1453, † 1453 (po 23 I)²⁰⁷

2 XI 1429 (Štátný okresný archív, Nowa Wieś Spiska [Igló], perg. 92 = S. A. Sroka, *Addenda do spisu polskich starostów na Spiszu w XV wieku*, „Prace Pienińskie”, 12, 2002, s. 100-103; por. tegoż, *Szkice bardowskie*, Kraków 2003, s. 38-41)

25/29 VIII 1430 (APKr., AD 514 [Księga miejska Czchowa], k. 15: na drogę do Nowego Sącza udostępniono w Bochni 3 konie Janowi pisarzowi *Johannis Farurej capitanei Lubowliensis*)

Przywiesił swą pieczęć z h. Sulima do aktu wystawionego w Jedlni 4 III 1430, zawierającego zobowiązanie panów polskich do wyboru na tron jednego z synów Władysława Jagiełły; wśród wystawców samego aktu nie został jednak wymieniony, w legendzie otokowej na pieczęci zaś wzmiankowany bez urzędu (*CEp.* II, nr 178, s. 237). Słynny rycerz, wraz z bratem pozostawał w różnych okresach w służbie Zygmunta Luk-

semburskiego, prawdopodobnie został starostą wkrótce po śmierci Zawiszy Czarnego.

4. [?] Piotr Szafranec z Pieskowej Skały h. Starykoń, podkomorzy krakowski 1406-1430, wojewoda sandomierski 1430/1431-1433, starosta sie-radzki 1418-1436, starosta krakowski 1431-1432, wojewoda krakowski 1433-1437, † 22 II 1437²⁰⁸

ok. 28 X 1430 (*DiplomSaros.*, s. 105 = *IvBárt.*, nr 220 = *JanBard.*, s. 166 = *KutrzAktaHandl.*, nr 13: *Petrus Saffranecz*, dowódca oddziałów blokujących przejścia graniczne od strony Węgier – por. wyżej w tekście oraz uwaga poniżej)

Wcześniejsze datowanie na l. 1428-1438 rządów starościńskich na Spiszu Piotra Szafranca (*SG* 11 s. 135), jako nie poparte krytyką przekazów źródłowych, jest nie do utrzymania. Znaczenie posiadania zamków spiskich i jednocześnie odnotowany w liście króla rzymskiego i węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego z 28 X 1430 udział na pograniczu węgierskim Piotra Szafranca w politycznie ważnej rozgrywce o zablokowanie orszaku wiozącego koronę dla Witolda (Luksemburczyk był organizatorem tego transportu; o rozgrywce tej zob. uwagi powyżej w tekście oraz *DHn*, lib. XI s. 285-289) – są to przesłanki, które mogłyby sugerować dokonanie przy tej okazji zmiany na starostwie spiskim (taka hipoteza J. Kurtyki, *Polscy starostowie...*, s. 205, zmieniła się nawet w pewnik pod piórem J. Sperki, *Szafrancowie...*, s. 195, który dodatkowo już w tym czasie przypisuje urząd starosty spiskiego Piotrowi Szafrancowi młodszemu, zob. pozycja następna). Jest to tylko hipoteza, równie możliwa była bowiem sytuacja operowania na obszarze północnego Spiszu oddziału królewskiego bez zmiany na starostwie spiskim. Ostrożność nakazują względy chronologiczne. Oddziałem małopolskiego pospolitego ruszenia rycerstwa w tym czasie dowodził zwykle starosta krakowski lub dowódca wyznaczony przez króla (a zatem powierzenie starości spiskiemu blokady przejść od strony Węgier byłoby naturalne, choć nie konieczne). Blokada granicy z Węgrami musiała trwać jakiś czas przed 28 X 1430 r. (pierwotny termin koronacji Witolda wyznaczony był na 8 IX, zasadzka rycerstwa wielkopolskiego pod Turzą Górą poświadczona jest 19 VIII – po

²⁰⁶ *KDKK* II, nr 581; *ZDM* VII, nr 1933; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. Turowski, Kraków 1858, s. 581 (dalej *Paprocki*); H. Polaczkówna, *Księga bracka Św. Krzysztofa na Arlebergu w Tyrolu*, „Miesięcznik Heraldyczny” 10, nr 3-8. 1931 (dalej *PolaczKsięgBrac.*), s. 126-132; *Fed.*, s. 213, 222; B. Możejko, S. Szybkowski, B. Śliwiński, *Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima*, Gdańsk 2003.

²⁰⁷ *Bon.* 5, s. 258-259; E. Maleczyńska, *Farurej Jan*, *PSB* 6, 1948, s. 375-376; *UrzMp.*, s. 331 i nr 426.

²⁰⁸ *UrzMp.*, nr 470 i s. 364-365 (gdzie pozostałe godności); J. Sperka, *Szafrancowie herbu Starykoń. Z dziejów kariery i awansu w późnośredniowiecznej Polsce*, Katowice 2001, s. 195 i wg indeksu.

26 IX 1430; K. Górńska-Gołaska, *Zasadzka...*, s. 53-62), a więc w okresie, gdy na starostwie spiskim do końca sierpnia 1430 r. odnotowywany jest inny znakomity rycerz – Jan Farurej z Garbowa; z kolei pomiędzy 10 VIII 1430 (w Wolborzu) a 4 I 1431 (w Przedborzu; J. Sperka, *op. cit.*, s. 501) Piotr Szafraniec odnotowany został tylko w liście Zygmunta Luksemburskiego z 28 X 1430, w kontekście napięć na pograniczu. Wydaje się, iż można hipotetycznie zakładać zmianę na starostwie spiskim w końcowym okresie blokady granicy lub już po zakończeniu działań na pograniczu. Z uwagi na polityczną wagę sprawy jesienią 1430 r. granicę węgierską blokował raczej Piotr Szafraniec, jeszcze 10 VIII 1430 podkomorzy krakowski, później wojewoda sandomierski (mógł zostać wojewodą już w XII 1430 – w nagrodę za akcję na Spiszu?; zob. *UrzMp.*, nr 275, s. 983-984, 142) – a nie jego syn Piotr (zob. pozycja następna).

5. Piotr Szafraniec z Pieskowej Skały h. Starzykoń, syn poprzedniego, podkomorzy krakowski 1431-1441, starosta sieradzki 1434-1441, † 3/7 IV 1441²⁰⁹

XI 1438 dowódca oddziałów polskich z Podolińca (*AnScep.* I, s. 141; III, s. 257)

W okresie VII 1438 - V 1439 na Spiszu i Słowacji toczyły się lokalne walki polsko-węgierskie, wywołane przez Polaków dla osłony trwającej wyprawy do Czech po koronę dla królewicza Kazimierza. Oddziałami polskimi, których bazą był Podoliniec na Spiszu, dowodził Piotr Szafraniec podkomorzy krakowski. Uznać go więc należy za starostę spiskiego. W XI 1438 żupan bratysławski i hrabia (węgierskiej części) Spiszu Stefan Rozgonyi (de Rozgon) pokonał Polaków pod Koszycami, a następnie usadowił się w Kieżmarku, skąd zwalczał podjazdy załogi podolinieckiej. O walkach z jesieni 1438 wspomina dokument Albrechta II z t.r. (*AnScep.* I, s. 141; *ibidem* III, s. 257; zob. M. Vach, *Jagellovska kandidatura...*, s. 194-200; R. Heck, *Tabor...*, s. 145; M. Dzieduszycki, *Spiz...*, s. 704-705; J. Sperka, *Szafrancowie...*, s. 352). J. Sperka, *op. cit.*, s. 195, bez uzasadnienia przypisuje mu dzierżenie starostwa spiskiego już w 1430 r. (zob. pozycja poprzednia).

6. Dzierśław z Włostowic h. Oksza, dworzannin królewski 1428, starosta sądecki 1430-1432, starosta podolski 1435-1437, † 10 XI 1444 pod Warną (MPH III, s. 275)²¹⁰

4 V 1440 (*DokWęgSroka* I, nr 71: *capitaneus Libloviensis*; w *AnScepWeb.*, nr 16 akt ten wydany z błędną datą 6 V 1444)

5 V 1440 (*DokWęgSroka* I, nr 73: bez imienia)

Po opublikowaniu przez S. Srokę odnotowanego go dokumentu z poprawną datą (4 V 1440, a nie 6 V 1444, zob. wyżej) konieczne wydaje się uznanie go nie za rządcę z ramienia Oleśnickich (tak J. Kurtyka, *Polscy starostowie...*, s. 206), lecz za nominata królewskiego – o czym decydują daty skierowanych do niego mandatów królewskich z 4 i 5 V 1440 i na co zdaje się wskazywać ich forma. Zapewne jego nominacja miała charakter przejściowy, w związku z prawie równoczesnym zastawieniem przez króla starostwa spiskiego Oleśnickim (zob. niżej). W dn. 4 i 5 V 1440 wymienieni ogólnikowo bez imion podporządkowani mu (pod)starostowie i burgrabiowie z Lubowli i Podolińca (*DokWęgSroka* I, nr 71-72; *AnScepSchm.*, nr 153, s. 269: 5 V 1440; *AnScepWeb.*, nr 16: z datą 6 V 1444)

7. Starostwo spiskie w zastawie u braci Zbigniewa i Jana Głowacza z Oleśnicy h. Dębno – a. Zbigniew Oleśnicki h. Dębno, biskup krakowski²¹¹

Ok. 23 IV 1440 [tuż po 5 V 1440?] (*DH* 4, s. 627: zastaw; por. *CEp.* I², nr 31; *SP* II, s. 523; por. *Rozbiór* 1, s. 313)

5 II 1450 (*CEp.* I², nr 96; jego zarządca w Podolińcu; por. *ibidem*, nr 67, 69-70)

† 1 IV 1455, □ 9 IV 1455 w katedrze krakowskiej (*MPHn.* V, s. 160).

– b. Jan Głowacz z Oleśnicy h. Dębno, brat poprzedniego, kasztelan żarnowski 1425-1430, marszałek koronny 1430-1440, kasztelan sandomierski 1440-1442, wojewoda sandomierski 1442-1460, starosta 1439-1440, wielkorządca krakowski 1434²¹²
22 V 1441 (*KDM* IV, nr 1397: król zapisuje mu 3000 fl. na zamku Lubowla i 13 miastach spiskich, z zastrzeżeniem, że nie naruszy to zapisów jego brata Zbigniewa biskupa; *RykInv.*, s. 235: z tejsze daty zapis 1000 fl. na dochodach spiskich)²¹³.

²⁰⁹ *UrzMp.*, nr 276, s. 365 – tu także jego wcześniejsze urzędy; *UrzMpUzup.*, s. 80; J. Sperka, *Szafrancowie...*, wg indeksu.

²¹⁰ *UrzKra.*, s. 371; *UrzPod.*, s. 240; J. Kurtyka, *Topory, Starekomie i Okszyce. W sprawie związków międzyrodowych w XIII i XIV wieku*, KH, 99, 1992, nr 2, s. 29-30, 37.

²¹¹ M. Koczerska, *Oleśnicki Zbigniew*, PSB, t. 23, 1978, s. 780; taż, *Piętnastowieczne biografie Zbigniewa Oleśnickiego*, „*Studia Źródłoznawcze*” 24, 1979, s. 5-82; zachowuje wartość monografia M. Dzieduszyckiego, *Zbigniew Oleśnicki*, 1-2, Kraków 1853-1854. Także: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, *MPHn.*, t. 5, Warszawa 1978, wg indeksu: *CEp.*, t. I², wg indeksu.

²¹² M. Koczerska, *Oleśnicki Jan Głowacz*, PSB 23, 1978, s. 764-768; *UrzMp.*, s. 351.

²¹³ *KDM* IV – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. IV, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1905.

1449/1451 scedował zapisy na rzecz syna Jana (zob. niżej)

Oleśnicy zarządzali tenutą spiską poprzez swoich faktorów nazywanych starostami (*capitanei*):

– Mikołaj Komorowski h. Korczak, 1449 zarządca klucza muszyńskiego w imieniu biskupa krakowskiego (CEp. I², nr 69-70)²¹⁴

1440 (wiosna?) ustanowiony przez biskupa Zbigniewa Oleśnickiego (DH 4, s. 674; AnScep. 3, s. 257; por. SP II, nr 3147)

5 II 1450 (CEp. I², nr 96: rezyduje w Podolińcu; por. *ibidem*, nr 67, 69-70)

Jesienią 1441 i w 1442 r. jako starosta podoliniecki brał udział w walkach z Janem Giskrą z Brandyssu, w czasie których dostał się do niewoli (DH 4, s. 668-669, 674; AnScep. 1, s. 60; *ibidem* 2, s. 105; zob. także wyżej w tekście). Z tymże tytułem 27 XII 1442, jako dzierżyciel Podolińca i Lubowli 5 X 1443 (SP II, nr 3124, 3147). Akt rozejmu z Giskrą z 30 XI 1444 informuje, że Lubowla i Podoliniec znajdują się w rękach Mikołaja, Piotra i Marcina z Komorowa, starosta podoliniecki (Mikołaj) jest zaś urzędnikiem biskupa Zbigniewa Oleśnickiego (B. Dudik, *Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien*, [w:] AföG. 39, Wien 1868, s. 196-200; CEp. I², nr 2)²¹⁵

– Jan i Stanisław Masłomiąccy (h. Topór) z Czarnego Potoku (zapewne w pow. sądeckim – por. SHGKr. I-3, s. 444-445)

15 VIII 1447 (SP 2, nr 3322: Zbigniew Oleśnicki biskup krakowski z polecenia króla pozywa ich o gwałtowny zabór i bezprawne dzierżenie zamku Lubowla, Podolińca i 13 miast spiskich, zastawionych mu przez zmarłego króla Władysława) Jan Masłomiącki odnotowywany jest też w l. 1451-1463 (Terr.Crac. 147, s. 271, 297; *ibidem* 15, s. 320; Castr.Crac. 14, s. 244, 252; SHGKr., jw.).

– Jan z Masłowa.

9 IX 1449 (*IvBárt.*, nr 542: starosta lubowelski)

8. Jan z Oleśnicy h. Dębno (syn Jana wojewody sandomierskiego), 1453 starosta muszyński z ramienia stryja Zbigniewa Oleśnickiego biskupa krakowskiego

21 XII 1451 (CEp. I², nr 118: *capitaneus de Lubowla*)

2 IV 1454 (SP II, nr 3553: realnie dzierży zamek Lubowla)

Ponadto odnotowywany w 1453 r.: 6 II (*IvBárt.*, nr 683; *DokWęgSroka* II, nr 113: *capitaneus Lubowliensis et XIII civitatum terre Scepus*), 9 II (J. Radziszew-

ska, *Studia*, s. 143-144; *IvBárt.*, nr 685; *Středověké české listiny*, red. Š. Kniezsa, Budapest 1952, nr 3; *ChalStředListy*, nr 65: pan podoliniecki, lubowelski i muszyński), 13 II (*IvBárt.*, nr 687: starosta podoliniecki, lubowelski i 13 miast spiskich). Znany jest jego burgrabia lubowelski 17 XI 1452 Jan Socha (*IvBárt.*, nr 676) oraz jego podstarości muszyński 6-9 II 1453 Fryderyk Karniowski (*IvBárt.*, nr 685-686; *DokWęgSroka* II, nr 113-114: *commendator, capitaneus castris Mussina*).

9. Mikołaj Pieniążek z Witowic h. Jelita, wielkorządca krakowski 1448-1458, podkomorzy krakowski 1458-1474, starosta biecki 1443-1461, sądecki 1452-1460, sanocki 1450-1474, krakowski 1457-1463, oświęcimski 1460-1463, bliski współpracownik króla Kazimierza Jagiellończyka²¹⁶ N 25 III 1454 (MS I, nr 211; *Knigi*, nr 225: zamek Lubowla i Spisz na 4 lata w tenutę, poczynając od 31 III; zob. uwaga)

2 IV-11 V 1454 faktyczne przejęcie starostwa (zob. pozycja poprzednia oraz *IvBárt.*, nr 783; *DokWęgSroka* II, nr 121: *capitaneus Podolinensis*)

2 VI 1454 (*DokWęgSroka* II, nr 123: pan zamku Lubowla)

19 V 1455 wspomniany bez imienia (*DokWęgSroka* II, nr 130-131: królewski *capitaneus Lubowliensis, capitaneus Lubowliensis et de Podolino*)

Jako starosta spiski (lubowelski) także 25 V 1454 (AGZ XI, nr 3232). Powierzenie mu starostwa spiskiego było fragmentem walki politycznej króla z biskupem krakowskim Zbigniewem Oleśnickim. Pomimo określenia źródłowego otrzymał starostwo spiskie nie w tenutę (czyli w zastaw, pod zapis określonej sumy na starostwie), lecz w zasadzie *ad fideles manus*, z tym że król zagwarantował mu nieusuwalność przez 4 lata. W tekście aktu nominacyjnego z 25 III 1454 warunki nadania Pieniążkowi starostwa zostały przeciwstawione zasadom, na jakich Spisz dzierżyli Oleśnicy. Warunki te miały być wzorowane na modelu administrowania starostwem sprzed okresu rządów Oleśnickich na Spiszu – Pieniążek otrzymał zamek Lubowlę i ziemię spiską na 4 lata na warunkach *prout alii capitanei et tenutarii ante reuerendum patrem dominum Sbigneum cardinalem et episcopum Cracouiensem prius tenebant*. Dodatkowo *ex prerogativa speciali* król przyznał Pieniążkowi z racji jego zasług i *occasione defensionis et tuicionis terre prefate*, w ramach nadzwyczajnej

²¹⁴ F. Kiryk, *Komorowski Mikołaj*, PSB 13, 1967, s. 424-426 (błędnie jako starosta z nominacji króla); G. Żabiński, *Działalność braci Piotra i Mikołaja Komorowskich na Górnym Węgrzech w l. 1440-1457*, SH 43, 2000, s. 3-24.

²¹⁵ Także: AGZ, IX, nr 47.

²¹⁶ *Fed.*, s. 213, 222; F. Sikora, *Pieniążek Mikołaj*, PSB 26, 1981, s. 102-103; *UrzMp.*, wg indeksu.

pensji, prawo do 800 fl. węg. w pierwszym roku i po 1000 fl. węg. w l.n. z sum, które ze starostwa są odprowadzane do skarbu królewskiego (*Knigi*, nr 225, s. 203-204; *MS I*, nr 211). Z 2 VI 1454 znany jest jego burgrabia lubowelski Stanisław Gredownicki (*IvBárt.*, nr 744; *DokWęgSroka II*, nr 123).

10. Przeclaw z Dmosic h. Ostoja, tenutariusz ogrodzieniecki 1457-1466, barwałdzki (krótko przed i do 1474)²¹⁷

11 I 1456 (*MS I*, nr 246; BCzart., Teki Naruszewicza 18, s. 69 i n., nr 15: zapis na zamkach Lubowla i Podoliniec sumy 6500 fl. pożyczki na wojnę pruską), następne wzmianki: 21 IV, 24 XI 1457 (*SprWęg.*, nr 110, s. 50; *Fed.*, s. 222)

28 VII 1474 (*MS I*, nr 1208: starosta lubowelski i podoliniecki), także 1474 (akt bez daty dziennej; *MS I*, nr 1257: spiski)

† 1474, po 19 VIII, □ w kościele św. Katarzyny w Kazimierzu pod Krakowem (*MS II*, nr 320; *Paprocki*, s. 371; *PSB* 28, s. 679)²¹⁸

Dodatkowe zapisy królewskie dla Przeclawa: 1462 – 300 fl. węg. na dochodach ze starostwa spiskiego (*MS I*, nr 617); 18 VIII 1472 – 400 fl. węg. na zamkach i 13 miastach spiskich tytułem zasług *pro servitiis in Hungaria* (w czasie nieudanej batalii królewicza Kazimierza o tron węgierski w 1471 r.), w tym 140 fl. przeznaczonych na konie, 17 fl. bezpośrednio pożyczonych i 243 fl. wypłacone zaciężnym (*MS I*, nr 855); 8 XI 1473 – 100 fl. zabezpieczonych na mieście i zamku Lubowli (*MS I*, nr 1081); 1474 – 2000 fl. na dobrach spiskich (*MS I*, nr 1257, sumę tę Przeclaw wyłożył *pro castrorum provisione*; zapewne chodzi tu nie tylko lub nie tyle o Podoliniec i Lubowlę, ile o Barwałd – por. *ibidem*, nr 1172, 1258). Zięć Jana Tarnowskiego wojewody krakowskiego (*MS I*, nr 1208; *SP II*, nr 3842-3845). Rezydował na Spiszu (swoje dokumenty wystawiał na przemian w Lubowli i Podolińcu; zamek podoliniecki jako rezydencja starosty 1469: *CEp. I/2*, nr 215), tytułował się starostą podolinieckim lub lubowelskim albo też używał obu tych członów (np. *DokWęgSroka II*, nr 200, 203, 218, 222, 229, 239-242, 244, 247, 264-266; *MS I*, nr 855, 1081, 1172, 1208, 1210; *Ep.Crac.* 3, k. 49v: *capitaneus Lubowliensis et Podoliensis*, w l. 1464-1474; zob. też wyżej pod 1474 r.), bądź starostą, tenutariuszem

spiskim (*MS I*, nr 617: *capitaneus terze Scepusiensis* 1462; *SP II*, nr 3842-3843: *tenutarius terze Szepuzyensis* 1466), a w jednym z pozbawionych daty rocznej listów określił się jako *tenutarius tredecim civitatum Scepusiensium* (*DokWęgSroka II*, nr 263; zob. też *Fed.*, s. 214, 217, 222). Król 1 VI 1459 zakazywał Przeclawowi z Dmosic staroście lubowelskiemu i jego zaciężnym gnębić mieszkańców 13 miast spiskich, 2 II 1460 zaś zabraniał naruszania terminów poboru czynszów i danin od mieszkańców tychże miast (na św. Jana Chrzyciela 24 VI i św. Marcina 11 XI) płatnych do zamku Lubowli, nakładania nadzwyczajnych podatków i nakazywał przestrzeganie dawnych zwyczajów w tym zakresie (J. Radziszewska, *Studia do dziejów ustroju Spisza*, s. 171, aneks II = *DokWęgSroka II*, nr 150, 155). Po 1 IX 1471 zawiadamiał miasto Kieżmark o koronacji Władysława Jagiellończyka na króla czeskiego, a 3 IX 1471 polecił bractwu plebanów spiskich uczcić tę koronację (*AnScep.* III, s. 257-259; *DokWęgSroka II*, nr 241-242). Jako jego podstaroście podoliniecki poświędzony został 12 IV 1455-10 XI 1456 Jakub Tela, Cielę z Paniewa h. Godziemba, który ok. 1475 ożenił się z wdową po nim, Katarzyną z Tarnowa (*ChalStředListy*, nr 78 i s. 63; *IvBárt.*, nr 915; *DokWęgSroka II*, nr 143)²¹⁹. Jako podstarostwie lubowelscy znani są 21 IV 1457 Klemens Wojcieski (*SprWęg.*, nr 110) i Andrzej Mokrski 2 II 1460 (*DokWęgSroka II*, nr 155: *vicesgerens in Lubowla*). W l. 1464-1468 występuje w Podolińcu *iudex capitanei*, który rozpatrywał głównie zatargi z celnikiem podolinieckim Nikielem (występującym w l. 1465-1468; *Terr.Crac.* 16, s. 208, 261, 311, 456, 470).

11. Piotr Kmita z Wiśnicz i Sobnia h. Szreniawa, marszałek koronny 1494-1505, starosta sądecki 1487-1498, 1501-1504, kasztelan sandomierski 1499-1501, wojewoda krakowski 1501-1505, zięć poprzedniego starosty Przeclawa z Dmosic (*MS II*, nr 320; *ibidem* III, nr 1774-1776)²²⁰

4 VII 1476 (*SprWęg.*, nr 135 = *DokWęgSroka II*, nr 273: starosta lubowelski i podoliniecki)

23 XII 1504 (*MS III*, nr 1936)

4 IV 1505 testament, † 16 IV 1505, □ w katedrze krakowskiej (*AS II*, nr 236; *PSB* 13, s. 90; M. i s. Cerchowie, *Pomniki Krakowa*, opr. F. Kope-ra, t. 1, Kraków 1904, s. 125)

²¹⁷ *Fed.*, s. 214, 217, 222; K. Baczkowski, *Przeclaw z Dmosic*, *PSB* 28, 1985, s. 678-680; F. Kiryk, *Jakub z Dębna na tle wewnętrznej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka*, Wrocław 1967, s. 17, 20, 66-69, 72; *SHGKr.* I-1, s. 24.

²¹⁸ Jako zmarły wspomniany 16 VIII 1478 i 9 V 1480 (*Rachunki królewskie z l. 1471-1472 i 1476-1478*, wyd. S. Gawęda, Z. Perzanowski, A. Strzelecka, Wrocław 1960, s. 254; *Terr.Crac.* 146, s. 734; *MS* 2, nr 320).

²¹⁹ Jakub Cielę z Paniewa h. Godziemba, starosta Plavča z ramienia Piotra Komorowskiego 1453, podstaroście podoliniecki 1456, tenutariusz barwałdzki 1464, starosta kieżmarski 1468, nowokorczyński 1477, czorsztyński 1477-1481 (*SHGKr.* I, s. 24, 474; *Engel*, I, s. 388; *DokWęgSroka II*, s. 44)

²²⁰ *Fed.*, s. 214, 217, 222; A. Kamiński, *Kmita Piotr*, *PSB* 13, 1967, s. 95-97; *Bon.* 10, s. 195; *Urz.Mp.*; *Urz.Krak.*; *Urz.Centr.*, wg indeksów.

Poprzez żonę z pewnością przejął posiadane przez Przeclawę z Dmosic zapisy na starostwie spiskim. Dodatkowo uzyskał 5 VI 1489 na dochodach spiskich zapis 117½ fl (MS I, nr 2008), 21 IV 1502 na czynszach z 13 miast spiskich zapis sumy 283 fl., wyłożonej przezeń na remont zamku i odnowienie zrujnowanej baszty zamkowej w Lubowli (MS III, nr 419), natomiast 8 III 1504 król zagwarantował mu zapisanie 300 fl. na czynszach z 13 miast spiskich lub na zamkach Lubowla i Podoliniec (MS III, nr 1382). Występował z tytułem starosty spiskiego lub lubowelskiego i podolinieckiego. Ekskomunikowany 23 V 1478 przez kardynała Gabriela, biskupa Eger i legata na Czechy i Węgry, za uciskanie podatkami plebanów na Spiszu oraz zabór dziesięcin (*AnScep*. II, s. 284; *AnScepSchm.*, nr 171). Król 31 X 1492 zabronił mu naruszać przywileje mieszkańców z Gniazd (*AnScepWeb.*, nr 21). Odnowił i uposażył przed 17 IV 1479 kościół parafialny w Podoliniecu (*AnScep*. III, s. 259-260; *AnScepSchm.*, nr 172). Jego podstarościm podolinieckim był 11 VI 1491 Marcin Nawojowski (*IvBárt.*, nr 2922), a burgrabią (podstarościm) lubowelskim 23 VI 1491-1500 Benedykt z Koszyc (*IvBárt.*, nr 2923, 2989, 2996; *AnScep*. III, s. 260-261: z Koźmina), najpewniej do r. 1505; zmarł przed 27 III 1507. Tenże Benedykt, wierzyciel starosty Piotra, nazywając się byłym starostą lubowelskim, 12 VI 1506 dziękował swej córce mieszcze Katarzynie i jej mężowi Piotrowi Topperczerowi mieszczaninowi z Kieżmarku za pomoc w uwolnieniu go z więzienia, gdzie był wtrącony niesprawiedliwie przez Stanisława Kmitę. Z kolei Piotr Topperczer jeszcze po śmierci Benedykta procesował się 27 III 1507 ze Stanisławem Kmitą o sumy należne od Piotra Kmity jego żonie, jako spadkobierczyni Benedykta (*AnScep*. III, s. 261; MS IV, nr 147; por. pozycja następna). Jako tenutariusz lubowelski 8 V 1478 wystąpił Stanisław Ligeza z Bobrku (*Castr.Crac.* 20, s. 729); tegoż 8 V z tytułem wymieniony także Kmita (*Fed.*, s. 214). Krótkotrwałe uprawnień Ligezy do tenuty można chyba wiązać z niespłaconym posagiem Zofii z Dmosic (córki Przeclawę, poprzedniego starosty), żony Mikołaja Ligezy (syna Stanisława; PSB 28, s. 679; APKr., *Terrestria Pilsnensia* 24, s. 477-478; *SHGKr.* I-1, s. 147-148).

12. Stanisław Kmita w Wiśnicza h. Szreniawa (brat poprzedniego), wojewoda bełski 1501-1506, ruski 1507-1511, starosta przemyski 1502-1511, † 1511²²¹.

1 IX 1505 (MS III, nr 2389).

R 4 III 1506 na rzecz Jana Jordana (MS III, nr 2733: obiecuje ustąpić ze starostwa spiskiego do 19 IV t.r.)

10 III 1506 skwitowany (MS III, nr 2783; APKr., Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, perg. 30)

Z tytułem starosty spiskiego wystąpił jeszcze 6 IV 1506 i 27 III 1507 (*Terr.Crac.* 416a, s. 144; MS IV, nr 147 – tu w regeście błędnie jako syn poprzednika).

13. Jan Jordan z Zakliczyna h. Trąby, wielkorządca krakowski 1502, kasztelan biecki 1503-1507, żupnik krakowski 1504-1507²²².

19 II 1506 (MS III, nr 2634: król zastawia mu starostwo spiskie z zamkami Lubowla i Podoliniec za 12 000 fl.)

4 III 1506 R poprzednika, nowy zapis 3760 fl. (MS III, nr 2733, 2734 = *RykInv.*, s. 236)

N 11 III 1506 (MS III, nr 2788), 15 III 1507 (MS IV, nr 99)

† 19 V 1507, □ w kościele św. Katarzyny w Kazimierzu pod Krakowem (*Paprocki*, s. 607, 953; *Pomniki Krakowa* 2, s. 177).

14. Andrzej Kościelecki h. Ogończyk, starosta bydgoski 1475/93[1487?]-1515, marszałek nadworny 1501, żupnik i wielkorządca krakowski 1508-1515, kasztelan biecki 1508, wiślicki 1508-1510, wojnicki 1513-1515, podskarbi koronny 1509-1515, starosta oświęcimski 1509-1515, inowrocławski 1510-1515, sądecki 1512-1515²²³

20 IX 1507 (MS IV, nr 202)

14 V 1515 (MS IV, nr 2485). † 6 IX 1515 (*Paprocki*, s. 519)

Skarb koronny wykupił w r. 1508 starostwo od Jordanów, a Kościelecki otrzymał starostwo *ad fideles manus* (MK 22, k. 219 n.; *ibidem* 24, k. 13)²²⁴.

15. Mikołaj Jordan h. Trąby, celnik krakowski 1502, współadministrator żup krakowskich 1507-1510, kasztelan biecki 1509-1511, wiślicki 1511-1515, wojnicki 1515-1521, wielkorządca krakowski 1515-1521, starosta bolesławsko-brzeziński 1509-1511, oświęcimski i zatorski 1515-1521²²⁵

3 XI 1515 (MS IV, nr 2583)

²²¹ *Bon.* X, s. 193-196; A. Kamiński, *Kmita Stanisław*, PSB 13, 1967, s. 101-102; *UrzRus.*, wg indeksu (tu zestawiono wcześniejsze urzędy).

²²² *Fed.*, s. 223; Z. Spieralski, *Jordan Jan*, PSB 11, 1964, s. 276-278; *UrzKrak.*, wg indeksu.

²²³ *SuchMonJag.*, s. 285 i indeks; A. Świeżawski, *Kościelecki Andrzej*, PSB 14, 1968, s. 398-400; *UrzKrak.*; *UrzSand.*; *UrzKuj-Dob.*; *UrzCentr.*, wg indeksów.

²²⁴ AGAD, MK, 22, k. 219-220; *SuchMonJag.*, s. 211.

²²⁵ A. Kamiński, *Jordan Mikołaj*, PSB 11, 1964, s. 280-281; *UrzKrak.*; *UrzSand.*, wg indeksów.

26 X 1521 (MS IV, nr 3928, 13010). † przed 31 XII 1521, □ w kościele św. Katarzyny w Kazimierzu pod Krakowem (Paprocki, s. 607, 958; MS IV 23210)

Po śmierci brata Jana Jordana (zob. wyżej) używał tytułu starosty spiskiego (np. 4 X 1507 – Terr.Crac. 23, s. 402-403).

16. Piotr Kmita Sobieński z Wiśnicza h. Szreniawa (syn Stanisława), starosta przemyski 1511-1553, marszałek nadworny 1518-1529, koronny 1529-1553, kasztelan wojnicki 1527-1532, sandomierski 1532-1535, starosta kolski 1520-1553, krakowski 1533-1553, czorsztyński 1536-1553, wojewoda sandomierski 1535-1536, wojewoda krakowski 1536-1553²²⁶

23 III 1522 (MS IV, nr 14315 i uwaga poniżej), też 12 VI 1523 (*ibidem*, nr 4261)

† 31 X 1553, □ 30 XI 1553, w katedrze na Wawelu (Paprocki, s. 200; PSB 13, s. 100)

Kwitowany przez skarb królewski z dochodów ze starostwa spiskiego (łącznie z tenutą ryterską w ziemi sądeckiej) 14 IX 1525 (za okres 23 III 1522-27 II 1524), 2 IV 1527 (za okres 1525-1527), 10 IV 1540 (za r. 1539) (NiewBitburg, dok. perg. A 157, 159, 254; rejestry: AS V, nr 136; MS IV, nr 14315, 15146, 20276; *Imago Poloniae*, I, s. 312 nr P22 [= perg. A 159], s. 315 nr P29 [= perg. A 254]; por. *SuchMonJag.*, s. 211-212: MK 35, s. 677). Jego podstarościami byli: w Lubowli Piotr z Jeżowa 1526 (SG 5 s. 452) i Stefan Bylina 1542/3 – † 1553 w wielkim pożarze zamku lubowelskiego (*AnScep*. II, s. 57; *AnScepSchm.*, nr 224; *AnScepWeb.*, nr 35, s. 74; J. Radziszewska, *Komisje...*, s. 385; SG 5, s. 451; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 174), a w Podolińcu Maciej Granowski 1523 (*Decreta in iudicis regalibus tempore Sigismundi I*, ed. M. Bobrzyński, SP VI, Kraków 1881, nr 242) i Jakub Łomnicki 1544 (*AnScepWeb.*, nr 35, s. 74). W dokumencie podskarbiego koronnego Hieronima Bużeńkiego z 1572 r. w sprawie czynszu z 13 miast spiskich, przytaczającym wyciąg z rejestru lustracji z 1569 r., wzmiankowane zostały bez datacji trzy kwity, jakie wystawili dla 13 miast *urzędnicy zamku lubowelskiego Stefan Bilina i Jakub Lommijczki za pana Kmitę będący* (J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, s. 169-170; por. F. Kiryk, *Sandecjana...*, s. 83); w tej

nieprecyzyjnej wzmiance chodzi jednak zapewne o funkcje podstarościch w Lubowli i Podolińcu (starościńscy *officiales in arce Lubloviensi et Podoliensi* – tak razem wzmiankowani w 1544 r.: *AnScepWeb.*, nr 35). Z Jakubem Łomnickim tożsamy był zapewne szlachcic Łomnicki *fidelis servitor in arce Lubowliensi*, któremu 21 VI 1556 król zapisał roczną pensję 20 grzywien na dochodach ze starostwa spiskiego (MS V, nr 7477). Pisarz lubowelski odnotowany został w 1542 r. (J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska...*, s. 174).

17. Jan Boner z Balic h. Bonarowa, starosta rabsztyński od 1550, kasztelan chełmski 1552-1554, kasztelan biecki 1555-1562, wielkorządca krakowski 1552-1562²²⁷

1553 *ad fideles manus* (*SuchMonJag.*, s. 211: MK 84 k. 345 n.)

1 I 1554 (J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 116: od tej daty prowadzona księga rachunkowa z czasu jego urzędowania)

25 IV 1554 dożywocie (MS V, nr 6657)

† 15 IX 1562 (PSB 2, 1936, s. 299)

Wedle SG 11 s. 136, za zgodą króla wykupił tenutę z rąk poprzednika w 1554 r. Odbudował zamek w Lubowli w l. 1554-1557, co upamiętniła tablica inskrypcyjna z datą 1555. Duże wydatki na prace budowlane dokumentuje zachowana z okresu jego urzędowania księga rachunków starostwa za l. 1554-1557 (prace w 1554 r. rozpoczęto od wymierzenia przez Stanisława Gładysza miejsc na kanały, czyli rury, zapewne ściekowe, prowadzące do zamku). W l. 1554-1557 roczne dochody starostwa wahały się pomiędzy 3616 a 5606 fl., a wydatki na odnowę zamku w Lubowli – pomiędzy 3088 a 3384 fl. rocznie (J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 115, 117, 121-122; por. też SG, 5 s. 450-451; *ibidem* 11 s. 136; M. Števík, *Lubovňanský Hrad*, s. 26). Król 8 XII 1555 zakazywał mu obciążać nienależnymi podatkami mieszczan z 13 miast spiskich (J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spiszu*, s. 174-175, Aneks V). W X 1562, po jego śmierci, Stanisław Czarnotulski komornik królewski spisał sumariusz intraty z 13 miast spiskich, w 1564 r. przepisany do lustracji (*Lustr-Krak.1564*, I, s. 193-196). Wedle *UrzKrak.*, s. 241, w l. 1549-1563 starostą spiskim był Stanisław Maciejowski h. Ciołek (syn Bernarda sędziego

²²⁶ H. Kowalska, *Kmita Piotr*, PSB 13, 1967, s. 97-100; *UrzRus.*, *UrzKrak.*, *UrzSand.*, *UrzCentr.*, wg indeksów. Tenutę czorsztyńską dzierżył do śmierci – 22 VII 1554 r. Walenty Dembieński kasztelan biecki i burgrabia krakowski otrzymał bowiem zapis 20 grzywien i 25 cetnarów soli z żupy bocheńskiej rocznie na utrzymanie załogi zamku Czorsztyń (*pro sustentatione familiae castris Czorsztyń in confinibus regni Ungarie siti*, na takich samych warunkach, jakie dożywno miał zmarły Piotr Kmita (MS V, nr 6748).

²²⁷ K. Pieradzka, *Boner Jan*, PSB 2, 1936, s. 299-300; *UrzKrak.*, *UrzBelsChełms.*, wg indeksów.

ziemskiego sandomierskiego i kasztelana lubelskiego), starosta zawichojski 1543-1563, kasztelan lubelski 1545, wojnicki 1550-1553, sandomierski 1553-1563, ochmistrz królowej Barbary 1548, marszałek nadworny koronny 1553-1563, 1541 poseł do cesarza Karola V (*Bon.* 16, s. 220), † 16 I/14 IV 1563 (*UrzCentr.*, s. 87); jest to błąd, w 1549 r. bowiem został on starostą lubomelskim (Luboml na Wołyniu, a nie Lubowla na Spiszu; H. Kowalska, *Maciejowski Stanisław h. Ciołek*, PSB 19, s. 69-71; MS V, nr 9045).

18. Stanisław Bieliński (Biliński; h. Junosza?), podstarości lubowelski, administrator z ramienia skarbu koronnego (nie miał statusu starosty/tenutariusza)

24 XII 1562 (*AnScepWeb.*, nr 46: król zakazuje swoim urzędnikom naruszania przywilejów miasta Gniazd)

1 I-31 XII 1563 (zob. uwaga)

SuchMonJag., s. 211 przyjmuje błędnie, iż administracja starostwa była sprawowana przez Bielińskiego (1562-1563) wspólnie z Szymonem Gładyszem z Szymbarku, który był jedynie prowizorem 13 miast i pisarzem zamkowym lubowelskim (zwanym też grodzkim spiskim) 1561-1564²²⁸. Hierarchię spiską w tym czasie ukazuje registr rachunków starostwa spiskiego za okres 1 I-31 XII 1563, prowadzony *post mortem olim magnifici domini Ioannis Boner de Balicze castellani Bieensis, tempore administracionis Stanislai Bielinsky*; Stanisław Bieliński występuje w tym źródle jako *officialis castri Luboulia*, czyli podstarości lubowelski i administrator starostwa (J. Radziszewska, *Regestrum starostwa spiskiego z 1563 roku*, s. 179-202, zwł. s. 185, 189, 192). Tamże wspomniany Balcer Szczepanowski jako burgrabia lubowelski (s. 189, 192), Maciej Gruszczyński jako podstarości podoliniecki (s. 192-193, 197), Stanisław Grodkowski jako burgrabia podoliniecki (*ibidem*, s. 189: 18 XI 1563 r., s. 193, 197), Mikołaj Bogucki jako pisarz zamkowy podoliniecki (s. 198), wreszcie Szymon Gładysz jako prowizor 13 miast (s. 189, 192) i jednocześnie z tego tytułu

pisarz zamkowy lubowelski (por. *LustrKraK.1564* I, s. 187). Rachunki z 1563 r. dokumentują prowadzenie pewnych prac remontowych na zamku w Lubowli (nowy ganek straży na bramie niższej, zamurowanie części strzelnic, nowe gonty, przewiercenie kilku otworów na rury kanalizacyjne; J. Radziszewska, *Regestrum...*, s. 196 n.).

19. Mikołaj Maciejowski h. Ciołek (syn Kaspra, stolnika sandomierskiego, bratanek ww. Stanisława), dworzanin królewski 1564, wojewoda lubelski 1572-1574²²⁹

N 8 II 1564 (MS V, nr 9348: po śmierci Jana Bone-ra), w zarząd *ad fideles manus* (*SuchMonJag.*, s. 211: w l. 1564-1572; *ChłapStar.*, s. 131: w l. 1564-1574) 6 IV 1573 (*AnScepWeb.*, nr 53)

II 1574 potwierdzenie N (zob. uwaga)

R przed 2 III 1574 na rzecz syna, † 2 /27 III, □ 27 III 1574 (MS VI, nr 33, 162; *Bon.* 16, s. 222; PSB 19, s. 63)

Z czasów jego rządów zachowała się księga rachunkowa starostwa za okres 20 III 1564-20 III 1565. Od 1568 r. kontynuował przebudowę zamku w Lubowli (J. Radziszewska, *Rachunki...*, s. 119 n., 122). Protektor protestantyzmu na Spiszu: 12 XI 1565 przyrzekł w Lubowli pastorom z miast spiskich opiekę pod warunkiem uznawania przez nich konfesji augsburskiej, patronował synodowi ewangelickiemu 26 X 1569 na Spiszu, w październiku i listopadzie 1569 inspirował postanowienia bractw księży o zaniechaniu kultu katolickiego; prześladował jednak anabaptystów spiskich. Próbował wymóc na pastorach przekazywanie sobie jako staroście dużej części dochodów kościelnych (SG 11, s. 136; M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja...*, s. 75 n.; I. Kaniewska, w: PSB 19, s. 63). Wedle I. Kaniewskiej w II 1574 na sejmie koronacyjnym uzyskał potwierdzenie N od Henryka Walezego (PSB 19, s. 63). Na pewno jednak równolegle uzyskał też zgodę na przekazanie starostwa synowi: 2 III 1574 król Henryk Walezy potwierdził za wstawiennictwem Mikołaja Maciejowskiego wojewody lubelskiego i Jana Maciejowskiego podkomorzego sandomierskiego i starosty spi-

²²⁸ Szymon Gładysz z Szymbarku, Polnej i Szymanowa h. Gryf (Pobędze), pisarz grodzki spiski (= zamkowy lubowelski) 1561-1564, odnotowywany w l. 1561-1581 (*Bon.* VI, s. 91; A. Wójcik, *Gładysze...*, s. 59-60; *LustrKraK.1564*, I, s. 187). Termin pisarz grodzki spiski (w rzeczywistości pisarz zamkowy lubowelski) określał w tym przypadku funkcję urzędnika przy staroście do spraw 13 miast, inaczej określanego jako *provisor* 13 miast (tak w l. 1563-1564; J. Radziszewska, *Regestrum...*, s. 189, 192; *LustrKraK.1564*, I, s. 187). Sąd starościński na Spiszu miał charakter dominialny (nie był typowym koronnym sądem grodzkim dla szlachty, lecz instancją odwoławczą dla sądów miejskich i sołeckich na Spiszu). W czasie lustracji w 1564 r. Szymon Gładysz okazał przywilej królewski z kwietnia 1563 r. dla niego i jego spółki z prawem wydobywania kruszców i zeznał, iż od 3 lat funkcjonuje kopalnia na gruntach Popradu (*LustrKraK.1564*, I, s. 195-196).

²²⁹ I. Kaniewska, *Maciejowski Mikołaj h. Ciołek*, PSB 19, 1974, s. 63-64; K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce 1565-1668*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. IV, pod red. A. Izydorczyka, A. Wyczańskiego, Warszawa 1986 (dalej *ChłapStar.*), s. 131; *UrzLub.*, wg indeksu.

skiego, na ręce Stefana z Nowej Wsi (*comes de Iglo, proconsul* 13 miast spiskich), wszystkie przywileje, prawa, immunitety i wolności nadane przez królów węgierskich i polskich na rzecz 13 miast spiskich (*MS VI*, nr 33). Wedle *SuchMonJag.*, s. 211 i *ChłapStar.*, s. 131 w l. 1574–1575 starostwo spiskie *ad fideles manus* dzierżył Stanisław Maciejowski (brat stryjeczny Mikołaja, syn Stanisława kasztelana sandomierskiego i starosty lubomelskiego²³⁰); jest to błąd – w obu przypadkach autorzy odwołują się wyłącznie do PSB 19, s. 62-63, gdzie jednak tylko informacje dotyczące Mikołaja i Jana Maciejowskich. Z 1564 r. znany jest podstarość podoliński Waclaw Gnoiński (*LustrKraK.1564 I*, s. 182).

20. Jan Maciejowski z Maciejowic (syn Mikołaja) h. Ciołek, podkomorzy sandomierski 1574-1579, kasztelan czechowski 1579-1581, kasztelan zawichojski 1581-1587, starosta łączycycki 1583-1587, + 7 III/5 V 1587 (*UrzSand.*, nr 1335)²³¹ 2 III, 14 IV 1574 (*MS VI*, nr 33, 163-164; *Bon.* 16, s. 222)

23 X 1580 (*AnScepWeb.*, nr 52, 55-56)

23 III 1581 konsens królewski dla Olbrachta Łaskiego na wykup (nie zrealizowany, zob. pozycja następną)

9/12 V 1583 zamienił z Kasprem Maciejowskim starostwo spiskie na starostwo łączycyckie (*Bon.* 16, s. 222; *UrzŁęczSier.*, s. 92)

Wedle *ChłapStar.*, s. 131 i *SuchMonJag.*, s. 211 (por. też MK 114, k. 399 n.) w l. 1575-1576 dzierżył starostwo *ad fideles manus*, co jednak nie jest pewne, 23 III 1581 Olbracht Łaski uzyskał bowiem konsens na wykup od niego starostwa (*ŻelOlbŁas.*, s. 137). Pomimo zamiany z 1583 r. nadal związany ze starostwem spiskim. Od r. 1585 poddzierżawca starostwa spiskiego z ramienia Kaspra Maciejowskiego (MK 131 k. 352; zob. niżej), 7 III 1587 w akcie konfederacji warszawskiej polecono mu jako dzierżawcy *protunc* spiskiemu uzbrojenie zamku i obsadzanie go załogą, uchwalając jednocześnie na to potrzebne fundusze (*VL II*, s. 232; *Bon.* 16, s. 222; *SG 11*, s. 137).

21. Olbracht Łaski h. Korab (syn Hieronima wojewody sieradzkiego i żupana spiskiego), wojewoda sieradzki 1565-1604, tenentariusz lanckoroński 1574-1576, + 23 XI 1604²³²

23 III 1581 (*ŻelOlbŁas.*, s. 137): królewski konsens na wykup starostwa od Jana Maciejowskiego za sumę 16 000 fl.

1586 cesja z praw do starostwa na rzecz Jana Maciejowskiego (*ŻelOlbŁas.*, s. 176-177; *SG 11*, s. 136 i *PSB 18*, s. 248)

Słynny awanturnik. Na pewno nie pojawił się i nie rezydował na Spiszu. Starostwa najpewniej nie objął. W literaturze nie uzgodniono poglądów na ten temat. Wedle *SG 11*, s. 136-137, otrzymał w 1581 r. za zezwoleniem królewskim starostwo od Jana Maciejowskiego, ale zwrócił mu je w 1586 r. Zdaniem R. Żelewskiego (*PSB 18*, s. 248) uzyskał w III 1581 starostwo spiskie, ale zrzekł się go w 1586 r., bo szlachta domagała się jego rezydencji (tu jednak błędna sugestia, jakoby starostwo spiskie było grodowe). Z kolei wedle *Bon.* 15, s. 190-191 i *ŻelOlbŁas.* uzyskał w r. 1581 konsens na wykup (wyrażany w tej ostatniej pracy pogląd, iż koszty wykupu miał pokryć skarb królewski, a nie osoba uzyskująca konsens jest sprzeczny ze znanymi dobrze mechanizmami zmiany tenentariusza za zgodą króla, interesem skarbu koronnego i informacjami o poszukiwaniach przez Łaskiego środków na wykup tenuty), jednak z powodu trudności finansowych nie zdołał wykupić tenuty od Maciejowskiego, na pewno nie pojawił się na jej terenie, w 1584 r. ostatecznie utracił Kieżmark (w węgierskiej części Spiszu), ponadto w l. 1583-1584 przebywał w Anglii, w końcu zaś zwrócił tenutę spiską (a raczej prawa do niej) Maciejowskiemu w 1586 r. (*ŻelOlbŁas.*, s. 137-138, 143-144, 145 n., 160 n., 176-177). Realnie zatem w l. 1581-1586 tenuta pozostawała w dyspozycji Maciejowskich (zob. pozycje poprzednia i następną).

22. Kasper Maciejowski (syn Stanisława) h. Ciołek, koniuszy nadworny 1576, starosta łączycycki 1580-1583, parczowski 1593-1611, radomski 1594-1608, zawichojski 1595-1611, burgrabia krakowski 1604, kasztelan lubelski 1607-1611, + 1611²³³

9/12 V 1583 w wyniku cesji i zamiany z Janem Maciejowskim, w dożywocie, potwierdzone 27 XII 1589 (MK 135 k. 684v-685; *SuchMonJag.*, s. 212; *Bon.* 16, s. 222)

21 VIII 1591 cesja na rzecz następcy (MK 136, k. 280-281v; *SuchMonJag.*, s. 212; *ChłapStar.*, s. 131) *SuchMonJag.*, s. 212 i *ChłapStar.*, s. 131 (MK 114, k.

²³⁰ H. Kowalska, *Maciejowski Stanisław h. Ciołek*, PSB 19, 1974, s. 62-63 (biogram kasztelana sandomierskiego i starosty lubomelskiego, wzmianka o jego synu Stanisławie).

²³¹ *Bon.* 16, 222; I. Kaniewska, *Maciejowski Mikołaj h. Ciołek*, PSB 19, 1974, s. 63; *UrzSand.*, *UrzŁ.-Sier.*, wg indeksów.

²³² R. Żelewski, *Łaski Olbracht*, PSB 18, 1973, s. 246-250; R. Zieliński, R. Żelewski, *Olbracht Łaski. Od Kieżmarku do Londynu*, Warszawa 1982 (dalej *ŻelOlbŁas.*); *UrzŁ.-Sier.* II, nr 1307 i s. 270.

²³³ J. Michalewicz, *Maciejowski Kasper h. Ciołek*, PSB 19, 1974, s. 59-60; *Urz.KraK.*; *UrzSand.*, wg indeksów.

399 n.) błędnie datują przejście przez niego starostwa spiskiego już na 1576 r. Uzyskał w r. 1585 konsens królewski na poddzierzawę starostwa Janowi Maciejowskiemu (MK 131, k. 352; *SuchMonJag.*, s. 212), który dzierżył je do śmierci 7 III/5 V 1587 (VL II, s. 232; *UrzSand.*, nr 1335). Poświadczony jako starosta w VIII 1587 (SG 11, s. 137). Pod koniec 1587 r. starostwo spiskie zostało zajęte przez arcyksięcia Maksymiliana Habsburga, pretendenta do korony polskiej. Po klęsce byczyńskiej (22 I 1588) i układzie będzińsko-bytomskim (9 III 1589) starostwo spiskie zostało zwrócone Polsce 21 VII 1589 (SG 11, s. 137).

23. Sebastian Lubomirski z Wiśnicza h. Drużyna alias Szreniawa bez krzyża, żupnik krakowski 1581-1592, tenutariusz dobczycki 1585-1606, lipnicki 1591-1594, tymbarski 1599-1606, starosta sądecki 1590-1597, sandomierski 1609-1613, kasztelan małogoski 1591-1598, biecki 1598-1603, wojnicki 1603-1613, hrabia SIR 1595 (AS V, nr 69)²³⁴ 21 VIII 1591 po wykupie od poprzednika (MK 136 k. 280-281v; *SuchMonJag.*, s. 212)

28 III 1605 konsens na cesję na rzecz syna (MK 150 k. 49v-50v; *ChłapStar.*, s. 131; *MarcLub.*, s. 18), faktycznie nadal zarządzał starostwem † 22 VI 1613, □ 9 VIII 1613 (*UrzKrak.*, nr 576) Odnowił zamki w Podolińcu (ok. 1593 r.) i w Starej Lubowli (ok. l. 1600-1603), co upamiętnia zachowana tablica z inskrypcją i datą 1626 (treść: SG 5, s. 450; fot. np. M. Števík, *Lubovňanský Hrad*, s. 23; data 1626 zapewne została zniekształcona w trakcie zabiegów konserwatorskich lub dotyczy czasu ufundowania tablicy przez jego syna). Jego bezwzględność w egzekwowaniu podatków spowodowała skargę mieszczan i interwencję króla Zygmunta III w 1597 r. (SG 11, s. 137; *MarcLub.*, s. 18).

24. Stanisław Lubomirski (syn Sebastiana) h. Szreniawa, starosta sądecki 1597-1613, sandomierski 1613-1636, białocerkiewski 1620, zatorski 1633, krakowski 1638-1646, tenutariusz dobczycki 1610, lelowski 1620, krzepicki 1634, niepołomicki

1635, grybowski 1638, krajczy koronny 1619, podczaszy koronny 1620, wojewoda ruski 1628-1638, wojewoda krakowski 1638-1649, książe SIR 1647 (tytuł nadany przez cesarza Ferdynanda III)²³⁵ 28 III 1605 z cesji poprzednika (MK 150, k. 49v-50v; *ChłapStar.*, s. 131)

[22 VI] 1613 faktycznie przejął zarząd po śmierci ojca

14 X 1634 konsens na cesję na rzecz syna (MK 181 k. 12-13; *ChłapStar.*, s. 131; SG 11 s. 137), faktycznie nadal zarządzał starostwem

† 16 VI 1649, □ w klasztorze karmelitów bosych w Wiśniczu (*UrzKrak.*, nr 414; PSB 18, s. 42-45)

Rozbudował zamek w Lubowli (treść upamiętniających to tablic: SG 5, s. 450-451) i wznosił kaplicę św. Michała, ufundował w Podolińcu kolegium pijarów z kościołem w 1642 r., za jego rządów rozpoczął się proces zwrotu katolikom niektórych kościołów (*MarcLub.*, s. 22-30; SG 5, s. 451; *ibidem* 8, s. 461; *ibidem* 11, s. 137; M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja...*, s. 81 n.). W r. 1643 nałożył na 13 miast spiskich nowy podatek 8000 złp rocznie (*AnScepWeb.*, nr 71).

25. Jerzy Sebastian Lubomirski (syn Stanisława) h. Szreniawa, tenutariusz dobczycki 1622-1649, lipnicki 1622-1663, grybowski 1636-1663, tymbarski 1628-1658, olsztyński 1654-1667, starosta sądecki 1637-1646, chmielnicki 1645-1665, krakowski 1646-1664, przemyski 1652-1653, kazimierski 1656-1667, perejesławski 1660-1667, marszałek nadworny 1650, marszałek wielki koronny 1650-1664, hetman polny koronny 1657-1664, † 31 I 1667, □ 23 V 1667 w Wiśniczu²³⁶ 14 X 1634 konsens królewski na cesję ojca (MK 181, k. 12-13; *ChłapStar.*, s. 131; *MarcLub.* 37 n.)²³⁷ 27 II 1649 (*AnScepWeb.*, nr 72: inspirator przywileju królewskiego na rzecz Lubowli)

15 II 1660 konsens na cesję na rzecz syna (MK Si-gillata 3, k. 74v; MK 201, k. 541-542; *ChłapStar.*, s. 131; *MarcLub.*, s. 37 n., 51)

W okresie „potopu szwedzkiego” czołowy przywódca obozu antyszwedzkiego i dowódca

²³⁴ J. Długosz, *Lubomirski Sebastian*, PSB 18, 1973, s. 40-42; *SuchMonJag.*, s. 212; *ChłapStar.*, s. 131; S. Cynarski, A. Falniowska-Granowska, *Szlachta urzędnicza w Nowym Sączu* (dalej *CynFalSzlachta*), [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, red. F. Kiryk, t. I, Warszawa-Kraków 1992, s. 777; *MarcLub.*, s. 13-20; *UrzKrak.*, *UrzSand.*, wg indeksów.

²³⁵ *Bon.* 15, s. 62; W. Czaplński, *Lubomirski Stanisław*, PSB 18, 1973, s. 42-45; *ChłapStar.*, s. 131; *UrzKrak.*, nr 414, s. 108, 238-239 (w indeksie błędnie rozdzielony na dwie osoby); *UrzSand.*, *UrzCentr.*, *UrzRus.*, wg indeksów; *MarcLub.*, s. 18, 24 n.

²³⁶ A. Kersten, *Lubomirski Jerzy Sebastian*, PSB 18, 1973, s. 14-20; S. Ciara, *Senatorowie*, wg indeksu i s. 88; *UrzKrak.*, *UrzSand.*, *UrzRus.*, *UrzCentr.*, wg indeksów; SG 11, s. 137 (tu twierdzenie, iż zarządzał starostwem do śmierci, jednak wiadomo – por. np. cytowana dalej praca W. Kłaczewskiego – iż w okresie jego wygnania po 1665 r. starostwem spiskim na pewno zarządzał jego syn Stanisław Herakliusz); *CynFalSzlachta*, s. 778; W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002.

²³⁷ Starostwem nadal zarządzał ojciec, gdyż w l. 1634-1636 Jerzy Sebastian Lubomirski przebywał na studiach zagranicznych (W. Kłaczewski, *op. cit.*, s. 50-51).

wojskowy; w początkach 1656 r. podejmował w Podolińcu powracającego z wygnania do Polski i rozpalającego na nowo wojnę ze Szwedami króla Jana Kazimierza. W l. 1655-1661 w zamku w Lubowli przechowywany był skarbiec koronny (klejnoty koronacyjne, archiwum; SG 5, s. 4523; *ibidem* 11, s. 137; *MarcLub.*, s. 37; W. Kłaczewski, *Jerzy Sebastian Lubomirski*, s. 131 n.). Jako podstarości spiski odnotowywany jest w l. 1657-1658 klient Lubomirskich Stefan z Lubowca Lubowiecki h. Kuszaba, chorąży krakowski 1657, † po 7 X 1658, przed 16 XI 1659, □ po 30 XI 1659 w kościele karmelitów w Wiśniczu (VL IV, s. 246; *Bon.* 15, s. 96; *UrzKrak.*, nr 85 i s. 239).

26. Stanisław Herakliusz Lubomirski (syn Jerzego Sebastiana) h. Szreniawa, podstoli nadworny 1669-1673, marszałek nadworny 1673-1676, marszałek wielki koronny 1676-1702²³⁸ 15 II 1660 z cesji ojca (MK Sigillata 3, k. 74; MK 201, k. 541-542; PSB 18, s. 45; *ChtapStar.*, s. 131; *MarcLub.*, s. 51 n.) 23 VIII 1700 konsens na cesję na rzecz syna (SG 11, s. 137; *MarcLub.*, s. 51), dzierżył bezpośrednio starostwo do śmierci † 16/17 I 1702, □ w kościele bernardynów w Czerniakowie k. Warszawy (PSB 18, s. 48) W okresie debaty nad żądaniami cesarstwa zwrotu starostwa spiskiego opracował w 1671 r. memoriał *Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemi węgierskiej przeciwko pretensjom cesarza IC Mości, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej zależy na utrzymaniu tego kraju* (T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód...”*, s. 263-277: datuje traktat raczej na 1673/1674 r.; *MarcLub.*, s. 51). W początkach grudnia 1683 r. podejmował w Lubowli powracającego spod Wiednia zwycięskiego króla Jana III Sobieskiego (SG 5, s. 452). Jako jego urzędnicy występują: podstarości, czyli gubernator państwa spiskiego w r. 1666 Tworzyjański (T. E. Modelski, *Prawo kreskie...*, s. 159, 162); podstarości spiski i burgrabia lubowelski 1679-1682 Andrzej Ludwik Moszyński h. Nałęcz, wojski horodelski 1667-1682, † przed 6 II 1686 (*AnScepWeb.*, nr 88, 92-93; *UrzBetsChetms.*, nr 878); podstarości spiski 1694 Franciszek Markowski ze Świentochowa (*AnScepWeb.*, nr 95); podstarości, gubernator 13

miast spiskich i komendant zamku lubowelskiego 1700 Andrzej Jan *de Strachan* podczaszy inowrocławski (T. E. Modelski, *op. cit.*, s. 158, 164).

27. Teodor Konstanty Lubomirski (syn Stanisława Herakliusza) h. Szreniawa, wojewoda krakowski 1732-1745, feldmarszałek austriacki 1736²³⁹ 23 VIII 1700 z cesji ojca, nie podjął zarządu, wyjechał na Zachód ogołociwszy starostwo z dochodów (*MarcLub.*, s. 51; SG 11, s. 137; PSB 18, s. 60) 4 III 1702 (*AnScepWeb.*, nr 98: pełni funkcje w Lubowli; wedle SG 11, s. 137, urząd objął 7 IV 1702) † 6 II 1745 bezpotomnie, □ 12 III 1745 (PSB 18, s. 60-63; *UrzKrak.*, s. 111)

Dzierżył starostwo faktycznie z przerwami, wynikającymi m.in. z okoliczności kampanii wojennych i wojny domowej pomiędzy Augustem II a Stanisławem Leszczyńskim (był stronnikiem tego ostatniego; SG 5, s. 452; *ibidem* 11, s. 137).

28. Królowa Maria Józefa (córka cesarza Józefa I, żona Augusta III króla polskiego), posesorka starostwa spiskiego N 2 VI 1746 (SG 11, s. 137; BCzart. rkps 762, s. 53-68) † 17 XI 1757 (*LustrKrak.1765*, I, s. 25) Wedle J. Radziszewskiej, *Studia...*, objęła starostwo już w r. 1745. W imieniu królowej Spiszem zarządzał minister Henryk hr. Brühl (SG 11, s. 137).

29. Henryk hr. Brühl, minister królewski, generał artylerii koronnej 1752-1763, przed 1757 zarządca starostwa spiskiego, † 28 X 1763²⁴⁰ 24 XI 1757 w dzierżawę (*LustrKrak.1764*, I, s. 25) 1 II 1763 odnowienie dzierżawy na 6 lat (*ibidem*; MK Sigillata 29, s. 368) 11 IV 1763 konsens na cesję na rzecz syna Karola (*ibidem*) Jako jego *administrator der starostia Lublau* 1753 poświadczony został Andrzej Moszczeński (*AnScepWeb.*, nr 112).

30. Karol Adolf Brühl (syn poprzedniego), łowczy nadworny litewski 1762-1763, cześnik koronny 1763-1764, starosta kampinoski i bolimowski, pułkownik francuski, generał w służbie saskiej i pruskiej, † 3 VIII 1802²⁴¹ 11 IV 1763 po cesji ojca (MK Sigillata 29, k. 368; *LustrKrak.1764*, I, s. 25) 24 XII 1764 pozbawiony starostwa na sejmie

²³⁸ K. Matwijowski, W. Roszkowska, *Lubomirski Stanisław Herakliusz*, PSB 18, 1973, s. 45-50; *MarcLub.*, s. 47-57; *UrzCentr.*, wg indeksu.

²³⁹ W. Szczygielski, *Lubomirski Teodor Konstanty*, PSB 18, 1973, s. 60-63; *UrzKrak.*, s. 239; *MarcLub.*, s. 69-75.

²⁴⁰ W. Konopczyński, *Brühl Henryk*, PSB 3, 1937, s. 16-19; *UrzCentr.*, wg indeksu.

²⁴¹ J. Reychman, *Brühl Karol Adolf*, PSB 3, 1937, s. 20; *UrzCentr.*, wg indeksu.

koronacyjnym (MK Sigillata 30, k. 9v; *AnScep.* III, s. 252 n.; SG 11, s. 137).

31. Kazimierz Poniatowski (brat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego) h. Ciołek, podkomorzony koronny, † 13 IV 1800²⁴²

N 24 XII 1764 na sejmie koronacyjnym (*Lustr-Krak.1764*, I, s. 24-25; MK Sigillata 30, k. 9v; *AnScep.* III, s. 252 n.; SG 11, s. 137-138; w dożywocie, z przeznaczeniem dochodów ze starostwa na utrzymanie swego regimentu gwardii koronnej) 1770 (latem) ogłosił protestację przeciwko proklamowaniu przez cesarzową Marię Teresę przynależności starostwa spiskiego do Węgier i monarchii habsburskiej (Z. Zielińska, [w:] PSB 27, 1983, s. 447, 449).

Starostwo spiskie zostało zajęte przez oddziały cesarskie i węgierskie w 1769 r. (pod pretekstem odcięcia kordonem „sanitarnym” krajów cesarskich od ognisk zarazy) i wcielone do posiadłości habsburskich w 1770 r., wraz z ziemią sądecką (A. Divéky, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w roku 1770*, Zamość 1921; tenże, *Dzieje przyłączenia miast spiskich do Węgier w r. 1770-tym*,

„Przegląd Historyczny”, 23, 1921 [druk 1922], z. 1, s. 17-60), w kilku etapach:

– V-VI 1769 zajęcie miast spiskich przez oddziały austriackie na podstawie rozkazu Marii Teresy z 13 IV 1769 (A. Divéky, *op. cit.*, s. 25);

– 19 VI 1770 rozkaz cesarski o ruchu wojsk i wytyczeniu granicy, obejmującej i ziemię sądecką (*ibidem*, s. 31);

– 20 XI 1770 w Nowym Sączu Jozsef Török de Szendrő cesarski *administrator provinciae reincorporate* wymusza od szlachty polskiej uznanie władzy cesarskiej (*ibidem*, s. 35);

– 24 XI 1770 dowódca okupacyjnych oddziałów cesarskich ogłasza aneksję ziemi sądeckiej (*ibidem*, s. 36);

– 16 IX 1772 dekret kancelarii nadwornej cesarskiej o wcieleniu Spiszu do Węgier (SG 11, s. 138);

– 5 XI 1772 w Nowej Wsi (Iglö) i 10 XI 1772 w Lubowli Jan Csàki de Keresztseg hrabia (nadzupan) spiski i komisarz cesarski odbiera przysięgi wierności przedstawicieli stanów i miast, i ogłasza wcielenie byłego starostwa spiskiego do komitatu spiskiego i do ziem węgierskich w ramach cesarstwa (A. Divéky, *op. cit.*, s. 39-40; SG 11, s. 138).

Die Zipser Starosten (1412–1769/70)

Das Ziel dieses Artikels ist ein Verzeichnis der polnischen Starosten, die in der angeführten Zeit an der Spitze der Zipser Starostei standen, eine synthetische Eingabe des Forschungsstandes und der Quellenbasis und die Modellzeichnung ihres Fungierens zusammenzustellen und ferner auf die Traditionen der Besiedlung des Gebietes, auf dem die Zipser Starostei gebildet wurde hinzuweisen. Die Zipser Starostei, die im Jahre 1412 von dem polnischen König gebildet wurde war anfangs ein Kunstprodukt, das zum Zweck der Verwaltung dieses, dem Władysław Jagiełło vom römischen und ungarischen König Sigismund Luxemburg ins Pfand gegebenen Gebietes, entstand. Im Verlauf der nächsten 350 Jahren seiner Existenz im Rahmen der einheitlichen Administration kam es zu seiner Konsolidation. Ins System des polnischen Pfandes (seit dem Jahre 1412 der Starostei) sind zwei Gebiete mit verschiedener Tradition der Besiedlung eingetreten. Das erste Gebiet war ein Bestandteil des Zipser Komitats (Gespanschaft), das sich im Rahmen der Besiedlungsaktionen des ungarischen Staates im 12.–13. Jahrhundert gestaltete. Die 13 Städte dieses Gebietes waren ein Bestandteil der sogenannten Sächsischen Provinz, einer Gemeinschaft von 24 Zipser Städten. Anders war die Besiedlungsgeschichte und die politische Geschichte des zweiten Raumes, namentlich des im nördlichen Teil der Zips um Podolínec (Pudlein), Lubovňa (Lublau) und Hniezdno (Kniesen) ein geschlossenes Dominium bildenden Gebietes. Am Anfang des 14. Jahrhunderts kamen sie aus dem polnischen Staat nach Ungarn und später wurden sie mit dem Zipser Komitat vereinigt.

Am 8. November 1412 wurden vom Sigismund Luxemburg gegen 37 000 Schock Prager Groschen ein Teil der Zipser Gespanschaft, das Lublauer Dominium und die Zipser sächsischen Städte Spišská Belá (Zipser Bela, Biata), Lubica (Leibitz, Lubica), Vrbov (Menhardsdorf, Wierzbów), Tvarožná (Duroldsdorf, Tvarožna), Poprad (Deutschendorf, Poprad), Stráže (Straže, Michelsdorf), Velká (Felka, Oberwarth, Wielka), Spišské Vlchy (Wallendorf, Włochy Spiskie), Spišské Podhradie (Kirchdrauf, Spiskie Podhradzie), Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf, Nowa Wieś), Ruskinovce (Rießdorf, Ruskinowce), Matejovce (Matzdorf, Matiaszowce), Spišská Sobota (Georgenberg, Sobota). Die Zipser Starosten „aus dem Arm des polnischen Königs“ sind vom Jahre 1413 bis 1770 bekannt. Ihr Anzahl, zusammen mit den, ihre Aktivitäten betreffenden Kommentaren, bilden den letzten Teil dieser Arbeit. Die Starosten wirkten nur selten in der Zips. Sie wurden in dem gehaltenen Amt der königlichen Güter in der Zips (tenuta) gewöhnlich durch die Vize-starosten oder Burgraffen vertreten.

Das Enklaveneigentum in der Zips war von großer politischer Bedeutung, denn es ermöglichte die volle Kontrolle über den Berggrenzpaß nach Polen entlang Poprad (Popper), durch Muszyna und Piwniczna und ebenso erleichterte es die Aufsicht über den Übergang zwischen die Berge von Spišská Magura (Toporec–Richwald–Lechnicz–Sromowce–Czorstyn). Die Verwaltung der Starostei ermöglichte somit auch die Kontrolle über die transkarpathische Handelswege und erleichterte die Führung der militärischen und politischen Aktivitäten gegenüber Ungarn.

²⁴² Z. Zielińska, *Poniatowski Kazimierz*, PSB 27, 1983, s. 444-453.

Die zum Bestandteil der Starostei gewordenen 13 Zipser Städte bildeten nicht ein geschlossenes Gebiet, sondern mehrere Enklaven. Das trug zu chronischen Grenzkonflikten mit anderen, in Ungarn gebliebenen Zipser Städten und ebenso mit den ungarischen Magnatfamilien, bei. Aus dem 15.–17. Jahrhundert sind viele Informationen über ungarische Aktivitäten, deren Ziel war, das Zipser Pfand zurückzugeben, erhalten. Zum größten Problem wurde gewöhnlich der Mangel an Finanzmitteln.

Die Summenhöhe gab deshalb der polnischen Seite, die nicht die kleinste Lust hatte, auf das Pfand zu verzichten, ein vorteilhaftes Argument zur Ablehnung der Verhandlung in die Hände.

Die Zipser Starostei hatte nicht den Charakter einer Burgstarostei (*cum iurisdictione*), das bedeutete, dass der Starost das Strafrecht über dem Adel nicht ausübte. Wir haben hier also mit den Mechanismen und Erscheinungen zu tun, die typisch für die Starosteien „*sine iurisdictione*“ im Polnischen Königreich waren: die Formen des Besitzes *ad fideles manus* und *in tenutam*, die Pfänder bis zum Lebensende, der Besitz in mehreren Generationen, das Mißbrauchen der Starostenrechte und die daraus folgenden Konflikte, in denen der König intervenieren mußte. In den Jahren 1591–1745 befand sich die Zipser *tenuta* in den Händen der Familie Lubomirski, die diese Güter als *sui generis* Erblehen und eines der Zeichen ihrer Macht betrachtete.

Die Quellen aus dem 15.–18. Jahrhundert bringen viele Informationen darüber mit welchen Mechanismen die Starostei funktionierte. Die historische Bedingtheit der Zipsteilung ins Lublauer Dominium und die Gemeinschaft der sächsischen Städte erhielt sich ihre Eigenart bis in die Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zum Machtzentrum wurden die Burgen in Lubovňa (die Hauptresidenz des Starosten) und Podolíneč. Die Zipser Starostei war trotz der üblichen Ansichten (eingebürgerten auch in der Historiographie) nicht eine *tenuta* die die größten Einkommen mit sich bringen würde, obwohl sie aus diesem Blickwinkel offensichtlich zu den meist gewinnbringenden königlichen Vermögen gehörte. Die Attraktivität der Zipser Starostei wurde nicht nur durch die Summe der ökonomischen Werten, sondern auch der Prestigewerten gebildet.

Územie Spiša a boj o uhorskú korunu medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským

Scepusia and the Struggle between Ferdinand of Hapsburg
and John of Zapolya over the Crown of Hungary

The author based his interpretation of the issue under scrutiny not only on the well-known sources of Scepusian origin, but also on evidence discovered and collected in the archives of the old Hapsburg Empire capital Vienna. On the basis of this material, he maps the most essential points of a long-lasting conflict over the Hungarian throne from the regional perspective of Scepusia. It proves that one of the rivals, Ferdinand, could rely on the German urban population of Scepusia. Nevertheless, due to the existing rivalry between the towns of Levoča and Kežmarok, German Kežmarok joins the supporters of the other rival king Johannes Zapolya. The local nobility as well as the Cistercians of Spišský Štiavnik stood also on his side. The crucial moment in the development of this civil war comes when a third party, Poland (through the diplomat Hieronymus Laski), joins the conflict and moves from John's to Ferdinand's side. In this way Scepusia becomes the easternmost pillar of Ferdinand's power.

Jedenásť rokov trvajúci zápas o uhorskú korunu medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským patrí medzi najdramatickejšie a pritom najtragickejšie obdobia v dejinách Uhorska. Veľký hospodársky a spoločenský rozvrat, ktorý býva sprievodným znakom každej občianskej vojny, býva po jej skončení skôr či neskôr odstránený a život sa vracia do svojich pôvodných koľají. No boj o uhorský trón v druhej štvrtine 16. storočia mal pre krajinu i spoločnosť priam fatálne následky. Uhorsko sa rozpadlo na tri časti a Turci sa na poldruhastoročia zmocnili viac ako tretiny územia. Kráľovské Uhorsko (v ňom väčšina dnešného Slovenska) pod zvrchovanosťou Habsburgovcov sa stalo zázemím habsbursko-osmanskej hranice.

Počas zápasu Ferdinanda I. a Jána I. Zápoľského hralo územie dnešného Slovenska mimoriadne dôležitú úlohu, a to z viacerých dôvodov. Mnohí významní magnáti zo Slovenska prejavovali sympatie k mladému Habsburgovi. Taverník Alexej Turzo, grófi Svätajurskí, ale aj Orságovci, či Lučenský (Lošonciovci) stáli počas boja so Zápoľským pevne na jeho strane. Ferdinand mohol počítať aj s podporou slobodných kráľovských miest. Práve mestá boli koncentrované v severných oblastiach Uhorska, teda na Slovensku. Rozhodujúca mestská vrstva, prevažne nemecký

patriciát boli tradičnými odporcami národného kráľa. Významnou hospodárskou a politickou oporou Ferdinanda bola oblasť stredoslovenských banských miest. Banské mestá boli doménou kráľovnej, vdovy Márie, staršej Ferdinandovej sestry, ktorá bola v prvej fáze zápasu o uhorskú korunu kľúčovou postavou. Na území Slovenska sa tiež nachádzalo niekoľko oblastí so súvislým nemeckým osídlením. Iba v Sedmohradsku bola početnosť a hospodársky význam nemeckého živlu porovnateľná so Slovenskom. V krajoch obývaných Nemcami sa prirodzene Ferdinand Habsburský tešil veľkej podpore.

Ale bez pevnej mocenskej pomoci zo zahraničia by sympatie skupín obyvateľstva v zápase o svätostefanskú korunu zďaleka nestačili, i keď boli podopreté všeobecne akceptovanými dynastickými právami. Najmä nie na takého súpera, akým bol Ján Zápoľský. Jeho vplyv v krajine bol na začiatku súperenia oveľa väčší ako Ferdinandov. Už za panovania Vladislava II. patrili k najbohatším uhorským magnátom. Vlastnil 72 hradov a panstiev s 12 tisíc poddanskými portami roztrúsenými prakticky po všetkých kútoch krajiny. (V celom Uhorsku bolo v tom čase asi 160 tisíc poddanských port.) Prostredníctvom svojich familiárov mal zaistený vplyv vo väčšine stolíc. Ako vodca tzv. národnej strany sa tešil

* PhDr. Ivan Mrva, CSc. Dlhoročný pracovník Historického ústavu SAV. V súčasnosti pôsobí na Univerzite svätého Cyrila a Metoda v Trnave. Zaoberá sa prevažne dejinami reformácie a rekatolizácie na Slovensku.

priazni nielen širokých vrstiev nižšej a strednej šľachty, ale na svojej strane mal aj vysokých cirkevných hodnostárov na čele s jágerským biskupom Pavlom z Várdy i popredných šľachticov.

Na dosiahnutie svojho cieľa využívali obe strany všetky obvyklé politické, mocenské i diplomatické prostriedky. Najčastejším a najúčinniejším bola konfiškácia majetku a jeho následné darovanie niektorému zo svojich verných. Za prvé storočie svojej vlády odňali Habsburgovci uhorským šľachticom majetok pre nevernosť (*sub notae infidelitatis*) zhruba šesťstokrát. Dve tretiny z týchto majetkových konfiškácií pripadalo na vládu Ferdinanda I. Nielen rozsiahle majetkové zmeny, ale aj diplomatické kroky a vojenské spojenectvá oboch súperov boli príčinou nečakaných zvrátov v boji o uhorskú korunu. To vplývalo na postoje všetkých vrstiev obyvateľstva.

Z hľadiska priebehu mocenského zápasu medzi Jánom Zápoľským a Ferdinandom Habsburským je osobitne zaujímavé územie Spiša, a to z viacerých dôvodov. Ferdinand Habsburský mal na Spiši prirodzených spojencov. Boli to spišskí Sasi, ako aj prevažne nemecké obyvateľstvo ďalších mestských sídiel. Sedem hornouhorských banských miest spojených od 15. storočia v mestskom zväze bolo od začiatku 16. storočia viacmenej závislých od spišských grófov, teda od Zápoľskovcov. No sympatie u väčšiny obyvateľstva boli na strane Ferdinanda. Spomedzi týchto miest štyri (Spišská Nová Ves, Gelnica, Smolník a Švedlár) ležali na území Spiša.

Medzi mestami v Spišskej stolici dominovala Levoča, a to po stránke ekonomickej, vojenskej i politickej. Od roku 1483 bola Levoča spolu s Košicami, Sabinovom, Prešovom a Bardejovom členom tzv. Päťmestia (*Pentapolitany*). Bol to zväzok najvýznamnejších východoslovenských miest, ktoré sa takýmto spôsobom snažili koordinovať svoju politiku a do istej miery i hospodárstvo. Narastajúci antagonizmus Levoče s Kežmarkom do značnej miery zoslaboval túto prirodzenú oporu Ferdinanda Habsburského

v mestskom živle na území Spiša. Levoča môže slúžiť ako príklad stálosti a vernosti. Po celý čas bola na strane Habsburga. Opačný príklad poskytuje bezprostredný sused a rival – Kežmarok. Za 5 rokov zložili kežmarskí mešťania trinásťkrát prisahu vernosti.¹

Na druhej strane územie Spišskej stolice bolo v dobe moháčskej porážky považované takmer za rodinnú doménu Zápoľskovcov. Boli dedičnými spišskými županmi a Ján Zápoľský sa v roku 1487 na Spišskom hrade narodil. V roku 1526 mu na území Spišskej stolice patrilo 52 percent všetkých poddanských port, čo bolo po Orave najviac.²

Ďalšou Zápoľského výhodou na území Spiša bolo priame susedstvo s tradične spriatelovým Poľskom (jeho matka Hedviga pochádzala z rodu tešínskych Piastovcov), ako aj enkláva spišských miest zálohovaných Poľsku. Boli pod zvrchovanosťou poľského kráľa Žigmunda, ktorý bol od roku 1512 manželom Zápoľského sestry Barbory. Aj keď mu po troch rokoch manželstva zomrela, jeho vzťahy k niekdajšiemu švagrovi zostali mimoriadne priateľské a keď mu to okolnosti dovolili, vždy ho podporoval.

Po bezproblémovom zisku českej koruny (23. októbra 1526) Ferdinand I. sústredil svoju pozornosť na Uhorsko. Zdalo sa, že je neskoro. Ján Zápoľský a jeho prívrženci boli na jeseň roku 1526 v úplnej prevahe, čo nedávalo Ferdinandovým vyhliadkam na trón veľké nádeje. Ferdinandovo postavenie posilnil hladký priebeh dynastickej výmeny v krajinách českej koruny. Nesporne veľký mocenský vplyv Ferdinandovho brata rímsko-nemeckého cisára a španielskeho kráľa Karola V. nezostal bez účinku aj na časť magnátov.³

Skupina vysokej uhorskej šľachty a duchovenstva si uvedomovala výhodu habsburskej moci v dobe, keď Osmanská ríša dosahovala svoj mocenský vrchol. Viacerí magnáti sa nechceli zmieriť s tým, že im má vládnuť domáci šľachtic nízkeho pôvodu. Ferdinandove peniaze a sľuby tiež nezostali bez účinku. Nemalé čiastky okrem palatína

¹ V rokoch 1528–1533 Kežmarčania zložili prisahu: Jánovi Zápoľskému, Baťanovi, opäť Zápoľskému, Ferdinandovi, Bechrylojockému, opäť Ferdinandovi, Mikulkášovi Kostkovi, opäť Zápoľskému, Hieronymovi Laskému, Mikulášovi Minkovičovi, Šmelikovskému, opäť Miknovičovi, opäť Laskému. G. HAIN: *Löcsei kronikája*, ed. a trans. Hieronym Bal, J. Forster, Aurel Kaufmann. Lőcse 1910–1913, s. 64.

² Gyula SZÉKŰ a Bálint HÓMAN: *Magyar történet*, vol. 4, Budapest 1929, s. 48–49.

³ Rímsko-nemecký cisár a španielsky kráľ Karol V. napísal 26. novembra 1526 z Granady výzvu uhorským stavom, aby si zvolili svojho prirodzeného kráľa Ferdinanda. Okrem toho im prisľúbil, že sa bude snažiť o to: „aby nepriatelia Uhorska a celého kresťanstva boli od hraníc krajiny čo najďalej zahnaní, ak len Boh pomôže...“ Haus-Hof-Staatsarchiv Wien (ďalej HHH), Rakúsko, Acta Hungarica Fasc. 2/IV. pag. 117. Výzvu brata Karola, plnú neurčitých sľubov uverejnil Ferdinand I. už ako zvolený kráľ vo svojom všeobecnom vyzvaní uhorským stavom, ktoré s dátumom 7. marca 1527 vyšlo v Prahe tlačou. Apeloval ňou na stavy, aby sa nedali zmiest Jánom Zápoľským a prisľúbil, že spolu s bratom Karolom V. oslobodí Uhorsko od Turkov a zaženie ich ďaleko od hraníc. *Tamže*, Acta Hungarica, fasc. 3/III, s. 18.

Štefana Bátoriho od Ferdinanda obdržali aj iní vysokí hodnostári.⁴

Zakiaľ si habsburský dedič uhorského trónu s pomocou svojej sestry Márie, vdovy po Ludevítovi II., iba budoval sieť svojich prívržencov v Uhorsku, Zápoľský mal už značný náskok. 17. októbra 1526 v Tokaji zhromaždil svojich prívržencov, ktorí vyzvali všetky stavy v krajine, aby sa dostavili na sviatok svätého Imricha (10. novembra) do Stoličného Belehradu, kde sa mala konať voľba kráľa.⁵ Vzhľadom k tomu, že snem mohol zvoliť len panovník alebo právoplatný palatín, bolo zvolanie snemu Zápoľským a jeho prívržencami v rozpore s platnými zákonmi. Táto skutočnosť nebola braná na zreteľ, a tak bol Ján Zápoľský v dohodnutom termíne zvolený a o deň neskôr aj korunovaný za uhorského kráľa. Krátko po korunovačnom akte prišli vyslanci mesta Košíc do Ostrihomu, kde novému kráľovi vzdali hold a prísahu. Súčasťou toho aktu bolo aj odovzdanie cenných darov. Zdá sa, že Košičania sa ako jediní z Pentapolitany zúčastnili porady v Tokaji a išli Zápoľskému holdovať na vlastnú päsť, bez predchádzajúcej konzultácie s ostatnými členmi zväzku tak, ako to bolo obvyklé. Zvyšným mestám narobili výdavky a nepríjemnosti, lebo 8. decembra museli urobiť rovnaké gesto a národného kráľa poctiť darmi. Medzi nimi boli aj vyslanci Levoče. Dary Jánovi I. odovzdali, ale záväznú prísahu mu nezložili.⁶

V tom istom čase sa v Bratislave schádzala časť stavov zvolaná kráľovnou, vdovou Máriou a palatínom Štefanom Bátorim s cieľom za kráľa Uhorska zvoliť Ferdinanda Habsburského. Finančné odmeny, sľuby Karola V., prísľuby nových donácií z budúcich majetkových konfiškácií, ale aj osobná nevraživosť voči Jánovi Zápoľskému, ktorému bol vytýkaný nízky pôvod, hrali dôležitú úlohu pri bratislavskom snemova-

ní. Takto bol 17. decembra roku 1526 Ferdinand Habsburský zvolený za kráľa.

1. januára 1527 ho uznali za svojho panovníka aj chorvátske stavy. O päť dní neskôr zhromaždenie slavónskej šľachty pod vedením novozvoleného bána Krištofa Frangepána (Frankopana) si za kráľa vyvolilo Jána Zápoľského. Od tohto momentu bolo jasné, že konflikt medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským je nevyhnutný. Perspektíva občianskej vojny vzhľadom na expanziu Osmanskej ríše znamenala veľké nebezpečenie pre samotnú existenciu Uhorska i celú strednú Európu. Spočiatku sa obe strany vyhýbali otvorenému boju. Ferdinand si uvedomoval, že jeho prívrženci sú v menšine a snažil sa rozšíriť ich rady.

Krátko po zvolení rozoslal listy stoliciam, mestám, magnátom a prelátom, ktorí sa z rôznych príčin voľby nezúčastnili, aby ich informoval o svojom zvolení a o zákonných nárokoch na uhorskú korunu. Ján Zápoľský reagoval na jeho iniciatívu okružným listom datovaným 11. januára 1527 v Ostrihome. Obsah Zápoľského listu stoliciam je z viacerých hľadísk zaujímavý. Reprezentatov stolic vyzval, aby pod hrozbou straty úradu zistili, kde a u koho sa tieto Ferdinandove listy nachádzajú, a zničili ich. Rozširovateľov listov mali zatknúť a poslať k Zápoľskému. Tých šľachticov, ktorí listy dostali, čítali, ale neoznámili to, mali stoliční úradníci zapísať do osobitného zoznamu. V liste Zápoľský zdôraznil, že akiste je všetkým známe, čo robia Nemci (*Germani seu Alemanni*) s Uhrami a ako vyzerá vláda cudzincov aj na území tohto kráľovstva.⁷ Jasné protinemecké tóny pomiešané s patriotickými výzvami sa obyvateľstvu nemeckého pôvodu na Spiši, ale aj inde v Uhorsku, celkom pochopiteľne, nemohli páčiť. Patrioticky a protinemecky zameraná kampaň pokračovala zo strany Zápoľského a jeho vojenských veliteľov aj v nasledujúcich ro-

⁴ Ferdinand sa ešte pred volebným snemom v Bratislave, ale už ako český kráľ Ferdinand I., zmluvne zaviazal vyplatiť palatínovi Bátorimu 2000 zlatých a do dvoch týždňov ďalších 2000, ako mu aj prisľúbil hrad Guns (Kisek, Koszeg). František Bařán, chorvátsky a slavónsky bán dostal 1000 dukátov, za 14 dní 2000 a do mesiaca ešte ďalších 3000 dukátov. Za to mu však do sviatku svätého Ondreja (30. novembra 1526) mal poslať 500 ľahkých jazdcov. Podobné záväzky obdržali od Ferdinanda aj sriemsky biskup a uhorský kancelár Štefan Brodarič, chorvátsky bán, taverník Alexej Turzo, Gašpar Horvát de Vingart, kráľovský stolník a Ján Tahi. Ferdinand im aj prisľúbil darovať skonfiškované majetky. *Tamže*, Acta Hungarica, fasc. 2/IV, s. 178 a 187.

⁵ Výzva na účasť na volebnom sneme bola podaná v mene Jána Zápoľského, vojvodu Sedmohradska a spišského grófa, Pavla z Vardy, jágerského biskupa, Petra z Perína, temeškého bána a kapitána dolných častí krajiny, Ondreja Bátorého satmárskeho župana, Františka z Humenného, Štefana z Vrbovca, Jána Dóciho, kráľovského pokladníka, Imricha z Paloty, Ladislava a Michala z Čaky, Jakuba z Tornae, Mikuláša Macedónskeho, Michala z Vardy, Jána Vitéza z Kalova, Mikuláša z Plaveča, Petra, Mikuláša a Jána Ištvánfiho, ako aj iných (ale nepodpísaných) vyslancov z hornej i dolnej časti krajiny, vyslancov Sikulov a Sasov zo Sedmohradska, z Košíc a iných slobodných miest z Horného Uhorska. *Tamže*, Acta Hungarica, fasc. 2./IV, s. 12.

⁶ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 35.

⁷ HHS Viedeň, Rakúsko, Acta Hungarica, fasc. 3/III, s. 5.

koch a nezostala bez negatívneho účinku najmä v mestách a v krajoch obývaných Nemcami.⁸

22. februára 1527 Ferdinand zopakoval svoj mandát stoliciam a mestám už s konkrétnym obsahom. Deklaroval sa za jediného a pravého uhorského panovníka. Všetkým, čo ešte stáli na strane Jána Zápoľského, prisľúbil milosť a ochranu, ak opustia rady jeho prívržencov. Získať si väčšie sympatie a podporu sa snažil Ferdinand docieľať aj tak, že do spomenutého mandátu zakomponoval obvinenie, že Zápoľský bol už v predchádzajúcom roku v spojení s Turkami. Sultán Soliman (Süleymana I. Nádherný) podnikol útok z toho dôvodu, aby Zápoľskému pomohol na trón.⁹ Zápoľský reagoval na toto závažné obvinenie zvolaním snemu do Budína na 17. marca 1527. Okrem konfiškácie majetkov Ferdinandových prívržencov bol na sneme prijatý zákon, aby sa všetky krajinské stavy podieľali desatinou zo svojho majetku na údajnej vojne proti Turkom. Snemovníci sa tiež obrátili listom na Ferdinanda Habsburského, v ktorom zamietli jeho následnícke práva, s poukazom na to, že Uhorsko je slobodným kráľovstvom a už dávnejšie bol prijatý zákon o neprípustnosti cudzincov na uhorskom tróne. Účastníci snemu zároveň protestovali i proti užívaniu titulu uhorského kráľa Ferdinandom a proti jeho zasahovaniu do záležitostí krajiny. V dlhom zozname protestujúcich sú aj mená vyslancov Spišskej stolice Michala Jekelfalviho (Jekelfaluši, Jekelfalway) a Melchiora Varkoča (Warkócz) a spišského prepošta Jána. Proti Ferdinandovi protestovali aj zástupcovia kráľovských miest, popri Trnave, Budíne, Pešti to boli aj snemoví vyslanci Pentapolitany, medzi ktorými nechýbala ani Levoča.¹⁰

Napriek náznakom ochoty mierovou cestou vyriešiť uhorskú dynastickú krízu na oboch stranách bolo jasné, že krajinu čaká občianska vojna a tá bude mať neblahé následky. Veľký záujem o vývoj udalostí prejavovali cirkevní a svetskí hodnostári aj v susednom Poľsku, kde, ako sme povedali, prevládali sympatie k Jánovi Zápoľskému. Vo februári 1527 krakovský biskup Peter opísal svojmu kolegovi Jánovi, arcibiskupovi Rižskému a biskupovi v Tartu, ktorý sa zdržiaval v Ríme, situáciu v Uhorsku. Podľa jeho názoru rakúsky arcivojvoda a český kráľ Ferdinand

sa všetkými prostriedkami snaží vyrvať moc už zvolenému kráľovi Jánovi Zápoľskému. Biskup predpovedal, že pre kresťanstvo i pre Poľsko sa tu črtá veľké nebezpečenie.¹¹

Z iniciatívy poľského kráľa Žigmunda, ktorý mal záujem vzhľadom k tureckému nebezpečeniu o mierové riešenie, sa začiatkom júna 1527 začali mierové rozhovory medzi povereníkmi Ferdinanda a Zápoľského v Olomouci. Zápoľský ponúkal Ferdinandovi, že sa zriekne nárokov na Moravu, Sliezske a Lužicu, ktoré na základe zmluvy z roku 1478 patria uhorskej korune, ak ho uzná za jediného uhorského kráľa. Ferdinand ponúkal Zápoľskému pochybný titul bosnianskeho kráľa. V skutočnosti mierové rozhovory nebrala ani jedna strana príliš vážne, a preto sa skončili neúspechom. Už na sklonku marca 1527 vypukli na juhu Uhorska boje. V dorozumení s Ferdinandom zhromaždil vojvoda Jovan Crnojevič srbských utečencov a zahájil boj proti Zápoľskému. Aj keď sa Zápoľskému podarilo srbskú revoltu do júla potlačiť, takmer vzápätí sa začala rozhodujúca vojenská akcia. 31. júla 1527 prekročil asi 12-tisícový žoldniersky zbor vedený Kazimírom Brandenburským uhorské hranice a jeho hlavná časť zahájila pochod na Budín. Takmer okamžite vypukli šarvátky medzi prívržencami Zápoľského a Ferdinanda na mnohých miestach krajiny.

Aj na Spiši sa utvorili dva tábory. Kapitán Spišského hradu Mikuláš Drienčiansky (Derenčsényi) bol Zápoľského človek a snažil sa eliminovať Ferdinandových stúpenecov. Jedným z jeho prvých činov bolo zajatie levočských senátorov, ktorých onedlho z väzenia na Spišskom hrade pustil. V neskorú jeseň Mikuláš Drienčiansky zorganizoval vojenskú výpravu proti Gelnici, aby mesto potrestal za vernosť Ferdinandovi. Na výprave sa zúčastnili ozbrojenci, ktorých pozbieral v 11 spišských mestách. Drienčianskeho trestnú výpravu vojensky podporil aj jeden z najvýznamnejších šľachticov na Spiši František Máriaši (Máriássy) a opäť kláštora v Štiavniku Michal Rosen, a to napriek sľubu vernosti, ktorý dal Ferdinandovi. Výprava spišského kapitána sa skončila fiaskom. 17. novembra utrpel od Gelničanov porážku a stratil 40 ľudí. Gelničanom vojensky pomohli košickí a levočskí mešťania. Situácia na Spiši bola pre Ferdinanda I. po tomto

⁸ Peter Kostka zo Sedlíc, najvyšší kapitán Horného Uhorska a Zápoľského radca (*supremus capitaneus partium superiorum et consiliarius regiae Majestatis*), 25. apríla 1530 vyzýval všetkých obyvateľov Nitrianskej a Tekovskej stolice, ako aj Matúšovej zeme, aby sa chopili zbrane proti najväčším nepriateľom vlasti – Nemcom. Országos Széchenyi konyvtár (Maďarská štátna knižnica Széchenyho) Budapešť. Odelenie rukopisov, Folia latina 3804/IV, s. 133.

⁹ HAIN: *Lócsei kronikája*, s. 34.

¹⁰ HHS Viedeň, Rakúsko, Acta Hungarica, fasc. 3/III, s. 153–155.

¹¹ *Tamže*, fasc. 3/I, s. 59.

víťazstve priaznivá, keďže podpora od mestského živlu po tomto víťazstve ešte zosilnela. Prirodzene aj porážky hlavných vojenských síl národného kráľa pri Blatnom Potoku (Sárospatak) a Tokaji v septembri 1527, ako aj obsadenie Budína hrali z psychologického hľadiska dôležitú úlohu. Na slávnostnej korunovácii Ferdinanda I. v Stoličnom Belehrade 3. novembra 1527 nechýbali ani zástupcovia mesta Levoče, ktorí sa na korunovačný akt Jána Zápoľského v predchádzajúcom roku vôbec nedostavili.¹²

Ferdinand sa v prvej fáze zápasu pokúsil stabilizovať pomery na Spiši aj takým spôsobom, že niektoré Zápoľského majetky prideloval svojim prívržencom. Vzhľadom k rozsahu jeho majetkovej držby bolo z čoho rozdávať.

Listinou datovanou v deň svojej korunovácie v Stoličnom Belehrade 3. novembra 1527 daroval Gelnicu a aj Telkibáňu, dve hornouhorské banské mestá aj so všetkými náležitosťami, Alexejovi Turzovi a jeho bratom. Tieto dovtedy patrili Jánovi Zápoľskému, ktorému ich nový panovník pre velezradu odňal.¹³

Ďalší Zápoľského majetok na Spiši obdržal v decembri 1527 František Baťaň, bán Chorvátska, Slavónska a Dalmátska a zároveň železnohradský župan. Ferdinand mu udelil hrad a mesto Kežmarok spolu s Liptovským hradom.¹⁴ Aj keď oficiálny zápis spomenutej donácie v kráľovských knihách je datovaný 12. decembra, František Baťaň už 21. augusta 1527 listom napísaným v Budíne upovedomil Kežmarčanov, že k nim posielala svojich familiárov Mikuláša Šankona a Františka Kiša, keďže mu mesto bolo Ferdinandom darované. V krátkom liste Kežmarčanom sa Baťaň zmieňuje aj o slobodách mesta aj o ich zachovávaní tak, aby boli obom na úžitok.¹⁵

Porážka oddielov Jána Zápoľského v bitke pri Seni v marci 1528 a útek národného kráľa do poľského exilu znamenali dočasné Ferdinandove víťazstvo. Pokojné pomery sa ani po Zápoľského odchode do exilu nepodarilo nastoliť. Pri pacifikácii jeho prívržencov na území Spišskej stolice

preukázali Ferdinandovi I. najväčšie služby Levočania. Mesto si v tomto roku okrem jednotiek mestskej milície vydržovalo do 150 žoldnierov. Levočania boli priamo vyzvaní osobitým mandátom Ferdinanda I., aby Zápoľského prívržencom narobili čo najviac škôd. Ich mestské vojsko podnikalo trestné výpravy po celom Spiši. V priebehu roka 1528 obsadilo a zrúcalo kaštieľ Františka Máriášiho v Markušovciach, obsadilo hrad Richnavu, okupovalo Kežmarok, blokovalo dovoz potravín do Spišského hradu a spálilo mlyn a pivovar v Podhradí. Levočania odňali 11 obcí patriacich Spišskému hradu, vyplenili kúriu Zápoľského partajníka Krištofa Tokeho a jeho syna Petra zajali.¹⁶ Ferdinand sa za verné služby mestu odvdáčil potvrdením viacerých Levočských privilégií.¹⁷

Dva týždne po rozhodujúcom stretnutí pri Seni rozkazom Jána Kaciána, najvyššieho veliteľa Ferdinandových vojsk v Uhorsku, pritiahol pod Spišský hrad český šľachtic Mikuláš Thurn aj s 300 jazdcami a obľahol ho. Mikuláš Drienčiansky sa okolo 5. apríla vzdal. Tak sa Ferdinand zmocnil najdôležitejšieho oporného bodu na Spiši a zveril ho do rúk Krištofa Pernera.

Vojenské víťazstvá Ferdinanda bezpochyby vyvolali najmä u spišských Sasov radosť, ktorá sa zakrátko zakalila. Levočský kronikár Konrad Sperfogel potvrdil, že obyvatelia mesta si z celého srdca priali príchod Nemcov. Aké však bolo ich sklamanie, keď sa velitelia žoldnierov blahosklonne správali k partajníkom Jána Zápoľského. Mikulášovi Drienčianskemu bola udelená milosť, ba úplná dôvera, i keď to bol ničomník a človek oddaný lúpeži, aspoň podľa mienky levočských mešťanov. Ich sťažnosti a žiadosti si Ferdinandovi dôstojníci vôbec nevšímali, i keď práve oni mu preukázali vernosť.

Oveľa horší dojem zanechalo celé žoldnierske vojsko. 350 obrnených nemeckých jazdcov pobudlo v Levoči do 6. mája a narobilo v meste mnoho škôd. Náklady na ich ubytovanie vo výške 1400 zlatých aj napriek ubezpečeniam nikto nikdy Levočanom nezaplátil.

¹² HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 34–35.

¹³ C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol. 1. Viennae 1773, s. 162–163.

¹⁴ *Tamže*, s. 73.

¹⁵ Maďarský krajinský archív Budapešť (Magyar országos levéltár, ďalej MKA), Budapešť. Archív Uhorskej komory (A–57) libri regii, diel I, s. 47–48. Chorvátsky šľachtic Baťaň však patrila medzi tých, ktorí nepreukázali príliš veľkú stálosť, a v ďalšom období prešiel do tábora národného kráľa, aby sa o nejaký čas opäť navrátil k Ferdinandovi. Napokon však pevne zakotvil na strane Habsburgovcov a v roku 1563 sa ako jeden z najpoprednejších uhorských magnátov zúčastnil Maximiliánovej korunovácie v Bratislave. V korunovačnom sprievode niesol dokonca svätostefanskú korunu, ale pre vysoký vek nekráčal, ale nechal sa niesť v kresle.

¹⁶ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 35.

¹⁷ Listinou vydanou v Ostrihome 1. mája 1528 potvrdil Ferdinand I. Levoči právo skladu, ktoré mestu udelil Matej Korvín. O mesiac neskôr potvrdil ďalšie výsady udelené Ľudovítom I. a Žigmundom, medzi nimi aj colné slobody a slobodnú voľbu kňaza. MKA Budapešť, A–57 libri regii, I, s. 70, 77 a 78.

Až do začiatku mája sa na Spiši zdržiavalo 4000 žoldnierov Jána Kaciána, aby očistili územie od zvyškov Zápoľského tlúp a ovládli všetky významnejšie oporné body. Spôsobili tu ohromné škody. Lúpeže potravín, šatstva a koní boli na dennom poriadku. Násilie páchali najmä na ženách, ale aj nevinných ľudoch.¹⁸ Ťaženie Ferdinandových vojsk cez Spiš, Liptov a Považie k Trenčínu bolo z taktického hľadiska úspešné. Korunovalo ho dobytie Trenčína po obliehaní trvajúcim 100 dní. 500 obrancov hlavnej Zápoľského bašty na Považí si vyjednálo slobodný odchod. Víťazný pochod Ferdinandových žoldnierov cez severné Slovensko bol strategickou porážkou. Vyčinenie soldatesky prinášalo vodu na mlyn národného kráľa. Sympatie veľkej časti obyvateľstva sa tak prikláňali na Zápoľského stranu.

Už od leta 1528 sa na severnom a východnom Slovensku objavovali početné skupiny zápoľskovcov. V septembri 1528 sa liptovskej milícii spojenej s Turzovými oddielmi podarilo poraziť neďaleko Svätého Mikuláša jednu tlupu zloženú z Valachov, Poliakov a sedliakov. 113 zabitých a 200 zajatých naznačuje jej početnosť. Zakrátko sa však Zápoľského vojvodu Mikuláš Kostka zmocnil strategicky dôležitého hradu Dunajec (Nedeca, Niedzica) na hranici s Poľskom, čím sa zápoľskovcom otvoril prístup na Spiš zo severu.¹⁹

V septembri sa pozornosť Zápoľského prívržencov sústredila na tokajskú oblasť. Ako obvykle tu prebiehali obaračky chýrných tokajských viníc. Zápoľskovci sa usilovali zmocniť úrody. Tokajské víno, ktoré sa vo veľkom exportovalo do Poľska, predstavovalo významný zdroj financií. Aj všetky mestá Pentapolitany, vrátane Levoče, tu mali viniče. Vyslali preto do tokajskej oblasti vojsko, ktoré doplnili žoldnieri Ferdinandových kapitánov Gašpara Sereďiho a Štefana Révaja. 23. septembra 1528 pri Blatnom Potoku narazili na štvortisícový zbor zápoľskovcov vedených Šimonom Deákom a utrpeli veľkú porážku. 500 pešiakov bolo zabitých, Levoča prišla o 53 vojakov a jedno delo.²⁰ Strata na úrode z tokajských viníc predstavovala pre Levočanov sumu 1000 zlatých.

Ján Zápoľský si uvedomoval strategický význam územia Spiša, a preto ešte pred návratom do vlasti si chcel zaistiť jeho kontrolu pomocou verného a oddaného človeka. Listinou vydanou 30. septembra 1528 v poľskom Tarnove, kde sa

od neúspechu pri Seni trvalejšie zdržiaval, udelil dedičné spišské županstvo svojmu dôverníkovi Hieronymovi Laskému, sieradskému palatínovi. V donácii sú vypočítané všetky Laského zásluhy, predovšetkým jeho diplomatické misie u francúzskeho kráľa Františka I., anglického panovníka Henricha VIII. a napokon aj u tureckého sultána Solimana II. Pre obvyklú donáciu je nezvyčajné, ako zoširoka sa Zápoľský snažil Laského rokovania v Istanbule vysvetliť a do istej miery ospravedlniť tým, že úklady a vojenská intervencia českého kráľa Ferdinanda I. ho ako zákonného kráľa pripravili o vlasť a pre znovunadobudnutie svojich práv i záchranu a spásu kráľovstva bolo potrebné uzavrieť mier a dohodu s Turkami. Darovacia listina má charakter akéhosi manifestu, ktorý mal pri zverejnení pomôcť napraviť spojenectvom s Turkami pošramotenú povesť Jána Zápoľského. Okrem dedičného titulu spišského župana obdržal Laski Spišský hrad, hrad Kežmarok aj s mestom, panstvo Richnavu a mesto Gelnicu. Predovšetkým vďaka diplomatickým schopnostiam Hieronyma Laského v Istanbule sa Zápoľský vrátil do Uhorska.²¹

Hieronym Laski bol jedným z najvýznamnejších Zápoľského partajníkov a bezpochyby mal vplyv aj na ďalších Poliakov. Ešte v tom istom roku kapitán Lubovne a správca 13 spišských zálohovaných miest písomne nariadil richtárom, aby sa ozbrojili na obranu kráľa Jána, ktorého vojsko v najbližšej dobe je možné očakávať. Ďalej dodal, že toto vojsko zničí Levoču. Richtári však u lubovnianskeho kapitána protestovali s tým, že oni nevezmú zbraň do rúk proti Uhrom, keďže v Uhorsku sami žijú.²²

Zápoľského donácia Laskému bola teda skôr teoretická a jej držiteľ si svoje práva nemohol dva roky uplatniť. Na Spiši mali prevahu Ferdinandovi prívrženci.

Od začiatku roku 1529 sa vpády zápoľskovcov na územie Spiša množili a ich následky boli neustále ničivejšie. Pevnou základňou prívržencov Jána Zápoľského sa stalo ťažko prístupné územie Oravskej stolice a predovšetkým tamojší hrad. Orava bola úplne v rukách Jána Zápoľského aj z hospodárskych dôvodov, a to prirodzene znásobovalo jeho mocenský vplyv. Patrílo mu tu až 72 percent všetkých poddanských usadlostí. Takéto sústredenie majetkového vlastníctva v rukách Jána Zápoľského sa nevyskytovalo v žiadnej inej stolici.

¹⁸ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 36–37.

¹⁹ CONRADI SPERFOGEL senatoris et iudicis Leutschoviensis, *Contracti Annales secpusienses*. 1516–1537 in: C. Wagner: *Analecta Scepusii*, vol. 2. Viennae 1774, s. 152.

²⁰ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 39.

²¹ WAGNER: *Analecta Scepusii* 1, s. 36–39.

²² WAGNER: *Analecta Scepusii* 2, s. 153.

Aby sa zabránilo nájazdom z Oravy, 28. februára 1529 sa zišla spišská šľachta v Kežmarku na generálnej kongregácii. Radili sa tu, akým spôsobom budú strážiť a ochraňovať stoličné hranice, aby sa tak zabránilo vpádom zápoľskovcov z Oravského hradu. Šľachtici sa uzniesli na tom, že do budúcej nedele vyzbierajú 50 zlatých a dajú ich Melchiorovi Varkočovi. Okrem toho mu dajú k dispozícii taký veľký počet pešiakov a jazdcov, aký len budú môcť. Šľachta požiadala aj Bratstvo spišských farárov, aby prispelo na túto sumu. Kňazi vybrali 30 stoviek denárov a posol peniaze priniesol Melchiorovi Varkočovi do kúrie Jána z Brezovice (Berzeviczy) vo Veľkej Lomnici, ktorú predtým obdržal. Ako vyplýva z poznámky na liste, Varkoč s tým bol spokojný.²³

V tejto súvislosti sa vynára otázka, ako prenikali Zápoľského prívrženci na územie Spiša z Oravy, keď obe stolice spolu nesusedia. Prechádzali cez územie Poľska alebo vyzerali v tej dobe hranice Spišskej stolice inak ako v nasledujúcich storočiach? Je pravdepodobné, že ešte počas bojov o uhorskú korunu došlo k značnej korekcii hranice Spišskej stolice, ktorej severovýchodná hranica prebiehala po toku Dunajca a Čierneho Dunajca a tu sa stýkala s hranicou Oravskej stolice.²⁴

V júni 1529 sa stúpenci Ferdinanda pokúsili zápoľskovcov z Oravy vyhnať. Ľudovít Pekry s dvojtisícovým vojskom Konfederácie banských miest z banských miest hrad mesiac obliehal. Kostkovi sa podarilo ľstvou Pekryho zajať, čím si vynútil skončenie obliehania.

Približne v tej istej dobe tiahol Ján Kacián cez Spiš a Levoču so žoldnierskym vojskom. Podľa svedectva levočského kronikára Sperfogela spôsobili jeho vojaci spišským sedliakom nevyčísľiteľné škody. Keďže bezohľadné lúpenie Kaciánových vojsk postihlo aj ostatné oblasti, Pentapolitana vyslala prešovského notára Juraja Wernhera* so sťažnosťou k panovníkovi. No ten nič nevybavil.²⁵

Na jeseň roku 1530 sa aktivita zápoľskovcov na Spiši znásobila. Hlavné Ferdinandove vojenské sily vedené Roggendorfom boli zamestnané obliehaním Budína. 20. novembra Mikuláš Kostka na čele 1500 pešiakov a 400 jazdcov obsadil

Kežmarok. Kežmarčania sa ani nebránili, keďže boli už vopred dorozumení s Kostkom. O tri dni Kostkovi vojaci navedení Kežmarčanmi využili veľkú hmlu a na predmestí Levoče spálili majer so stodolami mestského farára, ďalej mlyn, útulok pre malomocných a papiereň.

V nasledujúcom období sa situácia na Spiši vyhrotila, lebo kežmarskí mešťania sa otvorene pridali na stranu Zápoľského a spoločne s Kostkovým vojskom plienili majetky prívržencov habsburskej strany. Ich hlavným cieľom bola Levoča. Vojna Kežmarku s Levočou sa tak stala kľúčovou epizódou konfliktu medzi Ferdinandom I. a Jánom I. v Spišskej stolici. Ozbrojené zrážky sa skončili podpísaním prímeria 31. januára 1534.²⁶

Taženie celej veľkej tureckej armády a Ferdinandova zaneprázdnenosť v Nemecku v roku 1532 prospievali Zápoľskému. Niekoľkoročnou občianskou vojnou úplne demoralizovaná šľachta na Slovensku hufne opúšťala Ferdinanda. Prechod Imricha a Františka Bebekovcov do Zápoľského tábora zmenil situáciu v južných častiach Spiša. Habsburská strana kontrolovala Spišský hrad, čo malo mimoriadny strategický význam a aj levočskí mešťania zostali verní Ferdinandovi. Zhodný postoj zaujali aj ostatné 4 mestá Pentapolitany. Podľa záznamov levočského kronikára však boli v roku 1532 takmer všetci šľachtici na Spiši, vrátane opáta kláštora v Štiavniku, prívržencami Zápoľského.

Situácia sa zdala byť natoľko bezvýchodisková, že levočský richtár Gašpar Mullner sa po dvoch rokoch chcel vzdať úradu. Mesto totiž zažilo za tieto dva roky 36 útokov Kežmarčanov a zápoľskovcov. Ostatní mešťania ho však uprosili, aby ešte zotrval.

Levočania sa v tomto období museli spoliehať predovšetkým na vlastné sily. Žoldnieri, ktorých im prideliť na obranu Kacián, boli totiž viac ako problematickou pomocou. Mesto stáli nemalé prostriedky, no z boja poväčšine utiekli. Ich kapitán menom Černahora okrem toho, že podvádzal mesto i svojich vojakov pri vyplácaní žoldu, vyznamenal sa iba v akcii proti cigánom,** ktorých označil za podpaľačov Zápoľského a nechal ich napichať na koly.²⁷

²³ Tamže, s. 201–202.

²⁴ Na mape Spišskej stolice z roku 1794 je oblasť severne od Tatier až k Dunajcu označená ako bývalá súčasť Spišskej stolice v 16. storočí násilne okupovaná Poliakmi („*Peripheria Seculo XVI per Polonos violenter occupata et hodie ad Galliciam possessa.*“). *Mappa Comitatus Scepusiensis cum suis vicinitatibus*. ŠOBA Levoča, archív rodu Bohuš, reprofoto v archíve autora. Pozri obrázok č. 1.

* Pozri článok Jany Balegovej.

²⁵ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 42–43.

²⁶ O vzájomnom zápase Kežmarku a Levoče najpodrobnejšie referuje E. Gross: *Késmárk és Locse városok versengése XVI. században*. Lőcse 1885.

** Pozri článok Zuzany Kollárovej.

²⁷ WAGNER: *Analecta Scepusii* 2, s. 173–174.

Celkovú situáciu dobre vystihujú slová napísané Konradom Sperfogelom:

„Rok 1535 bol pre Levočanov a celý Spiš mimoriadne ťažký, lebo im boli spôsobené mnohé škody. A to preto,“ ako píše svedok týchto čias, „lebo nemali žiadnej ochrany od Ferdinanda a jeho kapitánov. Lebo Ferdinandovi kapitáni boli k našim hlavným nepriateľom oveľa láskavejší, úctivejší ako k nám, ba čo viac, nám na výsmech a našu škodu tak často s nimi slávilí hostiny a rôzne rokovania, na ktorých sa dohovárali proti nám, že to bolo každému zrejmé.“ Autora k tomuto trpkému záveru iste inšpirovali predchádzajúce udalosti na Spiši, keď sa Ferdinandov vojenský veliteľ Ján Kacián spriatelil s Hieronymom Laským a umožnil mu návštevu Viedne, kde od Ferdinanda obdržal Kežmarok* aj s právom skladu spolu s opátstvom v Štiavniku. Tu si začal stavať šľachtickú kúriu a podobne si počínal aj na iných miestach a usadzoval tam poľských šľachticov.²⁸

V dôsledku politických otrasov v krajine spôsobených bojom o uhorskú korunu a tureckou expanziou bol morálny úpadok čoraz badateľnejší, najmä v radoch šľachty. Osobný prospech mal prednosť pred verejnými záujmami, a tak vlastne stav permanentnej vojny šľachte v podstate vy-

hovoval. Vyslanec kráľa Ferdinanda I., ktorý sa zúčastnil mierových rozhovorov so Zápoľského stranou v Kremnici v roku 1533 to postrehol a výstižne o tom referoval svojmu panovníkovi: „Uhorskí páni zo strany Ferdinandovej i Zápoľského rovnako sa protivia mieru, lebo keby bol pokoj, museli by poslúchať. Uhorským šľachticom je jarmo poslušnosti neznesiteľné, na život pod zákonom nie sú zvyknutí a pre záujmy kresťanstva a vlasti nemajú ani citu, ani zmyslu.“

Nestálosť partajníkov jednej i druhej strane potvrdil aj prechod najúspešnejšieho Zápoľského diplomata na stranu Ferdinanda v roku 1535. Jeho odpadnutiu predchádzal konflikt so Zápoľským v predchádzajúcom období.²⁹ Laského príchod do tábora Ferdinandových prívržencov znamená zvrät v pomeroch celej Spišskej stolice. Počínajúc rokom 1536, sa pomery upokojujú, lebo Ferdinandova strana nadobudla jasnú prevahu aj medzi šľachtou. Dôležité bolo aj to, že obe strany v tej dobe intenzívne hľadajú spôsob mierového riešenia. Varadínska zmluva podpísaná 24. februára 1538 znamená koniec boja medzi Ferdinandom I. a Jánom Zápoľským. Územie Spiša sa tak stalo najvýchodnejšou dŕžavou pod zvrchovanosťou Ferdinanda I. Habsburského na Slovensku.

Das Gebiet der Zips und der Kampf um die ungarische Krone zwischen Ferdinand von Habsburg und Johannes Zapolya

Bei dem Kampf von Ferdinand I. und Johannes Zapolya um die ungarische Krone in den Jahren 1527–1538 spielte das Gebiet der Zipser Gespanschaft eine außerordentlich wichtige Rolle. In dieser Region war der Kampf beider Gegner außergewöhnlich scharf und voll von Wandel. Die Ursache dafür lag nicht nur in der strategischen Lage der Zipser Gespanschaft, sondern auch in der Tatsache, dass hier Zapolya und Ferdinand eine relativ starke Machtstütze hatten. Das Gebiet der Zipser Gespanschaft war in der Zeit der Mohacser Niederlage eine Domäne der Zapolya-Familie. Sie waren die Zipser Erbgespanen und Johannes Zapolya gehörten hier 52% aller Untertanenpforten.

Auch Ferdinand von Habsburg hatte in der Zips natürliche Verbündete. Es waren die Zipser Sachsen, wie auch die überwiegend deutsche Bevölkerung weiterer Städte, unter den die Levoča (Leutschau) dominierte. Durch den traditionellen Antagonismus von Levoča und Kežmarok (Käsmark) wurde die Stütze des Ferdinand von Habsburg in dem Stadtelement auf dem Gebiet der Zips in reichem Maße geschwächt. Levoča kann als Beispiel der Stetigkeit und Treue dienen, die ganze Zeit war sie auf der Seite des Habsburgs. Ganz unterschiedlich war die Stellung von Kežmarok. Seine Stadtbürger haben dreizehnmal den Treueeid, einigemal auch den Gegnern Ferdinands, abgelegt.

Die militärische Übermacht Ferdinands hat sich in der ersten Phase des Konflikts bemerkbar gemacht, als der einigemal geschlagene Zapolya im Frühling 1528 in das polnische Exil fliehen mußte. Als sich Ferdinands Soldaten der Zipser Burg bemächtigten, verschafften sie sich praktisch die Kontrolle über der ganzen Zips. Die Undiszipliniertheit der Söldner Ferdinands und ihre Gewalttaten gegen die Bevölkerung führten aber dazu, dass der im späten Herbst 1528 aus dem polnischen Exil zurückgekehrte Johannes Zapolya als ein Befreier willkommen wurde.

Das Gebiet der Zips wurde zum Schauplatz von komplizierten Kämpfen der Anhänger beider Könige. Im Rahmen dieses Konflikts führten nicht nur die Einzelnen, sondern auch die Stadtkommunitäten ihren eigenen Krieg mit den Nachbarn oder der Konkurrenz entweder aus persönlichen oder anderen Gründen. Als Beispiel kann der Krieg von Kežmarok und Levoča

* Pozri článok Nory Baráthovej.

²⁸ Tamže, s. 180–182.

²⁹ V roku 1534 Laski začal používať titul sedmohradského vojvodu a spišského grófa, čo podráždilo Zápoľského. Dal ho v Budíne uväzniť, ale v nasledujúcom roku poľskí šľachtici Lobocki, Tarnovski a ďalší dosiahli jeho vyslobodenie. Laski zamieril cez Košice a Prešov na Spiš, kde nadviazal kontakty s Kaciánom. Pozri: Selecta ex Chonicis Leibitzerianis, in: WAGNER: *Analecta Scepusii* 2, s. 52–53.

dienen. Zapolya bemühte sich seine Positionen in der Zips wiederaufzunehmen, aber da die Zipser Burg und Levoča die ganze Zeit Ferdinands Stützen blieben, gewann er hier nie mehr das Übergewicht. Das Endergebnis des Krieges um den ungarischen Thron war, dass bei der Unterscheidung des Großwardeiner (Oradea, Veľký Varadín) Friedens die Zips unter Ferdinands Kontrolle war. Nach der Aufteilung des Landes zwischen beide Gegner bildete sie die östlichste Enklave Ferdinands I. auf dem Gebiet der Slowakei. Einige Quellen deuten aber daraufhin, dass gerade während des Kampfes zwischen Ferdinand von Habsburg und Johannes Zapolya das Teil der Zips hinter der Tatra definitiv durch Polen beherrscht wurde.

Obr. č. 1. Mapa Spišskej stolice z roku 1794, na ktorej je oblasť severne od Tatier až k Dunajcu označená ako bývalá súčasť Spišskej stolice v 16. storočí násilne okupovaná Poliakmi („Peripheria Seculo XVI per Polonos violenter occupata et hodie ad Galliciam possessa.“).

Vzťah obyvateľov Kežmarku k Poľsku

Relations of the Town of Kežmarok to Poland

There used to be very close relations between Kežmarok and the adjacent territories of Poland. Mainly of economic and political nature those relations were dominated by trade that goes back to the 12th century, with the first settlements in the territory of future Kežmarok, laying on the trade route between Krakow and Scephusia. This route formed part of the via magna between the Orient and Northern Europe. The economic development of Kežmarok, which was granted free royal town rights in 1269, was conditioned by several economic and political privileges (the right to hold first two and later four annual markets, the right of store, customs and tolls exemptions in the territories of the Hungarian Kingdom and Poland, etc.) The migration of tradesmen went along the migration of craftsmen. Consequently, many Polish people found their home in Kežmarok. The lords of Kežmarok castle, who, in 1528–1571, were the Laski family, also supported the Polish ethnic element in the town.

Kežmarok a poľská krajina mali v minulosti veľmi blízke kontakty. Delilo ich od seba len niekoľko desiatok kilometrov a je samozrejmé, že medzi oboma stranami vládli čulé styky. Môžeme ich rozdeliť na: 1. hospodársko-politické vzťahy a 2. vzťahy k poľským zemepánom Kežmarského hradu.

1. Hospodársko-politické vzťahy:

V oblasti týchto vzťahov dominovali obchodné styky – tie boli v partnerstve oboch strán najstaršie i najbohatšie. Začínali už so vznikom prvých osád na území budúceho Kežmarku. Najstaršou známou osadou bola Osada svätého Michala, existujúca už v 12. storočí, ba možno aj skôr. Jej obyvatelia slovanského pôvodu boli strážcami blízkych hraníc s Poľskom a strážili aj obchodnú cestu Krakov – Spiš, ktorá bola jedným z úsekov „via magna“, spájajúcej Orient so severom Európy. Najstaršia obchodná cesta z Košíc do Gdanska viedla cez Prešov, Bardejov, Starú Lubovňu, Starý Sącz, Nový Sącz, Bochniu a Krakov. Cesta z Košíc sa rozdvajovala a smerom na Krakov šla aj cez Levoču a Kežmarok. Zároveň sa Kežmarok cestou vedúcou z Liptova napájal na Starú Lubovňu, ale aj na Spišskú Starú Ves – novší prechod do Krakova.¹

Kežmarská cesta viedla pri rieke Poprad priamo pod vrchom, na ktorom stála Osada svätého

Michala i s rovnomenným kostolom. Neďaleko tejto cesty vznikli ďalšie osady s predpokladaným slovanským obyvateľstvom – Osada svätého Kríža a Osada svätého Petra a Pavla.

Po odchode Tatárov, ktorí v rokoch 1241–1242 doslova zdevastovali Uhorsko, uhorský panovník pozýva do svojej krajiny nemeckých kolonistov,** ktorí sem sporadicky prichádzali už od 12. storočia. V polovici 13. storočia prichádzajú hufne aj na Spiš a na územie budúceho Kežmarku. Tu neďaleko rieky Poprad si zakladajú Osadu svätej Alžbety s kostolom, ktorý možno postavili na základoch staršej sakrálnej stavby existujúcej údajne už v roku 1190.² Príchodom nemeckých kolonistov sa zintenzívnil rozvoj remesiel, pretože remeslá v západných krajinách boli v tom čase na oveľa vyššej úrovni ako v Uhorsku.

Mesto Kežmarok vzniklo zlúčením viacerých osád pôvodného slovanského obyvateľstva s osadou nemeckých kolonistov. Práve táto symbióza kultúr viacerých národností a výborná zemepisná poloha umožnila rýchly hospodársky rozvoj práve vznikajúceho mesta.

Doteraz nie je známe, z čoho vzniklo pomenovanie Kežmarok – zatiaľ je známych jedenásť teórií o tom, z čoho mohol názov mesta vzniknúť.³ Najrozšírenejší názor hovorí, že ide o nemeckú zlúčeninu dvoch slov *Käse* (*syr*) + *Markt* (*trh*). Je pravda, že za najstaršiu ulicu sa v Kežmarku považuje Starý trh a analógia sa hľadala dokonca

* PhDr. Nora BARÁTHOVÁ. Od roku 1965 pracuje v Múzeu v Kežmarku. Zaoberá sa regionálnymi dejinami Spiša so zameraním na Kežmarok a históriou literatúry.

¹ J. LIPTÁK: Alte Verbindungswege der Zips im Rahmen der deutschen Siedlungen im Ostraum, in: *Karpatenland*, roč. 12, 1941, č. 2. Š. KAZIMÍR: Východné Slovensko v stredoeurópskom obchode 16. storočia, in: *Nové obzory*, roč. 21, 1979, s. 93–112.

** Pozri článok Miloša Marka.

² G. HAIN: *Löcsei kronikája*, Lőcse 1910–1913, s. 10

³ N. BARÁTHOVÁ: *Nad Kežmarkom vietor veje*. Bratislava 1990, s. 13.

s poľským Novým Targom...⁴ Bohužiaľ, najstaršie názvy neobsahujú žiadne *Markt*, len *Mark*, a tak zrejme pôjde o cisárske pohraničné územie – *Kaisers + Mark*. Jedno je isté, tento názov nemožno odvodiť zo žiadneho slovanského jazyka. Nemeckí kolonisti tu vytvorili oveľa silnejší etnický celok, než bolo pôvodné slovanské obyvateľstvo, a táto skutočnosť pretrvala takmer sedem storočí.

Kežmarok dostal mestské práva v roku 1269 od uhorského panovníka Bela IV.⁵ – medzi nimi bolo aj právo týždenného trhu. Podmienky na obchodovanie mal Kežmarok veľmi dobré – predovšetkým to bolo prepojenie na Krakov. Krakov sa stal v 13. a 14. storočí obchodným centrom Malopoľska. V roku 1306 získal právo skladu na uhorskú meď – tým sa pretrhla obchodná orientácia Uhorska na Toruň a sústredila na Krakov, čo Kežmarku len vyhovovalo. Ďalšími obchodnými cestami bol Kežmarok spojený s celým Slovenskom, Sliezsokom, Rakúskom, Maďarskom i Sedmohradskom.

Už od vzniku mesta sa ponúkala obrovská možnosť obchodovania a výmeny tovaru. Do mesta prichádzal prílev cudzieho tovaru, čo len podmienilo zvýšenie výroby domácich remeselníkov. A tak sa stalo, že Kežmarok sa stal v stredoveku popri Košiciach, Bardejove, Prešove, Levoči, Bratislave a stredoslovenských banských mestách jedným z hlavným centier remeselnej výroby na území Slovenska, a tým aj Uhorska.⁶

Pomerne pokojný vývoj Spiša bol prerušený začiatkom 15. storočia. V roku 1412 založil panovník Žigmund Poľsku 13 spišských miest.* Boli to Spišská Belá, Ľubica, Matejovce, Ruskinovce, Veľká, Spišské Podhradie, Spišská Nová Ves, Spišské Vlchy, Spišská Sobota, Poprad, Stráže, Vrbov a Tvarožná. Zo zálohu sa vyslobodili až po 360 rokoch. Kežmarok bol týmito mestami doslova obkolesený – Ľubica bola od Kežmarku vzdialená ani nie 2 km, Spišská Belá a Vrbov 7 km, len o niečo ďalej ležala Tvarožná a Matejovce.

Na význame Kežmarku to však neubralo. Už v roku 1412 boli Kežmarčania oslobodení panovníkom Žigmundom od platenia ciel na území Uhorska.⁷ V roku 1419 dostali od toho istého pa-

novníka právo dvoch výročných trhov – ich počet sa neskôr zvýšil na štyri.⁸ V roku 1435 získal Kežmarok od Žigmunda podvodom právo skladu,⁹ ktoré vlastnili na Spiši pôvodne iba Levoča a Podolíneec. Na základe tohoto práva smeli Kežmarčania zastavovať okoloidúcich cudzích obchodníkov a prikázať im v meste predávať svoj tovar aj mimo trhov. Priznaním práva skladu sa začala medzi Kežmarkom a Levočou – dvoma poprednými a stále súperiacimi slobodnými spišskými kráľovskými mestami – vyše storočná vojna, ktorá postihla aj široké okolie. Kežmarské právo skladu sa vzťahovalo len na obchodníkov vezúcich tovar na ľahkých a obyčajných vozoch a na taký tovar, ktorý bol predmetom maloobchodu. Napriek tomu získali Kežmarčania aj olovo, železo, meď a oceľ, ktoré sa prevážali na ľahkých vozoch. Napokon Kežmarok spor o právo skladu s Levočou prehral a v roku 1544 za vlády Ferdinanda I. sa mu nariaďilo „večné mlčanie.“ V roku 1558 právo skladu Kežmarku definitívne odobrali.¹⁰

Po smrti panovníka Žigmunda panoval dva roky Albrecht. Po jeho smrti nastal boj o trón. Uhorská šľachta povolala na trón poľského kráľa Vladislava III., ktorý sa mal oženiť s Alžbetou, vdovou po Albrechtovi. Vladislav III. uhorskej šľachte sľúbil, že vráti bez odškodného zo zálohu spišské mestá a spolu so svojim vojskom bude brániť Uhorsko pred stále viac dorážajúcimi Turkami. Alžbete sa medzičasom narodil syn Ladislav, ktorého nazvali Pohrobok. Odmietla sa vydať za Vladislava III. a syna ako niekoľkomesačného nechala korunovať za uhorského kráľa. Nato časť uhorskej šľachty dala za kráľa korunovať aj Vladislava III. – stal sa uhorským kráľom Vladislavom I. Jagelovským. Krajina mala takto dvoch panovníkov.

Zo začiatku sa zdalo, že Kežmarok bude verný kráľovnej Alžbete – veď jej nebohý manžel dal ešte v roku 1438 mestu právo meča.¹¹ V liste z 21. decembra 1439 Alžbeta nariaďuje, aby mesto vydržovalo početnejšiu vojenskú posádku o sile 100 mužov a oznamuje mestu, že o jeho ochranu požiadala aj Spišskú župu.¹² Ešte dňa 3. januára 1440 Alžbeta chváli Kežmarok za jeho stálu vernosť,¹³

⁴ Z prednášok dr. Michala Popoviča, FF UPJŠ Prešov v r. 1961–1967.

⁵ KOLEKTÍV: *Házai okmánytár*, vol. 6. Budapest 1876, s. 157.

⁶ A. ŠPIESZ: *Remeslá na Slovensku v období existencie cechov*. Bratislava 1972, s. 21.

* Pozri článok Janusza M. Kurtyku.

⁷ Štátny okresný archív (ďalej ŠOKA) Poprad, Archív mesta Kežmarku (ďalej AMK) – Perg. 20/ 15. mája 1412.

⁸ *Tamže*, Perg. 30/ 9. apríla 1419.

⁹ *Tamže*, Perg. 43/1435.

¹⁰ N. BARÁTHOVÁ: Spory Kežmarku s Levočou, in: *Pohľady do minulosti*, ed. M. Novotná, Levoča 2001, s. 39–57.

¹¹ ŠOKA Poprad, AMK, Perg. 44/ 2. marca 1438.

¹² *Tamže*, Pap. 25/ 21. decembra 1439.

¹³ *Tamže*, Pap. 28/ 3. januára 1440.

ale onedlho Kežmarčania svoj názor zmenili. Dôvody nie sú jasné – bola to hádam obava pred prípadnou expanziou poľského panovníka alebo skôr vypočítavosť – čo môže mesto získať z toho, ak pristúpi na stranu Vladislava III.? V každom prípade sídlo kráľovnej – Budín – bolo ďaleko a Poľsko na dosah ruky...

Kežmarok sa definitívne rozhodol pridať na stranu poľského kráľa a ten ho za to štedro odmenil – dňa 5. mája 1440 mu udelil právo, podľa ktorého mohli Kežmarčania cestovať po Poľsku bez platenia cla.¹⁴ Bola to obrovská výhoda, lebo inak sa muselo platiť clo – poplatok za prevážaný tovar pomerne často na hraniciach, mostoch, dôležitých cestách atď. Vladislav mal v úmysle dokonca urobiť z Kežmarku centrálné sídlo Spiša, ba Kežmarok aj osobne navštívil, ale k realizácii jeho plánov už nedošlo. V roku 1441 obsadil Kežmarok Ján Jiskra, ktorý presadzoval záujmy kráľovnej Alžbety a jej syna Ladislava. Po smrti Ladislava Pohrobka sa stal v roku 1458 panovníkom Matej Korvín. V roku 1463 dal kráľ Matej Kežmarku právo používať erb¹⁵ a 1464 oslobodil Kežmarčanov od platenia tridsiatku – pohraničného cla za tovar.¹⁶ Kežmarok bol filiálnou tridsiatkovou stanicou (hlavnou stanicou boli Košice). Napokon v roku 1491 ešte aj uhorský kráľ poľského pôvodu Vladislav II. Jagelovský oslobodil Kežmarčanov od platenia cla a tridsiatku za dovážaný tovar.¹⁷

Zrejme hneď po udelení práva skladu v roku 1435 bol vydaný obchodný štatút mesta Kežmarku.¹⁸ Bol určený pre cudzích, teda i poľských kupcov, ktorí prišli do Kežmarku na výročné trhy. Kupci museli pod trestom pokuty dodržiavať všetky ustanovenia mestskej rady mesta, tovar museli prevážať na mestskej váhe a nesmeli ho voľne predávať, ale len na výročnom trhu alebo na mieste, kde boli ubytovaní. Všetci museli svoj tovar vyložiť a ponúknuť na predaj, žiaden obchodník nesmel predávať tovar v drobnom, t. j. menej ako jeden zlatý (čo značí, že nesmel predávať menej ako tri kolínske šatky, šesť poľských šatiek, tucet nohavíc, dva baly flámskych čipiek, jeden funt šafránu, jeden kameň korenia, štvrtinu

koží alebo kožušín, kramársky tovar pod jeden zlatý). Chodiť mohli iba po verejných cestách, nesmeli sa spolčovať s inými cudzincami, nesmeli s nimi vymieňať striebro ani peniaze a ten mešťan, u ktorého sa ubytovali, musel kupcov oboznámiť s týmto štatútom a len u neho si mohli kúpiť stravu do výšky 20 zlatých.

Už v roku 1450 sa spomína v Kežmarku Bratstvo obchodníkov (*Bruderschaft der koffhern*).¹⁹ Obyvatelia sa venovali okrem remesla aj obchodu – svedčia o tom aj často sa vyskytujúce priezviská odvodené z činnosti menovaného (Kramer, Fuhrman) – napríklad v daňovom registri z roku 1434 sa spomína Martinus Furman, Augustinus Furman, Petrus Cromer (Kramer) a dvakrát meno Georgius Cromer.²⁰ Tridsiatkový register mesta Kežmarku z rokov 1480–1498 spomína mená 32 mužov a 1 ženy, ktorí sa zaoberali obchodovaním sami alebo prostredníctvom najatých povozníkov zo Spiša, ale i Poľska (napríklad Jacobus Crascensky, Janko /Polak/, Johannes de Cracovia, Mikolasch, Valentin Pocznik) – povozníci pochádzali napríklad z miest: Nowy Sącz, Starý Sącz, Piwniczna, Krosno, Nowy Targ atď.²¹

Do Kežmarku sa dovážal tovar z celej Európy, ba i z Ázie. Konkrétne z Poľska sa dovážali: soľ z Vieličky a Bochne, ľvovské a lublinské súkno, lípnické a bielske plátno, ryby z Lublina a Lvova, olovo z bane v Olkuszi a kožušiny. Do Poľska zase Kežmarčania vyvážali hlavne víno – z vlastných mestských viníc v Máde a Erdöbénye, ktoré sa nachádzali v oblasti Tokaja, kone, meď, pochádzajúcu z banských miest, železo atď.²²

Nemožno zatajiť, že neraz sa obchodníci medzi sebou aj pochytili, o čom svedčia dva prípady: v roku 1540 sa obchodníci z Nového Sączu sťažovali, že ich Kežmarčania nechcú pustiť s tovarom do „ich“ – teda Poľsku zálohovaných miest Spišskej Novej Vsi a Spišskej Soboty. Pohrozili, že ak Kežmarčania neustúpia, zakáže sa im cestovať do Poľska.²³ A zase v roku 1561 Kežmarčania sa sťažujú na Poliakov z Krakova, že sami vykupujú striebro a meď na Spiši a v blízkych banských mestách a vyvážajú ich, hoci kovy práve vyvážajú Kežmarčania.²⁴ Ale zrejme všetky sporné veci

¹⁴ *Tamže*, Pap. 860/ 5. mája 1440.

¹⁵ *Tamže*, Perg. XV/ 1463.

¹⁶ *Tamže*, Perg. 62/ 1464.

¹⁷ *Tamže*, Perg. 80/ 1491.

¹⁸ K. DEMKÓ: Késmárk város kereskedelmi szabályzata a XV.-ik század elejéről, in: *Történelmi Tár*, zv. 9, 1886, s. 137–140.

¹⁹ B. IVÁNYI: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. Szeged 1931, č. 253 a 154.

²⁰ J. LIPTÁK: Zinsregister der Stadt Käsmark vom Jahre 1434, in: *Südostdeutsches Archiv*, 2. Band 1. Halbband. München, 1959, s. 3–11.

²¹ V. ROZLOŽNÍKOVÁ: Tridsiatkový register mesta Kežmarku z rokov 1480–1498, in: *SA*, roč. 12, 1977, č. 2, s. 67–94.

²² *Tamže*.

²³ ŠOKA Poprad, AMK, Pap. 935/ 1540.

²⁴ *Tamže*, Pap. 156/ 1561.

sa vyriešili k spokojnosti oboch strán, lebo vzájomný obchod pokračoval aj naďalej.

Okrem pohybu obchodníkov zaznamenávame aj pohyb remeselníkov. V Európe bol najrozšírenejší nemecký typ cechovníctva – tento bol aj v Poľsku a v Uhorsku. Jeho najdôležitejšou črtou bolo povinné členstvo v cechoch pre všetkých remeselníkov. Artikuly každého jedného cechu predpisovali povinnú vandrovku tovarišov, ktorí neraz precestovali celú Európu. Tak šli kežmarskí tovariši aj do Poľska a poľskí tovariši smerovali na Spiš. Napríklad viacerí kežmarskí zlatníci sa vyučili v Krakove – Janus Palsman (spomína sa roku 1467), Gregor (1536) a Clesnek (1542).²⁵ V roku 1636 je v cechu pekárov Mattheus Pohlag (Polak),²⁶ v roku 1682 je členom kežmarského cechu zámočníkov Martinus Paslinszki²⁷ a rýdzo poľské mená, resp. mená pripomínajúce národnosť (Polak, Pollag, Polack) nachádzame aj medzi inými remeselníkmi.

Zaujímavosťou sú aj podmienky majstrovej skúšky krajčirov podľa artikulov z roku 1607.²⁸ Vyučiť sa za krajčírskoho majstra nebolo v Kežmarku ľahké – okrem iného musel pri majstrovej skúške ušit 16 rôznych vecí – častí oblečenia vrátane šiatra a plachty na voz – z toho bolo 7 rôznych druhov kabátov pre mužov i ženy, medzi ktorými sa uvádzal aj „poľský kabát“.

Cechová kniha kežmarských farbiarov (Kežmarok bol centrom farbiarskej výroby na území Slovenska a hádam aj celého Uhorska) pochádza z rokov 1713–1862 a dokumentuje pohyb majstrov a tovarišov nielen z územia Slovenska, ale aj z Poľska, Maďarska a Sedmohradska. Jedným z rezbárov farbiarskych foriem bol v Kežmarku Gustáv Adolf Weisz st., pôvodom poľský emigrant, ktorý vyrezával formy pre celý Spiš do roku 1880. Narodil sa vo Varšave v roku 1837. Jeho vlastné meno bolo údajne Bielinski. Mal šľachtický pôvod a barónsky titul. Počas poľského povstania 1863–1864 bol nútený emigrovať, zmenil si meno a usadil sa v Kežmarku, kde si aj založil rodinu.²⁹

Mnohí z poľských obchodníkov i remeselníkov sa v Kežmarku usadili natrvalo. Svedčia o tom zoznamy obyvateľstva.³⁰ V Kežmarku mal napríklad stále bydlisko v roku 1434 Stanislaus Polonus, Petrus Polner, 1511–1542 Michal Kroszczeni, 1521 Jan Wenczenski, Jan Magula, Jancko Polack, Gregor Polack, Peter Polack, 1577–1595 Matz Polak a Gaspar Jabroczi, 1577–1602 Michal Polak, 1577–1613 Jan (neskôr Hans) Polak, 1581–1602 Jan Kochanowski, 1587 Nicol Jabroczi, 1592–1594 Janusch Radelszki, 1592–1613 Olbrich Krossenski a Urban Polak, 1602 Tobias Handeczki, 1602–1613 Gal Kobulko, Mathias Dobrowiczki a Stanislav Krakowski, 1607–1613 Paul Bochenski a Stenczel Sifkowy; podľa súpisu z roku 1697 žili v Kežmarku Joanes Brezczowski, Christophorus Grodzicki, Martinus Pawlinski, Martinus Zrenski, Samuel Jabrocki, Andreas Zagrowski, Georgius Gorlitzki, Andreas Jasinski, Andreas Lechnitzki, Balas Podvigala, Martinus Garnischewski.

Poliaci pomáhali aj pri gotickej prestavbe miestneho farského Kostola svätého Kríža (1444–1498), zariaďovaní interiéru a čiastkových opravách. Centrálny výjav dnešného hlavného oltára – ukrižovaný Kristus – stál pôvodne na prekladovom stropnom tráme v strede kostola. Ide zrejme o najvzácnejšiu časť kostola – dielo z dielne krakovského majstra Víta Stwosza. Z opráv kostola sa zachovali signatúry rezbárskych majstrov M. Wachkowski 1616 a Adam Chwistek. Pri stavbe renesančnej zvonice (1591) účinkoval roku 1642 Thomas Bialek.³¹

Skutočnosťou však zostáva, že prítomnosť Poliakov v Kežmarku posilňovala slovenský živel, ktorý bol oproti Nemcom vo veľkej menšine. Ostáva na uváženie, či skutočne tí, ktorí mali poľské meno, boli Poliakmi. Nemecké obyvateľstvo Kežmarku za Poliakov považovalo aj Slovákov a napríklad už aj v 16. storočí uvádzalo kazateľa slovenskej evanjelickej cirkvi ako „capellanus polonicus.“ Medzi kňazov sa zaraďuje napríklad v roku 1540 Erasmus Krossenski. Nazývanie Slová-

²⁵ E. TORANOVÁ: Kežmarský zlatnícky cech, in: *Zborník Slovenského Národného Múzea*, roč. 63 : *História*, roč. 9. Bratislava, 1969, s. 261–294.

²⁶ ŠOKA Poprad, AMK Perg. XXXIV/16. novembra 1636.

²⁷ Gy. BRUCKNER: *A Késmárki céhek jog- és művelődéstörténeti jelentősége okirattárral*. Miskolc 1941, s. 330.

²⁸ *Tamže*.

²⁹ N. BARÁTHOVÁ: *Farbiarstvo a modrotlač v Kežmarku*. Kežmarok 1998, s. 18. J. LIPTÁK: *Die Zipser Leinwand und ihre Meister*, in: *Zipser Jahrbuch mit Kalender 1938*, P. Sauter, Kesmark 1937, s. 105–121.

³⁰ Zoznamy sa nachádzajú v ŠOKA Poprad a v Lyceálnej knižnici v Kežmarku. Conscriptio R. L. Cittis Késmárk in Originali A.1697. ŠOKA Poprad AMK, Acta 53/1697. A. Gácsová: Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. a v prvej polovici 16. storočia, in: *HČ*, roč. 19, 1971, č. 3, s. 357–384. *Liber Particularis de Anno 1577*. Lyceálna knižnica Kežmarok (ďalej LK K) Sign. Ms 1744. *Liber Particularis de Anno 1581*. LK K Sign. Ms 1745. *1587 Particular Schuldens...* LK K Sign. Ms 1746. *Particular de Anno 1591*. LK K Sign. Ms 1747. *Particular Schulden...1594–1595*. LK K Sign. Ms 1748. *Particular Ao 1601 und Ao 1602*. LK K Sign. Ms 1749. *Particular Anno 1607–1613*. LK K Sign. Ms 1750.

³¹ Za upozornenie ďakujem ing. Ladislavovi Kieferovi z Kežmarku.

kov ako „Polock“ existovalo dokonca v niektorých nemeckých obciach Spiša ešte aj do roku 1945!³²

Ale aj viacerí Kežmarčania sa usadili v Poľsku. Napríklad Johannes Fryzner získal v prvej polovici 17. storočia v Krakove meštianske právo a stal sa dokonca aj členom mestskej rady. Takú istú „kariéru“ urobil na začiatku 17. storočia v Bochni pôvodne kežmarský felčiar Hans (Hanusz) Raysz.³³

„Výmena“ sa uskutočnila aj v rámci školstva. Prvé správy o kežmarskej škole sú zo 14. storočia, ale nie je vylúčené, že škola existovala už o storočie skôr.* O vysokej úrovni kežmarskej školy hovorí aj tá skutočnosť, že mnohí jej absolventi navštevovali zahraničné univerzity – najskôr v Poľsku, potom v Nemecku. Na krakovskej univerzite sa v roku 1401 zapísal Johannes de Kesmark, 1406 Johannes Walpusch, 1437 Zyndramus Christianni a Antonius Georgy – celkovo v prvej polovici 15. storočia študovalo v Krakove 36 študentov z Kežmarku.³⁴

Mesto pozývalo vynikajúcich učiteľov aj zo zahraničia a školu navštevovali žiaci z celej strednej Európy. Napríklad podľa knihy latinských básní, ktorú vydal rektor Václav Johannides spolu s ďalšími učiteľmi a žiakmi školy v Levoči v roku 1660 a pomenoval ju panychídou za mladou majiteľkou Kežmarského hradu Máriou Ďulafi-Tököli (Gyulaffy-Thököly), zisťujeme, že už vtedy navštevovali školu žiaci z celého územia Slovenska, Sliezska, Poľska, Sedmohradska a Bulharska.³⁵

2. Vzťahy k poľským zemepánom Kežmarského hradu

Kežmarok bol zo spišských slobodných kráľovských miest azda najviac vystavený poľskému vplyvu. Kežmarčanom to nevadilo, pretože vďaka vzájomnému obchodu mesto len prosperovalo. Prekážalo to však uhorskému panovníkovi Matejovi Korvínovi. Keďže časy boli nepokojné, zdola tlačili Turci, uhorská šľachta bola zase rozhádaná, možno sa právom obával ďalšej možnej poľskej expanzie. Preto oslovil v roku 1461 svojho prívrženca, vysokého šľachtica Štefana Zápoľského, aby postavil „sub Alpibus“ (pod Alpami – Vysoké Tatry totiž nazývali aj Alpami) nejaký hrad.³⁶

Nanešťastie pre Kežmarok bola stavba situovaná do jeho intravilánu. Pôvodný úmysel – stra-

tegická stavba mala brániť nielen Kežmarok, ale aj Spiš proti nepriateľom – sa nesplnil. Príchodom hradného panstva (hrad sa prvýkrát spomína už v roku 1463) majitelia hradu začali si robiť nárok aj na slobodné kráľovské mesto Kežmarok, ktoré sa začalo meniť na mesto zemepanské. Na jeho obyvateľov, v prvom rade obchodníkov, začalo sa vo všeobecnosti pozeráť ako na ľudí neslobodných, pričom neraz od nich vyžadovali platenie ciel i mýt, od ktorých boli dávno oslobodení. V takomto stave ostalo mesto až do roku 1702, hoci ešte v roku 1655 bolo znovu vyhlásené za slobodné kráľovské mesto!

Prvými kežmarskými zemepánmi sa stala rodina Zápoľskovcov – bratia Imrich, spišský župan a neskôr krajinský palatín, Štefan, ktorému po smrti brata pripadli všetky tituly a majetky, a napokon jeho syn Ján. Ján Zápoľský sa po nešťastnej bitke pri Moháči, v ktorej Turci zvíťazili, dal v roku 1526 korunovať za uhorského panovníka – a to isté urobil aj Ferdinand Habsburský. Celá krajina, pochopiteľne aj Spiš, sa dostala do bojov oboch súperov.** Kežmarok podporoval v boji svojho pána, avšak ten sa po prehratej bitke pri Košiciach v roku 1528 utiahol do Poľska k svojmu švagrovi, poľskému panovníkovi Žigmundovi I. Starému.

Ani tu sa Zápoľský nevzdal myšlienky na opätovné získanie koruny a moci. Zoznámil sa s Hieronymom Laskim (1496–1541), poľským šľachticom a sieradským palatínom, ktorý vstúpil do Zápoľského služieb už ako známy diplomat. Za všetky služby sa mu Zápoľský štedro odmenil – v septembri 1528 daroval Laskemu Kežmarský hrad s majetkami a protiprávne aj mesto Kežmarok.

Laski sa hneď do Kežmarku nedostal, lebo ten bol v moci vojakov panovníka Ferdinanda. V roku 1530 Kežmarok dobyl Peter Kostka, prívrženec Zápoľského a hrad odovzdal Laskemu. Laski hrad v roku 1531 záložoval Mikulášovi Minkoviczovi, miestodržiteľovi Dolného Lužicka.

Rodina Laskovcov trpela odjakživa finančnou tiesňou. Hoci Laski ešte ani v Kežmarku nebol, už si od mesta vypožičal mestské klenoty. Situácia sa skomplikovala, keď Minkovicz prestúpil na stranu Ferdinanda. Nato Kežmarčania Minkovicza z hradu vyhnali. Do vzájomných sporov sa napokon zamiešal poľský panovník Žigmund,

³² Zo spomienok Emy Grigerovej, rod. Smrekovej – dnes obyvateľka Spišskej Belej a Valérie Detersovej, rod. Bretzovej – dnes obyvateľka Kežmarku

³³ Za upozornenie ďakujem dr. Janovi Flaszovi, riaditeľovi Múzea S. Fischera v Bochni.

* Pozri článok Edmunda Hlebu.

³⁴ J. LIPTÁK: *Geschichte des evang. Distriktual – Lyzeums A.B. in Kesmark*. Kežmarok 1933, s. 11.

³⁵ *Acerbissimum funus illustrissimae Comitissae ac Dominae Dnae Mariae Gyulaffi de Ratot...* Leutschau 1660, nečíslované.

³⁶ N. BARÁTHOVÁ: *Kežmarský hrad*. Martin 1989, s. 17.

** Pozri článok Ivana Mrvu.

ktorý obsadil vo februári 1532 Kežmarský hrad pre seba a zveril ho kapitánovi Smolikowskému. Záujem poľského panovníka o Kežmarok si možno vysvetliť iba snahou rozšíriť poľské územie a nie ospravedlnením, že obsadil Kežmarok výlučne kvôli bezpečnosti mesta. Celú vec napokon vyriešil Laski. Vyplatil Minkovicza a v lete 1532 sa natrvalo usadil v Kežmarku. Poľský panovník už viac do jeho záležitostí nezasahoval.

Spolužitie mesta s rodinou Laskovcov bolo pomerne dobré. Laski a jeho kapitáni hradu, takmer výlučne poľského pôvodu (napríklad Lobočki, Przibisławski, Zibritowski), získali dôveru mešťanov, pretože im pomáhali v boji proti Levoči, keďže práve vtedy vrcholila vzájomná vojna o právo skladu a vojaci hradného pána sa neraz zúčastnili na obliehaní Levoče. Laski to však nerobil zadarmo – okrem peňazí mu mesto darovalo viaceré svoje poddanské dediny a pozemky s lesmi. Aby o toto všetko neprišiel, rozhodol sa Hieronym Laski zradiť Jána Zápoľského a prestúpiť na stranu víťaziaceho Ferdinanda Habsburského. Ten ho rád prijal. Potvrdil ho vo vlastníctve kežmarských majetkov, ba poveril aj dôležitými štátnymi funkciami.

Po smrti Hieronyma prevzal kežmarské panstvo jeho syn Albert (1536–1605). Albert zdedil po otcovi nedostatok peňazí a dobrodružnú povahu. Mal záujem o získanie Moldavského kniežatstva, ba zamiešal sa aj do sporov o uvoľnený uhorský trón. Veno po prvej manželke premrhal a večnú finančnú krízu sa rozhodol vyriešiť ďalšou výhodnou ženbou. V roku 1565 si ani nie tridsaťročný Albert vzal za manželku o dvadsať rokov staršiu Beatu Koscielesku (1515–1576).

O pani Beate bolo verejne známe, že sa narodila z lôžka poľského kráľa Žigmunda a jeho najmilšej dvornej dámy. Preto bola Beata vychovávaná aj na kráľovskom dvore. Vydala sa za bohaté knieža Ilju Ostrožského a po jeho smrti zdedila obrovské majetky – o čom mladý Laski dobre vedel.

Beata Laska pri príchode do Kežmarku ostala nadšená – učarovala jej krása blízkych Vysokých Tatier. Márne lákala manžela do týchto hôr – Albert mal iné záujmy. Na jeho Kežmarskom hrade sídlili anglickí alchymisti, ktorí mu sľúbili vyrobiť zlato, striebro, drahokamy i kameň múdrosti... Hrad bol aj sídlom šľachtickej kultúry. Žil tu krát-

ky čas napríklad aj sliezsky básnik Adam Schroeter a v jednej svojej básni z roku 1564 spomína aj na Tatry ako Karpaty:

„Zmienając miejsce, idę gdzie los wzywa, / tam, kedy Karpat chochól pruje chmury, / i staje w dworze Laskiego... „³⁷

„Medové týždne“ novomanželov netrvali dlho. Podľa jednej verzie sa pani Laska vybrala do Tatier sama v spoločnosti kežmarských mešťanov – smerovali pravdepodobne k Zelenému plesu. Dobová kežmarská daňová kniha medzi inými zápismi uvádza: „Pani Laska našla veľké zaľúbenie v tomto kraji a na Turíce roku Pána 1565, sprevádzaná mnohými mešťanmi, odcestovala do hôr.“ Pani Laska na túto odvahu, ktorá sa v tej dobe považovala za nemravnosť, kruto doplatila. Netušila, že Albert už dávno rozmýšľa o tom, ako získať jej majetky a súčasne sa zbaviť staršej manželky. Beatin výlet mu prišiel veľmi vhod a využil ho ako príklad nemravnosti. Daňová kniha pokračuje v zápise: „Keďže sa pani Laska previnila proti zásadám mravnosti, dal ju jej manžel Albert Laski zavrieť do najpevnejšej veže svojho hradu.“³⁸ Tu mala ostať niekoľko rokov.

Ďalšia verzia, o ktorú sa opierajú poľskí historici, hovorí, že na výlet do Tatier šli obaja manželia spolu.³⁹ Hradná pani skutočne potom uväznená na Kežmarskom hrade bola. Dnes už sa nedozvieme, aká bola skutočná pravda, ale faktom ostáva, že Beata Laska vykonala prvý známy výlet v histórii Vysokých Tatier a že bola na Kežmarskom hrade väznená takmer až do svojej smrti.

Albert Laski jej majetok rozmrhal. Ba prišiel aj o Kežmarský hrad. Najprv ho v roku 1571 záložoval kapitánovi Horného Uhorska Jánovi Rueberovi, ten v roku 1579 postúpil svoje záložné právo trnavskému veľkoobchodníkovi s vínom a koňmi Šebastiánovi Tökölimu. Keďže ani Laski Rueberovi, ani Rueber Tökölimu dlh nevyplatil, stala sa na vyše sto rokov majiteľmi Kežmarského hradu i mesta slávna rodina Tököliovcov.

Ako vidieť, styky medzi Kežmarkom a poľskými mestami boli naozaj všestranné a čulé a bez akýchkoľvek vážnejších konfliktov. Je skutočne dobré, že v poslednom desaťročí sa opäť začína nadväzovať na staré tradície, hoci už dávno nadobudli nový zmysel.

³⁷ J. NYKA: Beata Laska – pierwsza turystka tatrzańska, in: *Wierchy*, roč. 29, 1960, s. 78–88.

³⁸ Ch. GENERSICH: *Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmark*, vol. 2. Leutschau 1804, s. 260.

³⁹ Józef Nyka, Aleksander Kraushar, Wiesław Piprek atď.

Die Beziehung der Käsmarker Bewohner zu Polen

Kežmarok (Käsmark) und das polnische Land hatten in der Vergangenheit sehr enge Kontakte. Diese können wir in:

1. wirtschaftlich-politische Beziehungen
2. Beziehungen zu polnischen Landsherren der Käsmarker Burg einteilen.

1. Wirtschaftlich-politische Beziehungen

Im Gebiet dieser Beziehungen dominierten die Geschäftsverbindungen. Kežmarok lag auf dem Geschäftsweg Krakau – Zips, der einer der Abschnitte der „via magna“ war, die Orient mit dem Norden Europas verband. Im Jahre 1269 bekam Kežmarok die Stadtrechte, unter den auch das Recht des Wochenmarktes war. Im Jahre 1412 waren die Käsmarker von der Zahlung der Zölle auf dem Gebiet Ungarns befreit, im Jahre 1419 bekamen sie das Recht zweier Jahresp Märkte, auf betrügerische Weise erlangen sie im Jahre 1435 das Lagerrecht, das sie mehr als 100 Jahre genützt haben.

Nach dem Königs Albrecht Tode sind die Kämpfe um den Thron eingebrochen. Der ungarische Adel hat auf den Thron den polnischen König Władysław III., den auch Kežmarok unterstützte berufen. Im Jahre 1440 erteilte der König Kežmarok dafür ein Recht, demnach die Käsmarker ohne Zahlung der Zölle nach Polen reisen konnten. Władysław hatte sogar im Sinne, aus Kežmarok eine Zentralsiedlung der Zips zu machen. Im Jahre 1463 waren die Stadtbürger von der Zahlung des Dreißigstels (des Grenzzolls für die Ware) befreit. Kežmarok war eine Filialstation für die Zahlung der Dreißigstel (die Hauptstation war Košice/Kaschau).

Die Käsmarker Bewohner haben sich nebst dem Handwerk auch dem Handel gewidmet – das Dreißigstelregister der Stadt Kežmarok aus den Jahren 1480–1498 erwähnt die Namen 32 Männer und 1 Frau, die sich alleine oder mittels der gedungenen Fuhrleute aus der Zips, aber auch aus Polen mit dem Handel beschäftigten. Nebst der Bewegung der Kaufleute bemerken wir auch die Bewegung der Handwerker. Viele von ihnen, die aus Polen stammten, haben sich in Kežmarok für immer angesiedelt. Davon zeugen die Bewohnerlisten aus den Jahren 1434–1697. Auch beim gotischen Umbau der örtlichen Kirche des hl. Kreuzes (1444–1498) haben die Polen geholfen. Die Zentralszene des heutigen Hauptaltars – gekreuzter Christus – stammt wahrscheinlich aus der Werkstatt des Krakauer Meisters Wit Stooß. Und auch umgekehrt haben sich die Käsmarker in Polen angesiedelt – vor allem in Bochna und Krakau.

2. Beziehungen zu polnischen Landsherren der Käsmarker Burg

Die Käsmarker Burg wurde zum ersten Mal im Jahre 1463 als Eigentum der Familie Zapolya erwähnt. Im Jahre 1528 schenkte Johannes Zapolya die Burg und widerrechtlich auch die Stadt Kežmarok dem polnischen Adligen, dem Pfalzgrafen aus Sierada Hieronymus Lasky, der schon als ein berühmter Diplomat in den Dienst beim Zapolya getreten ist. Das Zusammenleben der Stadt mit der Familie Lasky war ziemlich gut. Lasky und seine Burgkapitäne, die fast ausschließlich aus Polen stammten, gewannen sich Vertrauen der Bürger, weil sie ihnen im Kampf gegen Levoča (Leutschau) geholfen haben. Nach dem Hieronymus Laskys Tode übernahm den Käsmarker Herrnhof sein Sohn Albert. Den ersten bekannten Ausflug in die Hohe Tatra hat Alberts um 20 Jahre ältere Ehefrau Beata Koscieleska, die er später in der Burg verhaftete, im Jahre 1565 abgestattet. Ihr Eigentum hat Albert insofern vergeudet, dass er auch um die Käsmarker Burg gekommen ist. Zuerst im Jahre 1571 gab er sie als Pfand dem Kapitän Oberungarns Johann Rueber, der sein Pfandrecht dem Tyrnauer Kaufmann mit Wein und Pferden Sebastian Thököly im Jahre 1579 überließ. Weil weder Lasky dem Rueber, noch Rueber dem Thököly die Schuld bezahlte, ist die Familie Thököly für mehr als 100 Jahre Besitzer der Käsmarker Burg sowie der Stadt geworden.

Wie man sehen kann, waren die Kontakte zwischen Kežmarok und den polnischen Städten wirklich vielseitig und lebhaft und tatsächlich ohne jedwede ernstere Konflikte. Es ist wirklich gut, dass man im letzten Jahrzehnt wieder beginnt, an die alten Traditionen, obwohl diese schon lange her einen neuen Sinn gewonnen, anzuknüpfen.

Juraj Wernher a počiatky Spišskej komory

Georgius Wernher and Establishment of the Scepusian Chamber

One of the important centralization measures by Ferdinand I as the new king of Hungary was the establishment of the Hungarian Royal Chamber in Buda (1528) with the task to administrate the royal property and different tax revenues. In order to secure the appropriate collection and management of royal revenues even in the most distant northern and eastern counties of the Hungarian Kingdom, the Scepusian Chamber – camera Scepusiensis (1567) – was created to manage the financial agenda of 13 eastern counties, from Liptov (Comitatus Liptoviensis), Zvolen and Novohrad eastwards to the border with Transylvania (i.e. Upper Hungary – Partes Regni Hungariae superiores). The establishment of the Scepusian Chamber is associated with the name of a humanist scholar, Georgius Werner of Silesia, who, in 1524, became a permanent resident of Prešov and an outstanding civil authority. The first outlines of the Scepusian Chamber appeared in a royal decree of 1554 appointing Sigismund Torda as the assistant to Georgius Werner and stipulating different regulations on administration of royal revenues. After Werner's death in 1556, Torda and Franciscus Pesthy (1560) became the authorities responsible for the administration of the royal property in the region until the Scepusian Chamber was established in 1567.

Súčasťou reforiem, ktoré Ferdinand I. Habsburský uskutočnil po svojom zvolení za uhorského kráľa (17. decembra 1526) v rámci centralizačných opatrení a reorganizácie uhorských úradov, bolo zriadenie Uhorskej komory v roku 1528 v Budíne, majúcej za úlohu spravovať finančné záležitosti krajiny. Potom čo v roku 1529 zanikla kvôli dobytíu Budína Turkami, obnovil Ferdinand jej činnosť opäť v roku 1531, tentoraz už v novom centre uhorskej správy, v Bratislave, a to ako orgán podliehajúci Dvorskej komore vo Viedni. Jej úlohou bola správa kráľovských príjmov, pochádzajúcich predovšetkým z daní rôzneho druhu a ďalších zdrojov (tridsiatok, solný monopol, taxy kráľovských miest, príjmy z kráľovských majetkov, zálohovania a predaja hradných panstiev atď.).

Problémy s plynulým zabezpečením a spravovaním kráľovských dôchodkov v stolicích severovýchodného Uhorska príliš vzdialených od bratislavského sídla Uhorskej komory, komplikácie súvisiace s neustálym tureckým ohrozením a protitureckými vojnami a aj vďaka systematickému budovaniu línie pohraničných hradov rastúci význam tohoto územia (pre ktoré sa postupne ustálil názov Horné Uhorsko – *Partes Regni*

Hungariae superiores) vyvolali potrebu vytvoriť tu samostatný útvar, ktorý by mohol o príjmoch a výdavkoch rozhodovať okamžite. Z neho sa postupne sformovala Spišská komora, pod správu ktorej spadali finančné záležitosti Spišskej, Šarišskej, Abovskej, Turnianskej, Gemerskej, Zemplínskej, Užskej, Boršodskej, Hevešskej, Sabolčskej, Satmárskej, Berežskej a Maramurešskej stolice.¹ Ako prvý bol vedením tejto inštitúcie (ešte v období pred rokom 1567, kedy sa definitívne skonštitovala ako samostatný finančný orgán) poverený Juraj Wernher, ktorý mal ako radca Uhorskej komory už niekoľko rokov na starosti výber a spravovanie kráľovských dôchodkov v tomto regióne.

Juraj Wernher sa narodil v poslednom desaťročí 15. storočia v sliezskom mestečku Paczków (Patschkau), v nemeckej meštianskej rodine. Po nadobudnutí nižšieho vzdelania v rodnom Sliezsku pokračoval v univerzitnom štúdiu najskôr na Wittenberskej univerzite (zimný semester 1511 – zimný semester 1514)² a od letného semestra roku 1515 na Jagelovskej univerzite v Krakove.³ Tu v letnom semestri roku 1519 získal hodnosť bakalára slobodných umení.⁴ Nie je známe, že by pokračoval v štúdiu na inej z európskych univerzít, aj keď sa možno stretnúť s názorom, že ešte v roku

* Mgr. Jana BALEGOVÁ, PhD. Vyučuje latinčinu na Prešovskej univerzite. Zaoberá sa latinskou humanistickou spisbou v kontexte slovenského, uhorského i európskeho humanizmu.

¹ *Dejiny Slovenska 2 (1526–1848)*, ed. V. Matula a J. Vozár. Bratislava 1987, s. 27–28. J. Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813*. Budapest 1990, s. 7. G. EMBER: *Az újkori közigazgatás története*. Budapest 1946, s. 124, 147.

² G. BAUCH: *Deutsche Scholaren in Krakau der Zeit der Renaissance*. Breslau 1895, s. 75.

³ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, vol. 2, ed. A. Chmiel, Cracoviae 1892, s. 158.

⁴ *Statuta nec non Liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski. Cracoviae 1849, s. 168.

1519 sa zdržiaval kvôli štúdiu vo Viedni.⁵ Vedený príkladom iných humanistov sa následne presídlil do Uhorska,⁶ no pre nedostatok spoľahlivých informácií nie je jasné, kedy a za akých okolností sa tak stalo a kde bolo miesto jeho prvého pôsobiska.⁷

Spôľahlivo možno Wernherovu prítomnosť v Uhorsku dokumentovať až v Prešove, a to od začiatku roku 1524, keď sa jeho rukopis objavuje na stránkach prešovskej mestskej účtovnej knihy⁸ a v listoch prešovskej mestskej rady, čo znamená, že v tom čase tu pôsobil ako mestský pisár, prípadne notár, aj keď túto jeho funkciu možno archívnym záznamom (*Jorgh Werner Notarius*) doložiť až od roku 1526.⁹ V nasledujúcom období postupoval Wernher v mestskej hierarchii veľmi úspešne. V roku 1526 sa stal členom mestskej rady (prísazný),¹⁰ v roku 1531 bol pravdepodobne rich-

tárom (*iudex*),¹¹ v rokoch 1532–1533 prvým prísazným a v nasledujúcich rokoch, keď bol zaneprázdnený povinnosťami súvisiacimi s jeho ďalšími funkciami, členom širšej mestskej rady. Ako člen mestskej rady bol poverovaný rôznymi misiami, na ktorých zastupoval záujmy Prešova a ďalších hornouhorských slobodných kráľovských miest. Okrem toho podľa niektorých prameňov zastával aj funkciu rektora prešovskej mestskej školy, aj keď informácie o tom sú len skromné.¹²

Wernherova prohabsburská orientácia v dynastických sporoch po moháčskej porážke, ako aj priateľské kontakty s významnými osobnosťami okolo dvora mu zabezpečili úspešnú kariéru aj v kráľovských službách.¹³ Okrem iného o tom svedčí i jeho doživotná funkcia kapitána Šarišského hradu, ktorou bol poverený Ferdinandom I.

⁵ Jeho meno je údajne zapísané v tamojšej matrike medzi členmi uhorskej národnosti (porov. E. RENSING: Georg Wernher (1490? – 1556): Präsident der Zipser Kammer, in: *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutatás Intézet Évkönyve* 3, 1933, s. 33). V prácach Károlyho Schraufa a Willyho Szaiverta však Wernherovo meno absentuje (porov. K. SCHRAUF: *A bécsi egyetem Magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Budapest 1902. W. SZAIVERT: *Die Matrikel der Universität Wien*, Bd.3, 1518/II–1579/I, 2, in: *Lieferung: Register der Personen und Ortsnamen*. Wien; Köln a Graz 1971).

⁶ Spomenúť možno napríklad Wernherovho bývalého krakovského učiteľa a priateľa Valentína Ecchia, ktorý prišiel do Uhorska na pozvanie Alexeja Turzu (Thurzu) ako vychovávateľ jeho dcéry a v roku 1518 sa usadil v Bardejove, kde pôsobil ako rektor mestskej latinskej školy a richtár (o ňom pozri D. ŠKOVIERA: *Bardejovčan Valentín Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi*. Bratislava 2002, s. 22–23), alebo anglického humanistu Leonarda Coxa (do Krakova prišiel v roku 1518), ktorý v rokoch 1520–1525 pôsobil ako rektor mestských škôl v Levoči a v Košiciach (porov. J. MIŠIANIK: Vývin humanizmu na Slovensku, in: *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.–16. storočí*, red. E. Holotík a A. Vantuch. Bratislava 1967, s. 210–211) atď.

⁷ Jeho údajné pôsobenie na mestských školách v Košiciach (od roku 1519) a v Prešove začiatkom dvadsiatyh rokov (porov. napríklad M. BOKESOVÁ-UHEROVÁ: Juraj Wernher a jeho literárno-historický význam pre Slovensko, in: *Zborník konferenčných prednášok Trenčianske Teplice 10. 10.–11. 10. 1979*. Bratislava b. r., s. 6–14. RENSING: Georg Wernher, s. 34) sa síce nedá vylúčiť, ale nie je možné doložiť ho archívnymi záznamami vo fondoch príslušných mestských magistrátov. Za pozornosť stojí záznam v brašovskej mestskej účtovnej knihe z 29. mája 1523, kde je uvedené meno učiteľa, bakalára Juraja Wernhera (*baccalaureus Georgius Werner scolasticus*), pričom tejto osoby sa s veľkou pravdepodobnosťou týkajú aj záznamy z predchádzajúcich dvoch rokov (prvý je z 22. februára 1521) a záznamy nasledujúce po tomto dátume (posledný je z 12. decembra 1523). Aj keď nie je vylúčené, že by mal Wernher v Brašove menovca, absencia iných údajov o Jurajovi Wernherovi z obdobia týchto rokov nabáda k domnienke, že ich strávil ako učiteľ práve v tomto sedmohradskom meste, osídlenom, podobne ako Sliezsko, saskými Nemcami (uvedené záznamy publikoval R. BÉKEFI: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest 1906, s. 378–380).

⁸ Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Prešov, Magistrát, *Daňová účtovná kniha 1515–1527*, sg. 2676, f. 196v.

⁹ ŠOBA Prešov, Magistrát, *Daňová kniha 1526–1527*, sg. 2675, f. 2.

¹⁰ ŠOBA Prešov, Magistrát, *Daňová účtovná kniha 1515–1527*, sg. 2676, f. 237v.

¹¹ ŠOBA Prešov, Magistrát, *Daňový súpis 1528–1543*, sg. 2674, f. 28v. Údaj nie je možné potvrdiť v daňovej účtovnej knihe, keďže zoznam členov mestskej rady, nachádzajúci sa na začiatku každého účtovného roku, práve pri roku 1531 chýba (porov. ŠOBA Prešov, Magistrát, *Daňová účtovná kniha 1528–1537*, sg. 2662).

¹² V dokumente, vydanom prešovským kolégiom v roku 1830 pri príležitosti osláv tristoého výročia augsburského vierovyznania je uvedený v prvej desiatke rektorov prešovskej školy ako prvý (roku 1540), o ktorom nie sú pochybnosti: *I-mus de quo dubitari nequit fuit anno 1540 Georgius Wernehrus* (porov. *Programma, quo solennia secularia tertium recurrentia augustanae confessionis, a collegio districtuali Eperiesiensi, die 5^{-TA} Julii, anni currentis 1830. 8^{-VA} hora, in templo digne pieque celebranda, ... inest*. Pestini 1830, s. 4–5). Okrem toho jeho rektorstvo vo svojich veršoch spomína aj Ján Bocatius: „Huius enim ludi quoque quondam rexit habenas Vernerus, saeculi laus satis ampla sui“ („Túto školu totiž kedysi riadil aj Wernher, veľmi slávna to pýcha svojej doby“). Porov. J. BOCATIUS: *Hungaridos libri poematum V, Encomiastica*. Bardejov 1599, „Generosiss[imo] et Egr[egio] Amplissimoque V[iro], D[omino] Georgio Hoffmano, Caes[areo] in Cam[era] Scep[usiac]a prim[ario] Consil[iar]io“, v. 27–28, in: J. BOCATIUS: *Opera quae exstant omnia poetica*, vol. 1, ed. F. Csonka, Budapest 1990, č. 478, s. 440.

¹³ Patria medzi nich napríklad jágerský biskup a kráľovský kancelár Ladislav Salka (Szalkai), ktorému Wernher venoval zbierku elégií, vydanú v Krakove v roku 1523; Salkov nástupca Tomáš Zalaházi, v službách ktorého pôsobil v rokoch 1528–1529 ako učiteľ jeho synovca, neskoršieho vesprímskeho biskupa Martina Kechetyho; barón Žigmund Herberstein, s ktorým sa Wernher zoznámil ešte počas svojho štúdia v Krakove, keď sa tam v roku 1516 zdržiaval v súvislosti s diplomatickou misiou ako vyslanec cisára Maximilána I., a ktorý ho neskôr na základe jeho listov (z jesene roku 1529) odporučil Ferdinandovi I. ako spoľahlivého spravodajcu (porov. RENSING: Georg Wernher, s. 36–37); Alexej Turzo a ďalší.

potom, čo sa tento hrad po uzavretí mieru s Jánom Zápoľským (Veľký Varadín 24. februára 1538) stal panovníkovým vlastníctvom.¹⁴ Svoju úlohu pri tomto Ferdinandovom rozhodnutí iste zohrali aj predchádzajúce Wernherove skúsenosti so správcovstvom hradu Solivar¹⁵ a jeho niekoľkoročné pôsobenie vo funkciách kráľovského radcu a radcu Uhorskej komory.

Vo funkcii radcu (*consiliarius*) Uhorskej komory pôsobil Wernher od roku 1533, čoho svedectvom je napríklad listina z 19. novembra 1533 (Bratislava), v ktorej členovia komory a správca kráľovských dôchodkov (*Maiestatis Romanorum Hungariae et Bohemiae consiliarii camerae et proven-tuum administrator*) informujú košickú mestskú radu o príchode väzneného pána Juraja Wernhera, radcu komory jeho Veličenstva (*proficiscitur ad vos egregius dominus Georgius Wernerus, consiliarius camerae eiusdem Maiestatis*).¹⁶ V roku 1534 je Wernher v zozname členov širšejestskej rady v prešovskejestskej účtovnej knihe uvedený ako *Egregius Georgius Vernerus, Consiliarius Regius Cameraeque Magister Hungaricae*. Ďalšími dokladmi o tejto Wernherovej funkcii ešte z obdobia tridsiatych rokov 16. storočia sú napríklad list Jána Antonína Erazmovi Rotterdamskému z 9. augusta 1536 (Krakov), v ktorom sa Wernher spomína ako *Regis Ferdinandi consiliarius et Argentae Camerae Hungariae magister*,¹⁷ list Juraja Serédyho z 9. novembra 1536 (Ida), adresovaný *Egregio domino Georgio Wernero Camerario Regiae Maiestatis*,¹⁸ alebo list Ferdinanda I. Gašparovi Serédymu zo 14. 7. 1538 (Linc), v ktorom sa Wernher spomína ako *consiliarius camerae nostrae*.¹⁹

Prakticky od začiatku bolo Wernherovou úlohou kontrolovať výber daní v stoliciach, ktoré neskôr podliehali Spišskej komore (Spišská, Šarišská, Zemplínska, Užská, Berežská a stolice za Tisou). O svojej činnosti podával pravidelne ako Dvorskej komore a kráľovi, tak aj Uhorskej komore v Bratislave písomné hlásenia, ktoré niekedy odovzdával i osobne.²⁰ Ešte v lete a na jeseň

roku 1533 sa pravdepodobne kvôli inštrukciám pre svoju činnosť zdržiaval niekoľko mesiacov vo Viedni a v Bratislave, odkiaľ posielal správy mestským radám Bardejova, Prešova a Košíc.²¹ Wernherove rané skúsenosti v tejto funkcii dokumentuje napríklad jeho list zo 16. decembra 1533 (Košice), v ktorom radcov Uhorskej komory a jej prefekta Štefana Pemflingera informuje, čo vykonal v záležitostiach, ktoré mu boli zverené. Opisuje v ňom svoje stretnutie s veliteľom Ferdinandových vojsk Jánom Katzianerom v Levoči, počas ktorého ho Katzianer oboznámil s pomalým postupom pri vyberaní subsídií a požiadal ho, aby sa zúčastnil na spočítavaní košického tridsiatku spolu s pánom Blasiom, ktorý bol touto úlohou poverený. Na Wernherovu námietku, že ohľadne vyberania peňazí nemá na tomto mieste od komory žiadne osobitné poverenie a vyberanie subsídií má na starosti Blasius, Katzianer odpovedal, že on na vykonanie týchto vecí splnomocnenie má, a aj keby nemal, bude konať, pretože vec neznesie odklad a týka sa verejného prospechu. Žiadal od Wernhera, aby ho sprevádzal do Košíc, čo mu nebolo po vôli, keďže chcel po dlhotrvajúcej neprítomnosti stráviť istý čas doma s rodinou a odpočinúť si. Katzianer na Wernhera naďalej naliehal a po jeho odchode do Prešova ho k tomu vyzval listom, takže Wernher mu napokon vyhovel a prišiel do Košíc prepočítavať tridsiatky spolu s Blasiom. Wernher ďalej v liste odhaduje sumu, ktorú sa na tridsiatkoch podarí vyzbierať, hovorí o zdĺhavosti a obtiažnosti postupu vyberania subsídií a pripomína adresátom listu, aby mali na zreteli aj Blasias, ktorému sa za jeho prácu dlhuje viac, než je Katzianer na vyrovnanie s ním ochotný poskytnúť.²²

Podľa názoru J. Szűcsa sa Wernher pravdepodobne koncom tridsiatych rokov 16. storočia stal jediným správcom kráľovských príjmov v tejto časti Uhorska, aj keď sa táto hodnosť oficiálne objavila až neskôr. Dokladá to kráľovským nariadením z roku 1545, podľa ktorého Wernher

¹⁴ K. TUHRINSZKY: *Sárosvár története*. Eperjesen 1899, s. 45.

¹⁵ C. SPERFOGEL: *Contracti annales Scepusii*, in: C. Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol 2, Viennae 1744, s. 167.

O tom, že hrad Solivar až do zručania podliehal jeho správe, sa zmiňuje sám Wernher vo svojom spise *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (porov. napríklad viedenské vydanie z roku 1746, in: I. G. Schwandtnerus: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Viennae 1746, s. 855).

¹⁶ Archív mesta Košice (ďalej AMK), Missiles, Schwarzenbachiana, No 1576.

¹⁷ *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum per P. S. Allen*, T. VII, Oxonii 1928, č. 3137, s. 346.

¹⁸ ŠOBA Prešov, Magistrát, No 2579.

¹⁹ *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*, vol. 3, ed. V. Bunyitay, R. Rapaiacs. I. Karácsonyi. Budapest 1906, č. 286, s. 274.

²⁰ Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 8–9.

²¹ Štátny okresný archív Bardejov, Magistrát, No 7372, 7380, 7390, 7401, 7417, 7422. ŠOBA Prešov, Magistrát, No 2124, 2126; AMK, Missiles, *Supplementum Halagianum*, 3. septembra 1533, 10. septembra 1533.

²² Magyar Országos Levéltár, Litterae ad Cameram exaratae, E 41, No 23.

„už dobrých pár rokov“ vyberal a spravoval (*nostro nomine receperit et administraverit*) desiatky a iné príjmy z tohoto regiónu. Z ďalšieho, priamo Wernherovi adresovaného kráľovského nariadenia ešte z roku 1539, podľa ktorého mal zo všetkých síl zabezpečiť výber vojenskej a mestskej taxy a tridsiatkov a po konzultáciách s hlavným kapitánom ich spravovať, usudzuje, že táto úloha sa sústredila v jeho rukách najneskôr v tomto čase.²³

V priebehu nasledujúcich pätnástich rokov nadobúdalo Wernherovo poverenie trvalý charakter a jeho aktivity presahovali rámec spravovania hornouhorských kráľovských príjmov, keďže okrem kontroly vyberačov jednotlivých daní rozhodoval aj o použití týchto príjmov, napríklad na zásobovanie vojsk v pohraničných hradoch. Podľa J. Szűcsom citovaného prameňa (z roku 1549) bolo jeho úlohou „*collectio, comportatio et deductio pecuniarum ad diversa loca iuxta particulare registum suum.*“²⁴ Wernherovu činnosť riadila bratislavská komora a buď prostredníctvom nej, alebo priamo ho niektorými úlohami poveroval i panovník. Szűcs si toto do istej miery na bratislavskej komore nezávislé Wernherovo postavenie vysvetľuje osobnými vzťahmi medzi Wernherom a Ferdinandom, ktorý si Wernhera vážil, pokladal ho za odborníka a svoju náklonnosť mu prejavil aj svadobným darom pre jeho dcéru a finančnou podporou jeho synov počas štúdií v Prahe.²⁵

Všetky úlohy, ktoré boli vo Wernherovej kompetencii, patrili neskôr do pôsobnosti Spišskej komory (výber pravidelných a nepravidelných príjmov, zabezpečenie zásobovania pohraničných hradov, záležitosti týkajúce sa verejnej správy v tejto časti krajiny, záležitosti soli, obchod s Poľskom, záležitosti banských miest, razenie mincí, záležitosti slobodných kráľovských miest atď.). Okrem toho bol poverovaný aj niektorými mimoriadnymi úlohami, akou bola napríklad revízia uhorsko-poľských hraníc na Spiši (1549) alebo preberanie Sedmohradska (1552).²⁶

Postupom času bolo pre starnúceho Wernhera plnenie úloh, ktoré sa naňho kládli, stále väčšou záťažou, čo sa začalo prejavovať aj nedostatkami v jeho práci, napríklad v súvislosti s predkladáním vyúčtovaní. Sám Wernher napokon v roku 1553 kvôli pokročilému veku a zlému zdravot-

nému stavu požiadal panovníka o uvoľnenie z funkcie. Tento však Wernhera pokladal za tak nenahraditeľného, že mu namiesto toho v júli roku 1553 vymenoval ako pomocníka jeho zaťa Žigmunda Tordu.²⁷

V pokynoch panovníka pre Tordovu činnosť z roku 1554, vymedzujúcich zároveň spravovanie kráľovských príjmov (*administratio proventuum regiorum*) v príslušnej časti Uhorska, sa po prvý raz objavujú obrysy budúcej Spišskej komory, a to ako vysunutej pomocnej inštitúcie, ktorá bola v plnom rozsahu podriadená Uhorskej komore a mala plniť úlohy v danom regióne. Aj keď podľa týchto pokynov nešlo o samostatný úrad, nastala oproti predchádzajúcemu obdobiu významná zmena, keďže prácu, ktorú dovtedy vykonával sám Wernher, začala od tejto chvíle vykonávať organizovaná inštitúcia, pri ktorej bolo potrebné presnejšie vymedziť jej kompetencie, práva a povinnosti. Teritoriálne hranice jej pôsobnosti síce ešte neboli presne definované, ale podľa použitých formulácií (na tejto a opačnej strane Tisy) sa dá predpokladať, že šlo o územie, ktoré neskôr patrilo do pôsobnosti Spišskej komory. Wernher v týchto pokynoch figuruje ako dozorca (*superintendens*) a Žigmund Torda ako pomocník (*coadiutor*), aj keď v skutočnosti už musel väčšinu práce vykonávať Torda, o čom svedčí aj fakt, že od roku 1555 boli nariadenia panovníka a komory adresované jemu. Podľa pokynov sa mali Wernher a Torda vo vážnejších veciach obracať na Uhorskú komoru a konať v zmysle jej rozhodnutí. Napríklad pri kontrole účtovníctva vidieckych predstavenstiev bolo ich úlohou prezerať účtovné doklady, opravovať chyby, ale konečné rozhodnutia patrili do kompetencie Uhorskej komory. V praxi sa toto pravidlo, podobne ako to bolo v predchádzajúcich rokoch u Wernhera, muselo často porušovať a ich úloha nebola len pomocná, ako ju definujú tieto pokyny. Menovanie vyberačov jednotlivých daní a poplatkov si síce vyhradzovala komora, ale ich výber mali na starosti Wernher a Torda, ktorí ich vysielali do komorou určených stolíc, boli s nimi v neustálom kontakte a overovali ich účtovné záznamy. Vo vzdialenej Bratislave sídliaca komora mohla prakticky už len podporiť ich návrhy.²⁸

²³ Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 9.

²⁴ *Tamže*, s. 9–10.

²⁵ *Tamže*, s.10.

²⁶ *Tamže*, s. 10–11.

²⁷ *Tamže*, s. 11. Torda sa 27. októbra 1550 oženil s Wernherovou dcérou Eufémiou (o Tordovi pozri M. OKÁL: *La vie et l'oeuvre de Sigismond Gélous Torda*, in: *Graecolatina et Orientalia*, roč. 6, 1974, Bratislava 1975, s. 105–155).

²⁸ EMBER: *Az újkori közigazgatás története*, s.148–150; Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 11–12.

V prvých rokoch nebol názov tejto inštitúcie ustálený. Ako uvádza J. Szűcs, názov Tordovej funkcie znel *administrator proventuum Scepusiensium*, alebo *Verwalter der Einkommen in Zips*, prípadne aj *proventuum nostrorum in Scepusio perceptor supremus*. Až koncom päťdesiatych rokov 16. storočia sa ustálila forma *proventuum regionum partium Regni superiorum administrator*.²⁹

Po Wernherovej smrti v júli roku 1556 prevzal vedenie Torda a ako pomocníka mu panovník (27. februára 1557) vymenoval Františka Pesthyho. V roku 1561 sa Torda presťahoval z Prešova do Bratislavy, kde pôsobil ako radca Uhorskej komory, pričom už od predchádzajúceho roku (1560) viedol „spišské riaditeľstvo“, rozšírené o ďalší personál (pokladník, dvaja kontrolóri, písaár), František Pesthy, a to až do vzniku Spišskej komory (*camera Scepusiensis*)³⁰ v roku 1567.³¹

Wernherov vzťah k spišskému regiónu nespočíval len v spravovaní odtiaľ pochádzajúcich kráľovských dôchodkov alebo v zastupovaní záujmov hornouhorských (teda i spišských) slobodných kráľovských miest, aj keď početné cesty s tým spojené iste dopomohli k tomu, že vníma-

vý intelekt tohoto humanistického vzdelanca našiel v súvislosti so Spišom svoje uplatnenie aj na poli literárnom. Svedectvom toho je jeho spis *Hypomnematum de aquis in Scepusio admirandis* (*Krátka správa o podivuhodných vodách na Spiši*),³² zaoberajúci sa minerálnymi prameňmi v tomto regióne. Pôvodne šlo o list, ktorý Wernher napísal na podnet Žigmunda Herbersteina, zaujímajúceho sa o zvláštnosti vôd na Spiši. Wernherovo hodnoverné svedectvo o týchto vodách Herbersteina zaujalo natoľko, že ho vyzval k opisaniu „podivuhodných vôd“ aj v ostatných krajoch Uhorska. Výsledkom toho bol v roku 1549 v Bazileji vydaný spis *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* (*Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska*),³³ ktorý sa stretol s veľkým ohlasom v kruhoch európskych vzdelancov, ako o tom svedčia ďalšie početné vydania v latinčine i nemčine, a vďaka ktorému je dnes Wernher pokladaný za priekopníka slovenskej balneológie. Správa o podivuhodných vodách na Spiši bola jeho súčasťou a samostatne bola (s drobnými úpravami) vydaná pod vyššie uvedeným názvom v roku 1551 vo Viedni.³⁴

Georgius Wernher und die Anfänge der Zipser Kammer

Eine der bedeutungsvollsten Zentralisationsmaßnahmen Ferdinands I. als des neuen Königs von Ungarn war die Gründung der Ungarischen Kammer (Uhorská komora) in Buda (1528). Nach ihrem Untergang im Jahre 1529 wurde die Tätigkeit dieser Finanzinstitution von Ferdinand wieder im Jahre 1531 in Bratislava (Pressburg) erneuert. Ihre Aufgabe war die Verwaltung der königlichen Güter und der aus verschiedenen Steuern und anderen Quellen stammenden Einkommen, wobei sie der Hofkammer (Dvorská komora) in Wien unterstand. Im Zusammenhang mit dem Bedürfnis, in den komplizierten Verhältnissen der Kriege gegen die Türken auf schickliche Art die Einnahme und Verwaltung der königlichen Einkommen auch in den entfernten Gespanschaften des nordöstlichen Ungarns sicherzustellen, hat sich aus dieser schrittweise die Zipser Kammer (Spišská komora) abgetrennt. Die Zipser Kammer (camera Scepusiensis) hat sich als ein selbstständiges Organ (teilweise der Ungarischen Kammer in Bratislava untergeordnet) im Jahre 1567 konstituiert und ihre Aufgabe war die Verwaltung der Finanzangelegenheiten der 13 Gespanschaften östlich von Liptov (Liptau), Zvolen (Altsohl) und Novohrad bis zur Grenze Siebenbürgens (das Oberungarn – Partes Regni Hungariae Superiores).

Die Anfänge der Zipser Kammer sind mit dem Namen des aus Schlesien stammenden humanistischen Gebildeten Georgius Wernher verbunden, der sich seit dem Jahre 1524 in Prešov (Eperies) für immer angesiedelt und sich dort eine erfolgreiche Karriere als Stadtwürdenträger aufgebaut hat. Dank seiner prohabsburgischen Orientierung und seinen Freundschaftskontakten mit den hochgestellten Persönlichkeiten ringsum den Herrscherhof erreichte er eine bedeutsame

²⁹ Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 12.

³⁰ Spočiatku mala (podľa sídla) tiež názov Košická komora (*camera Cassoviensis*), alebo Hornouhorská komora (*Camera partium superiorum*), prípadne len Nová komora (*nova camera*). Porov. Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 20. EMBER: *Az újkori közigazgatás története*, s. 148.

³¹ Szűcs: *A szepesi kamarai levéltár*, s. 12–13.

³² Slovenský preklad: J. WERNHER: *Podivuhodné vody na Spiši*, trans. A. Rebro, Martin 1980.

³³ Slovenský preklad: J. WERNHER: *O podivuhodných vodách Uhorska*, trans. J. Košecký, Martin 1974.

³⁴ Z ďalšieho Wernherovho literárneho diela sa zachovali komendačné básne v prvých dvoch vydaniach učebnice Valentína Ecchia o básnickom umení (V. ECCHIUS: *De arte versificandi opusculum*. F. Ungler, Cracoviae 1515. TENŽE: *De vesificandi arte opusculum*. H. Vietor, Cracoviae 1521) a príležitostná poézia publikovaná v zbierke *Pannoniae luctus*, ed. H. Vietor, Cracoviae 1544, do ktorej okrem Wernhera prispelo ďalších 13 humanistov. Nezachovala sa Wernherova elégia na smrť vroclavského biskupa Jána Turza, jeho mecéna z čias krakovských štúdií *De ornatissimi Antistitis illustrissimique Principis Domini Joannis Thursonis Episcopi Vratislaviensis, regiique olim in utraque Silesia vicarii, obitu: ad fratres inclytos Alexium et Joannem Thursones, liberos dominos Plesnenses, Elegia* (H. Vietor, Cracoviae 1520), a elégia venovaná jágerskému biskupovi a kráľovskému kancelárovi Ladislavovovi Salkovi *Elegiarum liber unus. Reverendissimo in Christo Patri et Domino, D. Ladislao Salcano, Episcopo Agriensi, et Supremo Regni Hungariae Cancellario, maximoque gentis suae Maecenati nuncupatus* (H. Vietor, Cracoviae 1523).

Stellung auch in den Königsdiensten als Königsrat, Rat der Ungarischen Kammer und Kapitän der Burg von Šariš (Scharosch). Seit dem Ende der dreißigen Jahren des 16. Jahrhunderts war Wernher in der Funktion des Rates der Ungarischen Kammer wahrscheinlich der einzige Verwalter der königlichen Einkommen in dem angeführten Teil Ungarns, wobei die von ihm erfüllten Aufgaben, später in die Kompetenz der Zipser Kammer gehörten. Die ersten Umrisse der Zipser Kammer erscheinen in der Königsverordnung aus dem Jahre 1554, in der der Herrscher Sigismund Torda zum Helfer Wernhers ernannte und gleichzeitig die Verwaltung der königlichen Einkommen in gegebener Region festlegte. Dieser Verordnung nach hatte das neuentstandene Amt Charakter der herausgeschobenen, in vollem Umfang der Ungarischen Kammer untergeordneten Hilfsinstitution, obwohl seine Aufgabe in der Praxis nicht nur behilflich war. Nach dem Tode Wernhers (1556) hat die Leitung dieser Institution Sigismund Torda übernommen und im Jahre 1560 Franciscus Pesthy, der sie bis zur Entstehung der Zipser Kammer im Jahre 1567 leitete.

Spišská šľachta vo svetle súpisov zo 16.–19. storočia

The Scepusian Nobility in the Records of the 16th to 19th Centuries

The Scepusian nobility played a significant role not only in the history of the region but also nation-wide in the Kingdom of Hungary. One of the region's specific features is the presence of the so-called nobility of Lanceati (kopíjnícka šľachta), which had maintained a form of self-administration from the Middle Ages until the beginning of the 19th century. Besides some outstanding personalities, we are familiar with only the most important families such as the Zapolyas, Thurzos, Thökölys or Csákys. But how many and what noble families really lived in Scepusia? The situation in the Middle Ages is very difficult to analyse due to insufficient and appropriate historical sources. Since the second half of the 16th century, however, it is possible to make a general outline based on the existing records of the nobility proper. By comparing them to and completing them with other sources, it is possible to outline a picture of noble families in Scepusia.

Šľachtici zo Spiša zohrávali v priebehu storočí nepochybne významnú úlohu vo svojom regióne aj v celouhorskom rámci. Týka sa to ich účasti v rôznych bojových operáciách, ale aj pri správe vecí verejných – v politike, administratíve, diplomacii, v hospodárstve celej krajiny a pod. Počas stredoveku i v novšom období ich na Spiši žilo značné množstvo. Verejnosti sú však známe väčšinou len významné osobnosti a rody, ktoré už boli, pochopiteľne, predmetom záujmu historikov a genealógov. Ide najmä o rody Zápoľskovcov, Turzovcov, Čákiovcov (Csáky), Tököliovcov (Thököly), Varkočovcov (Warkócz), Máriášiovcov (Máriássy), pánov z Hrhova (Hrhovský, Görgey), pánov z Brezovice (Brezovický, Berzeviczy), Krayovcov, Horvát-Stančičovcov (Horváth-Stansith) či Wielandovcov.¹

Popri týchto, väčšinou magnátskych rodoch, tu žilo veľké množstvo strednej a drobnej šľachty,

ktorej bohatstvo a vplyv nedosahovali podobnú úroveň. Možno v tejto súvislosti uviesť napríklad pánov z Draviec (Tluk – Dravecký), pánov z Korytného (Korytniansky, Korotnoký), Tökeovcov, Sontagovcov (Szontagh) a i. Genealogické korene u niektorých z nich sú veľmi staré a siahajú hlboko do minulosti.² Iné rody zas boli produktom novšej doby a nobilitu získali ani nie tak bojovými zásluhami, ako skôr umom a schopnosťami svojich členov v rôznych oblastiach spoločenského života. Pomerne silné zastúpenie medzi spišskou šľachtou mali podnikateľské rody v oblasti baníctva a hutníctva, napríklad Rolovci (Rholl, Rhael), Probstnerovci, Joannelliovci (Giovannelli).³ Zaradili sa medzi privilegované vrstvy spoločnosti, kde nadobudnutý majetok a armáles boli prirodzenou súčasťou ich postavenia.

Koľko však bolo vlastne šľachty na Spiši, resp. ktoré rody tu žili? Zo stredoveku to bude len veľmi

* PhDr. František Žifčák, riaditeľ Štátneho archívu v Levoči. Zaoberá sa najmä spišskými dejinami, heraldikou a genealógiou.

¹ Okrem známych celouhorských a celoslovenských historicko-genealogických diel s informáciami aj o uvedených rodoch, k Zápoľským, Turzovcom, Tököliovcom a Varkočovcom pozri genealogickú prácu: C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 4. Posonii et Cassoviae 1778. Špeciálne Zápoľskými sa zaoberal Š. HÝROŠ: Rodopis a rodostrom Zápoľských, in: *Letopis Matice slovenskej*, roč. 11, 1874, č. 2, s. 19–33. K Turzovcom pozri aj A. FEKETE NAGY: A Bethlenfalvi Thurzó-család eredete, in: *Turul*, roč. 48, 1934, s. 1–15 a M. SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, in: *Nové obzory*, roč. 19, 1977, s. 153–170. K Čákiovcom pozri F. SVÁBY: *A körösszégi adorján gr. Csáky család genealógiája*. L. CSÁKY: *A Csáky család leszármazása története 1703-tól 1898-ig*. Marosvásárhely b. r. K ďalším spomínaným rodom pozri najmä: M. KAYSER: *Compendium historiae familiae Máriássy de Markusfalva*. Posonium 1803; B. IVÁNYI: A Máriássyák és a Szepesség, in: *Közlemények Szepesvármegye múltjából* (ďalej *Közlemények*), roč. 9, 1917, s. VIII–LV. A. GÖRGEY: *A topporci és görgői Görgey nemzetség történetéből*. Igló 1908. E. VERES: Berzeviczy Márton (1538–1596), in: *Magyar Történeti Életrajzok*, roč. 27, 1911, zoš. 1–2, 228 s. S. WÉBER: *Grádeczi Stansith Horváth Gergely és családja*. Késmark 1896. I. KRAY (ml.): A Kray család története és leszármazása, in: *Közlemények*, roč. 5, 1913, s. 234–249. N. BARÁTHOVÁ: Rod Kray, in: *Heraldika*, roč. 12, 1979, s. 134–136. K. HELLEBRONTH (ml.): A Wieland család leszármazása, in: *Közlemények*, roč. 5, 1913, s. 153–155.

² Pozri k tomu najmä: I. NAGY: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblakkal*. zv. 3, Pest 1858, s. 395–397 (Dravecký). TENŽE: *Magyarország családai*, zv. 6, Pest 1860, s. 376–377 (Korytniansky); B. IVÁNYI: A csépanfalvi Thöke család a XVI–XVII. Században, in: *Közlemények*, roč. 3, 1911, s. 103–116. D. SZONTAGH: *Iglói és zabari Szontagh nemzetség származási története*. Pest 1864.

ťažké zistiť kvôli náročnosti výskumu a nedostatku vhodných prameňov. Pokus o odhad v tomto smere urobil J. Hradský (Hradszky) v roku 1888 vo svojej štúdiu o dejinách Spišskej stolice v predmoháčskom období. Vyšiel mu počet asi 155 mien – držiteľov šľachtických majetkov (*nemes földbirtokosok*). Sú medzi nimi jednotlivci, rodiny i celé rody.⁴ Ako zemepanské rody Hradský uvádza Brezovických, Hrhovských, Máriášiovcov, Švábiovcov (Sváby) a Turzovcov.⁵ Korešponduje to vo veľkej miere s výskumami I. Chalupeckého, ktorý s výnimkou Turzovcov považuje spomenuté rody za najstaršie na Spiši.⁶

Hradského výpočet stredovekých šľachtických rodov, rodín a jednotlivcov zďaleka nie je kompletný, pretože nemohol obsiahnuť všetky stredoveké pramene obsahujúce mená držiteľov šľachtickej pôdy. Nemal k tomu dostatok pramenných edícií (okrem spišských) a ani vlastne dostatočne nevyužil bohaté stredoveké archívy kapitúl, konventov alebo niektoré rodové archívy.

Od začiatku novoveku je situácia pre získanie určitého prehľadu o šľachte zmenená v tom smere, že od druhej polovice 16. storočia sa sporadicky robili súpisy šľachty na Spiši, napríklad v rokoch 1591–1595, 1710, 1751, 1754–1755, 1835. Publikovali ich archivár Spišskej župy J. Förster⁷ a maďarský historik B. Iváni (Iványi).⁸ Publikovaný bol aj súpis šľachtickej insurekcie v Spišskej stolici z roku 1664 F. Švábim (Sváby).⁹ Vzájomným konfrontovaním týchto prameňov s prípadnými ďalšími, napríklad s dikálnymi súpismi zachovanými od 16. storočia¹⁰ alebo s prameňmi vzniknutými v súvislosti s dokazovaním šľachtictva (*investigationes*) z roku 1732 a 1756 a so sporami o šľachtictvo koncom 18. a v prvej polovici

19. storočia,¹¹ je predpoklad získania presnejšieho prehľadu o jednotlivých šľachtických rodoch na Spiši. Navyše, Spišská stolica si viedla v prvej polovici 17. storočia (1621–1640) „kataster šľachty“, ktorý poskytuje informácie aj o zvolených stoličných funkcionároch.¹²

Špecifikom Spiša je, že časť šľachty, predovšetkým drobnej, žila v kopijníckych dedinách, ktoré od stredoveku (s krátkou výnimkou jozefínskeho obdobia) mali vlastnú samosprávu známu ako Stolica X spišských kopijníkov.¹³ Zemianske súpisy z tejto stolice, ktoré sa zachovali z novoveku (1587, 1653, 1716, 1727, 1744) a vo svojom diele ich publikoval J. Hradský,¹⁴ môžu doplniť počet príslušníkov privilegovanej vrstvy na Spiši. Od roku 1803, keď boli kopijníci pričlenení definitívne k Spišskej stolici, uvádzali sa v súpisoch už spolu s ostatnou spišskou šľachtou.

Pomocou týchto prameňov sa teda pokúsime získať prehľad o šľachtických rodoch na Spiši v novoveku, o kontinuite či prerušení ich tamojšej existencie. Pravda, nemôže ísť o kompletný prehľad, pretože súpisy zachytávali stav šľachty len ku konkrétnemu dátumu či určitému časovému obdobiu a taktiež v niektorých týchto súpisoch chýbajú šľachtici usadení v mestách.

*

Od roku 1526 do roku 1590 máme podľa Ivániho na Spiši pozitívne doloženú prítomnosť držiteľov pôdy z nasledovných 114 šľachtických rodov, resp. rodín: **Aczél**, **Asguty**, **Balaša** (Balassa), **Bárcai** (Bárzay), **Bašo** (Baso), **Bátori** (Báthory), **Benčík** (Benchyk), **Bertóty**, **Bischofsheim**, **Blanth**, **Bodoni**, **Bopst** (Popust, Probust), **Bornemisa**, **Brezovický**, **Bryck**, **Čengovský** (Chengowszky,

³ Pozri napríklad A. KREDATUSOVÁ: Probstnerovci a Levoča, in: *Jozef Czauczik, Ján Jakub Müller a Probstnerovci*. Levoča 2001, s. 51–60. D. MEDNYÁNSZKY: A telvanai báró Giovanelli család felsőmagyarországi ága, in: *A „Szepesmegyei Történelmi Társulat” évkönyve* (ďalej *Évkönyve*), roč. 2, 1886, s. 47–56.

⁴ J. HRADSKÝ: Szepesvármegye a mohácsi vész előtt, in: *Évkönyve*, roč. 4, 1888, s. 63–69.

⁵ *Tamže*, s. 64, 65, 67, 68.

⁶ I. CHALUPECKÝ: Najstaršia šľachta na Spiši, in: *Najstaršie rody na Slovensku*. Martin 1994, s. 77–80.

⁷ J. FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családjainak összeírásai, in: *Közlemények*, roč. 1, 1909, s. 43–47, 105–112, 170–175, 237–242. TENŽE: Szepes vármegyei magnások összeírása 1751-ből, in: *Közlemények*, roč. 3, 1911, s. 236–238.

⁸ B. IVÁNYI: Szepes vármegye nemességének összeírása a Rákóczyszabadságharc után, in: *Közlemények*, roč. 3, s. 174–178.

⁹ F. SVÁBY: A régi vármegye: Vázlatok Szepesmegye levéltárából, in: *Évkönyve*, roč. 5, 1889, s. 90–95.

¹⁰ Súpis šľachtických statkárov na Spiši podľa dikálnych súpisov z MO, uverejnil B. IVÁNYI: Szepes vármegye birtokos nemesei 1526 után 1590-ig, in: *Közlemények*, roč. 3, 1911, s. 53–57. Zo 17.–19. storočia sú dikálne a portálne súpisy k dispozícii aj v Štátnom oblastnom archíve v Levoči (ďalej ŠOBA–L) vo fonde Spišská župa (ďalej SŽ).

¹¹ Spory publikoval J. FÖRSTER: Nemességigazolók perek Szepes vármegye levéltárban, in: *Közlemények*, roč. 4, 1912, s. 41–50, 107–113, 209–222; TENŽE: Nemességigazolók perek Szepes vármegye levéltárban, in: *Közlemények*, roč. 5, 1913, s. 37–46, 156–161.

¹² ŠOBA–L, SŽ, i. č. 337, kn. č. 124.

¹³ Pozri k tomu najmä: J. HRADSKÝ: *A Szepesi „Tíz-landsások széke” vagy a „Kisvármegye” története*. Lőcse 1895. I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archívnych prací*, roč. 13, 1963, č. 1, s. 126–130. J. RADZISZEWSKA: *Studia z dziejów ustroju Spisza*. Katowice 1969, s. 53–63.

¹⁴ HRADSKÝ: *A Szepesi „Tíz-landsások széke”*, s. 164–176, 184–214.

Czyngolszky, Chugolszky, Schenkowicz, Schnekovszky), **Čepani** (Chepani), **Čorba** (Chorba, Zirba, Zirba), **Dežöfi** (Dessewffy), **Dravecký**, resp. **Tluk** (Draweczky, Tlugk de Drawecz), **Dubravický**, **Édešfaluši** (Éeesfalussi!), **Faygel**, **Fekete**, **Felner**, **Filický** (Fhylefalvay), **Fodor**, **Gomboš** alias **Sodnar**, **Grančský** (Grancsi, Granczi), **Grinendič** (Grinendicz), **Grotkovský** (Grothkowszky), **Gyermek**, **Hedri**, **Horanský**, **Horvát** (Hervath),¹⁵ **Horvát** alias **Stančič**, **Hrhovský** (Görgei, Harowsky, Harofsky),¹⁶ **Ifju**, **Jánoš** alias **Sirmar**, **Jekelfaluši** (Jekelfalway), **Joó**, **Kállai**, **Kálmán**, **Kálnai**, **Kátai**, **Kiral**, **Kolačkovský** (Kolacscai), **Koloni**, **Korytniansky** (Korotnoki, Korotnai, Korytany, Korytiany), **Kozár**, **Kozka**, **Krigovský** (Krigi), **Kubínsky**, resp. **Kubíni** (Kubinyi), **Kurta**, **Kysel** (Kyzzel), **Laski**, **Lazár**, **Lobocký**, **Lomnický** (Lumniczky),¹⁷ **Machalovský** (Makalowszky), **Máriási**, **Matiašovský** (Mattyasovszky), **Mečkei** (Mechkey), **Michalovský** (Mihályfalvai), **Monský**, **Mučný** (Mochny, Muchyni, Mrechinny), **Nemešanský** (Nemesszanszky), **Németh**, **Paczót** (Paczolti),¹⁸ **Perebeši**, **Petras**, **Petrovský** (Petrofszky, Petraszky), **Poľanovský** (Polankai), **Potorňai** (Pottornyai), **Raslavický** (Raszlaviczai), **Reči** (Rechei), **Rédei**, **Réghe**, **Retkai**, **Richnavský** (Rihnoi), **Roškováni** (Roskoványi), **Sakač** (Zakach), **Salm**, **Scepanovský**, **Sekel'** (Székely), **Sentandráši** (Szentandrászi), **Svätojánsky**, resp. **Sentiváni** (Szent-Iványi), **Slavikovský** (Slavinogoczky, Zlawikowszky), **Solnar**, **Spetiger**, resp. **Spetinger**, **Strucký**, **Sontag**, **Sosna** (Zozna), **Szolnoki**, **Šemšei** (Semsei), **Šennei** (Segnyei), **Šeredi**, **Šoldoš** (Soldos), **Šuta** (Szutha, Sottay), **Tar**, **Tarcai**, **Ternyei**, **Tőke**, **Tököli**, **Tompa**, **Tornaki**, **Totfalvi** (Totfalusi), resp. **Švábi**, **Trnavský** (Nagyszombathy, Tirnaviensis), **Turzo**, **Ungnad**, **Varkoč**, **Vereš**, **Zednický**, **Zlupský**.¹⁹ Sám autor upo-

zorňuje, že zoznam nie je kompletný, pretože sú prípady, keď je uvedené, že obec patrila viacerým zemepánom bez bližšej špecifikácie, prípadne nie je uvedený konkrétny člen rodiny a do súpisu nie sú zahrnuté mestá, cirkevné inštitúcie a pod.²⁰

Ak porovnáme tieto mená so stavom v súpise šľachticov z rokov 1591–1595, ktorí majú v držbe určitý majetok (*portu*) na Spiši a ktorí nedisponujú žiadnou portou,²¹ z doteraz známych 114 rodových priezvisk pretrvali: **Aczél** (Azél), **Asguty** (Asgwthy), **Bašo**, **Bencik**, **Bertóty** (Berthollthy), **Brezovický** (Berzewitzey), **Bodoni**, **Bopst**, resp. **Bobst**, **Čengovský**, **Čorba**, **Dravecký**, resp. **Tluk** (Thlwk), **Faygel**, **Filický**, **Gomboš**, **Grančský**, **Grotkovský**, **Gyermek**, **Horanský** (Hworansky), **Horvát**,²² **Horvát-Stančič**, **Hrhovský** (Gergey), **Jekelfaluši**, **Joó**, **Kálnai**, resp. **Kalna**, **Kiral**, resp. **Kral**, **Kolačkovský**, **Korytniansky** (Korothonky, Koritthiany, Korittany), **Krigovský**, **Kubínsky**, **Kurta**, **Kysel**, **Machalovský**, **Máriási**, **Nemešanský**, **Német**, **Petras** (Pethras), resp. **Seldnar**, **Petrovský**, resp. **Petróci** (Petrotzy), **Rédei**, **Roškováni**, **Slavikovský**, **Sekel'** (Zekel), **Sentandráši** (Zent-Andrásy), **Šemšei** (Sempsey), **Šoldoš**, **Švábi** (Swaby, Swabovsky), **Tőke** (Theoke), **Tököli** (Theokeolly), **Trnavský**. Teda 48 mien. Pričom poznamenávame, že k nim treba pripočítať aj **Turzovcov**, ktorí tu nie sú uvedení ako dediční župani a ktorí v roku 1550 boli povýšení do barónskeho stavu.²³ Do konca 16. storočia sa to podarilo aj Horvát-Stančičovcom (1559) a Tököliovcom (1593).²⁴

Z nových šľachtických rodov v súpise pribudlo 36 mien: **Abrahamovský**, **Almási** (Almássy), **Bañai** (Banyay), **Bobrovnický** (Bobrowniczky), **Bor**, **Čepčanský** (Tseptsanszky), **Čepčeni** (Chepcheny), **Dekan**, **Doliansky** (Dolyanszky), **Fornosegi** (Fornoszeghy), **Gánovský**, **Guldenfinger**, **Hadbavný**, **Helt** (Helti), **Knebel**, **Korom**,

¹⁵ Ide o plavečskú líniu rodu Horvát-Kiševičovcov (známi sú neskôr aj ako Paločai, resp. Palochay) pôvodne z Veľkej Lomnice. Jej členovia získali roku 1589 hrad Nedecu s príslušným panstvom v okolí Dunajca a roku 1593 aj lendacké panstvo. *Analecta Scepusii sacri et profani*, ed. C. Wagner, vol. 1, Viennae 1773, s. 186–187, 439–441. Porovnaj I. NAGY, *Magyarország családai*, zv. 9, Pest 1862, s. 90–93.

¹⁶ Na rozdiel od Iványiho považujeme Vavrince (Lőrincz) Harowszkého za člena rodu Hrhovských (Görgey). Porov. IVÁNYI: Szepes vármegye birtokos, s. 55.

¹⁷ Pravdepodobne ide o rod Horvát-Kiševičovcov, ktorý si písal spočiatku prídomek Lomnický (Lomniczai), podľa Veľkej Lomnice. Pozri k tomu napríklad I. NAGY: *Magyarország családai*, zv. 5, Pest 1859, s. 152. J. SIEBMACHER a G. CSERGHEÖ: *Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*. Nürnberg 1893, s. 244.

¹⁸ Predpokladáme, že ide o rod Paczótovcov z Chabžan v Šariši, keďže držiteľia pôdy sú Žigmund a Ján. Porov. I. NAGY, *Magyarország családai*, zv. 9, Pest 1862, s. 6–8. SIEBMACHER a CSERGHEÖ: *Wappenbuch*, s. 471.

¹⁹ IVÁNYI: Szepes vármegye birtokos, s. 53–57. Je tu uvedená šľachta zo Spišskej stolice i zo Stolice X spišských kopijníkov.

²⁰ *Tamže*, s. 53.

²¹ FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családainak összeírásai, s. 44–47.

²² Keďže rod Horvát nie je bližšie špecifikovaný, okrem vetvy Horvátovcov z Plavča je potrebné vziať do úvahy aj existenciu ďalších Horvátovcov, ktorí mali majetky v 16. storočí v Abrahamovciach a Hozelci. HRADSKÝ: *A Szepesi „Tíz landsások széke”*, s. 184, 186. V súpisoch a tabuľkách ich budeme uvádzať zatiaľ pod spoločným priezviskom Horvát.

²³ SIEBMACHER a CSERGHEÖ: *Wappenbuch*, s. 670.

²⁴ J. ILLÉSSY a B. PETKÓ: *A Királyi könyvek...1527–1867*. Budapest 1895, s. 92, 219.

Kraus, Levkovský, Lichtenstein, Litteratus z Jaso-
sova,²⁵ **Ludman, Madači** (Madachy), **Maletinský,**
Moes, Nemes, Rákoci, Reichenpoch, Ribarský,
Rosnawer, Sabo (Zabo), **Salai** (Zalay), **Starnov-**
ský, Šomodi (Somogy), **Tarnóci** (Tharnóczy),
Thenczel, Várady. V súpise sa taktiež bez bližšej
špecifikácie uvádzali 4 šľachtici v Spišskom Pod-
hradí (*nobiles Warallienses*) a 4 v Krompachoch
(*nobiles de Krompak*). V prípade Krompách mohlo
ísť o niektoré zo zatiaľ neznámych šľachtických
rodov (**Kunest**, resp. **Kunecz, Göbel, Edling,**
Besteller a **Fleischer** alias **Mészáros**), ktorých prí-
tomnosť tu v druhej polovici 16. storočia dokladá
I. Chalupecký.²⁶

Je potrebné ešte poznamenať, že pri istých
konkrétnych menách šľachticov (spolu 9) je v sú-
pise uvedená poznámka „vymazaný“ (*törölve*),
čo v prípade niektorých nositeľov šľachtických
priezvisk znamenalo aj skutočné vytratenie sa
z radov spišskej šľachty (Dekan, Bodoni, Baňai).
Ďalej poznamenávame, že určité rody (Máriási,
Švábi, Korytniansky, Dravecký, Horanský a i.) mali
majetky už rozdelené medzi jednotlivé rodiny, resp.
vetvy rodu, takže sa ich priezviská ako držiteľov
pôdy vyskytujú na viacerých miestach. Pre nás
však v tejto etape výskumu je prvoradá základná
zistenie, t. j. s koľkými a ktorými šľachtickými rod-
mi sa na Spiši v sledovanom období stretávame,
ktoré tu pretrvali viacero generácií a azda ich mô-
žeme označiť za „spišské.“ Podrobnejšie zisťovanie
príbuzenských väzieb medzi nositeľmi jedného
priezviska už presahuje rámec tohto príspevku.

Súpis z konca 16. storočia ešte dovoľuje špecifi-
kovať kopijnícku šľachtu, ktorá je v ňom evidovaná
samostatne a už podľa jednotlivých obcí patriacich
do tzv. Malej župy (Stolica X spišských kopijníkov),
kým súpis šľachty vo veľkej župe je rozdelený na
tri okresy (*processus*) bez konkrétnych obcí.

Stolicu X spišských kopijníkov teda v tom
čase tvorilo 14 obcí (Abrahamovce, Betlanovce,
Čenčice, Čingov, Filice, Gánovce, Hadušovce,

Hozelec, Kišovce, Levkovce, Machalovce, Miklu-
šovce, Pikovce a Svätý Ondrej). Žilo v nich 47 prí-
slušníkov nasledovných 35 zemianskych rodov:
Abrahamovský, Aczél, Asguty, Benčík, Bor,
Čengovský, Čepčeni, Čorba, Faygel, Filický,
Fornosegi, Gánovský, Gomboš, Hadbavný, Hor-
vát, Joó, Kalna, Korytniansky, Kiral, resp. **Kral,**
Kubínsky, Kurta, Kysel, Levkovský, Litteratus,
Ludman, Madači, Machalovský, Maletinský,
Nemešanský, Német, Ribarský, Sentandráši,
Starnovský, Šomodi, Thenczel.²⁷

Ak konfrontujeme tento súpis s daňovým
súpisom (*taxáciou*) zemanov v Stolici X spiš-
ských kopijníkov zo 6. mája 1587 publikovaným
J. Hradským,²⁸ počet kopijníckych rodov je po-
trebné rozšíriť o ďalších 34 mien: **Bábel, Bartko,**
Bendik, Bobovský, Budaházi, Dávid, Dobai,
Gegest, Grabaňa (Grabanya), **Herant, Hoffmann,**
Jakabko, Jásai (Jászay), **Jesenský, Kalafus, Lac-**
ko, Lórinč, Okoličáni, Pataki, Pólka (Puolka),
Sedlák, Selecký (Szeleczy), **Sentmártoni** (Szent-
Mártoni), **Sentmiklóši** (Szent-Miklóssy), **Stanský**
(Sztanszky), **Stras, Surman** (Surmankó), **Šándor**
(Sándor), **Teier, Tkáč** (Tkács), **Tornali, Valkó,**
Verbovský, Záborský.

Od roku 1526 do konca 16. storočia máme
takto na Spiši evidovaných spolu 189 konkrétnych
šľachtických rodov s majetkovou držbou, z toho
69 rodov žilo koncom osemdesiatych a začiatkom
deväťdesiatych rokov 16. storočia v kopijníckych
dedinách. Ku koncu 16. storočia sme doložili
existenciu cca 120 šľachtických priezvisk.²⁹ Počet
šľachtických rodov tu bol zaiste vyšší ako do-
posiaľ zistené množstvá. V skúmaných súpisoch
neboli zachytení šľachtici žijúci v mestách.³⁰

Nepokojné 17. storočie a začiatok 18. storočia
dávali isté predpoklady k zmene v šľachtickej
majetkovej držbe v Uhorsku i k zmene v počte
šľachtických rodov. Zo začiatku druhej polovice
17. storočia nám pre zistenie stavu v Spišskej sto-
lici môžu poslúžiť dva súpisy. Pre veľkú župu je

²⁵ Ide o rod známy neskôr ako Jászay. Pozri k tomu SIEBMACHER a CSERGHEÖ: *Wappenbuch*, s. 269; NAGY: *Magyarország családai*, zv. 5, s. 322–323.

²⁶ I. CHALUPECKÝ (zost.): *Dejiny Krompách*. Košice 1981, s. 28, 31.

²⁷ FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családjaiknak összeírásai, s. 46–47.

²⁸ HRADSKÝ: *A Szepesi „Tíz-landsások széke”*, s. 184–188.

²⁹ Hoci nie pri každom šľachtickom rode bolo v tom čase priezvisko ustálené, možno ich považovať už za priezviská, resp. dedičné prímená. M. MAJTÁN: Najstaršie osobné mená a vývin priezvisk na Slovensku, in: SA, roč. 29, č. 1, 1994, s. 107. Pri priezviskách bola v celom príspevku (tak ako aj inde v zborníku, pozn. ed.) použitá slovenská transkripcia, najmä pri známejších rodoch tak, ako to vyžadujú *Pravidlá slovenského pravopisu*. Slovenskú transkripciu sme využili tiež v prípadoch, ak došlo k maďarskej transkripcii v už publikovaných prameňoch, alebo ak to dovolila zachovaná forma priezviska v originálnom dokumente. Pri výrazne odlišnej našej transkripcie od publikovanej, alebo od originálnej formy priezviska, sme uviedli pôvodnú formu v zátvorke, príp. za lomkom.

³⁰ Napríklad v polovici 16. storočia je šľachtický pôvod (*nobilis*) doložený v prípade levočského notára Jakuba Guldena z Rudabánye. F. ŽIFČÁK: Leutschauer Notare als humanistische Gelehrten, in: V. Čičaj a O. Pickl (Hrsg): *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava 1998, s. 102. TENŽE: Kancelária Levoče v 2. polovici 16. storočia, in: SA, roč. 11, č. 2, 1976, s. 134.

to limitácia (*rozpis*) osobnej šľachtickej insurekcie na základe rozhodnutia generálnej kongregácie stolice konanej v Huncovciach 8. augusta 1664³¹ a pre Stolicu X spišských kopijníkov limitácia taxy zemanov z roku 1653.³²

V troch okresoch Spišskej stolice sa insurekcia týkala celkom príslušníkov 88 šľachtických rodov vrátane šľachticov usadených v mestách Levoča a Kežmarok, pričom 57 priezvisk bolo oproti 16. storočiu úplne nových (kvôli rozlíšeniu od rodov známych od 16. storočia budú tieto rody v príspevku označované tučnou kurzívou): *Abhortis*, *Alauda*, *Almáši*, *Ámon*, *Andreánsky*, *Bán*, *Bečkei* (Beckey), *Berg*, *Bobst*, *Brezovický*, *Cerva* (Cserva), *Cibóci* (Czibóczy), *Coróci* (Czoróczy), *Čáki*, *Čorba*, *Darašóci* (Darasóczy), *Dévari*, *Domitius*, *Ďorďoši* (Gyorgyosy), *Dravecký*, resp. *Tluk*, *Fink*, *Fischer*, *Fürnstein*, *Gandel*, *Gally*, *Gilány*, *Gosnovitzer* (Goznoviczer), *Gothard*, *Grotkovský*, *Gundelfinger*, *Gutzmittel*, *Hain*, *Heder*, *Holló*, *Horanský*, *Horvát*, *Horvát-Mladasovič* (Horváth-Mladasovith), *Horvát-Stančíč*, *Hrhovský*, *Jasovský*,³³ *Jekelfaluši*, *Jóny*, *Kacer* (Kaczer), *Katona*, *Kiráľ* (Király), *Kiš* (Kys), *Kolačkovský*, *Korytniansky*, *Kramer*, *Kromer*, *Kukoľ* (Kukoly), *Kunský* (Kunszky), *Máriáši*, *Matiašovský*, *Mauks*, *Megander*, resp. *Grosman*, *Mederi* (Megyery), *Melczer*, *Moes*, *Nagy*, *Nemešanský*, resp. *Nemešáni* (Nemessányi), *Pálfalvai*, *Petrovský*, *Pfanschmidt* (Fandschmidt), *Poliak* (Polyak), *Potornai* (Pothornay), *Raiman*, *Rédei*, *Rosnai* (Rosnyay), alias *Knöbel*,³⁴ *Segedy* (Szegedy), *Sekel*, *Sentmiklóši*, *Serdaheli* (Szerdahelyi), *Simon*, *Schailermann*, *Slavikovský*, *Solčéni* (Szolcsényi), *Sontag* (Zontag), *Starinský*, *Švábi*, *Tarnóci*, *Tóke* (Teóke), *Ugróci*, *Újfalusi*, *Vaiser*, *Vaksman*, *Vass*, *Žehriansky* (Sigray). Prispieť na insurekciu ozbrojencom, koňmi alebo financiami mali aj Levoča, Kežmarok, spišský prepošt, Spišská kapitula, jezuiti a spišskovlašský farár.³⁵ Nevedno z akých dôvodov tu chýbajú Tököliovci, ale je potrebné ich ešte evidovať ako zemepánov, keďže ako je známe, konfiškácia ich majetkov sa uskutočnila až v roku 1670.

Podľa rozpisu dane z roku 1653 v 15 obciach Stolice X spišských kopijníkov boli šľachtické rody rozložené nasledovne: **Abrahamovský**

(Abrahamovce), **Aczél** (Kišovce), **Asguty** (Hadušovce), **Bán** (Betlanovce), **Benčík** (Svätý Ondrej), **Bende** (Kišovce), **Bočkaj/Bocskay** (Machalovce), **Boór** (Svätý Ondrej), **Brosko** (Hadušovce), **Budaházi** (Komárovce a Hôrka), **Čepčéni** (Komárovce a Hôrka, Svätý Ondrej), **Dávid** (Pikovce), **Dianiskó** (Čingov), **Dobai** (Čenčice, Kišovce), **Doliansky/Dolyani** (Filice), **Domaňovský/Domanyovszky**³⁶ (Filice), **Dubovai** (Filice, Miklušovce), **Faygel/Faigel** (Betlanovce), **Fertog** (Pikovce), **Fornosegi** (Čenčice), **Grabaňa** (Hadušovce), **Gurkó** (Pikovce), **Hadbavný** (Machalovce), **Herant** (Abrahamovce, Čenčice, Kišovce), **Hermeli** (Abrahamovce), **Horvát** (Pikovce), **Hrhovský** (Betlanovce), **Hoffmann** (Levkovce), **Ilavský/Illavay** (Machalovce), **Jásai** (Hozelec, Kišovce), **Jezeršký** (Machalovce), **Joó** (Miklušovce, Svätý Ondrej), **Kalafus** (Machalovce), **Kalna** (Gánovce, Hadušovce, Machalovce), **Korytniansky/Koroth** (Gánovce), **Kurta** (Machalovce), **Kysel**, resp. **Kysel/Kyszely** (Čenčice), **Lehocký** (Filice), **Ludman** (Machalovce), **Madači/Madaczy** (Hadušovce), **Mederi** (Kišovce), **Mraz** (Machalovce), **Negta** (Betlanovce), **Nemešanský**, resp. **Nemešáni/Nemessányi** (Abrahamovce, Machalovce), **Német** (Levkovce), **Oskó** (Filice), **Paskovský/Paszkovszky** (Machalovce), **Pataki** (Kišovce), **Petras** (Abrahamovce, Čenčice), **Rády** (Betlanovce), **Sakač/Szakacs** (Machalovce), **Segedy** (Čingov), **Selecký/Szeleczky** (Kišovce), **Selický/Szeliczky** (Pikovce), **Sentandráši** (Filice, Svätý Ondrej), **Slavikovský** (Levkovce), **Sontag** (Levkovce), **Stas** (Pikovce), **Šomodi** (Hadušovce), **Švábi** (Betlanovce, Čenčice), **Turánsky** (Machalovce), **Tóke** (Abrahamovce, Filice), **Treczy** (Betlanovce), **Verbovský** (Machalovce), **Vrana/Vranna** (Pikovce), **Záborský** (Abrahamovce, Čenčice, Kišovce, Pikovce). Do úvahy sme už nebrali tých platcov, kde neboli uvedené osoby, len dom (Thurzó-ház, Sztarnovszka-ház, Hodossy-ház) alebo majetok (Günther-birtok).³⁷

Z celkového počtu 66 rodových priezvisk zemanov usadených v kopijnických obciach v tom čase, bolo 25 mien, v porovnaní so 16. storočím, nových.

Čiastočný obraz o stave šľachtických rodov na Spiši ku koncu stavovských povstaní môže

³¹ SvÁBY: A régi vármegye, s. 90–95.

³² HRADSKÝ: A Szepesi „Tíz-lándsások széke“, s. 189–193.

³³ Pravdepodobne ide o samostatný rod, nie slovenský ekvivalent priezviska Jászay alias Litteratus. Pozri k tomu nižšie.

³⁴ Ide o rod Knebel, resp. Knöbel. V Katastri šľachty SŽ z rokov 1621–1640 medzi stoličnými funkcionármi vystupuje Baltazár Rosnyay alias Knöbel. ŠOBA–L, SŽ, i. č. 357, kn. 124, fól. 9.

³⁵ SvÁBY: A régi vármegye, s. 90–95.

³⁶ Rod je známy aj ako Domanovszky, Gánovský, resp. Gánoczy. Pozri k tomu vyššie a B. KEMPELEN: *Magyar nemes családok*. zv. 3. Budapest 1912, s. 353.

³⁷ HRADSKÝ: A Szepesi „Tíz landsások széke“, s. 192–193.

poskytnúť súpis šľachty vykonaný pravdepodobne v júli 1710 za účelom získania informácie o strane (cisárskej alebo povstaleckej), na ktorej stál v čase povstania príslušný šľachtic.³⁸ Možno predpokladať, že sú tu zapísaní aj tí, ktorí sa priamo neangažovali v povstaní, keďže nemajú poznačenú príslušnosť k jednému či druhému táboru.³⁹

V súpise sú vedení šľachtici zvlášť z veľkej župy a zvlášť z kopijníckej. Chýbajú však záznamy z miest. V zozname je spolu uvedených 282 príslušníkov spišskej šľachty, z toho bolo 206 evidovaných v Spišskej stolici a 76 v Stolici X spišských kopijníkov. Počas povstania, z celkového počtu v súpise uvedených šľachticov zo Spiša, zomrelo, resp. bolo zabitých 44 osôb (z toho 18 z kopijníckych rodín).⁴⁰

Stretávame sa tu so 73 šľachtickými rodovými priezviskami z veľkej župy. Z nich 33 na Spiši existovalo už v 16. storočí a 11 pribudlo do polovice 17. storočia. Pri priezvisku *Simonis* predpokladáme, že ide o rod *Simon*, ktorý je tu doložený už v polovici 17. storočia.⁴¹

V súpise zo začiatku 18. storočia sa objavilo 29 nových šľachtických priezvisk (priezviská doložené v 18. storočí uvádzame kurzívou): *Bárkoci* (Bárkoczy), *Dobrovický*, *Dolovicéni* (Dolovicényi), *Fabrici* (Fabriczi), *Furar*, *Jančo* (Jancsó), *Joannelli* (barón), *Kasai* (Kaszay), *Kiš-Horvát*, *Kišovič* (Kisovicz), *Korponai*, *Labšanský*, *Láni*, *Lénárd*, *Luženský* (Luzsénszky), *Nikolaši* (Nikolassy), *Ondrejковиč* (Ondreykovicz), *Podhoráni*, *Rác* (Rác), *Radvánsky*, *Revický*, *Reľovský* (Rilowszky), *Roll*, *Serpilius*, *Stanko*, *Šoóš* (Soós), *Vitalis*, *Zacher*, *Závor*.

V Stolici X spišských kopijníkov evidujeme v tomto súpise celkom 40 rodových priezvisk, pričom od 16. storočia ostalo 14, z polovice 17. storočia sú doložené v 11 prípadoch. Úplne nových je 13 rodov: *Akai*, *Debrödy*, *Kišovský*, resp. *Kišóci* (Kisóczy), *Lubovenský* (Lubovenszky), *Machay*, *Pap*, *Ribicei* (Ribiczey), *Senko*, *Stavač* (Stavacs), *Sepeši* (Szepesi), *Töleši* (Tölesy), *Turčáni* (Turcsányi) a *Ujházi*.

Obdobie po Satmárskom mieri je vo všeobecnosti považované za konsolidačné pre Uhorsko.

Boli teda predpoklady istej stabilizácie rodov v jednotlivých regiónoch a v priaznivom demografickom vývoji aj nárast počtu šľachtických rodín. Pre zistenie situácie okolo polovice 18. storočia máme k dispozícii limitáciu taxy zemanov v Stolici X spišských kopijníkov z roku 1744⁴² a pre Spišskú stolicu súpis šľachtických rodín v rámci celokrajinského súpisu konaného v rokoch 1754–1755.⁴³

Súpis v kopijníckej stolici sa uskutočnil v 13 obciach. Oproti roku 1653 medzi obcami samostatne nefiguruje Čingov a pri Hôrke sa neuvádzajú Komárovce. Z nám už známych šľachtických rodov dokazujúcich na Spiši svoju existenciu od 16. storočia medzi kopijníkmi nachádzame 23 priezvisk: **Benčík**, **Budaházi**, **Čepčení**, **Faygel**, **Gánovský**, resp. **Domaňovský**, **Grotkovský** (Grodkovszky), **Hadbavný**, **Horanský**, **Horvát**, **Hrhovský**, **Joó**, **Kalna**, **Kiráľ**, **Kurta**, **Ludman**, **Máriáši**, **Nemešanský**, **Okoličáni**, **Sentandráši**, **Šemsei**, **Švábi**, **Verbovský** a **Záborský**. Zo 17. storočia sa udržali len 4 zemianske rody (*Bende*, *Dubovai*, *Kiš*, *Lehocký*) a zo začiatku 18. storočia ostalo 5 rodov: *Kišovský*, *Pap* (Papp), *Ribicei*, *Ujházi* a *Vitalis*. Medzi rokmi 1710–1744 pribudlo 13 nových kopijníckych priezvisk: *Albrechtovič*, *Baráni*, *Borló*, *Detrich*, *Đurkovič* (Gyurkovits), *Glós* (Glósz), *Jabrocký*, *Klačiansky*, resp. *Kelečení* (Kelecsényi), *Madočiansky*, resp. *Madočáni* (Madocsányi), *Nedorolik*, *Némety*, *Paulikovič* a *Venkóci* (Venkóczy).

Podľa tohto súpisu koncom prvej polovice 18. storočia bolo v Stolici X spišských kopijníkov evidovaných 84 držiteľov 45 priezvisk zemianskych rodov. V porovnaní s rokom 1653, keď sme evidovali ešte 66 kopijníckych rodov, v roku 1710 došlo k ich zníženiu o 26 priezvisk a aj teraz je tu ešte oproti polovici 17. storočia znížený počet o 21 zemianskych rodov. Evidentný pokles mohol súvisieť s vymretím celých rodín počas morových epidémií v druhej polovici 17. a v prvej polovici 18. storočia, ktoré obyčajne sprevádzali stavovské povstania.⁴⁴ Do úvahy je potrebné vziať i možnú zmenu vo vlastníctve pôdy na základe

³⁸ IVÁNYI: Szepes vármegye nemességének összeírása, s. 174–179.

³⁹ V zozname je ich asi 20.

⁴⁰ Autor uvádza iba 42 mŕtvych (IVÁNYI: Szepes vármegye nemességének összeírása, s. 174).

⁴¹ Súpisy z rokov 1664 a 1710 uvádzajú ich sídla v 3. stoličnom okrese. Okrem toho súpis z roku 1653 uvádza len vdovu Dávida Simona (SVÁBY: A régi vármegye, s. 94). Zrejme ide o vdovu po nadobúdateľovi armálesu Dávidovi Simonisovi. Armáles získal od Ferdinanda III. v roku 1652. Odpis armálesu v ŠOBA–L, SŽ, investig. nob. 1732, kr. 1868, nr. 41.

⁴² Publikoval ju HRADSKÝ: A Szepesi „Tíz-Landsások széke“, s. 211–214.

⁴³ Celokrajinský súpis publikoval J. ILLÉSSY: Az 1754–55 évi orsz. nemesi összeírás. Budapest 1902. Spišskú stolicu samostatne publikoval FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családjainak összeírásai, s. 105–112.

⁴⁴ Najväčšie boli v rokoch 1663–1664, 1683–1684, 1708–1713, 1739–1742. *Dejiny Slovenska 2 (1526–1848)*, ed. V. Matula a J. Vozár. Bratislava 1987, s. 228, pozn. č. 41, s. 378, pozn. č. 42.

konfiškačného rozhodnutia kráľa v prípade „neverných“ povstalcov.⁴⁵

Súpis šľachty vo veľkej Spišskej stolici v rámci spomínaného celokrajinského súpisu sa uskutočnil v decembri 1754.⁴⁶ Robený bol podľa okresov a v nich podľa jednotlivých miest a obcí. Chýbajú tu len Čákiovci (dediční župani) a cirkevné inštitúcie so svojimi majetkami. V súpise boli jasne odlíšení tí, ktorí boli aj skutočnými zemepánmi, od šľachticov-armalistov bez pôdy (*armalistae impossessionati*). Celkom tu bolo zaznačených 150 šľachtických rodov. Z priezvisk rodov existujúcich na Spiši už v 16. storočí sa objavilo teraz 29, zo 17. storočia ostalo 18 rodov, kým z rodov evidovaných na Spiši začiatkom 18. storočia pretrvalo 17 priezvisk. V priebehu prvej polovice 18. storočia (do r. 1754) pribudlo veľa (85) úplne nových šľachtických priezvisk: *Altman, Badáni, Badinský* (Bagyinszky), *Baraňai* (Baranyay), *Barci* (Barczy), *Bobot* (Boboth), *Bohuš* (Bohus), *Bosňák* (Bosnyák), *Bőr*, *Cornides* (Kornides), *Daxner, Demek, Dévai, Dierner, Ďordi* (Györgyi), *Fasko, Egerland, Engelmayer, Fabricius, Frei, Galamboši* (Galambossy), *Glac* (Glacz), *Glacinger, Glivický, Goldberger, Grienblath, Grob, Günther, Heckel, Hološai* (Holossay), *Institoris, Jamborský, Keil* (Kaill), *Kečkéš* (Kecskés), *Kežmarský* (Kesmarszky), *Kevický, Koch, Kompoty, Koripský* (Koripszki), *Krai, Lang, Malleter, Maršalko* (Marschalko, Marsalko), *Matuška* (Matuska), *Medňanský* /*Mednyánszky* (barón), *Melcel* (Melczely), *Milejter, Mudráni, Nieblingh, Ňulási* (Nyulászy), *Očovský*, resp. *Očovai* (Ocsovay), *Olšavský* (Olysavszky), *Patty, Peki, Petanci* (Petanczy), *Pietschke, Plencner, Radáči* (Radácsy), *Reich, Rithauser, Roxer, Rutkai, Sakmári, Sepsi* (Szepsy), *Severini, Schirlacher, Schmicz, Schneider* (Schneider), *Schvartner, Sluka, Smrečiansky*, resp. *Smrečáni* (Szmrecsányi), *Spillenberger* (Spillenber), *Stencel, Suľovský* (Szuľovszky), *Šándori* (Sándory), *Šehovič* (Schehovics), *Than, Toporcer, Tron* (Thron), *Vaáhl, Várady-Sakmári, Vida, Vitkóci, Wieland* (Villand) a *Zatorský*. Korešponduje to s celkovým pozitívnym demografickým trendom v Uhorsku po Satmárskom mieri. Súpis magnátov na Spiši z roku 1751, ktorý predchádzal celokrajinskému súpisu šľachty len potvrdzuje, že na Spiši v polovici 18. storočia

k magnátskym rodom patrili členovia grófskeho rodu Čáki a členovia barónskych rodov Joannelli, Luženský, Máriáši a Medňanský.⁴⁷

Ďalší, už kompletný súpis spišskej šľachty, pochádza z roku 1835.⁴⁸ Sú tu spolu zahrnuté aj mestá a kopijnícke obce, keďže, ako je známe, stolica kopijníkov bola začiatkom 19. storočia (1803) začlenená do veľkej Spišskej stolice. Tá bola tesne predtým (1798) rozdelená už na 4 okresy (Magurský, Tatranský, Levočský a Banský),⁴⁹ a podľa tohto rozdelenia bol vyhotovený aj súpis z roku 1835. Nobilitované osoby sú zapisované postupne v rámci okresov podľa miest a obcí, v ktorých boli usadení.

Z najstarších rodov, ktoré máme doložené na Spiši už v 16. storočí, tu figurujú: **Almáši, Benčík, Bobst** (Bobest), **Brezovický, Čepčeni, Dežöfi, Dobai, Dravecký, Gánovský, Grodkovský, Gundelfinger, Hadbavný, Horanský, Horvát, Horvát-Kiševič, Horvát-Paločai, Hrhovský, Jekelfaluši, Kisel, Kolačkovský, Korytniansky, Ludman, Máriáši** (barón), **Matiašovský, Nemešani, Okoličani, Petrovský, Sekel, Sentandráši, Slavikovský** (Slabikovszky), **Sontag, Svätójánsky, Šemsei, Švábi, Tarnóci, Tóke, Totfaluši, Újfaluši, Verbovský a Záborský**. Spolu 40 mien.

Z rodov, ktoré sa na Spiši objavili v polovici 17. storočia, ostalo 19 (*Abhortis, Andreánsky, Baan, Berg, Cerva, Čáki, Fischer, Gosnovitzer, Johnny, Kiš, Lehocký, Mauks* (Mauksch), *Melczzer, Mraz* (Mrasz), *Nagy, Pfanschmidt, Segedy, Serdaheli, Veiszer*), kým z rodov, ktoré sme zaevidovali začiatkom 18. storočia, pretrvalo len 11: *Baráni, Detrich, Dolevicéni* (Dolevitzény), *Fabrici* (Fabriczy), *Jančo, Korponai, Láni, Reľovský, Revický, Ribicei a Stavač*. V oveľa väčšej miere evidujeme priezviská šľachty, ktorá sa tu objavila v priebehu prvej polovice 18. storočia. Ide o 41 nasledovných rodov: *Altman, Badáni, Bobot, Bohuš, Bosňák, Cornides, Ďordi, Ďurkovič, Engelmayer, Glac, Glivický*, resp. *Glevický, Glós, Goldberger, Günther, Jabrocký, Jamborský, Kečkéš, Keil, Kežmarský, Lang, Malleter*, resp. *Milejter* (Maléter), *Melcel, Mudráni* (Mudrony), *Ňulási, Patty* (Patti, Pathy), *Peki, Radáči, Roxer, Rutkai* (Rutkay), *Schneider, Spillenberger, Stencel* (Stenzel),

⁴⁵ *Dejiny Slovenska*, vol. 2, s. 381. Ako príklad na Spiši môže poslužiť Vitalisovci pôvodcom z Liptova (Ján Vitalis bol levočským richtárom, vyberačom tridsiatku a zásobovačom obilia), ktorí získali koncom 17. storočia majetky na Spiši po cisárovi Leopoldovi neverných povstalcoch Melchiorovi a Ambrózovi Keczerovcom a Štefanovi Máriášim, za zásluhu v boji s Tököliovcami a proti Turkom. ŠOBA–L, SŽ, kongr. 89/1698.

⁴⁶ FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családinak összeírásai, s. 106.

⁴⁷ FÖRSTER: Szepesvármegyei magnások, s. 236–238.

⁴⁸ FÖRSTER: Szepes vármegye nemes családinak összeírásai, s. 170–175, 237–242.

⁴⁹ CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, s. 124. E. BÍDOVSKÝ a i.: *Štátny archív v Košiciach : Sprievodca po fondoch a zbierkach*. Bratislava 1963, s. 73.

Smrečiansky, Šehovič (Styehovits), Toperczer resp. Toporcer (Topperczer), Than, Tron, Várady-Sakmári, Vida (Vyda), Vitkóci a Wieland (Vieland).

Od polovice 18. storočia do roku 1835 pribudlo na Spiši podľa tohto súpisu až 110 nových šľachtických rodov: Alth, Ambrozi, Andaházi, Araňoši (Aranyosy), Balka, Baluch, Baňafi (Banyaffy), Bárdoši (Bárdossy), Bartaloši (Bartalossy), Benedicty, Beretvás, Bilek, Breuer, Crausz, Časár (Császár), Čefalvai (Csefalvay), Dapsi, Deneš (Denes), Dobak, Drenčeni (Drentsény), Dulovič (Dulovits), Ďurikovič (Gyurikovits), Édeškuty, Egerer, Engel, Fančal (Fantsaly), Farkaš, Fej, Feja, Fest, Fibinger, Fuhrman, Gabáni, Groó, Grossman, Gröstenberger, Grubič (Grubits), Gudecký, Hanzeli (Handzely), Hellner, Hendel, Herteli, Hosú (Hosszú), Hrabeci (Hrabetzy, Hrabeczy), Husar (Huszar), Iglody, Ivány, Kéhler, Keler, Kmosko, Koblic, Kocok (Koczogh), Komaromi, Korompai, resp. Krompašký, Kovač (Kovats), Kovačevič (Kovatsevich), Kovesdy, Kraizel, Krivači (Krivatsy), Lipai (Lippay), Lofai (Loffay), Lubkovič (Lubkovits), Majer, Matavovský, Mellek, Merc (Mercz), Milec (Miletz), Moisch, Moys, Mončko (Montsko), Nesko, Nogl, Okrucký, Podhajecký, Pogorický (Pogoritzky), Pongrác, Poor, Posch, Probstner, Prokopovič (Prokopovits), Pšenický (Psenitzky), Raduch, Raisz, Redelstein, Reisz, Riemer, Roth, Ružinský (Ruzsinszky), Sailer, Sartori, Schindler, Šlachta (Schlachta), Schmidt, Scholz, Schwartz, Sepešházi (Szepesházy), Sitkei (Szitkey), Sponer, Sulínsky, resp. Sulíni (Szuliny), Sirmai (Szirmay), Štiavnický (Styavnyiczky), Tatrai, Terstanský, Trangous, Uhlarik, Urbani, Urvai, Vadnai, Vindt a Zafiri (Zaffiry).

V polovici tridsiatych rokov 19. storočia sme teda na Spiši zaevidovali existenciu vyše 220 šľachtických rodov, z nich asi polovica pribudla zhruba od polovice 18. storočia. Od 16. do 19. storočia sme v súpisoch zachytili prítomnosť vyše 500 šľachtických rodových priezvisk. Napriek tomu, že je tu nutné počítať s istými odchýlkami spôsobenými napríklad chybnými zápismi konskriptorov, prípadne zmenami priezvisk toho istého rodu, dáva to istú kvantitatívnu bázu nobilitovaných rodov existujúcich na Spiši, na ktorej možno stavať. Pravda, zatiaľ zďaleka nemôže ísť o úplný

prehľad. Svedčia o tom ďalšie pramene, ktoré rozširujú nami zistené počty a mená. Napríklad *Kataster spišskej šľachty z rokov 1621–1640* uvádza medzi stoličnými úradníkmi 12 mien, ktoré sme zatiaľ nemali v súpisoch zachytené: *Banóci, Cebani, Fejérvári, Greff, Kobulani, Komaróci, Kösegi* (Köszeghy), *Kunisch, Merei, Orosláni* (Oroszlányi), *Stadler* a *Temešvári* (Temesváry).⁵⁰ Zdá sa, že medzi spišskou šľachtu v 17. storočí bude možné zaradiť aj *Rottalovcov, Staudenherczovcov, Friszwerkerovcov* a *Gnostyovcov*.⁵¹

Pramene z *investigácií* šľachtictva na Spiši z rokov 1732 a 1756 dokumentujú existenciu ďalších 17 šľachtických rodov: *Černel* (Chernel), *Danko, Haager, Hensch, Kalinovský, Képeš* (Képes), *Lacik* (Laczik), *Močňai* (Mochnyai), *Nolten, Polóni, Richter, Sauer, Schifferer, Schuler, Schwab, Sőke* (Szőke) a *Veber*.⁵²

K zemianskym rodom v kopijnických obciach v 18. storočí je potrebné pridať ešte tie, ktoré boli zachytené v súpise účastníkov kongregácie kopijnickej šľachty 10. januára 1716 a v zoznamoch armalistov a insurgentov z roku 1727.⁵³ Ide o nasledovných 9 zemianskych priezvisk: *Földéši* (Földéssy), *Hrušovský* (Hruszovszky), *Klos* (Klosz, Klösz), *Lehotai, Pikovský, Ráčkai* (Rátskay), *Tahi, Tóth* a *Vengovský*.

Spory o šľachtictvo v Spišskej stolici z prvej polovice 19. storočia ďalej dokazujú existenciu rodov *Bukovecký, Hraško* (Rasko) a *Kerekeš*.⁵⁴

*

Z naznačeného vyplýva, že medzi rokmi 1526–1835 evidujeme zatiaľ na Spiši asi 560 šľachtických rodov. V skutočnosti ich bolo viac. Je potrebné vziať do úvahy najmä skutočnosť, že nie vo všetkých súpisoch, ktoré sme mali k dispozícii, boli zahrnuté mestá. Táto problematika si vyžaduje samostatný výskum, pretože mnohí z mešťanov boli povýšení do šľachtického stavu za rôzne zásluhy. Ich nobilitácia nemusela byť vždy spojená s väčším pozemkovým vlastníctvom a preniknutím medzi špičku uhorskej šľachty, ako sa to napríklad podarilo Turzovcom. Napriek tomu, že táto vrstva nobilitovaných mešťanov vyšla z mestského prostredia, ba viacerí z nich boli priamo predstaviteľmi mesta, časom sa ich výsady stali predmetom sporov s vedením miest. Bez

⁵⁰ ŠOBA–L, SŽ, i. č. 337, kn. 124, f. 4–10.

⁵¹ Ako zemepáni v Krompachoch v 17. storočí sa uvádzajú aj Rottalovci. ICHALUPECKÝ: *Dejiny Krompách*, s. 35–36.

V Kežmarku sa medzi držiteľmi rodových erbov (armalistami) v 17. storočí spomína aj rodina Staudenhercz (1632), Frieszwerker (1636) a Gnosty (1640). N. BARÁTHOVÁ: Majitelia rodových erbov v Kežmarku, in: *Historica Carpathica*, roč. 19, 1988, s. 228.

⁵² ŠOBA–L, SŽ, *investig. nob. 1752 et 1756*, kr. 1868, 1869.

⁵³ HRADSKÝ: *A Szepesi „Tíz landsások széke“*, s. 194–203.

⁵⁴ FÖRSTER: *Nemességigazolási perek*, s. 46, 210, 221.

zaradenia príslušníkov tejto privilegovanej vrstvy z mestského prostredia do prehľadu, nemôže byť počet rodov spišskej šľachty úplný. Budúci systematický výskum, doplnený aj o ďalšie pramene napríklad urbáre, matriky, či o súpisy obyvateľstva z novšieho obdobia, môže ďalej spresniť celkový prehľad o šľachtickom stave na Spiši. Z neho

bude možné robiť hlbšie závery, ale aj napríklad vyselektovať tie rody, ktoré sa tu v priebehu dejín akoby len „mihli“ i tie, ktoré „vydržali“ na Spiši celé stáročia a zohrali v jeho dejinách významnú či významnejšiu rolu. Práve tieto sa môžu stať vďačným predmetom budúceho, už konkrétneho genealogicko-heraldického výskumu.

Der Zipser Adel im Licht der Archive aus dem 16.–19. Jahrhundert

Die Zipser Adeligen spielten zweifellos eine wichtige Rolle in der Geschichte ihrer Region, sowie auch im gesamtungarischen Raum. Eine beträchtliche Menge von ihnen lebte hier im Laufe des Mittelalters sowie der Neuzeit. Eine Zipser Besonderheit ist noch dazu die Anwesenheit des Lanzenträgeradels, der sich seit dem Mittelalter bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts seine eigene Selbstverwaltung erhalten hat. Außer den bedeutsamen Individuen sind der Öffentlichkeit meistens nur die wichtigsten Adelsgeschlechter wie zum Beispiel Zapolya, Thurso, Thököly oder Csaky näher bekannt. Wie zahlreich aber war der Zipser Adel, bzw. um welche Adelsgeschlechter handelte es sich? Wegen der Absenz geeigneter historischer Quellen wird das für die Epoche des Mittelalters sehr schwierig festzustellen. Seit der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts kann man aufgrund von Aufzeichnungen des ordentlichen Adels, die vereinzelt z.B. in den Jahren 1591, 1751, 1754, 1835 gemacht wurden, sowie aufgrund der Verzeichnisse des Lanzenträgeradels aus den Jahren 1653 und 1744 eine gewisse Übersicht zusammenstellen. Durch ihre Konfrontation, eventuell ihre Ergänzung durch weitere Quellen ist ein gewisses Bild über die Verteilung der Zipser Adelsgeschlechter, über die Kontinuität oder Unterbrechung ihrer dortigen Existenz zu gewinnen.

In der Übersicht figurieren zusammen 40 Namen aus den ältesten Geschlechtern, den wir hier im 16. sowie im 19. Jahrhundert begegnen und die wir mit Recht als „Zipser“ bezeichnen können: Almássy, Benčík, Pobst, Berzeviczy, Čepčeni, Desewffy, Dobay, Dravecký, Gánovský, Grodkovský, Gundelfinger, Hadbavný, Horanský, Horvát, Horvát-Kiševič, Horvát-Paločai, Górgey, Jekelfalussy, Kolačkovský, Korotnoky, Kysel, Ludman, Máriássy, Matiašovský, Nemessányi, Okoličáni, Petróci, Semsey, Slavikovský, Sontag, Székely, Szentandrassy, Szentiványi, Sváby, Tarnóczy, Totfolussy, Tóke, Ujfalussy, Verbovský, Záborský.

Gerade diese Geschlechter können in der Zukunft zu einem dankbaren Gegenstand zukünftiger historischer und genealogisch-heraldischer Forschungen werden, mit dem Ziel, ihre tatsächliche Position in der Zipser sowie der ungarischen Geschichte festzustellen.

Príloha: Erby spišských rodov Brezovický (1), Máriáši (2), Hrhovský (3) podľa I. Nagya

Andrej Probstner st. – levočský mešťan, šľachtic a podnikateľ

Andreas Probstener sr. – Burgher, Nobleman, and Entrepreneur of Levoča

The essay is dedicated to Andreas Probstener senior, the most important member of the Probstener family, which emerged in Scepusia in the beginning of the 18th century in Stará Lesná. In Levoča, Andrej Probstener sr. worked as a royal public officer, namely as a postmaster, and directed the construction of several roads and aqueducts. A specialist in geometry, he designed several maps of the town and its suburbs. His prosperity and significant fortune were the result of his entrepreneurial activities in mining and metallurgy in the regions of Scepusia and Gomorial/Comitatus Gomoriensis (Gemer).

Vo feudálnej spoločnosti privilegované vrstvy obyvateľstva, najmä šľachta, mali najlepšie podmienky, aby sa rozhodujúcou mierou podieľali na politickom, hospodárskom a kultúrnom živote spoločnosti. Až osvietenské obdobie vlády Márie Terézie a jej syna Jozefa II. umožnilo vo väčšej miere aktívne sa zapojiť do celospoločenského diania aj neurodzeným vrstvám, a to bez ohľadu na vierovyznanie. Rozhodovali pritom najmä ich schopnosti, um a šikovnosť. Ako príklad v tomto smere nám môže na Spiši poslúžiť rod Probstnerovcov – evanjelikov, pôvodom z podtatranskej obce Stará Lesná, ktorý sa v 19. storočí zaradil medzi najvýznamnejšie v tomto regióne.

Doterajšie informácie o Probstnerovcoch boli veľmi torzovité a absentoval i celistvý pohľad na nich a na význam činnosti konkrétnych členov tohto rodu pre Spiš. S ich menom sa totiž aj v súčasnosti spája hlavná cesta prechádzajúca Levočou (Probstnerova cesta), nimi vybudovaný nádherný romantický park v areáli dnešnej nemocnice s klasicistickou kúriou a altánkom oproti na hradbách. Probstnerovci sa nemalou mierou podieľali na realizácii železničného spojenia Levoče so Spišskou Novou Vsou či vzniku Spišskej úverovej a priemyselnej banky v Levoči.

Čulo sa zapájali aj do politického života v meste i na uhorskom sneme. Nezostávali bokom ani v rámci hospodárskeho, kultúrneho a spoločenského diania v meste. Rod síce vymrel po meči, keď na Spiši v roku 1951 zomrel posledný Probstner – Alfréd Artúr a jeho jediný syn, ktorý žil v Maďarsku, nezanechal mužského potomka.¹

Najvýraznejšie sa však presadili v baníctve a hutníctve ako podnikatelia. V našom príspevku sa preto pokúsime na príklade Andreja Probstnera st., ako najvýznamnejšieho z rodu, ilustrovať ocenenie jeho celoživotných aktivít a prínosu pre spoločnosť. Práve on sa zaslúžil o obrovský majetok, zvučné meno a nobilitáciu svojej rodiny.

S prvými informáciami o Probstnerovcoch na Spiši vôbec sa stretávame v matričných záznamoch a daňových súpisoch obce Stará Lesná. Časovo spadajú do dvadsiaty rokov 18. storočia. Figuruje tu síce viacero rodín s týmto priezviskom,² avšak neskoršie osudy rodiny Andreja Probstnera sa odvíjali už v Levoči.

Podľa dochovanej tradície v rode Andrej sa narodil 25. decembra 1758 v Levoči³ rodičom Adamovi Probstnerovi a Zuzane Benkovej ako druhé dieťa v poradí zo siedmich. Jeho otec Adam začína ako pomocný banský robotník.⁴ Už čoskoro sa ukázal

* Mgr. Alena KREDATUSOVÁ. Štátny archív Levoča. Zaoberá sa dejinami spišskej šľachty v novoveku.

¹ Podrobnejšie o rode Probstnerovcov pozri A. KREDATUSOVÁ: Probstnerovci a Levoča, in: Jozef Czaučzik, Ján Jakub Müller a Probstnerovci. Levoča 2001, s. 51–60.

² Index k matrike pokrstených zo Starej Lesnej z rokov 1712–1777 zachytáva až 49 detí z týmto priezviskom. Okrem iného aj prvého doteraz známeho predstaviteľa nami sledovanej línie, Adama. Štátny oblastný archív v Levoči (ďalej ŠOBA–L), Zbierka cirkevných matrik (ďalej ZCM), šk. 141, i. č. 450, s. 7–8; v daňovom súpise Spišskej stolice z roku 1728 sú uvedení napríklad dvaja Probstnerovci, Jakub a Andrej. ŠOBA–L, Spišská župa (ďalej SŽ), Perceptorát, port. súpis I. okresu z roku 1728.

³ Ústna informácia od príbuzných Probstnerovcov, Évy Fekésházyovej, rod. Kovátsovej, nar. 12. júla 1927 v Trstenom pri Hornáde, bytom 3950 Sárospatak, Rákoczy u. 86, Maďarsko a Zuzany Bernáthovej, rod. Kovátsovej, nar. 4. apríla 1932 v Košiciach, bytom Košice, Fejová 6, poskytnutá dňa 20. septembra 2000 (ďalej Ústna informácia). Táto informácia nie je písomne overená, keďže levočské evanjelické matriky sa z tohto obdobia (1723–1774) nezachovali.

⁴ V sobášnom zázname z 24. novembra 1755 so Zuzanou Benkovou mal ako povolanie uvedené „Knecht“ (ŠOBA–L, ZCM, šk. 110, i. č. 344, s. 104).

ako mimoriadne schopný a ambiciózny človek. Nielenže sa o svoju rodinu postaral po materiálnej stránke, ale zabezpečil jej aj dôstojné spoločenské postavenie v societe levočských mešťanov.⁵ Svoju synovi Andrejovi umožnil získať vysokoškolské vzdelanie s titulom inžiniera a kvalifikáciou banského geometra.⁶ Celý jeho ďalší život bol veľmi pestrý a činorodý. Nechýbali v ňom ani pikantérie a zaujímavosti v súkromí (tejto stránke života Andreja Probstnera sa budeme venovať len okrajovo). Dôraz položíme na jeho profesionálnu činnosť na Spiši a osobitne v Levoči.

Andrej Probstner bol ženatý dvakrát. Z prvého manželstva s Marianou Horváthovou⁷ sa mu narodilo až 11 detí, ale dospelosti sa dožili len dve – Amália a Andrej.⁸ Ako päťdesiatštyriročný ovdovel⁹ a o dva roky neskôr sa znova oženil. Jeho druhou manželkou sa stala iba dvadsaťdvaročná Mária Karolína Fuchsová¹⁰ (vtedy snúbenicou jeho syna), tiež Andreja.¹¹ V druhom manželstve mal šesť detí, z ktorých dve zomreli v detskom veku.¹²

Baníctvo a hutníctvo sa stalo pre rod Probstnerovcov tradičným povoláním. Svoju realizáciu v ňom našiel, prirodzene, aj Andrej – talentovaný a schopný človek. Levoča, a vôbec Spiš, sa stali príťažlivými pre podnikanie v baníctve a hutníctve vďaka blízkym zdrojom medených a železných rúd v Slovenskom rudohorí. Túto skutočnosť dokladá evidencia ťažiarov v Levoči z roku

1827, keď tu bolo zaevidovaných až 74 ťažiarov. Medzi nim aj dvaja Probstnerovci, otec a syn, Andrej Probstner st. a ml.¹³

Už od polovice 18. storočia sa spišské baníctvo čoraz častejšie potýkalo s rozličnými problémami a prekážkami. Mnohé bane zatápala voda, baníctvo začínalo stagnovať. Bolo nevyhnutné doň investovať. Východiskom z tejto situácie bolo spájanie sa jednotlivých ťažiarstiev do väčšieho celku.¹⁴ Takto sa na jeseň 1748 spojili spišské a gemerské ťažiarstvá a vytvorili Hornouhorské ťažiarstvo (*Oberungarische Waldbürgerschaft*).¹⁵ To potom ďalších 100 rokov výrazne zasahovalo do oblasti baníctva a hutníctva. Uskutočnilo celý rad opatrení za účelom zvýšenia ťažby, kvalitnejšieho a lepšieho spracúvania rudy i odbytu svojich výrobkov. V neposlednom rade sa podieľalo aj na zjednotení banského práva na Spiši.¹⁶ Jedným z čelných predstaviteľov Hornouhorskej ťažiarkej spoločnosti bol Andrej Probstner a jeho potomkovia.¹⁷

Prvé profesionálne kroky Andreja Probstnera neboli späté s Levočou, ale so spišskou obcou Sloviniky. Odtiaľ pochádza možno aj jedna z jeho prvých prác ako geometra – banská mapa – priezrez terénom ťažiarstva na *Kahlenhöhe*. Vyhotovil ju v apríli 1777 ako ťažiarcky praktikant („Herzogen und deliniret Anno 1777 im Monat April durch Andream Probstner Waldbürgerlichen practicanten“).¹⁸ Istý čas v Slovinikách nepochybne žil

⁵ Pri úmrtí figuroval už ako haviar „*Berghauer*“ (ŠOBA–L, ZCM, šk. 110, i. č. 348, s. 143). Dňa 13. decembra 1760 získal malé meštianske právo (ŠOBA–L, Magistrát mesta Levoče – depozit (ďalej MML), ktoré získavali v Levoči nižšie spoločenské vrstvy – v tom čase i Adam Probstner ako haviar. K malému meštianskemu právu pozri bližšie M. Suchý: *Dejiny Levoče*, vol. 1. Košice 1974, s. 281. Riadne meštianske právo mu bolo udelené niekedy po roku 1763 (mestský protokol, v ktorom boli uvádzaní novoprijatí mešťania, z rokov 1764–1770 chýba). V tom čase totiž už v meste vlastnil nehnuteľnosti. ŠOBA–L, MML, bez sign., daňový výrub z rokov 1764/65; ŠOBA–L, MML, bez sign., daňový výrub z roku cca 1770.

⁶ S titulom inžiniera sme sa stretli pri mnohých zápisoch o ňom v magistrátnych protokoloch Levoče vo fonde MML. V preskúmaných materiáloch sme doteraz nezistili informácie o jeho štúdiách. Podľa vedomostí príbuzných však študoval v Nemecku, pravdepodobne vo Freibergu. Ústna informácia.

⁷ Sobáš sa konal v Levoči 17. októbra 1780. ŠOBA–L, ZCM, šk. 110, i. č. 347, s. 29.

⁸ Mená ostatných detí boli nasledovné: Júlia, Jozef, Fridrich, ďalšie dieťa bolo dievčatko, krstné meno však nepoznáme, po ňom dvojčatá Karol a Frederik, Johana, Eduard, Ladislav. ŠOBA–L, ZCM, šk. 110, i. č. 346, s. 85, 100, 158; i. č. 348, s. 43, 44, 110; šk. 94, i. č. 296, s. 20, 24, 27, 30, 35, 122, 124, 128, 129; šk. 111, i. č. 349, s. 80.

⁹ Mariana Horváthová zomrela v Levoči 29. januára 1813 vo veku päťdesiatšesťrokov. ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 67.

¹⁰ Zosobášili sa 20. mája 1815 v Levoči. ŠOBA–L, ZCM, šk. 111, i. č. 351, s. 20.

¹¹ Podľa rodinného tradovania vraj nebol spokojný s výberom synovej nevesty, a tak ho poslal na ročný študijný zahraničný pobyt. Medzitým sa však do krásavice zaľúbil a sám si ju zobral za manželku. Ústna informácia. Pozri k tomu tiež I. HÓGYE: *Kováts és rokon családok története, leszármazási táblázokkal*. Miskolc 1999, s. 19. Sklamany syn (Andrej ml.) sa oženil až po trinástich rokoch s Amáliou Fuchsovou, mladšou sestrou svojej bývalej snúbenice a v tom čase aj jeho macochy. ŠOBA–L, ZCM, šk. 111, i. č. 351, s. 65.

¹² Boli to tieto deti: Adolf Michal, Arnold Peter Pavol, Aurélia Karolína, Angelika Žofia, Apolónia Albertína a Albín. Ako deti z nich zomreli Arnold Peter Pavol a Albín. ŠOBA–L, ZCM, šk. 111, i. č. 350, s. 21, 38, 66, 98, 173, 205; šk. 112, i. č. 352, s. 160.

¹³ Štátny ústredný bankový archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA-BŠ), Združenie hornouhorských ťažiarov, i. č. 83, dokument z 30. októbra 1827.

¹⁴ I. CHALUPECKÝ a J. RAK: *Dejiny Krompách*. Košice 1981, s. 69.

¹⁵ A. MÜNNICH: *Geschichte der Oberungarischen Waldbürgerschaft*. Igló 1895, s. 1.

¹⁶ CHALUPECKÝ a RAK: *Dejiny Krompách*, s. 69.

¹⁷ ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 209; E. KAŠIAROVÁ: Príspevok k histórii Sloviniek na konci 18. a v 1. polovici 19. storočia, in: *Spravodaj* 2–3/1999, s. 68, pozn. č. 2.

¹⁸ ŠÚBA-BŠ, Mapy múzea v Martine, i. č. 8.

aj so svojou rodinou, o čom svedčí narodenie niekoľkých jeho detí v tejto obci.¹⁹ Práve tu sa vyznamenal záchranou mnohých baní, ktoré zatápala voda.²⁰ Za účelom ich odvodnenia vypracoval plán vyrazenia novej dedičnej štólne. Istou zvláštnosťou pri tomto projekte bola existencia dvoch máp, do ktorých sa zaznamenávali všetky vykonané práce. Kvôli kontrole jedna mapa bola v úschove samotného riaditeľa výstavby dedičnej štólne Andreja Probstnera, druhá na Substitučnom banskom súde v Gelnici. Takýmto spôsobom sa malo predísť aj prípadným chybám. Vo februári 1785 bolo potom založené Ťažiarstvo dedičnej štólne *Ladislav*.²¹ Na Spiši riadil Andrej Probstner viacero baní a hút, resp. ťažiarstiev, napríklad na teritóriu Sloviniek to boli – *Mikuláš, Läger, Lacenberg*,²² *Ladislav* či *Kahlenhöhe*.²³ Na novoveskom území stál na čele medenej huty *Ján Stolenský*,²⁴ na rudnianskom riadil baňu *Andrej*.²⁵ Pri ústí do bývalej dedičnej štólne *Ladislav* v Slovinkách bola v roku 1815 vyhotovená pamätná doska na počesť tých, ktorí sa zaslúžili o rozvoj tamojšieho baníctva. Okrem iných tu figuroval aj Andrej Probstner.²⁶ Popri Slovinkách sa zaslúžil aj o odvodnenie ďalšej gelnickej bane – *Ján Nepomucký*.²⁷

K jeho pôsobeniu v Slovinkách sa viaže aj iná, nepochybne zaujímavá udalosť z roku 1798, a to vyplácanie banských robotníkov v Schneiderovskom závode kurióznym spôsobom – drevenými výplatnými znakmi, vlastne peniazmi, ktoré on sám vymyslel.²⁸ Toto banské obeživo sa vyrábalo z javorového dreva v hodnote 1 grajciara, 1^{1/2} grajciara, 3 grajciarov, 15 grajciarov, 30 grajciarov a 60 grajciarov. Samotné znaky mali tvar obdĺžnika s rozmermi 42,5 x 33 mm a hrúbkou 3,5 mm. Averzy platidiel nižších hodnôt boli označené

rímskou číslicou a prepletenými siglami AP, teda monogramom Andreja Probstnera.²⁹ V hornej časti dreveného grajciara bol ešte akýsi grafický obrazec, ktorý bol odlišný vždy pri iných hodnotách. Výplatné znaky nižších hodnôt (do 15 grajciarov) mali reverz prázdny. Ostatné, vyššie, boli na rube označené priezviskom banského riaditeľa – *Probstner*. V takomto prípade jeho monogram na prednej strane absentoval. Každý banský robotník v súvislosti so zavedením drevených peňazí dostal aj akúsi pracovnú knižku, ktorá mala funkciu rováša. Cieľom tohto zvláštneho spôsobu odmeňovania bolo dosiahnuť, aby zamestnanci banského závodu Schneiderovcov nakupovali len určený tovar a len v zariadeniach banských podnikateľov.³⁰ Táto záležitosť sa neobišla bez problémov. Ťažiar Ludovít Grünblatt sa sťažoval na označovanie výplatných znakov priezviskom ich autora – Andreja Probstnera. Zasadzoval sa za vyrazenie znaku celého ťažiarstva a nielen jedného zo zamestnancov. Túto kauzu potom dokonca riešila Spišská stolica a Vrchný banský inšpektorát v Smolníku.³¹

Andrej Probstner st. sa v priebehu svojho života vypracoval na vysoko uznávaného a známeho banského odborníka. Vďaka svojmu vplyvu, zásluhám a rešpektu medzi ťažiarimi ho v roku 1827 zvolila Hornouhorská ťažiariska spoločnosť za jedného z reprezentantov trojčlennej permanentnej deputácie.³² O tom, že požíval veľkú dôveru u svojich spoločníkov, svedčí i skutočnosť, že bol v tejto deputácii opakovane vysielaný na uhorský snem i na rokovania s kráľom, aby tak presadzoval záujmy ťažiarov.³³ Tí sa dokonca v roku 1831, teda na sklonku života Andreja Probstnera, vyjadрили, že si nevedia predstaviť lepšieho riaditeľa huty i celého ťažiarstva na *Kahlenhöhe*, než je on.³⁴

¹⁹ V Slovinkách sa mu narodila v roku 1788 dcérka, ktorej krstné meno nepoznáme, onedlho tu i zomrela (ŠOBA–L, ZCM, šk. 94, i. č. 296, s. 122. Aj ďalšie deti, a to dvojčatá Karol a Frederik, Amália, Johana, Eduard a Andrej ml. boli narodené v tejto banickej obci. ŠOBA–L, ZCM, šk. 94, i. č. 296, s. 20, 24, 27, 30, 35, 124, 128, 129.

²⁰ KAŠIAROVÁ: Príspevok k histórii Sloviniek, s. 60.

²¹ *Tamže*.

²² *Tamže*, s. 59–60.

²³ MÜNCNER a kol.: *600 rokov baníctva v Slovinkách*. Košice 1968, s. 13.

²⁴ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 321/1817, 1139/1817.

²⁵ ŠOBA–L, SŽ, súd., proc. B, fasc. 28/766.

²⁶ MÜNCNER: *600 rokov*, s. 13–18.

²⁷ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 842/1815.

²⁸ J. GINDL: Drevené výplatné znaky zo Spiša, in: *Zborník Slovenského banského múzea*, roč. 6, 1970, s. 177–182. Pozri tiež KAŠIAROVÁ: Príspevok k histórii Sloviniek, s. 67.

²⁹ Jozef Gindl interpretuje monogram ako CA (GINDL: Drevené výplatné znaky, s. 181, pozn. č. 5). Podľa nášho názoru je to však AP (alebo PA), čo znamená iniciály mena a priezviska Andreja Probstnera. Monogram CA tu nedáva zmysel.

³⁰ GINDL: Drevené výplatné znaky, s. 177–182. Pozri tiež KAŠIAROVÁ: Príspevok k histórii Sloviniek, s. 67.

³¹ Pozri bližšie: ŠOBA–L, SŽ, kongr. 816, 854, 856/1798, 255/1799.

³² Z roku 1828 pochádza interesantná informácia o tom, ako bol Andrej Probstner na čele permanentnej deputácie Hornouhorskej ťažiarскеj spoločnosti. Jej úlohou bolo žiadať na uhorskom sneme uznanie ťažiarскеj spoločnosti ako štvrtého stavu. ŠOBA–L, kongr. 48/1828.

³³ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 906/1833.

³⁴ KAŠIAROVÁ: Príspevok k histórii Sloviniek, s. 65.

Aj jeho profesionálne pôsobenie v rodnej Levoči súvisí s nadobudnutým vzdelaním geometra. Najstaršie záznamy dokumentujúce jeho činnosť pochádzajú z rokov 1785–1787 a týkajú sa vyhotovenia máp pre mesto i predmestie.³⁵ Z nich dve sú dnes uložené v Spišskom múzeu v Levoči.³⁶

Postavenie Andreja Probstnera v Levoči postupne nadobudlo na vážnosti. Svedčí o tom fakt, že plnoprávnym levočským mešťanom sa stal v roku 1797,³⁷ neskôr bol aj členom volenej obce³⁸ a inšpektorom evanjelickej cirkvi.³⁹ V Levoči zastával dôležitý post erárneho (kráľovského) úradníka – poštmajstra. Najstarší záznam o ňom ako poštmajstrovi pochádza z roku 1807,⁴⁰ nie je však vylúčené, že ním bol už skôr. Z titulu jeho funkcie a vzdelania geometra sa mu tak ponúkla vynikajúca príležitosť zúročiť nadobudnuté vedomosti a skúsenosti. Potom ako v roku 1722 v rámci rozsiahlych reforiem aj pošty prešli do rúk erára (predtým bolo poštmajstrovstvo dedičné),⁴¹ začala sa venovať zvýšená pozornosť aj poštovým cestám – ich údržbe, rekonštrukcii a budovaniu.⁴² Vďaka svojmu vzdelaniu sa nielen podieľal na realizácii opráv levočských ciest, no sám tiež iniciatívne navrhoval ich rekonštruovanie. Jeho zásluhou bola opravená napríklad cesta na Menhardskej ulici.⁴³ Opravu cesty pri Hornej bráne už inicioval v roku 1802 ako riaditeľ stavby obchodných ciest v Levoči.⁴⁴ Neskoršia informácia, z roku 1809, hovorí o tom, že už predtým, než sa Andrej Probstner stal levočským poštmajstrom, bol riaditeľom výstavby novej hrhovskej cesty (dnes

pre Levočanov dobre známa „*Stará hrhovská*“). V tom čase v meste nebol nikto, kto by tieto práce viedol.⁴⁵ Išlo o rozsiahlejší projekt rozvrhnutý na roky 1807–1817.⁴⁶ Časť tejto cesty dokonca zaberala aj jeho záhradu.⁴⁷ Prirodzene, počas prác sa potýkal s problémami, ktoré musel riešiť. Tak napríklad na novopostavenom úseku cesty došlo k zrúteniu a zosypaniu terás.⁴⁸ Na prešetrovanie stavu bola mestom určená deputácia. Následným opatrením sa zaplnili trhliny na ceste a ukončili bočným múrom.⁴⁹ Z roku 1810 sa zachoval kolorovaný plán novej hrhovskej cesty od geometra Gemerskej stolice Kristiána Raisza.⁵⁰

Andrej Probstner sa podieľal aj na opravách menších a menej dôležitých ciest v Levoči, resp. v jej širšom okolí. Bola ňou napríklad lesná komunikácia na území zvanom *Trubačka* smerom k Hornému majeru⁵¹ či rekonštruovanie poštovej cesty z Levoče do Iliašoviec, ktoré inicioval spoločne s poštmajstrom z Hôrky, Alexejom Budaházom.⁵² Cestné práce smerom do Spišského Štvrtka a Kežmarku boli už zase projektom väčšieho rozsahu.⁵³ O tom, že bol odborníkom naslovovzatým, svedčí ešte aj dodnes zachovaná lesná cesta v chotári mesta Levoče, ktorá podľa vyjadrenia lesníkov patrí k jednej z najkvalitnejších komunikácií tohto typu.

Aby pošta mohla skutočne dobre fungovať a plniť svoje poslanie, bolo nevyhnutné investovať do výstavby ciest a udržiavať ich aj v dobrej kvalite o to viac, keď až do 2. polovice 19. storočia pod poštu spadala aj osobná doprava.⁵⁴ O význa-

³⁵ V administratívnych písomnostiach Levoče je z roku 1787 a 1788 záznam o žiadosti Andreja Probstnera, inžiniera, ktorou sa dožaduje vyplatenia odmeny za vyhotovenie mapy mesta a predmestia. Uvádza tu, že na mape pracoval tri roky (1785–1787) a vyhotovil aj kópiu. Na mape boli okrem domov zaznačené aj hospodárske dvory, humná, lúky, záhrady a mlyny. Jej súčasťou bol aj súpis čísel majiteľov domov. Pri prácach mu pomáhal praktikant, istý Roth. On sám na mape pracoval 192 dní, čo ohodnotil na 384 zlatých. Pre praktikanta, ktorý odpracoval 315 dní, žiadal 315 zlatých. Okrem toho, za mimoriadne výdavky pri vymeriavaní, si vyúčtoval 188,58 zlatých. V roku 1786 vyhotovil ešte mapu vnútorného mesta so súpisom čísel majiteľov domov. ŠOBA–L, MML, adm. 123/1787, adm. 252/1788.

³⁶ Ide o mapy z roku 1787. Spišské múzeum v Levoči, Zbierka máp, ev. č. 1332 a 3550.

³⁷ Stalo sa tak po zaplatení stanovenej taxy štyroch zlatých dňa 28. novembra 1797. ŠOBA–L, MML, adm. 710/1797.

³⁸ ŠOBA–L, MML, adm. 00/1797, adm. 981/1804; ZCM, šk. 112, i. č. 352, 199.

³⁹ ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 209.

⁴⁰ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 148/1807.

⁴¹ I. CHALUPECKÝ: *Katalóg Krajskej výstavy poštových známok Levoča '77*. Levoča 1977, s. 28–29.

⁴² *Tamže*, s. 29–30.

⁴³ Rozpočet na opravu cesty sa zaviazal urobiť bezplatne. Rekonštrukčné náklady odhadol na 50 zlatých. ŠOBA–L, MML, adm. 685/1791.

⁴⁴ ŠOBA–L, MML, 581/1802.

⁴⁵ ŠOBA–L, MML, adm. 315/1809.

⁴⁶ ŠOBA–L, MML, adm. 167/1807, 575/1815, 1098/1816, 602/1817.

⁴⁷ Probstnerova záhrada ležala medzi Perzianovou záhradou a Sepešhazihu stodolami. ŠOBA–L, MML, adm. 1153/1817.

⁴⁸ ŠOBA–L, MML, adm. 18/1809, 45/1809.

⁴⁹ ŠOBA–L, MML, adm. 475/1809.

⁵⁰ Táto nová hrhovská cesta nekopírovala starú. ŠOBA–L, MML, adm. 419/1810.

⁵¹ Tieto práce viedol popri výstavbe hrhovskej cesty. ŠOBA–L, MML, adm. 1132/1813, 319/1814.

⁵² ŠOBA–L, MML, adm. 454/1816.

⁵³ ŠOBA–L, MML, adm. 1049/1816.

⁵⁴ CHALUPECKÝ: *Katalóg*, s. 30.

me levočskej pošty a dôležitosti funkcie pošt-
majstra veľavravne vypovedá aj bohaté spojenie
Levoče so širokým okolím zachytené v cestov-
nom poriadku z roku 1817.⁵⁵ Za Probstnerovho
poštmajstrovstva levočská pošta jednoznačne
zaznamenala oživenie. Vydávala tiež vlastný
žartovne až satiricky ladený kalendár *Leutschauer
Post Kourier*.⁵⁶

Nemenej významná bola i jeho aktivita
týkajúca sa realizácie výstavby mestského
vodovodu.⁵⁷ Vo funkcii riaditeľa akcie stavby
vodovodov bol v roku 1824 poverený doviesť
vodu do mesta z okolitých prameňov *Durstu*
a *Wassergarten* cez *Minischsgraben*.⁵⁸ Vodovod
mal v meste prechádzať cez *Kaczwinkel* k vodnej
nádrži na Špitálsku ulicu.⁵⁹

S mestom mal Probstner dobré vzťahy a snažil
sa mu vychádzať v ústrety aj inak. V roku 1825
bol ochotný odstúpiť časť svojej záhrady pri Hor-
nej bráne kvôli výstavbe vojenského špitála.⁶⁰

Hoci sú archívne pramene na kultúrno-spo-
ločenské aktivity Andreja Probstnera pomerne
skromné, neznamená to, že sa v tejto oblasti ne-
angažoval. Dosiaľ ojedinelým svedectvom o jeho
náklonnosti k divadelnému umeniu je oznáme-
nie levočského richtára. Na zasadnutí mestskej
rady informoval o pripravovanom divadelnom
predstavení v dome Andreja Probstnera. Keďže
Probstner chcel v mene divadelnej spoločnosti
výnos z predstavenia venovať mestu, žiadal
preto, aby mesto vyslalo do pokladne divadla
svojho človeka.⁶¹

O pozitívnom vzťahu Andreja Probstnera
k výtvarnému umeniu zasa svedčia jeho blízke

kontakty so známym spišským maliarom, por-
trétistom a krajinkárom Jozefom Czauczikom.
Vďaka mecenáskej podpore Probstnerovcov
sa majster Czauczik stal ich rodinným maliarom.
Na plátne tak zachytil nielen viacerých členov ro-
diny, ale napríklad aj rudniansku banskú oblasť,⁶²
ktorá prosperovala i vďaka nim.

Neúnavná húževnatosť a činorodosť priniesli
svoje ovocie Andrejovi Probstnerovi aj v podobe
nadobudnutia značného majetku. Ešte ako slo-
bodnému a počas života jeho otca Adama mu
patril v Levoči dom č. 556 situovaný v desiatej
dvanástine. Kúpil si ho v roku 1785 od Jozefa
Forneta za 1 000 zlatých.⁶³ Neskôr získal kúpou
od Juraja Schmögnera záhradu so stodolou, čo ho
vyšlo na 650 zlatých.⁶⁴ So Schmögnerovcami ob-
chodoval aj naďalej, keď si v roku 1797 od Anny
Schmögnerovej kúpil ďalší dom a majer v cel-
kovej hodnote 3 200 zlatých.⁶⁵ Ťažko povedať,
v ktorej časti Levoče bol situovaný. Zdá sa, že išlo
o dom na *Kaczwinkli*, v priestore dnešnej Košickej
ulice.⁶⁶ V roku 1799 mestská rada Levoče naria-
dila Andrejovi Probstnerovi vysádzať lipy pred
svojím domom na *Kaczwinkli* tak, aby nenarúšali
verejnú cestu.⁶⁷ Z neskorších záznamov pochá-
dzajúcich z roku 1814 je zrejmé, že tu vlastnil
dokonca dva domy.⁶⁸

Iný dom si Andrej zakúpil v roku 1801 na Mó-
ricovej ulici a opäť predajcami boli Schmögnerov-
ci. Stál ho 300 zlatých.⁶⁹ Istý čas vlastnil tiež dom
na Ružovej ulici, ktorý získal ako odškodné za
dlh od Pavla Kulitzého (1 341 zlatých a 32 graj-
ciarov).⁷⁰ Už o tri roky ho však vrátil vdove
Zuzane Kulitzovej.⁷¹ V roku 1801 mu pribudol

⁵⁵ *Tamže*.

⁵⁶ *Tamže*, s. 29.

⁵⁷ ŠOBA-L, MML, adm. 863/1814, 275/1824. K mestskému vodovodu pozri bližšie I. CHALUPECKÝ: *Dejiny Levoče*, vol. 2. Košice 1975, s. 161, 163.

⁵⁸ ŠOBA-L, MML, adm. 358/1824.

⁵⁹ Projektové práce na vodovode sa začali už v máji roku 1820. V roku 1828 predložil Andrej Probstner st. rozpočet výdavkov na tento rok, ktorý predstavoval 2 278 zlatých a 21 grajciarov. ŠOBA-L, MML, adm. 242/1828.

⁶⁰ ŠOBA-L, MML, adm. 573/1825.

⁶¹ ŠOBA-L, MML, adm. 110/1820.

⁶² A. PETROVÁ-PLESKOTOVÁ: *K počiatkom realizmu v slovenskom maliarstve: Jozef Czauczik a jeho okruh*. Bratislava 1961, napríklad obraz, príl. č. 40, 41, 50, 58, 59, 66, 67, 69, 76 a s. 7, 43, 44, 69 – obr. č. 30.

⁶³ Tento dom bol v susedstve Andreja Czifráka. Andrej Probstner ho však nevyplatil v hotovosti, ale iba časť – 400 zlatých (ďalšie dve splátky po 300 zlatých mal zaplatiť v roku 1786 a 1787). Táto skutočnosť síce naznačuje istú solventnosť Probstnerovcov, no zrejme ešte neboli natoľko bohatí, aby požadovanú finančnú čiastku mohli uhradiť v hotovosti. ŠOBA-L, MML, XXI 85, Haus-Brief protokol 1763–1788, s. 356.

⁶⁴ Tento majetok nadobudol v roku 1792. ŠOBA-L, MML, adm. 869/1792.

⁶⁵ Dom pritom stál 2 400 zlatých a majer 800 zlatých. ŠOBA-L, MML, adm. 711/1797.

⁶⁶ Označenie časti mesta *Kaczwinkel* sa vzťahovalo na dnešnú Košickú ulicu. M. SUCHÝ: *Dejiny Levoče*, vol. 1, s. 95.

⁶⁷ ŠOBA-L, MML, adm. 849/1799.

⁶⁸ Naznačuje to rozhodnutie kráľovskej komory, ktorým sa mu umožnil odpredaj 14 štvorcových siah pozemku z verejnej cesty pri jeho dvoch domoch na *Kaczwinkli*. Cena pozemku bola stanovená na 10 zlatých za 1 štvorcovú siahu. ŠOBA-L, MML, adm. 902/1814.

⁶⁹ ŠOBA-L, MML, súd. 80/1801.

⁷⁰ ŠOBA-L, MML, súd. 812/1827.

⁷¹ ŠOBA-L, MML, súd. 1092/1830.

iný majetok. Od Andreja Heufela získal za 150 zlatých časť poľa.⁷² Ďalšie polia a lúky nadobudol po niekoľkých rokoch od Tomáša Máriašiu za 12 000 zlatých. Išlo o 13,5 jutár polí pri Krupicovom mlyne (*Grütmühle*) a 4 jutrá lúk v časti zvanej *Mohnblöschen*.⁷³ Majiteľom ďalšieho majera so záhradou na levočskom predmestí sa stal v roku 1823, keď ho vydražil za 3 600 zlatých od Štefana Koczoka.⁷⁴ Vzápätí ho však predal levočskému farbiarskemu majstrovi Jánovi Fuchsovi.⁷⁵

Okrem priameho vlastníctva mal Andrej Probstner niektoré majetky aj prenajaté. Tak to bolo napríklad v prípade Dolného majera, majera Odorica, obcí Dvorce, Uloža a Dlhé Stráže, ktoré si spoločne s Tomášom Máriašim v roku 1807 prenajal od mesta Levoče na 6 rokov.⁷⁶ V chotári Spišských Vlách figuroval ako samostatný nájomca majera Dobrá Vôľa.⁷⁷

Mimoriadne dôležitým momentom v živote Probstnerovcov bola v roku 1825 kúpa dvoch spišských obcí od eráru, a to Novej Ľubovne a Jakubian.⁷⁸ Celková kúpna cena obcí bola vyčíslená na 86 897 zlatých a 30 grajciarov.⁷⁹ Výber týchto obcí nepochybne súvisel s podnikateľskou činnosťou Andreja Probstnera v baníctve a hutníctve. V Novej Ľubovni bola totiž v prevádzke vysoká pec, železné hámre (zanikli v roku 1867) a vodná píla.⁸⁰ V menšej miere plynuli zisky Probstnerovcom aj z blízkych Ľubovnianskych Kúpeľov, ktoré boli zamerané na liečenie chorôb zažívacích ústrojov a látkovej premeny.⁸¹ Rodina tu mala svoje letné sídlo so záhradou v bývalom dome grófa Dežefiho (*Dezseöffy*)⁸².

Podobne aj na jakubianskom teritóriu, ešte pred získaním oboch obcí Probstnerovcami, boli

v prevádzke železiarske hámre (1760–1870).⁸³ Výrobky z Novej Ľubovne a Jakubian putovali na trhy do Pešti, Košíc, Prešova, niekoľkých ďalších hornospišských miest a do Galície.⁸⁴ V Jakubianoch si Probstnerovci nechali asi v polovici 19. storočia postaviť kúriu v štýle klasicizmu,⁸⁵ ktorá sa stala sídlom rodu temer na sto rokov.⁸⁶

Pre Probstnerovcov mali uvedené obce veľký význam, o čom svedčí i testament Andreja Probstnera z roku 1831.⁸⁷ V ňom venoval mimoriadnu pozornosť práve celistvosti a nedeliteľnosti majetku Novej Ľubovne a Jakubian. Tamojšie železiarne, hámre, všetky budovy a pôda mali tvoriť jeden celok a zdediť ho mali jeho synovia po meči a potom aj ďalšie generácie po meči. Deliteľnými medzi všetkých potomkov mali byť iba príjmy plynúce z týchto obcí.

V druhej štvrtine 19. storočia patrili Probstnerovci už k najzamožnejším rodom na Spiši. Najbohatší boli Čákiovci (Csáky), ktorých celkový ročný príjem predstavoval 76 759 zlatých. Príjem Probstnerovcov z panstva dosahoval výšku 12 426 zlatých, subsídium im bolo určené na 1 243 zlatých a 30 grajciarov. Pritom príjem z lesov predstavoval 5 260 zlatých, z regálnych práv 2 228 zlatých, census od sedliackych usadlostí 2 353 zlatých, z hámrov 1 350 zlatých, z deviatku 408 zlatých, z istého platu vrátane deputátu 250 zlatých a z kuriálnych pozemkov 137 zlatých.⁸⁸

S materiálnym vzostupom, zbohatnutím a profesionálnymi úspechmi Andreja Probstnera úzko súvisela aj jeho snaha o oficiálne spoločenské uznanie a zaradenie sa medzi privilegované vrstvy uhorskej spoločnosti. Dlhoročnou ambíciou Andreja Probstnera bolo získanie šľach-

⁷² ŠOBA–L, MML, adm. 161/1801.

⁷³ ŠOBA–L, MML, adm. 722/1817.

⁷⁴ ŠOBA–L, MML, súd. 836/1823.

⁷⁵ ŠOBA–L, MML, súd. 1234/1823.

⁷⁶ Štvrtročný nájomný census bol stanovený na 2 095 zlatých a 45 grajciarov. ŠOBA–L, MML, adm. 736/1818, MML, súd. 22/1812, 50/1812, 293/1814.

⁷⁷ ŠOBA–L, MML, súd. 34/1814.

⁷⁸ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 1079/1825. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*, vol. 2 (ďalej VSOS), M. KROPILÁK (ed.). Bratislava 1977, s. 324 – uvádza sa nesprávny údaj o tom, že Novú Ľubovňu získali Probstnerovci v roku 1772.

⁷⁹ Zrejme Andrej Probstner takou vysokou finančnou čiastkou nedisponoval, preto požiadal Spišskú stolicu o splátky po 17 339 zlatých a 30 grajciarov, ktoré predstavovali vlastne 1/5 z celkovej sumy. ŠOBA–L, SŽ, kongr. 698/1826.

⁸⁰ VSOS 2, s. 324.

⁸¹ Počas druhej svetovej vojny boli tieto kúpele poškodené a viac sa neobnovili. Pozri VSOS 2, s. 324. Pozri tiež J. MULÍK: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin 1981, s. 58, 70, 90, 115, 162.

⁸² ŠOBA–L, SŽ, kongr. 805/1833; MML, test. A–I–607/1833.

⁸³ VSOS 1. Bratislava 1977, s. 504.

⁸⁴ ŠOBA–L, SŽ, Rôzne, výkaz priemyslu v SŽ z roku 1848. Vysoká pec a hámre v Novej Ľubovni a Jakubianoch zanikli postupne v priebehu sedemdesiatych rokov 19. storočia. P. HAPÁK: *Dejiny železiarskeho priemyslu na Slovensku*. Bratislava 1962, s. 111. Porovnaj VSOS, vol. 1, s. 504.

⁸⁵ VSOS, vol. 1, s. 504.

⁸⁶ Posledným majiteľom Novej Ľubovne a Jakubian bol Alfréd Artúr Probstner (ŠOBA–L, Rodina Probstner z Novej Ľubovne a Jakubian, šk. 1, i. č. 33/1923–1949). V súčasnosti v kúrii sídli materská škola.

⁸⁷ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 805/1833; MML, test. A–I–607/1833.

⁸⁸ ŠOBA–L, SŽ, Archivár, A 35, súpis príjmov šľachty a výrub subsídia, 1832–1835.

tického titulu. Už v roku 1806 žiadal Spišskú stolicu o vydanie odporúčajúcich listín za účelom priznania nobility.⁸⁹ Aj napriek tomu, že v zachovanom koncepte odporúčajúcej listiny boli potvrdené a ocenené zásluhy, vedomosti a pracovné aktivity Andreja Probstnera, povýšenia do šľachtického stavu, armálesu a predikátu sa dočkal až na úplnom sklonek svojho života, a to 21. februára 1833.⁹⁰ Mesiac nato zomrel.⁹¹

Panovník František I. erbovou listinou jemu i jeho legitímnym potomkom oboch pohlaví okrem symbolickej donácie na Novú Ľubovňu a Jakubany (ktoré už mali kúpené, ako sme to uviedli vyššie) udelil aj právo nosiť predikát z *Novej Ľubovne a Jakubian* („*de Neo Lubló et Jakubján*“) a neodmysliteľný znak šľachtictva – rodový erb.⁹² Armáles s miniatúrou erbu bol riadne zaregistrovaný v *Kráľovských kníhách* pod číslom 2190.⁹³ Erb Probstnerovcov mal všetky atribúty šľachtického erbu, t. j. štít so znamením, prilbu, klenot i prikrývadá. Odrážal síce pokročilé štádium úpadku heraldiky v tomto období⁹⁴ – zložitou, prehustenou, realistickým stvárnením i tieňovaním figúr, no jeho vypovedacia schopnosť je veľmi vysoká.⁹⁵ Má pre dejiny rodu veľký význam a vlastne sa ním aj potvrdili výskumy o rode získané z iných prameňov. Nebudeme sa tu však zaoberať blazonovaním erbu, skôr chceme zdôrazniť jeho interpretáciu, ktorá plne odráža profesie, v ktorých sa realizoval hlavný nadobúdateľ erbu – Andrej Probstner st.

Prvé pole (najčestnejšie) štvrtého empírového štítu symbolizuje baníctvo, ktoré sa stalo základom prosperity rodu (banské ťažné veže a vchod do dedičnej štôlne). Druhé poukazuje na funkciu Andreja Probstnera ako kráľovského úradníka – poštmajstra (dve poštárske trúbky a hlava koňa). Tretie pole symbolizuje vzdelanie a profesiu Andreja ako geometra (dva prepletené trojuholníky). Obsah štvrtého poľa jednoznačne vyjadruje Probstnerovu angažovanosť v hutníctve (pec na praženie rudy).⁹⁶

Erbová listina je okrem toho aj vynikajúcim prameňom, ktorý v retrospektíve ponúka prehľad profesionálnych aktivít a celoživotných zásluh Andreja Probstnera, pravda, s istou dávkou

nadsadenosti. Je tu doslova vykreslený ako jeden z najvýznamnejších ťažiarov a metalurgov Horného Uhorska („...unus e notabilioribus Partium regni nostri Hungariae Superiorum Courburarius, et Metallurgus ...“), ktorý sa už od roku 1781 vyznačoval neúnavnou usilovnosťou. Ako znalec metalurgie a najšikovnejší v hlbinnom meračstve vhodnými hydraulickými zariadeniami zachránil od záhuby mnohé viac rokov zatopené bane, či už súkromné, alebo zverené mu pod dozor a starostlivosť. Pritom išlo o bane nielen v Spišskej stolici (na území novoveskom, poráčskom, vyšno- a nižnoslovinskom a rudnianskom), ale aj v stolici Gemersko-malohontskej (dobšinské, rejdovské, vlachovské, vyšno- a nižnoslanské teritórium). Odvodnením ich priviedol k rozkvetu a každoročnej produkcii značného množstva rudy. Takto prispel nielen k verejnému blahu a zvyšovaniu urbury eráru, ale poskytol aj prácu tisíckam ľudí, ktorým takto zabezpečil obživu.

V armálese sú vysoko ocenené aj jeho zásluhy súvisiace s modernizáciou medenej huty *Svätý Ján* na novoveskom teritóriu či postavením ďalšej medenej huty *Mikuláš* v Nižných Slovinkách. Práve kvôli týmto mimoriadnym aktivitám v baníctve a dôvere medzi ťažiarimi ho v roku 1827 zvolila Hornouhorská ťažiariska spoločnosť za jedného z reprezentantov trojčlennej permanentnej deputácie, v ktorej bol opakovane vysielaný ku kráľovi, ako sme to spomenuli na inom mieste.

V armálese je Andrej Probstner tiež predstavený ako hlavný aktér cestného prepojenia Novej Ľubovne a Jakubian s Levočou. Zabezpečil takto spojenie aj dolných častí krajiny s hraničným priesmykom v Mníšku nad Popradom. Po sprevádzkovaní Ľubovnianskych Kúpeľov sa postaral aj o cestný prístup kúpeľných hostí k nim. V tejto súvislosti je v armálese označený ako poklad ľudskej zhovievavosti („*Thesaurum patienti humanitati*“). Na vlastné náklady a bez akýchkoľvek daní alebo príspevkov verejnosti postavil viac ako 12 000 siah mostov na cestách, čím umožnil pohyb po týchto svojpomocne vybudovaných komunikáciách aj erárnym furmankám soli zo Solivaru do podtatranských oblastí a tiež presuny vojenských transportov.

⁸⁹ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 179/1806.

⁹⁰ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 906/1833.

⁹¹ ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 199.

⁹² ŠOBA–L, SŽ, kongr. 906/1833. Pozri tiež B. KEMPELEN: *Magyar nemes családok*, vol. 8. Budapest 1914, s. 432; J. ILLÉSSY a B. PETKÓ: *A királyi könyvek*. Budapest 1895, s. 175.

⁹³ *Magyar Országos Levéltár Budapest* (ďalej MOL-B), Libri regii, XXVI, s. 11–14.

⁹⁴ Porovnaj k tomu napríklad J. NOVÁK: *Slovenské mestské a obecné erby*, vyd. 2. Martin 1972, s. 6, 63.; M. BUBEN: *Encyklopedie heraldiky*. Praha 1999, s. 387–388; L. VRTEJ: *Osem storočí slovenskej heraldiky*. Martin 1999, s. 205.

⁹⁵ L. SOKOLOVSKÝ: Erb ako predmet a zdroj historického poznania, in: *Heraldika na Slovensku*, M. Šišmiš (ed.). Martin 1997, s. 23.

⁹⁶ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 906/1833; MOL-B, Libri regii, XXVI, No. 2190, s. 11–14.

Okrem toho, po postavení železiarskych hámrov v Jakubianskej doline, v oblastiach susediacich s Galáciou, nielenže pozdvihol produkciu železa, ale poskytol tamojším obyvateľom možnosť zamestnať sa. Celkový obraz Andreja Probstnera dopĺňa aj prejav jeho sociálneho citenia. V armálese sa o ňom hovorí v súvislosti s choleroovou epidémiou a hladom na Spiši v roku 1831. Svojim poddaným poskytol nielen služby vo svojich novopostavených budovách, ale im zdarma rozdelil aj veľké množstvo potravín („Calamitosa tandem retroacti Anni 1831 – i Epocha, – qua Populus Scepusiensis Malo Inediae, et cholerae insimul praemebatur, Iurisdictionatis suis non solum

penes Neoerecta aedificia Sua merendi modum suppeditando, – sed et gratuito victualia distribuendo, subvenit.”).⁹⁷

Nuž, takýto bol Andrej Probstner st., ako sme sa ho tu pokúsili načrtnúť. Jeho životná púť sa skončila v sedemdesiatom štvrtom roku života, dňa 26. marca 1833.⁹⁸ Ovdovelá manželka ho prežila len o jeden rok. Zomrela mladá, len štyridsaťročná.⁹⁹

Dôstojným pokračovateľom rodu i jeho podnikateľských aktivít v baníctve a hutníctve sa stal jeho syn, Andrej Probstner ml., a potom aj ďalší členovia rodu po meči. Andrej senior zostal však neprekonaným.

Andreas Probstner sen. – Leutschauer Bürger, Adelige und Unternehmer

Am Beispiel des Andreas Probstner sen. wird in dem Beitrag die Bedeutung dieser Persönlichkeit aus dem Geschlecht der Probstner dokumentiert. Sein Beitrag für die Zips wurde bisher nicht anerkannt. Er lebte in einer Zeit, in der schon auch den besitzlosen Schichten gestattet wurde, sich mehr dem gesellschaftlichen Geschehen anzuschließen. Die genealogischen Wurzeln des Andreas Probstner sen. beginnen in den zwanziger Jahren des 18. Jahrhunderts in der Tatragezemeinde Stará Lesná (Altwaldorf). Nach dem Umzug seines noch untertanen Vaters Adam nach Levoča (Leutschau) in der Hälfte des 18. Jahrhunderts, hatte dort der evangelischen Familie der Probstner das Unternehmen im Bergbau Gewinn eingebracht. Schon bald hatte die Familie Einfluss und gebührende Stellung unter den Bürgern erworben. Um den Klang des Namens Probstner und den riesigen Vermögen hat sich aber mit dem größten Teil der Sohn von Adam, Andreas Probstner sen. verdient. Sein ganzes Leben war mit Tatkraft erfüllt. Er war zweimal verheiratet und hatte 17 Kinder. Die Verlobte seines Sohnes Andreas jun. wurde zu seiner zweiten Gemahlin (er heiratete sie als Witwer im Alter von 56 Jahren, sie war 22). Als gebildeter Berggeometer, Ingenieur und anerkannter Fachmann hat er sich um die Rettung vielen, vom Wasser überschwemmten Gruben nicht nur in der Zips, sondern auch in Gemer verdient gemacht. Während seiner Wirkung in Slovinky wurde im Betrieb der Schneider eine kuriöse, von ihm selbst erfundene Auszahlung der Bergarbeiter – mit hölzernen Zahlungsabzeichen, eingeführt. Als Direktor hat er mehrere Gruben und Hütten geführt. Er zählte zu den hervorragenden Repräsentanten der Oberungarischen Förderungsgesellschaft (Hornouhorská ťažárska spoločnosť) und in ihrer permanenten Deputation wurde er wiederholend zum König abgeordnet, um die Forderungen der Bergarbeiter, unter den er Vertrauen und Autorität genoss, vorzutragen. Er wurde auch zum Autor mehrerer Bergkarten, aber auch Karten der Stadt und Vorstadt von Levoča.

In Levoča vertrat er die bedeutende Position eines Königsbeamten – die des Postmeisters. Diese Funktion und die Bildung eines Geometers befähigten ihn an der Rekonstruktion der Postwege teilzunehmen, neue zu bauen und selbst eine Rekonstruktion von weiteren zu initiieren. Allein die Stadt hat ihm die Führung über den Aufbau der Wasserleitung anvertraut. Er war auch Mitglied der gewählten Gemeinde und Inspektor der evangelischen Kirche. Im Jahre 1825 hat Andreas Probstner sen. vom Ärar 2 Zipser Gemeinden Nová Lubovňa (Neulublau) und Jakubany (Jakobsau), wo die für das Unternehmen der Probstner im Bergbau sehr wichtige Hammerhütten und Hochofen im Betrieb waren, gekauft. Die Probstner zählten im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts zu den wohlhabendsten Geschlechtern in der Zips. Andreas Probstner sen. hatte Neigung auch zur Kultur und Kunst. Das bestätigen auch seine engen Kontakte und die Mäzenunterstützung des bekannten Malers, Landmalers und Portretists Joseph Czauczik. Und Meister Czauczik wurde dann zum Familienmaler der Probstner. Auch das Theater fand in seinem Leben einen Platz der Probstner-Häuser in Levoča wurden nämlich auch Theateraufführungen gespielt. Trotz dem langjährigen Bemühen von Andreas Probstner sen. den Adelstitel zu erwerben, wurde er erst am Ende seines Lebens zur Tatsache. Vom Herrscher Franz I. wurde ihm die Wappenuerkunde im Alter von 74 Jahren, nur einen Monat vor seinem Tod verlieht.

⁹⁷ ŠOBA–L, SŽ, kongr. 906/1833.

⁹⁸ ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 199.

⁹⁹ ŠOBA–L, ZCM, šk. 112, i. č. 352, s. 209.

Tradition der deutschen Rechte in Handschriften der Frühen Neuzeit in der Zips

Tradition of German Law in the Early Modern Manuscripts from Scepusia

Scepusia constitutes an ancient cultural region where Slovaks, Germans and Hungarians had lived together in peace from the 13th century until the end of the Second World War. The legal basis for the coexistence of different nationalities in Scepusian towns is the so-called Zipser Willkür. This Scepusian Collection of Law is one of the legal regulations that more-or-less derive from the Law of Magdeburg after being complemented and adjusted to local conditions. In addition, from the second half of the 16th century mostly in Levoča, legal books (Schlüsselrechtsbuch, Wissbuch, Malefitzbuch) were kept to record legal cases concerning the life of the town, such as obligations and various offences. These legal writings in Scepusia give testimony of a well-developed legal awareness in the late Middle Ages and early modern times in the region.

1. Zur älteren Geschichte der Zips

Die sog. deutsche Ostkolonisation im Spätmittelalter besiedelte weite Gebiete in Ostmittel- und Südosteuropa. Seit Stephan dem Heiligen, dem Begründer des ungarischen Königiums (1000–1038), wurden die aus dem Westen kommenden Siedler als *hospites* bezeichnet. Vor der deutschen Kolonisation waren die Römer und Kelten im Gebiet der heutigen Slowakei, im früheren Oberungarn; die Slawen sind dort seitdem 6.–7. Jahrhundert sesshaft. Viele slawische Siedlungen, u.a. die Burg von Pressburg (Bratislava) und die Zipser Burg (Spišský hrad) sind an der Stelle der alten keltischen und slawischen Anlagen entstanden. Kelten, Römer und Slawen haben sicherlich ihre Rechtsordnungen gehabt; sie wurden mündlich überliefert und liegen in einer schriftlichen Form nicht vor. Dagegen ist bekannt, dass die deutschen Siedler, die *Hospites Theutonici*, deutsche Rechte anwendeten und diese auch Jahrhunderte lang schriftlich festhielten und verbreiteten.¹

Besonders nach dem Mongolensturm bzw. Tartareneinfall der Jahre 1241–1242 wurden Deutsche als Fachleute in das Land gerufen: Bergleute, Handwerker, Bauern, aber auch Ritter

und Geistliche. Ob dies „Deutsche“ im heutigen Sinne waren, ist nebensächlich; man weiß nur, dass Ober- und Niederösterreich, aber vor allem die durch die deutsche Ostkolonisation entstandenen Landschaften Thüringen und Sachsen sowie Schlesien siedlungsaktiv wurden, die Siedler eroberten das Gebiet nicht mit Gewalt, sondern mit Axt und Pflug.²

Die realistische Zahl der Deutschen in der mittelalterlichen Slowakei ist mit ca. 250 000 anzugeben, was einem Viertel der Gesamtbevölkerung entspricht. Vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis 1945 lebten durchschnittlich 150 000 Deutsche in drei größeren Siedlungsgebieten: in Pressburg und Umgebung, im mittelslowakischen Bergland bzw. in den niederungarischen Bergstädten sowie in der Zips (Spiš) im Nordosten der heutigen Slowakei, an einem der wichtigsten Handelswege des Spätmittelalters, der eine Verbindung zwischen Ungarn und Polen herstellte.³

Die erste Urkunde, die die Zips betrifft, stammt aus dem Jahr 1209. Darin ist festgehalten, dass König Andreas II. von Ungarn (1204–1235) ein Gebiet in der Zips, das er vormals dem Bamberger Bischof Ekbert geschenkt hatte, auf dessen Bitte hin an den Zipser Propst Adolf und dessen

* Ilpo Tapani PIIRAINEN. Professor fuer Deutsche Sprache an der Universitaet Vaasa (Finnland), seit 1972 Prof. fuer Deutsche Sprache und Linguistik an der Universitaet Muenster. Forschungsschwerpunkt deutsche Sprachgeschichte, insbesondere deutsche Sprache des 14.–18. Jahrhunderts in der Slowakei und in Schlesien.

¹ Harald ZIMMERMANN: *Hospites Theutonici*, in: Harald Zimmermann: *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Festgabe zum 70. Geburtstag*. Köln/Weimar und Wien 1996, S. 51–54. Gerhard SCHUBART-FIKENTSCHER: *Die Verbreitung der deutschen Stadtrechte in Ostmitteleuropa*. Weimar 1942. Wilhelm WEIZÄCKER: *Die Verbreitung des deutschen Stadtrechts in der Slowakei*, in: *Karpathenland*, Jhr. 13, 1942/43, 17ff.

² Hans HATTENAUER: *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg 1992, S. 262–265.

³ Margaréta HORVÁTKOVÁ und Ondrej Pöss: *Slowakisches Nationalmuseum : Museum der Karpathendeutschen Pressburg*. Bratislava 1998, S. 2–3

Schwester weitergegeben hat („*terram quandum in Scepus sitam supra Poprad a Scepus eliberatam*“), da der Propst, so die Urkunde, nicht nur EKBERT zuverlässig und treu gedient, sondern auch dem König und der Königin, sowohl bei Papst Innozenz III. als auch bei Kaiser Otto IV. sowie verschiedenen Fürsten, wertvolle Dienste erwiesen habe. Die Bevölkerung des Gebietes erhielt das Privileg, eigene, auf Bitte des Propstes eingesetzte königliche Richter zu haben.⁴

Die Besiedlung der mittleren Zips war zum größten Teil abgeschlossen, als die „Zipser Sachsen“ im Jahre 1271 von König Stephan V. (1270–1272) ein Privileg erhielten, das später in der sogenannten *Willkür* kodifiziert wurde und ihnen ihre Rechte sicherte und auf dessen Grundlage sie die *Gemeinschaft der Zipser Sachsen* (*Communitas Saxonum de Cips*) gründeten. Weitere Quellen, aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts, belegen, da es zu dieser Zeit in der Zips neben der Gemeinschaft der Zipser Sachsen einen großen *Stuhl des Zipser Adels* (*Sedes nobilium de Scepus*), einen *kleinen Stuhl* (*Sedes decem lanceatorum*), eine *Gemeinschaft der Slawen* (*Communitas Sclavorum*) und einen *Verband der Zipser Bergstädte* gab. Dem im Jahre 1317 durch König Karl I. (1308–1342) erneuerten Privileg der Zipser Sachsen ist zu entnehmen, dass zu dieser Zeit 44 namentlich aufgezählte Städte, Dörfer und Meierhöfe zur „*Communitas Saxonum*“ gehörten.

Im Laufe des 14. Jahrhunderts – das für die Zips wie für ganz Ungarn eine Zeit der Blüte und des Aufschwungs war – entstand in Anlehnung an die *Bruderschaft der 24 königlichen Pfarrer* (*Fraternitas XXIV. regalium parochorum*) ein *Bund der 24 Zipser Städte* (*XXIV. regium civitatum fraternitas*), deren Hauptstadt Leutschau war. Im Jahre 1412 wurde dieser Bund aufgelöst, als König Sigismund (1387–1437, ab 1410 auch Römischer König) 13 Zipser Städte für 37 000 böhmische Groschen an seinen Schwager, den polnischen König Wladyslaw II. Jagiello (1386–1434), verpfändete. Die übrigen Städte, die nicht an Polen gerieten, bildeten den Bund der elf Zipser Städte, der aber nur bis zum Jahre 1465 bestand, da diese Ortschaften – im Gegensatz zu den 13 Städten – ihre Privilegien nicht verteidigen konnten und unter die Herrschaft der Zipser Burg fielen. Erst im Jahre 1769/70 wurden die 13 an Polen verpfändeten

Städte wieder ins Königreich Ungarn integriert und bildeten seit dem Jahre 1778 zusammen mit weiteren drei Städten die *Gemeinschaft der 16 Zipser Städte*. Leutschau und Käsmark (Kežmarok) die nicht zum Zipser Städtebund gehörten, konnten als königliche Freistädte selbst über ihre Entwicklung bestimmen.

In den 13 verpfändeten Zipser Städten und in den beiden königlichen Freistädten prosperierten Handel, Handwerk und Kultur, und in vielen Orten entstanden prächtige profane und sakrale Bauwerke. Die wirtschaftlichen und kulturellen Verbindungen zum benachbarten Krakau wurden ausgebaut, und an der Krakauer Universität studierten einige später führende Persönlichkeiten der Zips. Auch an der Universität in Wittenberg wurden Zipser ausgebildet, wodurch das reformatorische Gedankengut bald von Deutschland in die Zips gelangte. Leutschau, die Hauptstadt der Zips, war im späten Mittelalter und in der beginnenden Neuzeit eine Stadt von europäischem Rang, die an der Kreuzung internationaler Handelswege lag. Bis ins 16. Jahrhundert herrschte hier das Stapelrecht, d. h. die Händler mussten zwei Wochen am Ort bleiben und ihre Waren feilbieten, ehe sie weiterziehen durften. Der Reichtum von Leutschau, der im 15. und 16. Jahrhundert seinen Höhepunkt fand, führte zu einem großzügigen Ausbau der Stadt im gotischen Stil. Zu dieser Zeit lebten hier der Humanist Johannes Henckel von Donnersmark und Meister Paul, ein Bildhauer von europäischer Bedeutung, der zahlreiche gotische Altäre schnitzte.

Obwohl es kaum möglich ist, genaue Zahlen über die Nationalitätenstruktur der Zips im späten Mittelalter und in der beginnenden Neuzeit zu ermitteln, kann nach neueren Untersuchungen davon ausgegangen werden, dass die Zipser Städte in dieser Zeit überwiegend durch ihren deutschen Bevölkerungsanteil bestimmt wurden. Anhand von Steuerlisten, Stadt- und Kirchenbüchern ließen sich für eine Reihe von Städten Statistiken über die jeweiligen Nationalitätenverhältnisse erstellen. Im Jahre 1560 waren 84% der Einwohner von Leutschau Deutsche, 9,6% Slowaken und 3,1% Ungarn. In Käsmark waren im Jahre 1557 86,6% der Bewohner Deutsche, 9,8% Slowaken und nur 2,1% Ungarn; zwischen 1640 und 1650 gab es dort 77,9% Deutsche, 13,7% Slowaken und 1,9%

⁴ Über die rechtlichen und administrativen Entwicklungen in der Geschichte Leutschaus und der Zips berichtet ausführlich Ivan CHALUPECKÝ: *Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši* (Übersicht über die Entwicklung der öffentlichen Verwaltung in der Zips), in: *Sborník archívnych prací*, roč. 13, 1963, S. 119–168. Die folgenden Ausführungen gehen zurück auf Jörg MEIER: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei: Sprache und Geschichte der zeitung „Zipser Anzeiger/Zipser Bote“*. Levoča 1993, S. 90–92, und Ilpo Tapani PIIRAINEN und Maria PAPONOVA: *Das Recht der Spiš/Zips: Texte und Untersuchungen zum frühneuhochochdeutschen in der Slowakei*, 2 Bde. Oulu 1992, hier Bd. 1, S. 10–17

Ungarn. Ganz ähnlich war die Situation in anderen Zipser Ortschaften; nur in Schmöllnitz (Smolník) gab es im Jahre 1696 neben 54,1% Deutschen schon 38,1% Slowaken und 2,5% Ungarn.⁵

2. Arbeiten zur Geschichte und zur Schriftlichkeit in der Zips

Seit mehr als 200 Jahren gibt es ein erkennbares historisches Interesse an der Vergangenheit der Zips. Den Anfang bildet das vierbändige Werk *Analecta Scepusii sacri et profani* von Karl Wagner.* Er wurde 1732 in der Nähe von Bartfeld (Bardějov) im Osten der heutigen Slowakei (damals ganz an der Peripherie Oberungarns) geboren, war nach vielseitigen Studien 1770–1771 Direktor des Gymnasiums in Eperies (Prešov), lehrte 1772–1773 Kirchengeschichte an der Universität Tyrnau (Trnava) (aus der die heutige Universität Budapest entstanden ist) und wurde 1773 Direktor des Bezirksarchivs in Pressburg sowie 1777 Kustos de Universitätsbibliothek in Ofen. Im Jahre 1784 ist er aus gesundheitlichen Gründen in den Ruhestand getreten; er starb 1790 in Hermannstadt (Sibiu) in Siebenbürgen auf dem Gebiet des heutigen Rumänien. Im Jahre 1802 veröffentlichte Johannes Bárdos(s)y einen Ergänzungsband zu den Ausführungen Wagners.⁶

Im 19. Jahrhundert gab es einige heimatkundliche Monographien zur Geschichte der Zips; am bekanntesten sind die Darstellungen der damals sehr bekannten Zipser Historikers Samuel Weber – er veröffentlichte auf Deutsch. Weitgehend in der Zips erschienen, aber auf Ungarisch veröffentlicht, waren mehrere Werke von Frigyes Sváby.⁷ Während der Ersten Tschechoslowakischen Republik beschäftigten sich vor allem der für Deutsch und Latein zuständige Gymnasialprofessor Julius Gréb, der 1923 aus gesundheitlichen Gründen in den Ruhestand trat, dann aber für 20 Jahre eine vielseitige Forschungs- und Publikationstätigkeit entfaltete, sowie der Deutschendorfer (Poprader)

Archivar Johann Lipták mit der Vergangenheit der Zips.⁸ Von slowakischer Seite wurde Anfang der siebziger Jahre dieses Jahrhunderts eine Konferenz zur mittelalterlichen Geschichte der Zips veranstaltet, deren Beiträge von Richard Marsina herausgegeben wurden. Von den zahlreichen Arbeiten des Leutschauer Archivars Ivan Chalupický sind besonders seine Untersuchungen zur Nationalitätenstruktur der Zipser Städte im 16.–17. Jahrhundert hervorzuheben.⁹ In Polen hat Julia Radziszewska 1969 einen Band zur Geschichte der Zips und Henryk Ruciński (*Prowincija Saska na Spiszu*, Białystok 1984), in Deutschland Jörg Meier 1993 seine Dissertation über das Zeitungswesen in der Zips verfasst.¹⁰

Trotz der Vielzahl der gedruckten Veröffentlichungen zur Geschichte der Zips muss man feststellen, dass dafür nur ein geringer Teil der erhaltenen Quellen herangezogen wurde. Seit dem Spätmittelalter gibt es im Gebiet der heutigen Slowakei ein geordnetes Archivwesen; für die wichtigsten Bestände gibt es in den heutigen Gebiets- und Kreisarchiven maschinengeschriebene Findbücher (Inventare). Im Staatlichen Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) in Leutschau stammt aus dem Jahre 1968 der erste Band des Findbuchs des Bestands „Archiv des Grafen“, das Archivalien aus den Jahren 1420–1774 umfasst, das Schriftgut zu allen Bereichen der Verwaltung während der Zeit der Verpfändung der Zipser Städte an Polen.¹¹ Es gibt Belege dafür, dass es bereits im Jahre 1342 vor dem Stadtbrand von Leutschau eine Sammlung von Schriften über die Gemeinschaft der Zipser Sachsen gab. Weiterhin existiert aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts die Nachricht eines namentlich nicht bekannten Registrators, dass er eine Sammlung von Urkunden geordnet habe; gegen Ende des 18. Jahrhunderts gab es schon ein handgeschriebenes Findbuch (Inventar). Im Jahre 1876 wurde dieser Bestand mit dem Fond des Zipser Komitats vereinigt; im Jahre 1968 wurde das „Archiv des Grafen“ vom

⁵ Ivan CHALUPECKÝ: K vývoju národnostnej štruktúry miest Spiša v rokoch 1550–1650 (Zur Entwicklung der Nationalitätenstruktur der Städte in der Zips in den Jahren 1550–1650), in: *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1919* (Nationalitätenentwicklung der Städte in der Slowakei bis zum Jahre 1918), hrsg. von Richard Marsina, Bratislava 1984, S. 207–218

* Siehe den Artikel bei Milota Molovecká.

⁶ Carolus WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 4. Poonii 1776–1778. Johannes BÁRDOSY: *Supplementum Analectorum terrae Scepuensis*. Leutschoviae 1802

⁷ Samuel WEBER: *Zipser Geschichts- und Zeitbilder: Ein Beitrag zur vaterländischen Geschichte*. Leutschau 1880. Frigyes SVÁBY: *Szepesmegye* (Das Zipser Komitat). Budapest 1891.

⁸ Julius GRÉB: *Zipser Volkskunde*. Kesmark und Reichenberg 1932. Johann LIPTÁK: *Bilder aus der Zipser Vergangenheit: Urgeschichte und Besiedlung der Zips*. Kesmark 1935.

⁹ *Spišské mestá v stredoveku* (Zipser Städte im Mittelalter), hrsg. von Richard Marsina. Košice 1974.

¹⁰ Julia RADZISZEWSKA: *Studia z dziejów ustroju Spisza* (Studien zur Verfassungsgeschichte der Zips). Katowice 1969. Jörg MEIER: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei: Sprache und Geschichte der Zeitung „Zipser Anzeiger/Zipser Bote“*. Levoča 1993.

¹¹ Das Findbuch liegt maschinenschriftlich im Staatlichen Gebietsarchiv in Leutschau vor.

Leutschauer Archivar Ivan Chalupecký geordnet und inventarisiert.¹²

Das Findbuch (Inventar) verzeichnet 169 Quellen; die Nummern 1 bis 5 sind Protokolle der Zentralverwaltung der Provinz der 13 Zipser Städte aus den Jahren 1511–1773 und tragen den Titel „Landbuch“. Diese handgeschriebenen Bücher im Umfang von z.T. über tausend Seiten sind zum größten Teil auf Deutsch verfasst worden und dokumentieren die Wahlen des Zipser Grafen und die der Richter einzelner Städte sowie verschiedene Gerichtssachen. Im ersten „Landbuch“ ist auch eine Abschrift des Zipser Rechts enthalten.¹³ Die Urkunden Nr. 6–118 werden im Findbuch (Inventar) danach unterschieden, ob sie ungarischer, polnischer oder ungarisch-polnischer Provenienz sind – als Sprachen kommen Latein, Deutsch und Polnisch vor. Die Handschrift Nr. 169 enthält eine Abschrift des Zipser Rechts aus dem Jahre 1773. Archivalien dieses Bestandes sind nur wenige untersucht, noch weniger im Druck herausgegeben worden.

3. Das Zipser Recht

Mit der Edition des Rechts der Zips aus dem Jahre 1992 sollte ein wichtiges deutschsprachiges Rechtsdenkmal aus der Slowakei der germanistischen, historischen und rechtsgeschichtlichen Forschung zugänglich gemacht werden.¹⁴ Bereits 1980 legte M. Paponová an der Universität Bratislava/Pressburg eine maschinenschriftliche Dissertation vor, die eine Edition der ältesten erhaltenen Handschrift des Rechts der Zips sowie deren sprachliche Analyse enthält. In den Jahren danach ergab sich eine Zusammenarbeit für die Herausgabe und grafemische Untersuchung aller damals bekannten Handschriften des Rechts der Zips, bei der I. Chalupecký in Archiven des ganzen Gebiets Zips nach Handschriften dieses Rechtsdenkmals suchte und dem Autor des vorliegenden Buches zugänglich machte. Bereits 1984 konnte eine erste Übersicht über die Kodifizierung der sog. *Zipser Willkür* veröffentlicht werden.

Bereits im 13. Jahrhundert hatten die Deutschen in den Städten der Zips offensichtlich ihre eigene Rechtsordnung; mit einem Privileg des ungarischen Königs Stephan V. aus dem Jahre 1271 wird bestätigt, dass die Zipser Deutschen nach Bräuchen lebten, die später in der sog. „Willkür“

niedergeschrieben wurden: Die Beziehungen zu anderen deutschsprachigen Texten des Spätmittelalters sind offensichtlich; viele Rechtssätze der *Zipser Willkür* sind in ihrer Materie typisch für die Stadtrechte im Umkreis des Magdeburger Rechts, des Sachsenspiegels. Dazu zählen insbesondere die Rechtssätze über Kauf und Handel, über die Ordnung von Handwerk und Gewerbe sowie auch über das Verfahren bei Klagen wegen Schuld. Diese überregional geltenden Prinzipien wurden durch die lokale Rechtstradition zu einem umfangreichen Codex ergänzt. Aufgrund der erhaltenen Handschriften kann rekonstruiert werden, dass das Original 93 bis 100 Artikel enthielt, die die öffentliche Verwaltung, die Gerichtsbarkeit sowie das Familien-, Erb-, Vermögens- und Handelsrecht regelten. Durch die großzügige Hilfe von I. Chalupecký konnten insgesamt 13 Handschriften des Rechts der Zips gefunden und für die Ausgabe von 1992 ediert werden. Durch weitere Nachforschungen konnten noch zwei andere Handschriften gefunden werden, die 2001 in einem separaten Band veröffentlicht wurden.¹⁵

a) Eine Handschrift der sog. *Zipser Willkür* wurde im Jahre 1540 von Henrich Genersich auf Pergament aufgezeichnet. Sie wurde in den vergangenen Jahrhunderten dreimal abgedruckt. Die älteste Edition befindet sich in *Analecta Scepusii sacri et profani ... A Carolo Wagner ... notis illustra ... I–II, Viennae 1774, S. 240–261*. Das Recht der Zips nach dieser Handschrift ist ebenfalls in Michay-Lichner: *Buda városának törvénykönyve -Offener Stadtrecht*, Bratislava 1845, S. 221–235 enthalten. Eine vollständige Edition dieser Handschrift sowie ein Vergleich der Artikel dieser Handschrift mit denen der Handschrift im Stadtbuch von Spišská Nová Ves/Zipser Neudorf (vgl. unten Handschrift 2) stehen in K. Demkó: *Löcse története* (Leutschauer Geschichte), Löcse 1887, S. 17–86. Diese Ausgabe wurde dann für das Deutsche Rechtswörterbuch exzerpiert. Ein Text des Rechts der Zips findet sich nicht im Quellenverzeichnis des Deutschen Wörterbuchs von Jacob und Wilhelm Grimm.

Da der Text dieser Handschrift mehrfach gedruckt worden und nach den Untersuchungen von A. Vizkelety mit dem der Handschrift 8 aus Budapest identisch ist, wurde er in der Ausgabe von 1992 nicht mehr nachgedruckt. Die Pergamenthandschrift ist offensichtlich schon seit dem

¹² Ivan CHALUPECKÝ: *Grófský archív : Inventár* (Das archiv des Grafen. Inventar). Levoča 1968, maschinenschriftlich

¹³ I PIIRAINEN und Maria PAPONOVA: *Das Recht der Spiš/Zips...* Oulu 1992.

¹⁴ PIIRAINEN und Maria PAPONOVA: *Das Recht der Spiš/Zips...* Oulu 1992.

¹⁵ Ilpo Tapani PIIRAINEN: *Nachträge zum Zipser Recht : Die Handschriften 14 und 15 der Zipser Willkür*. Levoča/Leutschau 2001.

vergangenen Jahrhundert verschollen und trotz intensiver Nachforschungen nicht mehr auffindbar.

b) F. Klein-Bruckschwaiger (1954) berichtet als einer der ersten westlichen Forscher nach dem Zweiten Weltkrieg über seine Reise in die slowakischen Archive. Dort führt er Handschriften des Rechts der Zips an, nennt aber nicht die Archive, sondern verweist vielmehr auf Informationen von Einzelpersonen. Dort taucht eine Angabe über eine Abschrift der *Zipser Willkür* aus dem 17. Jahrhundert aus Felka (Veľká) auf. Aufgrund dieses Hinweises hat der Autor des vorliegenden Werkes zusammen mit dem Archivar I. Chalupecký aus Leutschau das evangelische Pfarramt im Stadtteil Felka in Poprad (Deutschendorf) besucht. Dort befindet sich das frühere Pfarrarchiv Felka mit einem beachtlichen Handschriftenbestand. Dort liegen die Bände 1, 3 und 4 des *Historisches Städtisches Protokoll* im Zeitraum von 1553 bis 1816 vor, aber der Band 2 für die Jahre 1674–1709 ist nicht mehr auffindbar. F. Klein-Bruckwaiger hat diese Handschrift nicht in den Händen gehabt, sondern beruft sich auf eine Information aus zweiter Hand, offensichtlich auf einen Stand vor dem Zweiten Weltkrieg. Es ist anzunehmen, dass dieser Band des *Historischen Städtischen Protokolls* eine Aufzeichnung des Rechts der Zips enthält, aber in den Ereignissen des Krieges und der Nachkriegszeit verloren gegangen ist. Im übrigen ist anzunehmen, dass F. Klein-Bruckwaiger mit zwei Handschriften Vorberg (Stráne pod Tatrami) und Michelsdorf (Stráže pod Tatrami) (vgl. unten die 10. Handschrift) nur die letztgenannte meint und wegen der Ähnlichkeiten der slowakischen Ortsnamen einem Irrtum unterlegen ist; auch hier beruft er sich auf eine Information einer Einzelperson und hat die Handschriften nicht eingesehen – auch fehlt jeder Hinweis auf einen Aufbewahrungsort.

c) Eine weitere Abschrift des Rechts der Zips sollte sich in der Czartoryski-Bibliothek (Biblioteka Czartoryskich) in Krakau (Kraków) in Polen befinden. Mit einem Brief vom 23.05.1984 hat die Bibliothek dem Autor des vorliegenden Beitrages mitgeteilt, dass dort keine Handschriften der *Zipser Willkür* zu finden sind. Die polnische Geschichtswissenschaft hat sich aber mit dem Recht der Zips beschäftigt: 3. Radziszewska (1969) hat eine Untersuchung zur Geschichte der Zips vorgelegt, in der auf den Seiten 85–87 die *Zipser Willkür* (*Wilkieryz spiski*) behandelt wird.

Im Folgenden werden die bisher gefundenen und in den o.g. Bänden von 1992 und 2001 edierten Handschriften in chronologischer Reihenfolge charakterisiert.

1. Handschrift Spišská Sobota (Georgenberg). 15. Jahrhundert

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Deutschendorf (Poprad)

Fond: AM Spišská Sobota, keine Signatur.

Papier: 210 x 286 mm, 10 Blätter. Die ersten drei Blätter (= sechs Seiten) sind nur zum Teil lesbar; bei diesen Seiten wird in der Edition die ursprüngliche Zeileneinteilung der Handschrift beibehalten. Auch im weiteren Text finden sich durch eine materielle Beschädigung der Handschrift unleserliche Stellen; diese werden in der Edition durch drei Punkte (...) kenntlich gemacht. Es ist legitim, leere Stellen zu lassen und die fehlenden Wörter nicht zu rekonstruieren, da die anderen Handschriften den Inhalt wiedergeben.

Schrift: eine gotische Buchschrift des 15. Jahrhunderts. Ab § 76 wird eine andere Schrift, eine Kurrentschrift vom Ende des 16. oder vom Beginn des 17. Jahrhunderts, benutzt. Aufgrund der gotischen Schrift kann die Handschrift auf das späte 15. Jahrhundert datiert werden. In der Handschrift befindet sich die Jahreszahl 1470; diese ist aber später, offensichtlich im 19. Jahrhundert, eingetragen worden.

2. Handschrift Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf), Beginn des 16. Jahrhunderts

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Spišská Nová Ves/Zipser Neudorf;

Fond: MM–SNV, Signatur Nr. 1

Papier: 210 x 290 mm, 60 Blätter, die nachträglich von 1 bis 19 nummeriert worden sind. Die Seiten 107–108 bestehen aus einem losen Blatt, das kleiner als die anderen und am Rande beschädigt ist. deswegen sind nicht alle Wörter dieses Blattes lesbar; für die fehlenden Wörter des defekten Textes werden drei Punkte (...) als Kennzeichnung benutzt. Die Handschrift stellt das *Stadtbuch* (*Mestská kniha*) von Spišská Nová Ves dar. Auf den Seiten 103–107 befindet sich unter der Überschrift Dy Lantrecht eine Kodifizierung des Zipser Rechts in 78 Kapiteln und 9 Zusatzparagrafen.

Schrift: eine Kurrentschrift, die sich ins beginnende 16. Jahrhundert einordnen lässt. Da in den Eintragungen des Stadtbuches die Jahreszahlen 1504–1513 vorkommen, kann die Handschrift auf den Anfang des 16. Jahrhunderts datiert werden.

3. Handschrift Levoča (Leutschau), 1511

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: Provincia XVI spišských miest, Grófsky archív (Verwaltungsbezirk der 16 Zipser Städte, Gräfliches Archiv), Signatur A 1, Nr. 1.

Papier: 205 x 320 mm, 16 Blätter + 270 nachträglich nummerierte Seiten. Auf dem Deckelblatt steht die Eintragung Prothokoll/Landbuch/der XIII Zipser Städte 1511–1592. Auf den Blättern 8r–14r befinden sich 69 Artikel der *Zipser Willkür*, wie das *Recht der Zips* dort genannt wird.

Schrift: eine gotische Kursive, die in die Zeit um 1500 eingeordnet werden kann. Die in der Handschrift genannte Jahreszahl 1511 ist für die Datierung als realistisch anzusehen.

4. Handschrift Banská Bystrica (Neusohl), 1538

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Banská Bystrica;

Fond: M.B.B., Signatur 318 Nr. 1.

Papier: 220 x 327 mm, 24 Blätter. Auf dem Deckelblatt steht die Eintragung *Rechtsbüchlein durch den Ersamben M. Georguen Albertum dieser Zeyt Leutscha Stadtschreiber, Im Ihare funffzehnhundert Achtvnnnddreissig beschrieben worden*. Auf den Blättern 1 links bis 2 links befindet sich ein Register mit dem Inhalt der jeweiligen Paragraphen. Es folgen dann 74 Paragraphen des *Rechts der Zips*. Das Register nennt die Paragraphen 1–85; in der Handschrift geht der Text aber nur bis zum Paragraphen 74. Offensichtlich ist diese Handschrift unvollständig.

Schrift: eine Kurrentschrift des 16. Jahrhunderts; die erste Schreiberhand erstreckt sich über die Blätter 1 rechts bis 12 links und die zweite über die Blätter 13 rechts bis 24 links. Daher ist es unwahrscheinlich, dass die ganze Handschrift von dem oben erwähnten Leutschauer Stadtschreiber Georgius Albertus geschrieben wurde. Vielmehr ist anzunehmen, daß diese Handschrift eine Kopie eines Codex aus der Hand von Georgius Albertus ist. Die Datierung in die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts ist sicher. Die Reihenfolge der Paragraphen entspricht der in der Handschrift 6 aus Prešov, die unten beschrieben wird.

5. Handschrift Spišské Podhradie (Kirchdrauf), 1540

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Spišská Nová Ves

Fond: Mesta Spišské Podhradie keine Signatur

Papier: 195 x 305 mm, 192 nicht-nummerierte Blätter. auf dem Deckel steht die Eintragung *Acta Forensia* 1536–1554. Auf den Blättern 179 links bis 192 links befinden sich 107 Paragraphen des rechts der Zips.

Schrift: eine gotische Kursive, eher eine Schreiber-

hand des 15. als 16. Jahrhunderts. der Text endet mit der datierung auf das Jahr 1540, die als zuverlässig anzusehen ist.

6. Handschrift Prešov (Eperies), 1545

Archiv: Staatliche wissenschaftliche Bibliothek (Štátná vedecka kniznica) Prešov. Signatur V. q. 1.

Papier: 165 x 218 mm, 60 nachträglich nummerierte Blätter. Auf dem neueren Einband aus Pappe steht die *Eintragung Landes Willkür*. Auf den Blättern 7 rechts bis 40 rechts befinden sich 95 Paragraphen des Rechts Zips und auf den Blättern 59 links bis 60 links ein Register zu Recht. Das Register umfasst nur 64 Kapitel; es ist anzunehmen, dass letzte Blatt der Handschrift verloren gegangen ist.

Schrift: eine gotische Kursive aus dem Jahre 1545; auch die paläografischen Daten sprechen dafür, dass diese Datierung zuverlässig ist. Die Handschrift wurde von Heinrich Genersich geschrieben, von dem auch Handschrift 7 aus dem Jahre 1552 angefertigt wurde.

7. Handschrift Levoča (Leutschau) 1552

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: Fragmenty rôznej proveniencie (Fragmente unterschiedlicher Herkunft), *Rechtsbuch der XI Zipser Städte*, Nr. 2.

Papier: 157 x 205 mm, 164 nachträglich nummerierte Blätter. Auf den Blättern 29 rechts bis 67 links befinden sich 96 Paragraphen des *Rechts Zips*; auf den Blättern 69 rechts bis 70 rechts schließt sich Artikel an. Darüber hinaus enthält die Handschrift auf den Blättern 20 rechts bis rechts 21 Zusatzartikel, die die Überschrift *Diese findet man nicht in vnser wolkhur wie folgen* tragen.

Schrift: eine gotische Kursive; die Blätter 29 rechts bis 67 links sind einheitlich von Melchior Genersich im Jahre 1552 aufgezeichnet worden. Die Paragraphen 96–97 auf den Blättern 65 rechts und 69 rechts bis 70 rechts sind von einer anderen Schreiberhand in einer Kurrentschrift geschrieben worden. Die vom Schreiber Melchior Genersich angegebene Datierung 1552 ist auch aufgrund paläografischer Daten als zuverlässig anzusehen.

8. Handschrift Budapest, um 1550

Archiv: Handschriftenabteilung der Széchényi Staatsbibliothek (Országos Széchényi Könyvtár) Budapest, Signatur Cod. Germ. medii aevii 35, *Statuta et iura prouinciae terrae Scepusiensis*.

Papier: 150 x 215 mm, 48 nachträglich nummerierte Blätter. Auf den Blättern 1 links bis 29 links befinden sich 95 Paragraphen des Rechts der Zips sowie *Register vnd inhalt vnser Landrecht vnd will*

kwr. Auf den Blättern 31 rechts bis 48 rechts befinden sich weitere 48 Paragraphen, die aber nicht zum *Recht der Zips* gehören. Am Rande der Seiten, auf denen das *Recht der Zips* steht, sind mit einer anderen Schreiberhand weitere kurze Sätze aufgezeichnet, die in der Edition in den Text eingearbeitet und im Druck kenntlich gemacht wurden.

Schrift: eine Kurrentschrift des 16. Jahrhunderts. Obwohl auf Blatt 30 rechts die Jahreszahl 1472 erwähnt wird, ist aufgrund der paläographischen Daten anzunehmen, dass die Handschrift um die Mitte des 16. Jahrhunderts angefertigt wurde.

9. Handschrift Lubica (Leibitz), 17. Jahrhundert

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Poprad;

Fond: A.M Lubica, Signatur I.A–I, Richteramtssbuch 1586–1750.

Papier: 195 x 303 mm, 374 nachträglich nummerierte Blätter; die Blätter 7 und 8 durchgehend nummeriert, aber dem Inhalt nach fehlt dazwischen ein Blatt. Auf Blatt 2 r eine lateinische Einleitung des Rechts der Zips *Anno foundationis Terrae Scepsiensis*. Auf den Blättern 3 rechts bis 19 links sind 101 Kapitel des *Rechts der Zips* aufgezeichnet.

Schrift: eine neuzeitliche Kurrentschrift, die nicht vor 1600 eingeordnet werden kann. Vielmehr ist aufgrund der Schrift und der dem Rechtstext folgenden Aufzeichnungen anzunehmen, dass die Aufzeichnung aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts stammt.

10. Handschrift Stráže (Michelsdorf) 1659

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Poprad.

Fond: A.M. Stráže pod Tatrami, keine Signatur, *Gemein Landt Recht der Ziepsen ... Michelsdorf*

Papier: 158 x 198 mm, 46 Blätter. Die Blätter sind nachträglich beiderseits nummeriert worden; die Nummerierung beginnt mit 1 auf dem Blatt 2 rechts und endet mit Seite 88. Auf Seite 6 befindet sich eine lateinische Einleitung des *Rechts der Zips*. Auf den Seiten 7–50 stehen 100 Paragraphen und fünf nicht nummerierte Zusatzkapitel des *Rechts der Zips*. Es gibt in der Handschrift zwei Schreiberhände. Die Paragraphen 1–102 sind von dem einen, die lateinische Einleitung sowie die Paragraphen 103–105 von dem anderen Schreiber angefertigt worden. Auf Seite 50 steht die Eintragung *Finitum Ius Consovetudiarum Terrae Scepuensis die 13 D(ezem)b(e)r A(nn)o Chr(isti) 1659 per Caspar Hain Cassoviensis*. Diese Datierung wird durch die paläographischen Daten unterstützt und dürfte als zuverlässig angesehen werden.

Schrift: eine neuzeitliche Kurrentschrift, sie lässt sich in das 17. Jahrhundert einordnen.

11. Handschrift Gelnica (Göllnitz). 1666

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: *Fragmenty rôznej proveniencie* (Fragmente unterschiedlicher Herkunft), Signatur 76, *Formulár a právna kniha mesta Gelnica 1665–1756* (*Formular- und Rechtsbuch der Stadt Göllnitz 1665–1756*)

Papier: 150 x 195 mm, 154 beiderseits beschriebene Blätter, die nachträglich in einigen Teilen nummeriert worden sind (keine durchgehende Blattzählung). Auf den Blättern 63 rechts bis 77 rechts befinden sich 94 Paragraphen und ein Nachwort des *Zipser Rechts* mit der Überschrift *Iura Terrae Scepsiensis*.

Schrift: eine neuzeitliche Kurrentschrift. Auf Blatt 77 rechts befindet sich die Datierung 1666, die als zuverlässig anzusehen ist.

12. Handschrift Levoča (Leutschau) 1777

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: *Provincia XVI spišských miest* (Provinz der 16 Zipser Städte), *Provinčný archív* (Provinzarchiv), Signatur 258/777.

Papier: 245 x 385 mm, 26 beiderseits beschriebene, nicht nummerierte Blätter. Auf den Blättern 4 rechts bis 13 rechts befinden sich 95 Paragraphen des *Zipser Rechts*. Auf den Blättern 17 rechts bis 18 links steht Register über die in dieser *Willkür* enthaltene Artikel.

Schrift: eine neuzeitliche Kurrentschrift. Die Handschrift weist die Datierung 777 auf; in einer der Handschrift beigefügten Urkunde befindet sich die Datierung 22. Mai 1775. Aufgrund dieser sowie der Schreiberhand ist die Datierung auf das Jahr 1777 als zuverlässig anzusehen.

13. Handschrift Rožňava (Rosenau), Ende des 18. Jahrhunderts

Archiv: Staatliches Kreisarchiv (Štátny okresný archív) Rožňava;

Fond: *Mesto Dobšiná* (Stadt Dobschau), keine Signatur, *Ius consuetudiarum Terrae Scepsiensis de anno 1370*. Auf der Innenseite des Einbanddeckels befindet sich ein Stempeldruck mit dem Text *Okresný archív v Betliari* (Kreisarchiv in Betler). Der Ort Betliar (Betler) gehört zum Kreis Rožňava und hat heutzutage kein eigenes Archiv.

Papier: 210 x 328 mm, 205 beiderseits beschriebene, nachträglich nummerierte Blätter; darauf folgen 26 leere Blätter. Auf den Blättern 2 rechts bis 28 links befinden sich 96 Paragraphen sowie

auf den Blättern 28 links bis 30 links ein Register des *Zipser Rechts*. Auf den Blättern 30 links bis 31 rechts stehen mit der Überschrift *Die Stück findet man nicht in der Willkühr acht Artikel*, die nicht mit dem *Recht der Zips* zusammenhängen.

Schrift: eine neuzeitliche Kurrentschrift, wie sie in vielen deutschsprachigen Handschriften des 18. Jahrhunderts in der Zips vorkommen. Auf Blatt 1 rechts stehen die Eintragungen *Dieses Buch habe ich vor zwelf Reinische Gulden gekauft. Anna 1808, die 18. Marcy. Simon Lehotsky, Dieses Buch habe ich von meinem Vatter Simon Lehotsky nach seinem Todte geärbet. Anna 1840 die 1. Januari. Michael Stanislaus Lehotsky und Gál Mihály ajándéka 1892* (ungarisch: Michael Gál schenkte 1892). Aufgrund der Schreiberhand und der obigen Eintragungen ist die Datierung auf das späte 18. Jahrhundert wahrscheinlich.

14. Handschrift Levoča (Leutschau), 18. Jahrhundert

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: Provincia XVI spišských miest, Grófsky archív (Verwaltungsbezirk der 16 Zipser Städte, gräfliches Archiv), Signatur E 22.

Papier: 220 x 345 mm, 14 lose Blätter, auf denen die ersten 27 seiten eine Abschrift von 96 Artikeln des *Zipser Rechts* sowie 8 Zusatzartikel mit der Überschrift *Die Stück findet mann nicht in der Willkür, und seyn von Alters gehalten in 24. Städten*. Danach folgt noch *Register und Inhalt unßer Land Recht u(nd) Willkühr*. Die Datierung 13. Dezember 1659 bezieht sich offensichtlich auf die Vorlage, aus der der Text kopiert wurde.

Schrift: eine Kurrentschrift des 18. Jahrhunderts, die von einem einzigen Schreiber geschrieben wurde. Die in der Handschrift genannte Jahreszahl 1659 ist unrealistisch anzusehen.

15. Handschrift Kežmarok (Käsmark), 1770

Archiv: Staatliches Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) Levoča;

Fond: Akten des Evangelischen Lyzeums in Kežmarok, nicht katalogisiert.

Papier: 180 x 290 mm, 19 Blätter mit einem beschädigten Deckblatt. Auf den nicht nummerierten 38 Seiten befinden sich 93 Artikel des *Zipser Rechts*. Auf dem Deckblatt findet sich die schwer lesbare Eintragung *Abschrift in Zipser Bela am 12. 1. 1770 durch Georgium Carolum Borz Henricum Liber Baro de Merkenfeld*.

Schrift: eine Kurrentschrift des 18. Jahrhunderts, die von einem einzigen Schreiber geschrieben wurde. Die in der Handschrift genannte Jahreszahl 1770 ist als authentisch anzusehen. Bei der Suche nach den unterschiedlichen Handschriften des *Zipser Rechts* gab es gelegentlich Hinweise auf eine Handschrift aus Spišská Belá (Zipser Bela). Der Archivar I. Chalupecký hat die 15. Handschrift im April 1996 zwischen den Akten des Evangelischen Lyzeums Kežmarok gefunden, die sich damals für die Katalogisierung im Staatlichen Gebietsarchiv (Štátny oblastný archív) in Levoča befanden.

Eine Edition ist immer eine sprachliche Handlung des Herausgebers, indem dieser durch den Text mit unterschiedlichen Mitteilungsanliegen an spezifische Lesergruppen mit ihrerseits unterschiedlichen Informationsbedürfnissen wendet. Obwohl es für mittelalterliche und frühneuzeitliche Texte eine Reihe von Editionsverfahren gibt und diese zu recht unterschiedlichen Textwiedergaben geführt haben, sind die Prinzipien für eine Edition nicht generalisierbar: sowohl an der Herausgeberseite als an der Rezipientenseite müssen verschiedene Faktoren berücksichtigt werden.

Die hier beschriebenen Handschriften wurden buchstabengetreu, nach der Diplomatik der Herausgabe frühneuhochdeutscher Texte ediert.¹⁶ Damit sollen die Editionen sowohl für Germanisten als auch für Historiker und Rechtshistoriker als zuverlässige Quellen dienen. In den Bänden von 1992 und 2001 erläutert ein Glossar die Termini. Darüber hinaus wurde in den „Nachträgen zum Zipser Recht“ (2001) eine neuhochdeutsche Übersetzung des Zipser Rechts abgedruckt; dadurch soll die Benutzung der Editionen für ein breites Publikum ermöglicht werden.

4. Rechtsbücher in Levoča/Leutschau

4.1 Schriftgut über Levoča/Leutschau

Ein Zentrum für die Besiedlung der Deutschen in der Zips wurde Leutschau; die Stadt entstand um 1245 an der Stelle einer früheren slawischen Siedlung und wurde 1271 der Sitz des Grafen der Gemeinschaft der Zipser Sachsen. Noch im 13. Jahrhundert trennte sich Leutschau von der Gemeinschaft der Zipser Sachsen und wurde eine königliche Freistadt. Im Jahre 1321 gewährte der ungarische König Karl Robert der Stadt Leutschau

¹⁷ Oskar REICHMANN: Editionsprinzipien für deutsche Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, in: *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Hrsg. Werner Besch, Oskar Reichmann und Stefan Sonderegger, Band 1, Berlin und New York 1984, S. 693–702.

das Stapelrecht: fremde Kaufleute mussten sich für zwei Wochen in Leutschau niederlassen und ihre Waren anbieten, bevor sie weiterziehen durften. Dies brachte der Stadt und ihren Einwohnern im 15. und 16. Jahrhundert einen enormen Reichtum, der noch heute in den prächtigen alten Bauten der Stadt zu erkennen ist. In der Stadt wirkte der spätgotische Bildhauer Meister Paul, dessen Hauptwerk, der mit 18,62 Metern höchste gotische Altar der Welt aus den Jahren 1507–1518, in der St. Jakobskirche steht.¹⁷

Die älteste Nachricht über eine Schule in Leutschau stammt aus dem Jahre 1417. Bereits in den 20er Jahren des 16. Jahrhunderts kam reformatorisches Gedankengut nach Leutschau; viele junge Männer aus der Zips studierten an deutschen Universitäten, vor allem in Wittenberg, Leipzig und Halle, und sorgten für die Belebung des kulturellen Lebens in ihrer Heimat. Seit 1614 – fast ohne Unterbrechung bis heute – gibt es in Leutschau Druckereien. Am bedeutendsten war die Buchdruckerei der Familie Breuer, die von 1625 bis 1740 mehr als 1 100 Titel Literatur unterschiedlicher Gattungen und in vielen Sprachen druckte – darunter Werke von Johann Amos Comenius. Leutschau spielt aber auch in der jüngeren Kulturgeschichte der Slowakei eine bedeutende Rolle: als Ludovig Štúr, dem Gründer der slowakischen Literatursprache, 1844 sein Lehrbefugnis am Gymnasium in Pressburg entzogen wurde und Štúr seine Arbeit als Professor verlor, kamen 13 Schüler von ihm nach Leutschau, um bei ihm am dortigen Gymnasium zu studieren.

Leutschau war Jahrhunderte lang eine Stadt, in der mehrere Nationalitäten nebeneinander lebten. Im 16. Jahrhundert waren 84% der Einwohner Deutsche, 9,6% Slowaken und 3,1% Ungarn. Nach der Volkszählung von 1921 wohnten damals in Leutschau 7 477 Einwohner, davon waren 5 041 „Československý“ (Tschechen und Slowaken, vielleicht auch Ruthener), 1 414 Deutsche, 466 Ungarn und 381 Juden. Somit war der deutsche Bevölkerungsanteil bis zum Zweiten Weltkrieg beachtlich; nach der Vertreibung der Deutschen in den Jahren 1945–1946 aus der Tschechoslowakei blieben nur wenige Deutsche in Leutschau zurück. Über die Vergangenheit Leutschaus gibt es seit Jahrhunderten Berichte und Untersuchungen. Um die Mitte

des 17. Jahrhunderts verfasste Caspar Hain, Professor und Rektor am Leutschauer Gymnasium, seine *Leutschauer Chronik*, die 1910–1913 in drei Bänden und 1943 in einer gekürzten Ausgabe erschien.¹⁸ Vor etwa 100 Jahren veröffentlichte Kalman Demkó, 1878–1896 Professor und Rektor am Leutschauer Gymnasium, mehrere Werke zur Geschichte von Leutschau und der Zips. Der z. Zt. beste Kenner der Leutschauer Geschichte ist Ivan Chalupecký, der bereits 1974–1975 eine umfangreiche Darstellung zur Geschichte Leutschaus veröffentlichte und im Laufe von mehreren Jahrzehnten eine Reihe eine Reihe von Artikeln und Monografien verfasste.

Für die Untersuchung der Vergangenheit der Stadt Leutschau liefert das Archiv der Stadt Leutschau vielseitiges Material. Seit dem Stadtbrand im Jahre 1550 wurde das Schrifttum der Stadt registriert, aber erst in den Jahren 1876–1883 wurde das Archiv in der jetzigen Form geordnet. Der o.g. Kalman Demkó erhielt für seine Arbeit ein Honorar vom Stadtrat und legte eine Systematik für die Archivalien aus den Jahren 1280–1779 vor. Diese diente als Grundlage für ein 202 Seiten umfassendes, maschinengeschriebenes Findbuch, das 1956 vom Archivar Paul Nierland abgeschlossen wurde.¹⁹ Der jetzige Direktor des Staatlichen Gebietsarchivs in Leutschau, František Žifčák, untersuchte in seiner Diplomarbeit das Schrifttum der Leutschauer Kanzlei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und veröffentlichte 1976 darüber einen Beitrag.²⁰ Im Jahre 1995 wurde das frühere Archiv der Stadt Leutschau, das bis dahin im Kreisarchiv Zipser Neudorf (Spišská Nová Ves) aufbewahrt wurde, in die Bestände des Staatlichen Gebietsarchivs in Leutschau eingegliedert, in dem dieses interessierten Forschern zur Verfügung steht.

Die meisten Quellen im Archiv der Stadt Leutschau sind Urkunden sowie Korrespondenz zwischen der Stadt Leutschau und mehreren Kanzleien über Wirtschafts- und Verwaltungssachen sowie Militärangelegenheiten. In der 21. Abteilung des Findbuchs werden 89 handgeschriebene Bücher angeführt, darunter Protokolle der Sitzungen des Stadtrates aus den Jahren 1585–1784 und Grundbücher (*Martzel-Buch*) aus den Jahren 1560–1773. Über das Schlüsselrechtbuch aus den

¹⁷ Ivan CHALUPECKÝ, Michal SUCHÝ und Jozef SULÁČEK: *Dejiny Levoče* (Geschichte Leutschaus), Bde. 2. Košice 1974/1975, Band 1, S. 47–64. Ivan CHALUPECKÝ: *Die Kirche St. Jakob in Leutschau*. Levoča 1994.

¹⁸ Gaspar HAIN: *Löcsei kronikája* (Die Leutschauer Chronik von Caspar Hain), Löcse 1910–1913. Fritzi MALLY: *Die Leutschauer Chronik des Caspar Hain in Auszügen zusammengestellt und mit Bildern versehen*. Prag 1943

¹⁹ Das Findbuch liegt maschinenschriftlich im Staatlichen Gebietsarchiv in Levoča vor.

²⁰ František ŽIFČÁK: *Kancelária Levoče v druhej polovici 16. storočia* (Die Leutschauer Kanzlei in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts), in: *SA*, roč. 11, 1976, Nr. 2, S. 146–147. Die Diplomarbeit liegt maschinenschriftlich im Staatlichen Gebietsarchiv in Leutschau vor.

Jahren 1582–1611, über das *Wissbuch* aus den Jahren 1550–1616, über das *Malefitz*-Buch aus den Jahren 1550–1643 und über den *Liber causarum* aus den Jahren 1585–1599 wurde jeweils ein Beitrag veröffentlicht.²¹

4.2 Das Schlüsselrechtsbuch

Zu den interessantesten Kapiteln der o.g. Diplomarbeit von František Žifčák gehört die Beschreibung eines sog. *Schlüsselrechtsbuchs* aus den Jahren 1583–1611. Der ungewöhnliche Titel ist von einem besonderen Gericht (*Schlüsselrecht*) bzw. von seinen namentlich genannten Mitgliedern (*Schlüsselherren*) abgeleitet, die die Rechtsprechung ausübten. In der 1887 erschienenen *Leutschauer Geschichte* wird *Schlüsselherr* als ausführendes Organ des Stadtrates angeführt; das Schlüsselrechtsbuch war dem Autor K. Demkó nicht bekannt.

Nach den Ausführungen von F. Žifčák sei die Funktion der Institution *Schlüsselrecht* in der rechtshistorischen Literatur nicht bekannt. Dieser Ansicht ist auch aus heutiger Perspektive zuzustimmen; die einschlägigen Darstellungen zur deutschen und zur europäischen Rechtsgeschichte kennen diesen Terminus nicht. Es lässt sich jedoch eine philologische Erklärung für *Schlüsselherren* und *Schlüsselrecht* finden: Schlüssel wurde als Zeichen des Kerkermeisters oder Schließers aufgefasst. Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm (DWB) führt auch das Stichwort *Schlüsselmeister* in der Bedeutung ‚Gefängnisschließer‘ an; somit könnte das *Schlüsselrecht* einen Schuldner beim Nicht-Zahlen auch zu Gefängnis verurteilen. Das DWB kennt auch den Terminus *Schlüsselrecht* in der Bedeutung *das recht der frauen, durch niederlegen der schlüssel auf dem grabe des mannes sich von seinen schuldenfrei zu machen, auch ‚mantelrecht‘ genannt.* Diese Bedeutung trifft für Leutschau nicht zu; das *Schlüsselrechtsbuch* führt den Terminus *Schlüsselherr* in der Bedeutung ‚Richter in Schuldsachen‘ und den Terminus *Schlüsselrecht* in der Bedeutung ‚Rechtsprechung in Schuldsachen‘.

Das handgeschriebene Buch im Format 31,5 x 22,5 x 3,5 cm besteht aus 192 mit Tinte beschriebenen Blättern, insgesamt sind es 340 nachträglich nummerierte Seiten. Das Buch ist in mit Papier beklebtes Pergament gebunden. Der eigentliche Einband war mit vier Bändchen und ebenfalls vier

Streifen aus weichem Leder verstärkt. Die ersten Blätter des Buches fehlen. Das Buch ist auf deutsch geschrieben; es gibt verschiedene Schreiberhände.

Dem Inhalt und der Form nach können die Aufzeichnungen in drei Kategorien eingeteilt werden. Am häufigsten sind kurzgefasste Eintragungen, die die kleineren Schulden bis 10 Fl[orin] betreffen. Sie enthalten im wesentlichen folgende Angaben: 1) Datum, 2) stereotype Formeln wie *schlüsselrecht gesehen worden durch ersamen weissen heren....* Gelegentlich werden allein die Herren *seint Schlüsselhern gewessen erwähnt*, 3) relativ spärlich Namen der Beteiligten und die Summe, um die es sich handelt, 4) Entscheidungen des Gerichts, 5) Androhung von Gefängnis oder Pranger. Gegenstand der Streitigkeiten waren außer Geld auch Naturalien. So gab es am 19. Februar 1590 einen Streit zwischen Tomas Czaky und Tomas Pryschwytzer wegen Holz (S. 103). Es ist bedeutsam, dass in einem Fall Bemerkungen über das Bezahlen oder Nichtbezahlen der Schuld innerhalb eines bestimmten Zeitraums begegnen.

Die Entscheidungen des Stadtrates in allen Sachen, die zu seiner Kompetenz gehörten, waren rechtsverbindlich. In der Stadt befand sich die höchste Gerichtsinstanz, von dieser war die Funktion des *Schlüsselrechts* am interessantesten. Nach der endgültigen Entscheidung des Stadtrates war im Streit um größere Summen ein Aufschub des Zahlungstermins möglich, die Vereinbarung zwischen den beiden Parteien musste vor dem *Schlüsselrecht* bestätigt werden. Außer den *Schlüsselherren* werden *kleger und beklager* sowie die Schuldsumme angeführt. Der konkrete Vertrag zwischen den Parteien, *Die Vergleichung*, musste in Anwesenheit der Schlüsselherren abgeschlossen werden. Wie für die kleinen Schulden endete die Formel auch hier mit Androhung einer Gefängnisstrafe.

Für den Fall, dass der Gläubiger nicht weiter mit der Bezahlung der Schuld in Bargeld warten wollte bzw. der Schuldner den vereinbarten Termin nicht einhielt, konnte der Stadtrat am Bezahlen mit seinem Eigentum verpflichten. Dies führte zur Beschlagnahme des beweglichen Guts des Schuldners. Dieses sehen wir im Fall von Stefan Schönheier. Diesem befahl der Stadtrat am 6.5.1585, eine Schuld von 100 Florin an Heinrich Pilgram und Paul Schenk aus Nürnberg in drei

²¹ Ilpo Tapani PIIRAINEN: Das Schlüsselrechtsbuch der Stadt Leutschau/Levoča : Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. in: *Der Ginkgo Baum : Germanistisches Jahrbuch für Nordeuropa*. Jhr. 13, 1995, S. 290–297. DERSELBE: Das Wissbuch der Stadt Leutschau/Levoča : Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei, in: *Südostdeutsches Archiv*, Bd. 38/39, 1995/1996, S. 32–40. DERSELBE: Das Malefitz-Buch der Stadt Leutschau/Levoča aus den Jahren 1550–1643 : Der Übergang zu einem vereinheitlichten Neuhochdeutsch in Sprachinseln der Slowakei, in: *Südostdeutsches Archiv*, Bd. 40/41, 1997/1998, S. 133–146. DERSELBE: *Liber causarum* der Stadt Leutschau/Levoča 1585–1599 : Übergang zu einem vereinheitlichten Neuhochdeutsch in einer Sprachinsel der Slowakei, in: *Neuphilologische Mitteilungen*, Bd. 100, 1999, S. 301–308.

Tagen zu bezahlen. Da dieses nicht geschah, wurde er am dritten Tag in Anwesenheit von vier *Schlüsselherren* zur Exekution, zum Verlust seines gesamten Eigentums, verurteilt. Ausführungen über die Beschlagnahme von Eigentum fangen mit datierten Formeln an *weil aber er mitt porem gelth nil zu zallen gehobt, sind waren Ihn für an geweste Schuld ein geschetzt*. Synonym zu *schätzen* wird gelegentlich *bezahlen* benutzt. Beide Ausdrücke werden im Sinne des Bezahls beim Gläubiger mit geschätztem Eigentum verwendet.

Im konkreten Fall wird dann ein eigenes Inventar der beweglichen Güter aufgestellt; in einer Zeile werden die Gegenstände benannt sowie ihrer Anzahl und ihrem Preis nach rührt. Falls der geschätzte Wert des Pfandes größer als die Schuld war, wurde der Überschuss zurückerstattet, *legt zurückh*. Andererseits, falls das Eigentum der festgelegten Höhe nicht entsprach, wurde die Schuld, *abgang*, zahlenmäßig ausgedrückt – die Eintragungen weisen darauf hin, dass die Schuld fortschreitend getilgt wurde.

Aus dem oben Ausgeführten geht hervor, dass in Leutschau die Mitglieder des *Schlüsselrechts* weitaus größere Kompetenzen hatten als K. Demkó im Jahre 1887 annahm. Sie waren gleichzeitig Mitglieder des Stadtrates und seines ausführenden Organs. Nach welchem Schlüssel die *Schlüsselherren* standen, ließ sich nicht feststellen. Es ist jedoch Tatsache, dass diese Funktion alle Senatoren mit Ausnahme des Richters ausübten, und dieses mehrmals im Jahr. Ihre Zahl schwankte zwischen zwei und vier – anhängig davon, wie ihre Arbeit durchgeführt wurde. Zur Kompetenz von zwei *Schlüsselherren* gehörten kleine Schuldstreitigkeiten. Für die Beschlagnahme von Eigentum bei Kleinigkeiten waren vier *Schlüsselherren* erforderlich, einer von ihnen hatte die Aufgabe des Schreibers.

Angesichts der Einführung der Drohung mit einer Gefängnisstrafe ist es offensichtlich, dass in ihrer Kompetenz auch die Ablieferung der Schuldner an den Kerkermeister mit Hilfe der städtischen Landsknechte stand.

Die *Schlüsselherren* fertigten die Aufzeichnungen selbst an; im Buch begegnen mehrere Schreiberhände. Die Schrift des Notars Queschin kommt einige Male vor, jedoch nur bei Beschlagnahme; im übrigen schreibt Queschin bei kleineren Streitigkeiten nur im Jahr 1599, als er selbst Senator und damit auch ein Mitglied des *Schlüsselgerichtes* war. Die einzelnen Schreiberhände weisen Kurrentschriften der frühen Neuzeit auf.

Das folgende Textbeispiel, S. 210, soll einen Eindruck von dem Inhalt und dem Stil der Eintragungen vermitteln.

Anno 1600 dem 31 Januari

Ist schlüssel recht gehalten worden in kegenwart der Ersamen Herren Sebastian Kromer vnd Hanß Memet wie folgt Erstlich klaget Steffen Grich vber den Paul Fleschern fl[orian] 4 D(enar) 15 sagt zu auff kunfftigen Keßmarker Jarmark zu zalen

Die Handschrift enthält Eintragungen von einzelnen Ratsmitgliedern, die jeweils das *Schlüsselrecht* ausgeübt und den Beschluss in das Buch eingetragen haben. Offensichtlich sind die Texte ohne ein Konzept aufgezeichnet worden; das Buch ist keinesfalls eine Reinschrift. Dies ist sprachgeschichtlich insofern von Interesse, als im Buch nicht der Schreibusus eines Berufsschreibers, sondern der Schreibgebrauch der gebildeten Schicht in Leutschau gegen ende des Frühneuhochdeutschen dokumentiert wird.

4.3 Das Wissbuch

Oben wurde das Schlüsselrechtsbuch inhaltlich und sprachlich analysiert. Hier wird das „Wissbuch“, ein weiteres bedeutsames Zeugnis der Geschichte und der Sprache im frühneuzeitlichen Leutschau, der Öffentlichkeit vorgestellt. Die Handschrift hat die Signatur „Archív mesta Levoče, Trieda XXI, číslo 2“. Das handschriftliche Buch im Umfang von 192 nachträglich nummerierten Seiten trägt auf dem Titelblatt die Überschrift *Wissbuch gemacht Im 1550 Jar, bey des Ers(ame)n W[eisen]Herrn Michel Kromer Richter zeiten im Namen Gottes den 1 tag Septemb[er] Leutsch.* Der Codex mit Papierblättern in der Größe von 350

X 230mm hat einen Einband aus hellbraunem Leder; auf dem Deckel steht durch eine Ledereinprägung die Aufschrift *WIS BVCH*. Die Eintragungen erstrecken sich auf die Jahre 1550–1616, stammen jedoch vorwiegend aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Inhaltlich konzentriert sich das von mehreren Schreiberhänden aufgezeichnete Buch auf Schuldsachen, auf die Eintragung von Belastungen auf einem Haus, einem Grundstück oder einem Garten. Es wird immer wieder ein *verbot/vorboth* getan: Der Gläubiger gibt durch die Eintragung in das vom Richter verwaltete „Wissbuch“ der Öffentlichkeit zur Kenntnis, dass die genannten Immobilien im betreffenden Jahr durch Schulden belastet sind und nicht verkauft werden dürfen. Im Falle der Nichtzahlung zu einem festgelegten Termin konnte der Gläubiger über die Immobilien verfügen. Falls der Schuldner für die Rückzahlung der Schulden eine mehrjährige Frist eingeräumt bekommen hatte, erneuerte der Gläubiger jedes Jahr das Verkaufsverbot. Es handelt sich hier aus heutiger Sicht um eine Eintragung von Grundschulden, wie sie die Kreditinstitute überall für die Sicherheit ihrer Forderungen vornehmen.

Das „Deutsche Wörterbuch“ von Jacob und Wilhelm Grimm (DWB) kennt weder „Wissbuch“ noch „Weißbuch“. Das Wort hängt etymologisch mit dem Verb ‚wissen‘ zusammen; es handelt sich um finanzielle Verpflichtungen, die man ‚wissen‘ zusammen; es handelt sich um finanzielle Verpflichtungen, die man ‚wissen‘ müsste bzw. die bekannt sein sollten. Im Neuhochdeutschen bedeutet ein „Weißbuch“ eine Zusammenstellung von Dokumenten zu einem bestimmten Bereich, die von einer Verwaltung erarbeitet und der Öffentlichkeit vorgelegt wird. Wie die Verbote im Wortlaut aussehen, zeigen die folgenden Beispiele aus dem Jahre 1583 (5. 87): *Am 29 Aprilis teth die Frau Heinschen ein forboth auf Schmorer michels haus auff[lorin] 6 d(enar) 10; Am 15 Mai teth Malcher golthschmit ein forboth auf Balkugels Garten auff[lorin] etliche.* Oft wird auch ein fester Termin für die Rückzahlung der Grundschild, z. B. Ostern oder Pfingsten, genannt.

Neben diesen Eintragungen von Belastungen enthält das „Wissbuch“ gelegentlich auch Anklagen, Verpfändungen und Testamente. Auf S. 80 steht die folgende Eidesformel: *Gemeiner Burger Eidt. Ich „n“ gelob vnnd schwere Got vnndt dem Heilige[n] Euangelio das ich dem durch/euch tigste[n] H[e]renn, Khunig Ferdinando, Rö[mischen], Hungerischen, Bemischen etc. Khunig, als dem rechte[n] Erbh[er]zo gen, auch dem Erszamen W[ohl] W[eisen] hernn Richter, vnnd Leutsch will getrew, gewertig, vnnd gehorsam sein, ire gesattz, beuelch, gepot, ferbot, wind ordnung halte[n], irer fromen, ehre vnd mutts furdern, vnnd schade[n] warnen vnnd wen de[n] nach meinem peste[n] genüege[n], vnnd ob ich irgent sachen erfure, douo[n] dem Herrn Richter oder einem Erszamen Rat, od[er] gemainer Stadt Leutsch, vnheil oder schade[n] entstehn möchte, solches inen nach gestalt der Sachen fürderlich anzupring[n], vnnd will sonst alles halten, thuen vnnd lassen, das ein getrewer Burger, was seiner Obrikeit von gewonheit vnnd nichts wesse(n) schuldig ist, getreulich vnd vngeferlich, Also hilff mit Got, vnd sein Heiliges Wort.*

Inhaltlich ist das „Wissbuch“ ein wichtiges Dokument zur Wirtschaftsgeschichte der Stadt Leutschau. Sprachhistorisch bietet es anhand der vielen Schreiberhände einen Einblick in die Entwicklungstendenzen im Frühneuhochdeutschen in der früher so bedeutsamen Landschaft Zips in Oberungarn, der heutigen Slowakei.

4.4 Das Malefitz-Buch

In dem oben genannten Findbuch des ehemaligen Stadtarchivs von Leutschau befindet sich unter der Signatur XXI, Nr. 1 ein *Malefitz-Buch* aus den Jahren 1550–1643. Den Einband bildet eine beid-

seitig mit hellbrauner und roter Tinte beschriebene liturgische Handschrift aus Pergament mit starken Gebrauchsspuren. Das handgeschriebene Buch ist schlecht zusammengeheftet worden; viele Blätter sind lose. Insgesamt sind es 270 Blätter aus Papier in der Größe von 210x330mm; es gibt eine nachträgliche Seitenummerierung von 1 bis 540. Wasserzeichen lassen sich nicht finden. Es gibt viele unterschiedliche Schreiberhände; der Duktus ist eine Kurrentschrift der frühen Neuzeit mit verschiedenen individuellen Zügen. Die Tinte ist schwarz bis dunkelbraun, wegen der Feuchtigkeitsschäden auf vielen Seiten verwischt; daher sind zahlreiche Eintragungen um das Jahr 1630 herum unlesbar. Die Sprache der Textstücke ist weitgehend Deutsch; nur auf einigen Seiten wird Latein geschrieben.

Inhaltlich handelt es sich bei dem *Malefitz-Buch* um eine Wiedergabe von Verhören sowie Gerichtsverhandlungen und -beschlüssen; gelegentlich wird im Buch selbst die Bezeichnung *Acta Judiciaria* gebraucht. Es werden Strafsachen behandelt, die im 16.–17. Jahrhundert offensichtlich üblich waren: Kriminalfälle (Diebstahl, Raub, Totschlag), Vergewaltigungen, auch für die damalige Zeit typische Delikte wie Unzucht und Zauberei. Dass die Strafen hart und das Gericht unbarmherzig waren, zeigt das folgende Beispiel von der Seite 399 (16. Mai 1635):

Es hat aber d(a)z Löbliche Gericht vngeachtet solcher Vorbit, bey dem, so in der ersten Vmfrag vor recht erkennt, ist word(en) berührend, in der and(er)n vnd dritt(en) vmfrag seiner vorigen sente(n)z, das er aufgehe(n)ckt soll werden, widerholet vnd bekräftigt. Ist also dieser Sententz vollzog(en) v(nd) d(er) sündler mit dem Stra(n)g von Leben zum Tode gebracht worden. Gott sey seiner armen seele gnädig.

Links von diesem Textstück befindet sich in der Handschrift eine primitive Abbildung vom Erhängten am Galgen und darunter der Name Math(ias) Beeler – offensichtlich der arme Übeltäter.

Dass gelegentlich ein gutes Leumundszeugnis das Leben eines Beklagten retten konnte, zeigt wiederum das folgende Textstück auf der Seite 5 aus dem Jahre 1551:

Michel Hyrth. 1551. Dieszer ist erfund(en) worden im diebstall, nemlich, das er gutt(en) Leutt(en) ir malcz getolen, entfrembdt, vnnd v(er)kauffi, das gelt v(er) sofften, v(er)spilt, vnd v(er)prast hat, wiewol er seiner tat halben ein schweren sträff v(er)dient sampt seynem weyp, die auch in dieser sund(en) v(er)dacht ward, iedoch im Erszam Rat, angestehen erschtlich Gottes Barmherczigkeit, dornoch d(en) Erwirdig(en) H(er)en Bartholomen

Pögners, P(re)digers, vnd ander Erbarer Stat Leutt piette, die sich hoch vnsir gemuet haben, haben im iczt sein leben gefrist vd geschenckt.

Auch das folgende Textstück zeigt, dass die Reue eines Übeltäters ihn vor einer harten Strafe schützen kann (S. 269–270):

Ich N. N. bekenne mit dieser meiner handschrift, das ich nachdem ich vor diesem weg(en) einer grossen mißhandlung mich so hoch vorsündiget, das E(uer) Ehrens(amer) Rhat dieser königl(ichen) freystadt Leütsch mich darum ahn Leib vnd Leben zue straffen, genuegsam vrsach gehabt: so ist doch auf väterlicher gütte verschonet, vnd mier nuer ein geldstraf auferlegt worden. Dannher ich willich, laut meiner ahn d(er) heiligen gerichtsstell geschenen zuesag, vor dergleichen groben verbrechen mich hinnfüro hette hätten sollen. So hab ich doch Leyder mich durch den bösen geist wiederum allso vortführen lassen, das ich abermahl meines treüen burgerlichen Ayds vnd Pflichten ga(n)z vnd gar vergessen, vnd denselben zuewider, meine Liebe Stadt Obrigkeit, alls ein vngheorsamer meinaydiger mann, zuer höchsten vngbüer, geschändet vnd Vbel nachgeredet, der vngerechtigkeit beschuldigt in der furia zum thor hinauß gelauffen, vndt dieselbe bey Ihrer Kayserl(ichen) May(stä)tt zu vorklagen mier vorgenom(m)en: dessen ich dann genuegsam vberwiesen worden. Wann ich dann hierdurch zum andernmahl mein Laib vnd Leben vorseircket vnd mehr gedachte meine Liebe Obrigkeit auß sonderbarer gütte vnd lindigkeit, auf vor mich geschehene intercession, mir das Lehen geschonett vnd nuer ein geldstraf auferlegt. Alls gelobe ich hiermit ahn vnd vorschreibe mich gantz kräftiglich, das ich nuen vnd nimmermehr mich wied(er) meine wohlgedachte Stadtobrigkeit allso vorsündigen wolle: infall es aber da Gott vorseg geschehe: soll alls dann ich aller burgerlichen recht vnd freyheit vorlustig sein vnd de facto vorfallen haben, allso d(a)z mier das erste mit dem Lezten gedacht, vnd ohn alle gnad vnd barmherzigkeit, andern vngheorsamer burgern zum exempel v(nd) abscheü, mir das leben abgefragt vnd von Rechts weg(en) soll genom(m)en werden. Dessen zue mehrer Versicherung habe ich diesen revers von mier wissentlich gegeben, mit meiner Hand vnd Insigill bekräftigt. Actum Leütsch 27. Fabruar A(nn)o 1632 Georgius Preyß.

Aus diesem Textbeispiel geht hervor, dass der Rat der Stadt einem angesehenen Bürger sogar bei einer wiederholten Schandtats Gnade erweisen und statt der Todesstrafe eine Geldbuße verhängen konnte. Der Beschuldigte gibt an, der böse Geist habe ihn verführt; er gibt anschließend eine Zusicherung, dass er bei einem weiteren Vergehen – Gott möge ihn davor hüten – sein Leib und Leben verlieren würde.

Anhand einiger Textstücke lassen sich die kriminellen Taten und die Verdächtigen anhand der

Nennung einzelner Ortschaften über das ganze Gebiet der heutigen Slowakei verfolgen. Das folgende Textstück auf S. 21 stammt vom 31. Juli 1571. Die heutigen deutschen Namen der Ortschaften werden in Klammern angegeben.

Verzeichnus der Bekandtnus so Janusch von Wytza welcher auf frischer thadt der Rauberey ergriffen in der Topscha [Dobschau] für einem Ersamen rhadt guttwillig den 30 July des 1571 Jares bekindt hat. Er bekindte er wehre beym Trentzyn [Trentschin] her burtig auf einem dorff heist Wytza. Er habe einen vatter gehabt der hatt geheissen Myklasch Sklepsy, vnd seine mutter Dora. Er habe auch zwen brueder Einer hieß Matzko der ander Caspar. Er habe drey gesellen gehabt Einer ist aus der stadt Boynitz [Weinitz] heist Jurko Boynitzky. Der ander ist aus einem doff genannt Bytza [Großbitsch] vnd heist Schtzesuy. Der dritte ist vom Rottenstein [Rothenstein] sein namen ist Weresch Mihal. Zu letztt in der Marter bekindt der selige ob gedachte seine gesellen werden gefunden werdenn auf dem Pukantz [Pukantz] oder ie yn einem dorff darbey gelegen heist Sassowa. Oder man soll nach yhnen forschen beym H(er)n Jacob Hauptmann auf dem Wyglesch.

Der Name Wyglesch bezieht sich offensichtlich auf die Burg Viglaš in der Mittelslowakei, die aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts stammt, seit dem 16. Jahrhundert verschiedenen ungarischen Adelsfamilien gehörte und von 1690 bis 1905 Eigentum der Familie Esztherházy war.

Insgesamt gibt das *Malefitz-Buch* inhaltlich einen guten Einblick in das soziale Leben im Leutschau des 16.–17. Jahrhunderts. Die Gegensätze zwischen den verschiedenen Bevölkerungsschichten waren groß, die vielen Straftaten erfolgten z.T. aus bitterer Not. Die Beschlüsse des Rats lassen erkennen, dass die wohlhabenden Bürger der Stadt Leutschau eher Gnade fanden und zu Geldbußen verurteilt wurden als die armen Täter, die bereits wegen eines Diebstahls ihr Leben verloren.

4.5 Der Liber causarum

Indem oben genannten Findbuch des ehemaligen Stadtarchivs von Leutschau befindet sich unter der Signatur XXXI, Nr. 3 ein *Liber causarum civitatis Leutschoviensis ab anno 1584 usque 1599*. Der alte, aber offensichtlich provisorische Einband besteht aus einem beschädigten Pergament, auf dem sowohl auf der Außen- als auch auf der Innenseite sich in gotischer Schrift mit schwarzer und roter Tinte geschriebene liturgische Texte in lateinischer Sprache befinden. Das handschriftliche Buch in der Größe 325 x 220 x 50 mm hat 496 Seiten, die ursprünglich keine Blattzählung hatten und erst in den letzten Jahren nachträglich mit einem Bleistift nummeriert wurden. Die Auf-

zeichnungen sind auf Deutsch, nur gelegentlich auf Latein. Die Schrift ist eine späte Kurrentschrift, sehr klein und deswegen oft schwer lesbar; die Tinte ist dunkelbraun. Bis zur Seite 403 stammt die Schrift von einer Hand; der Schreiber wird in der Quelle nicht genannt. Zwischen den Blättern des handschriftlichen Buches befinden sich gelegentlich Briefe zwischen der Stadt und den Bürgern.

Inhaltlich handelt es sich bei dem *Liber causarum* um Aufzeichnungen der Verhandlungen in Sitzungen des Stadtrates; meistens werden Verwaltungsangelegenheiten, kleinere Straftaten sowie Schuldsachen behandelt. Die Eintragungen sind allem Anschein nach original; sie sind datiert und in der richtigen Reihenfolge. František Žifčák weist in einer Anmerkung daraufhin, dass Gaspar Hain in seiner Leutschauer Chronik den *Liber causarum* erwähnt und ihn *Acticantenbuch* nennt. Im übrigen ist aber über den *Liber causarum* in der Literatur nichts bekannt. Es ist schwer zu beurteilen, womit der schlechte äußere Zustand der Handschrift zusammenhängt: der Einband ist gerissen, einzelne Blätter des Buches sind lose, das ganze Buch ist schlecht zusammengeheftet. Da der Inhalt des Buches sich auf einen recht kurzen Zeitraum von 1585–1599 erstreckt, ist anzunehmen, dass es beim Richter bzw. Notar der Stadt benutzt und kontinuierlich ergänzt wurde; anhand der Eintragungen konnte u.a. die Einhaltung der Fristen bei Schuldsachen kontrolliert werden.

Die folgenden Textstellen sollen einen Eindruck von dem Inhalt und der Sprache des *Liber causarum* vermitteln. In dem ersten Textstück wird zuerst ein Schneider in der Stadt aufgenommen. Dann geht es darum, dass ein säumiger Zahler verpflichtet wird, seine Schulden innerhalb einer gesetzten Frist zu begleichen.

[Annus 1595]

[S. 313] Tuchscherer. Eo dem 27 January sind Nkel Abscher vnd Hanns Frölich hinauffkhomen, vnd ein vorbitt gethan, vmb den Tuchscherer. Man wöll In annemen. Er werde sich verhalten was ehrlich vnd billig

Eo dem ist Christoff Süessel hinauff khomen, vnd sich beclagt auf H(ern) Doctor, in namen H(ern) Schlauerspach vo(n) Wienn, das er nie zalt, H(ern) Doctor sagt, er will In mit wahren zalen, nach Statbrauch als balde, oder will sein Creditor warten ein Jar lang, so will ihm mit baren gelde zahlen. Christoff Suessel hat macht bis auf Georgi Frist im zu geben nit weiter, derhalben seinem Principal solches zu wissen thun.

Im zweiten Textstück wird ein Handwerker auf die Fürbitte eines Bürgers hin aus der Haft entlassen. Somit zeigt die Eintragung, dass der Stadtrat auch eine Gerichtsfunktion besaß.

[Annus 1595]

[S.343] 23.Aug(ustus) ist der H(ern) Georg Kupfferschmidt sambt Peter Fleischer Eodem, Auffs Rathaus komen vnd furbracht, weil der arme gefangene gar arm, vnd sich sunst fromblich gehalten, vnd seines handwergs redlich, Auch frum vorherfintlich sich ehrlich werd halten, vnd widerum genug (so er, wie man In beschuldigt, verbrochen) gepusset im gefengknus, Man wole In auff Ihr bitt heraus lassen.

In den bisherigen Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Zips und speziell in Leutschau konnte nachgewiesen werden, dass in der frühneuhochdeutschen Schriftlichkeit in der dortigen Sprachinsel neben den eindeutig überregionalen Tendenzen bairische Charakteristika dominieren. Vor dem Zweiten Weltkrieg hatten Herbert Weinelt und vor allem Ernst Schwarz für die deutsche Sprache in der Zips eine ostmitteldeutsche Charakteristik behauptet. Dies wurde z.T. mit der Siedlungsgeschichte begründet; es wurden als Siedler in der Zips Flandrenses angenommen, die nach einer Zwischenheimat in der Leipziger Bucht im 13.–14. Jahrhundert nach Südosten weiterzogen. Aus der heutigen Sicht weiß man, dass die Siedler nicht nur aus Thüringen und Sachsen, sondern – wie oben bereits ausgeführt – auch aus Nieder- und Oberösterreich und Schlesien kamen. Darüber hinaus ist man in der heutigen Germanistik der Ansicht, dass zwischen der Siedlungsgeschichte und der Sprachgeschichte keine direkten Parallelen aufgestellt werden sollen. Der Verfasser des vorliegenden Beitrags ist sogar dessen überzeugt, dass nur die grafemischen und lexikalischen Erscheinungen auf einen dialektalen Einfluss hinweisen können; dabei sind aber auch die lokale Schreibtradition und die Ausbildung der Schreiber zu berücksichtigen.

Insgesamt lässt sich feststellen, dass der Schreibgebrauch im *Liber causarum* gegen Ende des 16. Jahrhunderts dem überregionalen Standard im geschlossenen deutschen Sprachgebiet entspricht. Ein Vergleich mit den o.g. drei anderen handschriftlichen Büchern des 16. Jahrhunderts in Leutschau bestätigt das Fehlen der ostmitteldeutschen Charakteristika. Merkmale des Bairischen sind ansatzweise zu finden, aber insgesamt überwiegen die Tendenzen zu einem überregional vereinheitlichten Neuhochdeutsch hin. Die Zips

im Gebiet der heutigen Slowakei war im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit keine finstere Provinz, sondern eine blühende Kulturlandschaft im Herzen Europas.

5. Ausblick

Im Zentrum der Ausführungen zu Rechts handschriften in der Zips stand das Zipser Recht, dessen 15 Handschriften vom Verfasser des vorliegenden Beitrags in buchstabengetreuen diplo-

matischen Editionen herausgegeben wurden. Anschließend wurden vier handschriftliche Bücher der frühen Neuzeit aus Leutschau beschrieben. Diese geben einen Einblick in die Wirtschaftsstruktur und in die praktische Rechtsprechung der bedeutendsten Stadt der Zips in ihrer Blütezeit. Das Zipser Recht schließt sich an die Tradition des Magdeburger Rechts, des Sachsenspiegels an; die Rechtsbücher aus Leutschau zeugen davon, wie dessen Rechtsgrundsätze in der Praxis umgesetzt wurden.

Tradícia nemeckého práva v ranonovovekých rukopisoch na Spiši

Ťažiskom výkladu o právnych rukopisoch Spiša bolo Spišské právo, ktorého 15 rukopisov publikoval zostavovateľ predloženého príspevku v doslovných diplomatických edíciách. V závere opisuje štyri rukopisné knihy z Levoče z čias raného novoveku. Tieto poskytujú pohľad do hospodárskej štruktúry a praktického vykonávania práva v najvýznamnejšom meste Spiša v čase jeho rozkoetu. Spišské právo nadväzuje na tradíciu Magdeburského práva, ktoré odzrkadľovalo život Sasov. Levočské právne knihy svedčia o tom, ako boli právne zásady Magdeburského práva presadzované v praxi.

Karol Wagner: Život a dielo venované Spišu

Carolus Wagner: Life and Work Devoted to Scepusia

*The study outlines Karol Wagner's biography and historical work dedicated to the region of Scepusia. Karol Wagner (1732–1790) was an important member of the younger generation of the Hungarian critical historical school. His most important work *Analecta Scepusii Sacri et Profani*, vols. I.–IV. (Selected Extracts of Sacred and Profane Scepusia I.–IV., Viennae 1773–Posonii et Cassoviae 1778) constitutes the first collection of historical documents on Scepusia dating from the 12th to 17th centuries. At the same time this pioneer work in four volumes is the first edited document collection devoted to a Hungarian county.*

Osobnosť Karola Wagnera (SJ) je napriek významu v oblasti slovenskej historiografie takmer neznáma. Pochádzal z územia Slovenska, prežil tu väčšinu života. Jeho najdôležitejšie diela hovoria o našich dejinách. Dosiaľ mu však nebola venovaná patričná pozornosť napriek tomu, že už celé desaťročia vzbudzujú záujem jeho práce, ktoré dodnes slúžia historikom a iným odborníkom ako hodnotná pomôcka. Zo všetkých sa azda najviac používa zbierka prameňov *Analecta Scepusii sacri et profani* (*Výber z náboženského a svetského Spiša*),¹ ktorá sa viaže k jeho pobytu na Spiši, kam prišiel v roku 1762 na žiadosť vtedajšieho spišského prepošta a titulárneho kninského biskupa Jozefa Karola Zbišku. Udalosť opisuje S. Weber² ako „naliehavú prosbu Zbišku“, ktorý potreboval usporiadať kapitulskú školu. Wagner vyučoval v najnižšej gramatickej triede. Krátko predtým skončil teológiu na Trnavskej univerzite. Verejnú obhajobu mal za sebou už po štyroch rokoch štúdia, čo bolo umožnené len vynikajúcim študentom. Z tohto hľadiska sa môže javiť, že Wagner mohol dostať post, ktorý by bol primeranejší jeho vzdelaniu. Na Spiš ho poslali predstavení jezuitského rádu „pre nedostatok mladších bratov.“³

Karol Wagner sa narodil v roku 1732 v mestečku Zborov v Šarišskej stolici. Od skorého detstva mal dobré podmienky na štúdium, rozvoj svojho nadania a osobnosti. Pochádzal zo zemianskej rodiny. Jeho krstným otcom bol gróf Karol Ró-

bert Aspremont, majiteľ makovického panstva, u ktorého bol Wagnerov otec Ján správcom veľkostatku.⁴ V detstve mal domácich učiteľov. Gramatické triedy absolvoval na piaristickom gymnázium v Sabinove a humanitné v Jágri. Ako pätnásťročný vstúpil do noviciátu Spoločnosti Ježišovej v Trenčíne. V katalógu trenčianskeho kolégia je o ňom zapísané, že ovládal jazyky slovenčinu, maďarčinu a latinčinu.⁵ Po dvoch rokoch pobytu v Rábe už vedel i po grécky. V Košiciach sa popri štúdiu filozofie vo voľnom čase naučil francúzštinu. Od roku 1757 bol v Trnave poslucháčom teológie, no nepochybne sa tu zdokonalil aj ako historik. Na Trnavskej univerzite, kde bol v 18. storočí veľký záujem o historiografiu, zaviedli dejiny ako osobitný vyučovací predmet.⁶ Po pobyte v Spišskej Kapitule pôsobil Wagner v Pezinku ako slovenský kazateľ, v Trnave ako učiteľ rétoriky, v Skalici ako riaditeľ konviktu a v Prešove ako školský prefekt. V roku 1771 sa opäť vrátil do Trnavy, tentoraz už ako profesor elokvencie a cirkevných dejín pre poslucháčov teológie. Po zrušení jezuitského rádu v roku 1773 odišiel do Bratislavy. Bol menovaný za kráľovského historika a riaditeľa Krajinského archívu.⁷ Keď bola v roku 1777 Trnavská univerzita premiestnená do Budína, odišiel tam aj Wagner. Prednášal heraldiku a sfragistiku a zároveň bol prvým kustódom univerzitnej knižnice. V roku 1784 sa vrátil do rodného kraja. Ako sám napísal, v šarišskom Sabinove sa zaoberal už len „zveľaďovaním svojej

* Milota MALOVECKÁ. Študentka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

¹ C. WAGNER (ed.): *Analecta Scepusii sacri et profani* (ďalej *Analecta Scepusii*), vol. 1–4. Viennae, Posonii et Cassoviae 1773–1778.

² S. WEBER: *Ehrenhalle verdienstvoller Zipsler des XIX. Jahrhunderts 1800–1900*. Igló 1901, s. 188.

³ M.–G. KOVACHICH: *Biographie des Herrn Karol Wagner*, in: *Merkur von Ungarn*, vol. 2. Wien 1787, č. 6, s. 42–54.

⁴ Gy. HÖLVÉNYI: *Wagner Károly és a Bél-iskola*, in: *Az egyetemi könyvtár évkönyvei*, roč. 5, 1970, Budapest 1971, s. 329–350.

⁵ Gy. HÖLVÉNYI: *Wagner Károly könyvtára*, in: *Az egyetemi könyvtár évkönyvei*, roč. 3, Budapest 1966, s. 147–158.

⁶ V. JANKOVIČ: *Trnavská univerzita: Kapitoly o dejinách univerzity v rokoch 1635–1777*. Bratislava 1995, s. 70.

⁷ *Slovenský biografický slovník*, ed. A. Maňovčík, vol. 6. Martin 1995, s. 334.

knižnice a hľadáním rukopisov, ktoré sa týkajú dejín Uhorska.”⁸ Zomrel v roku 1790.

Wagnerova životná cesta bola zviazaná s rôznymi miestami Slovenska. Aj to bola jedna z príležitostí na zbieranie prameňov k uhorským dejinám. Neopomenuteľným sa stal jeho pobyt v Spišskej Kapitule. Karol Wagner pobudol na Spiši približne rok. Spišský prepoš, spomínaný Jozef Karol Zbiško, veľký milovník literatúry a nadšenec pre štúdium uhorských dejín, včas spozoroval jeho mimoriadne nadanie, usilovnosť i záujem o históriu a poradil mu využiť tieto jeho predpoklady na zbieranie prameňov k dejinám vlasti.⁹ Mladému vzdelancovi pre to vytvoril optimálne podmienky. Dal mu k dispozícii bohatú knižnicu a zabezpečil prístup do svojho a iných spišských archívov za účelom štúdia. Tak vznikol základ Wagnerovej zbierky historických prameňov k dejinám Spiša *Analecta Scepusii sacri et profani*, ako aj jeho rozhodnutie venovať sa uhorským dejinám.

Okolnosti vzniku zbierky objasnil takto: „Pred niekoľkými rokmi som na Spiši, kde som pobýval z vôle predstavených, natrafil na listiny a rukopisné kódexy. Nebolo ich málo a neboli nové. Pretože som si už predtým mimoriadne obľúbil tento druh štúdia, zaumienil som si čo najviac využiť príležitosť, ktorú ponúkali čas a miesto. Tak čítajúc pramene, keď som ich už veľa zozbieral, zišlo mi na um tie najdôležitejšie vybrať a zverejniť.”¹⁰ V tomto úmysle ho podporovali priatelia, z ktorých okrem Jozefa Karola Zbišku, ktorému celé toto dielo venoval, menovite uviedol historika Štefana Kaprinaia, Adama Františka Kollára, vtedy prvého kustóda dvorskej knižnice vo Viedni, Jozefa Bencúra, rektora evanjelického lýcea v Bratislave, Samuela Sékelihu (Székely), dôstojníka a nadšeného zberateľa starých listín, a ďalších.¹¹ Osobitne tiež poďakoval mestskej rade Levoče, Kežmarku a Košíc. Zbierka bola veľmi rozsiahla. Autor naplánoval vydať ju v troch zväzkoch. Nakoniec vyšli štyri.

Karol Wagner bol významným predstaviteľom druhej generácie uhorskej kritckej historickej školy, ktorá sa vyznačovala zakladaním svojich tvrdení na pramennom materiáli a súčasne kritickým postojom k nemu. Jej príslušníci horlivo zbierali a vydávali pramene k uhorským dejinám. Cieľom Karola Wagnera bolo dopátrať sa týmto spôsobom

pravdy o minulosti. Preto sa zamerával na veľmi náročné vyhľadávanie a sústreďovanie pôvodných dokumentov. K historickým udalostiam sa otvorene nevyjadroval, čo zdôvodňoval: „Nemal som iný úmysel, než zahnať temnoty zo Spiša a rozliahť svetlo, nakoľko môžem. Okrem toho som sa snažil sprístupniť uhorské dejiny. Vždy som si totiž myslel, že čím viac budú jednotlivé provincie kráľovstva postavené na lepšie svetlo, tým sa história Uhorska stane bohatšou a úplnejšou. To sú jasné dôvody, prečo som sa podujal na toto dielo a prečo som vyniesol na svetlo túto zbierku.”¹² O samotnom názve *Analecta (Výber)* autor napísal: „Nerozmýšľal som dlho, aký názov dám celému tomuto dielu. Rozhodol som sa nadpísať ho *Analecta*. Jestvujú len hŕstky a zlomky správ o starom Spiši, ktoré dosiaľ mole a červy nepožrali a ktoré nepriatelia, požiare a krutosť časov ušetrili.”¹³ Pomenovanie *Analecta* je výstižné, pretože Wagner neuverejňoval celé pramene, ale len tie časti z nich, ktoré považoval za dôležité.

Zaujímavé sú Wagnerove poznámky k vydávaným dokumentom. Väčšinou majú faktografický charakter. Môžeme z nich jasne vidieť jeho veľký prehľad o vtedajšom stave historickej vedy doma i v zahraničí. Na základe štúdia najnovších historických diel a ďalších prameňov poopravil alebo doplnil informáciu, prípadne upozornil na odlišnosti a nezohodu údajov v jednotlivých dokumentoch. Text zbierky *Analecta Scepusii sacri et profani* je takmer celý v latinskom jazyku, len niektoré pasáže sú po nemecky.

Prvý zväzok má diplomatický charakter. Obsahuje pápežské buly, listiny cisárov a kráľov, listy významných osôb a iné písomné pamiatky dôležité k poznaniu dejín Spiša. Najstaršia listina je z konca 12. storočia, najmladšia pochádza z konca 16. storočia. Úvod je datovaný v Prešove 1. októbra 1770. Wagner pripravil zväzok na vydanie ešte pred odchodom do Trnavy. Z rôznych príčin vyšiel až v roku 1773 vo Viedni. Listinný materiál mal Wagner k dispozícii v origináli alebo v odpise, na veľkú škodu zdroj bližšie neuvádzal. Okrem toho čerpal z už vydaných pramenných zbierok. Jednotlivé dokumenty rozdelil podľa obsahu do jedenástich kapitol.

⁸ C. WAGNER: Biographia mea Kovachichio Budam submissa, in: *Lucubrationes Historicae, Geographicae, Genealogicae et Biographicae ab a. 1784–1787 conscriptae*. Citované podľa rukopisu uloženého v Országos Széchényi könyvtár (ďalej OSZK), sign. F.L. 446, s. 22–23.

⁹ WAGNER: Biographia mea.

¹⁰ *Analecta Scepusii*, vol. 1, Ad lectorem.

¹¹ *Tamže*.

¹² *Tamže*.

¹³ *Tamže*.

Na začiatok zväzku zaradil listinné pamiatky k stretnutiam, zmluvám a iným rokovaniam medzi uhorskými a poľskými kráľmi, ktoré sa udiali na Spiši alebo sa týkali Spiša. Všetky čerpal z poľských zdrojov, a to z diela Matúša Dogiela a Jána Długoša (Długosz). Z 15. storočia sem zaradil dokumenty o uzatváraní prímeria medzi zástupcami uhorského a poľského kráľa v Šramoviciach v roku 1411, mierovú zmluvu medzi kráľmi Žigmundom a Vladislavom a Žigmundovu prísahu Vladislavovi z roku 1412, ako aj mierovú zmluvu medzi kráľmi Matejom Korvínom a Kazimírom z roku 1474. Nasleduje kapitola s listinami a listami rôzneho obsahu týkajúcimi sa celého Spiša. Ďalšie tri obsahujú pramene k dejinám Spišského hradu, Kežmarku a Levoče. V prípade Spišského hradu mal Wagner k dispozícii listinný materiál len z odpisu, v prípade Kežmarku a Levoče väčšinou použil originál, čo je možné vysvetliť jednak tým, že mal umožnený prístup do týchto archívov, jednak zachovaním listín. Ako dodatok ku kapitole obsahujúcej pramene k spišským mestám v poľskom zálahu je pridané *Mestské právo spišských Sasov*, ktoré Wagner prepísal z rukopisu uloženého v levočskom archíve.

Rozsiahlu kapitolu venoval autor spišskej šľachte. Starší materiál mal k dispozícii len v odpise, pri novších prameňoch čerpal často priamo z originálu, v niektorých prípadoch zo spomínaného Dogielovho diela a z diela Fridericha Wilhelma Sommersberga.¹⁴ Ako prvé zaradil výsady udelené spišskej kopijníckej šľachte Belom IV. v roku 1243. Nasledujú donačné listiny pre významné spišské šľachtické rodiny, závety a iné dokumenty, v ktorých sa spomínajú činy a osudy ich príslušníkov.

Pramene osvetľujúce cirkevný život na Spiši sú rozdelené do troch kapitol. Časť venovaná listinám a listom so vzťahom k spišskému prepoštvu a kapitule je z celého zväzku najobsažnejšia. Je to príznačné vzhľadom na skutočnosť, že Wagner mal počas svojho pobytu na Spiši neobmedzený prístup do archívu kapituly. Nachádzajú sa tu cenné dokumenty: donácie a potvrdenia donácií prepoštvu, pápežské buly adresované prepoštvu, dokumenty o voľbe a menovaní prepoštov a iné. Kapitola o dejinách spišských farností zostáva z dokumentov rôznej povahy, medzi inými sú tu aj výsady spišských farárov, kráľovské

a arcibiskupské listiny a listy adresované Bratstvu XXIV. kráľovských farárov. Osobitná kapitola obsahuje listinné pamiatky o vzniku, rozvoji a zániku cirkevných rádov, ktoré kedysi pôsobili na Spiši. Možno v nej nájsť zakladacie listiny kláštora v Komlóši, kartuziánskych kláštorov na Skale útočišťa a v Lechnici a potvrdenie zakladacej listiny benediktínskeho kláštora v Štôle.

Druhý zväzok Wagnerovej zbierky obsahuje diela spišských kronikárov, ako aj ďalšie naračné pramene k dejinám Spiša a zbierku nápisov zo spišských kostolov. O množstve naračných prameňov Wagner konštatoval: „Nie je ich toľko, ako som predpokladal, (...) predsa sa nazdávam, že toto malé množstvo bude čitateľovi tým milšie, čím viac z nich je menej známych alebo naskrze neznámych; no sotva bolo možné žiadať, aby toľkokrát zničené a zneuctené archívy vydali viacerých autorov. Vyhlasujem, že som prehľadal a preskúmal všetky archívy, do ktorých bol možný prístup, neobišiel som temer žiadne miesto, žiadny kút, z ktorého prebleskovala čo aj malá nádej priniesť niečo do môjho diela (...).¹⁵ Na tomto mieste Wagner vyjadril aj svoj názor na staršiu uhorskú historiografiu: „My Uhri nemáme to šťastie, aby sme mohli súťažiť s inými národmi, ktorých predkovia zanechali potomkom viacero pamiatok, a títo sa teraz s naozaj veľkou usilovnosťou podujímajú na ich rozširovanie. Avšak nám, aj keby sme ich túžili čo najviac nasledovať, to nie je možné pre nedostatok starých spisovateľov. Či sa to stalo nečinnosťou našich otcov, alebo skôr zničením archívov, to nie som schopný zistiť.“¹⁶

Do zbierky zaradil pramene, ktoré našiel v origináli alebo v odpise, ako aj pramene, ktoré už boli vydané predtým. Dbal o to, aby nevynechal nič, čo podľa neho mohlo osvetliť dejiny Spiša. Vždy zdôrazňoval svoju snahu o objektivitu a nestrannosť. Nepublikoval celé pramene, ale z textu vypúšťal tie časti, ktoré sa mu javili rozvláčne, opakované mnohými autormi, prípadne kvôli obsahu nevhodné na publikovanie.¹⁷ Druhý zväzok zostavil v roku 1772, teda v dobe, keď prednášal na Trnavskej univerzite. Ako prvé uverejnil úryvky zo *Spišskej* alebo *Levočskej kroniky*. Po dlhú dobu boli jediným vydaním časti tejto kroniky, nakoľko celá kronika vyšla tlačou až v rokoch 1910–1913 vďaka Spišskej historickej spoločnosti.¹⁸ Uverejnil z nej text do roku 1679, hoci pokračovala až do

¹⁴ F. W. SOMMERSBERG: *Silesiacarum rerum scriptores aliquot adhuc inediti*, vol. 1–2. Lipsiae 1729–1730.

¹⁵ *Analecta Scepusii*, vol. 2, Ad Lectorem.

¹⁶ *Tamže*.

¹⁷ *Tamže*.

¹⁸ Porov.: G. HAIN: *Löcsei kronikája*, vol. 1–3. ed. a trans. J. Bal, J. Förster a A. Kaufmann. Löcse 1910–1913.

roku 1684. Odôvodnil to zaradením udalostí súvisiacich s Tököliho povstaním na inom mieste.¹⁹ Nasleduje výber z *Leibitzerovskej kroniky*, ktorej originál sa nám nezachoval. Jej časti máme k dispozícii len z Wagnerovho odpisu.²⁰ Zachytáva veľmi dlhé obdobie medzi rokmi 1241–1637. Podľa Wagnera bola veľmi obsažná, avšak Joachim Leibitzer, znalec starších písomných pamiatok, opísal veľa jej častí z iných kníh. Mnohé informácie v kronike sa netýkali Spiša, preto ich Wagner vynechal a vybral len dôveryhodnejšie pramene. Kronika bola písaná z veľkej časti po nemecky, do latinčiny ju preložil Wagnerov priateľ. Zaujímavá je poznámka na strane 59, ktorá obsahuje životopis Leonarda Stoeckela.²¹ Ďalším cenným prameňom je *Založenie Skaly útočiska*. Text, ktorého autorom bol neznámy kartuziánsky mních, poskytol Samuel Sékeli. Wagner ho považoval za hodnoverný, pretože autor sa pri písaní opieral o listiny a domáce pramene. Wagner zaradil do druhého dielu svojej zbierky aj *Krátky spišský nekrológ*, „jeden z najstarších dôkazov písárskej činnosti na Spiši.“²² Išlo o nekrologické poznámky v kalendáriu breviára pochádzajúce zo 14. storočia, ktorých autorom bol spišský kanonik Pavol Benedikti.

Podobne ako pre prvý, aj pre druhý zväzok zbierky Wagner čerpal záznamy týkajúce sa dejín Spiša z poľských zdrojov. V prácach Poliakov mnohokrát nachádzal cenné informácie a opisy udalostí, o ktorých sa v uhorských prameňoch nepísalo. Z *Historia Polonica* od Jána Dluhoša, podľa Wagnerovho hodnotenia „autora najobsažnejších dejín Poľska,“²³ vybral niektoré záznamy týkajúce sa 15. storočia, obdobia Dluhošovho života.²⁴ Z diela *Jodoca Ludovica Decia* zvolil stať o svadbe a smrti Barbory Zápoľskej, kráľovnej Poľska,²⁵ ktorá bola dcérou spišského župana Štefana. Z cestopisu Poliaka s pseudonymom Dacianus Simplicissimus vybral časti opisujúce Spiš.²⁶

Až tri pramene hovoria o dejinách Kežmarku. Opisujú ich záznamy mestských notárov od roku

1433 do roku 1547,²⁷ krátke rozprávanie Juraja Mollera o výmene pánov mesta Kežmarok,²⁸ ktoré tiež začína rokom 1433, a anonymná historická správa o tom, ako sa mesto dostalo do Tököliho rúk.²⁹

Ďalším uverejneným prameňom je *Stretnutie kráľov Poľska a Uhorska v Levoči* v roku 1494 od Antonia Bonfiniho.³⁰ Z Wagnerovho úvodu k nemu je zrejmé, aký postoj k tomuto autorovi zaujímala uhorská kritická historiografia: „Avšak súčasníkmi, ktorí radi všetko berú k zákonom prísnejšej kritiky, je Bonfini menej uznávaný. Dáva sa mu za vinu, že vkladá do rozprávania bájky, že mnohé veci hovorí podľa ľubovôle v snahe pochlebovať a že si často počínal viac ako rečník než historik.“³¹ Napriek tomu Wagner do svojej zbierky zaradil jeho správu. Podľa neho Bonfini ako súčasník opísal stretnutie pravdivo. Ani si nemohol dovoliť konať inak, pretože ostatní účastníci stretnutia by mohli jeho tvrdenia ľahko poprieť. Ako ďalší dôvod uviedol skutočnosť, že okrem Bonfiniho túto udalosť, ktorá bola hodná uverejnenia, žiadny iný jej súčasník neopísal.

Dôležitý dokument k dejinám Spiša v 16. storočí predstavujú záznamy Konráda Sperfogela, senátora a levočského sudcu, ktorý opísal udalosti od roku 1516 do roku 1537.³² Latinský výťah tohoto textu mu poskytol Samuel Sékeli, Wagner ho ešte skrátil z viacerých príčin. Jednou bola rozsiahlosť záznamov, avšak závažnejším dôvodom bolo, že niektoré stále nepovažoval za vhodné zverejniť. Sám o tom v úvode k Sperfogelovi napísal: „Načo toľké nariekanie a sťažnosti opakované až do omrzenia, ktorými raz hromží proti Zápoľskému a jeho prisluhovačom, raz proti hrabivosti a nečinnosti Ferdinandovho vojska? Čo s tými príkrymi slovami, ktorými útočí tu na magnátov kráľovstva, tu na kohokoľvek bez rozdielu, kto bol trochu tvrdší voči Levočanom? Niekedy z neho hovorilo ani nie tak úsilie o pravdu ako skôr zážitok pohrôm, ktoré zrejme pretrpel. Lebo keď trpezlivosť utrpí ujmu, vzniká zúrivosť. A keby som toto publikoval,

¹⁹ *Tamže*, s. 45.

²⁰ V. JANKOVIČ: Spišská historiografia, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina, Košice 1974, s. 159–172.

²¹ *Analecta Scepusii*, vol. 2, s. 59.

²² J. SOPKO: Stredoveké rukopisy na Spiši, in: *Spišské mestá*, s. 101–131.

²³ *Analecta Scepusii*, vol. 2, s. 84.

²⁴ *Tamže*, s. 84–104.

²⁵ *Tamže*, s. 122–129.

²⁶ *Tamže*, s. 308–331. Dielo vyšlo knižne: *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus, vorstellend seinen wunderlichen Lebenslauff, und sonderliche Begebenheiten gethaner Räisen etc.*, Leutschau 1683.

²⁷ *Analecta Scepusii*, vol. 2, s. 104–113.

²⁸ *Tamže*, s. 293–296.

²⁹ *Tamže*, s. 296–307.

³⁰ *Tamže*, s. 113–121.

³¹ *Tamže*, s. 113.

³² *Tamže*, s. 129–188.

čitateľ by sa nestal o nič múdrejšim, ale by sa mohol na mňa právom hnevať, že som nerozvážne a bez písomných dôkazov zaradil udalosti, ktoré nemajú nič spoločné s históriou. Okrem toho bolo potrebné vynechať tie časti, ktoré poškvrňujú povesť a meno iných, pretože je povinnosťou každého slušného človeka cudzie zločiny skôr zakrývať než rozchyrovať. Predsa som to, čo je verejne známe alebo nepridáva tým časom zlé svetlo, nechal tak, ako je podávané. Preto ma nikto nepoženie pred súd alebo mi nebude vyčítať, že som málo spoľahlivý; zámerne, ako som už spomenul, uvádzam Sperfogela okresaného a skráteného." Aj nasledujúci prameň, *Matrika seniorov Bratstva XXIV kráľovských farárov*,³³ osvetľuje dejiny Spiša v 16. storočí. Písali ju viacerí autori od roku 1519 až do roku 1600. Najspoľahlivejší a najobsažnejší z nich bol Juraj Moller, ktorý zaznamenal udalosti rokov 1528–1546.

Ako historické dokumenty použil aj dve zachované správy z vizitácií prepoštvá, kapituly a spišských farností, prvú z roku 1629 vypracovanú Imrichom Losim pre arcibiskupa Petra Pázmaňa, ktorú našiel v tzv. *Hevenešihu zbierke prameňov*, a druhú z roku 1700 od Jána Sigraya, ktorú mu poskytol Zbiško. Z oboch správ vybral údaje osvetľujúce dejiny prepoštvá a kapituly na Spiši – založenie, slobody, právomoci kapituly, informácie o kaplnkách, oltároch a relikviách v Spišskej kapitule, ako aj o minulosti niektorých spišských farností – a vytvoril z nich súvislý text.

V závere druhého zväzku Wagner uverejnil odpisy nápisov nachádzajúcich sa v spišských kostoloch. Niektoré odpísal sám, mnohé mu zabezpečili priatelia. Boli odpísané zo stien, náhrobných kameňov a náhrobkov. V tomto prípade opäť postupoval výberovo – uverejnil len tie, ktoré pokladal za významné. Do zbierky sa tak dostali niektoré nápisy zo Spišskej Kapituly, Huncoviec, Kežmarku, Vojnian, Levoče, Markušoviec, Lechnice a z Toporca. Väčšinou sú to odpisy z náhrobkov príslušníkov vysokej šľachty. Aj tu sa prejavil ako kritický historik, ktorý sa zamýšľal nad dôveryhodnosťou prameňov. Epigrafické pamiatky mali podľa neho vysokú vypovedaciu hodnotu, považoval ich za veľmi dôležitý zdroj poznania: „Neviem, či nie je vhodné veriť skôr týmto pamiatkam než kronikárom. Títo totiž často zaznamenávali pochybne rozchýrené zvesti; naproti tomu príbuzní, ktorí dali vyrobiť nápis, uvádzali poznatky čerpané z osobného styku

a skúsenosti."³⁴ Wagnerovi záležalo na tom, aby sa tieto dôležité historické údaje zachovali: „Pretože hlavnou príčinou, prečo som sa podujal uverejniť tieto nápisy, bolo, aby čas, ktorý už niektoré z nich poškodil, úplne nenahlodal a nezničil aj ďalšie."³⁵

Do tretieho zväzku mal Wagner najprv v úmysle zahrnúť informácie o cirkevných a svetských hodnostároch Spiša v chronologickom slede a genealogické tabuľky. Kvôli veľkému množstvu pamiatok o hodnostároch sa rozhodol genealógiu uverejniť v osobitnom zväzku. V tejto časti kládol dôraz na vydanie neznámych rukopisných dokumentov. K menám hodnostárov priradil dostupné informácie o nich: „Keď vyvážame z temnôt významných mužov a zaraďujeme ich jedného za druhým podľa náležitého poradia, nech nikto od nás neočakáva dejiny alebo letopisy, alebo niečo podobné, nebolo naším cieľom písať ich, (...) ide o zbierku (collectanea), nie o súvislý, široko koncipovaný a vycibrený žáner."³⁶ Zväzok pripravený do tlače v Bratislave v roku 1774, vyšiel až v roku 1778 spolu so 4. dielom zbierky. Najskôr v ňom uvádzal zoznamy cirkevných hodnostárov, nasledovali svetskí. Viac ako polovicu zväzku zaberajú záznamy o spišských prepoštoch. Druhou najrozsiahlejšou je kapitola venovaná spišským županom.

Posledný štvrtý zväzok obsahuje genealógie a dejiny štyroch významných rodov, konkrétne Zápoľskovcov, Turzovcov, Tököliovcov a fragment k dejinám rodu Warkotsch de Nobschütz. Všetky tieto už dávno vymreté rody významne zasiahli do dejín Spiša. Ako je zrejme z krátkeho úvodu napísaného v Bratislave v roku 1776, Wagner sa ponáhľal dielo čo najskôr dokončiť. Čitateľa však uistoval, že informácie pochádzali zo spoľahlivých zdrojov: „Ručím, že všetko, čo prinášam, bolo čerpané z pamiatok najvyššej dôvery. Používam totiž takmer vždy autorov súčasníkov a tých, od ktorých niečo mám, označujem menom a vďačný ovenčujem prameň. Zámerne však upúšťam od označovania prameňov, ktoré čerpám zo svojich rukopisných zbierok, čoho, nepopieram, je najväčšie množstvo, alebo preto, že ich mám od ľudí, ktorí si želajú zostať v skrytosti, alebo pretože, ponáhľajúc sa ku koncu rozhodol som sa byť stručný a nechcel som dielo prepchať toľkými poznámkami. Predsa dávam záruku, že najväčšia časť je vypísaná z pôvodín, ktoré nazývajú originálmi, a pokiaľ ide o apografy, bolo

³³ *Tamže*, s. 189–277.

³⁴ *Tamže*, s. 332.

³⁵ *Tamže*.

³⁶ *Analecta Scepussii*, vol. 3, Ad Lectorem.

ponechané miesto len tým, ktoré zodpovedali dodatočným údajom o čase, osobách atď.”³⁷

Analecta Scepusii sacri et profani predstavujú minulosť Spiša prostredníctvom pôvodných dokumentov rôznej povahy a obsahu. Ako zhodnotil V. Jankovič, sú „dodnes neprekonanou pramennou edíciou k dejinám Spiša.”³⁸ Zároveň boli „priekopnícke” nielen v rámci spišskej, ale aj slovenskej a celkovej uhorskej historiografie. Podobné práce, okrem Wagnerom zostavenej zbierky diplomatických prameňov k dejinám Šariša³⁹, venované iným stoliciam na území dnešného Slovenska vyšli o niekoľko desaťročí neskôr. Wagner mal vo svojom diele pokračovateľov. Doplnkami k jeho zbierke prameňov, ktoré vydali v 19. storočí Ján Bárdoši (Bárdossy),⁴⁰ Michal Schmauk⁴¹ a na začiatku 20. storočia Samuel Weber,⁴² boli zároveň odstránené niektoré nedostatky a nepresnosti jeho prác. Wagner obohatil spišské dejepisectvo významným spôsobom. Je potrebné zároveň poznamenať, že Spiš so svojou dlhou historiografickou tradíciou obohatil Wagnera. Našiel tu výborné podmienky pre rozvoj svojej záľuby a definitívne sa rozhodol venovať histórii. Na Spiši sa stretli viaceré priaznivé činitele, ktorým

vďačíme za to, že sa formoval ako historik, ktorý nám kliesnil cestu k lepšiemu poznaniu vlastných dejín. I v týchto súvislostiach primeraná úcta patrí samotnému Karolovi Wagnerovi. Martin Juraj Kováčik ju ešte počas jeho života prejavil slovami:

„Aj tí, ktorí ho osobne nepoznajú, môžu z jeho prác spoznať jeho mravný charakter z veľmi priaznivej strany: miernosť bez pretváranky, rozvážne, rozumné, mierne správanie, láska k ľuďom, trepezlivosť, zdržovanie sa vedeckých hádok. Každý jeho čin je vedený najčistejšou pohnútkou: vyhnúť sa všetkému, čo by mohlo niekoho uraziť. Voči pýche je ľahostajný. Neúnavná usilovnosť, nechabujúca pracovitosť a ďalšie podobné činnosti, ktoré by boli želateľné aj u iných vedcov. Kto ho osobne pozná, nikdy mu nebude nepriateľom. Jeho diela sú vždy podložené, preffikanému mudrovaniu sa vždy vyhýba. Historické údaje vždy opiera o hodnoverné zdroje. So svojím osudom je spokojný, hoci si aj lepší zaslúžil. Škoda, že takýto ľudia, ktorí v literatúre zachraňujú národ pred obvinením z barbarstva, žijú v takých skromných podmienkach, že časti toho, čo by boli schopní vytvoriť v lepších podmienkach, sa musia vzdať.”⁴³

Carolus Wagner: Das Leben und der Zips gewidmetes Werk

*Carolus Wagner (1732–1790) war eine bedeutungsvolle Persönlichkeit der slowakischen sowie ungarischen Geschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. Er gehörte zur zweiten Generation der ungarischen geschichtskritischen Schule, die sich durch die Begründung seiner Behauptungen zum Quellenmaterial und gleichzeitig durch die kritische Stellung dazu ausgezeichnet hat. Mit dem Ziel, die Wahrheit über die Vergangenheit auf diese Weise zu entdecken, konzentrierte er sich auf eine sehr anspruchsvolle Auswahl und das Zusammentragen ursprünglicher Dokumente. Während seines Lebens war er an mehreren Orten in der Slowakei tätig. Ein bedeutsamer Wendepunkt in seinem Leben, der außergewöhnlich wichtig für seine wissenschaftliche Arbeit war, war der Aufenthalt in Spišská Kapitula (Zipser Kapitel). Die Zips mit ihrer geschichtsschreibenden Tradition bot ihm die einmalige Gelegenheit, ihre Geschichte zu untersuchen. Sein wichtigstes Werk, eine umfangreiche vierbändige Sammlung von Quellen zur Zipser Geschichte *Analecta Scepusii sacri et profani* war bahnbrechend nicht nur im Rahmen der Zipser, sondern auch der slowakischen und ungarischen Historiographie. Dies ergibt einen Komplex diplomatischer und narrativer Quellen, der Listen von kirchlichen und weltlichen Würdenträgern und der Genealogien von bedeutungsvollen Zipser Geschlechtern. Er hat in diesem Werk die Vergangenheit der Region aus verschiedenen Gesichtspunkten entdeckende Dokumente von unterschiedlicher Beschaffenheit und unterschiedlichem Inhalt veröffentlicht. Das war die erste Ausgabe einer Sammlung von Geschichtsquellen einer ungarischen Gespanschaft.*

³⁷ *Analecta Scepusii*, vol. 4, Ad Lectorem.

³⁸ JANKOVIČ: *Spišská historiografia*, s. 162.

³⁹ POR. C. WAGNER: *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Posonii et Cassoviae 1780.

⁴⁰ J. BÁRDOSSY: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*. Leutschoviae 1802.

⁴¹ M. SCHMAUK: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, pars 2. Szepesváralja 1889

⁴² S. WEBER: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, pars 3. Leutschoviae 1908.

⁴³ KOVACHICH: *Biographie des Herrn Karol Wagner*, s. 54.

Dejiny Spišského biskupstva (1776–)

History of the Bishopric of Scepusia since 1776 up to the Present

One of the enlightening measures carried out by Empress Maria Teresa, was the division of the large Archbishopric of Ostrihom (Strigonium, Esztergom) in 1776, giving origin, among others, to the Bishopric of Scepusia, which followed the ancient tradition of the Priorate of Scepusia (1198–1776). The leader of the Bishopric's life was the Bishop. Scepusia knew many different Bishops of different origin and with different views whose activities were often influenced by contemporary political and social factors. The author lists all the Bishops who occupied the Scepusian Bishopric, presenting in-depth descriptions of their activities within the given period.

Spišské biskupstvo síce vzniklo v roku 1776, ale nemuselo začínať „na zelenej lúke“, lebo sa stalo nástupcom starobylého Spišského prepoštstva (1198–1776). Spišské biskupstvo je prvá a najdôležitejšia cirkevná ustanovizeň na Spiši, ktorá formovala duchovné hodnoty nielen Spišakov, ale cez svojich biskupov mala i nadregiónálny (na Liptov a Oravu), celonárodný (maďarizácia, A. Hlinka, J. Vojtášák), ba i medzinárodný vplyv (uplatňovala sa tu jurisdikcia spišského, tarnovského a krakovského biskupa).

Vzniklo z podnetu osvietenskej panovníčky Márie Terézie (1740–1780), ktorá vydala 15. januára 1776 dvorský dekrét, na základe ktorého v krátkom čase aj oficiálne vzniká Spišské biskupstvo. Uhorskí králi sa odvolávali na apoštolské práva, siahajúce do čias kráľa Štefana I. (1000–1038) a pápeža Silvestra II. (999–1003). V skutočnosti tieto práva neboli nikdy uhorským panovníkom udelené.¹ Až pápež Klement XIII. (1758–1769) krátko po svojom zvolení udelil a potvrdil Márii Terézii — ako uhorskej kráľovnej — a jej nástupcom čestný titul *rex Apostolicus*.² Ani ten už nič nemenil na postoji Svätej stolice, že jedine ona má právo erigovať nové diecézy. Tento postoj neskôr oficiálne potvrdil pápež Pius IX. (1846–1878), keď 8. decembra 1864 publikoval encykliku *Quanta cura* s dodatkom *Syllabus complectus praecipuos nostrae aetatis errores*, ktorý sa síce hodnotil ako návrat do stredoveku,³ no v bode 51 odsúdil vetu: „Laická vláda má stále právo zbaviť biskupov

vykonávania ich pastierskej služby a tiež nie je povinná poslúchať pápeža v tom, čo sa týka ustanovovania biskupstiev a biskupov.“ To isté potvrdil i Prvý vatikánsky koncil.⁴

Teda po cirkevnoprávnej stránke Spišské biskupstvo založil vtedajší pápež Pius VI. (1775–1799) dňa 13. marca 1776 bulou *Romanus pontifex*. Dovtedy územie Spiša patrilo do rozsiahlej Ostrihomskej arcidiecézy, ale spravoval ho spišský prepošt v rámci Spišského prepoštstva. Táto udalosť nebola nijako náhodná ani nebola prvým pokusom o erigovanie Spišského biskupstva.

Počas celých dejín Spišského prepoštstva badať jasnú a silnú tendenciu smerujúcu k cirkevnej samostatnosti a snahe o vytvorenie Spišského biskupstva. Prepošti sa správali ako suverénni hodnostári, mali vlastnú jurisdikciu, prakticky nezávislú na ostrihomskom arcibiskupovi, a samotné prepoštstvo malo charakter a niektoré právomoci samostatného biskupstva. Prepošt konal ako skutočný diecézny biskup, s výnimkou funkcií vyplývajúcich z biskupskej konsekrácie. Táto vysoká miera suverenity nebola obdobná nikde v Uhorsku. V priebehu celých dejín sa myslelo na viac, než čo sa formálnoprávne uskutočnilo. No táto nezávislosť sa náhle zlomila za prepošta Blažejana Peterváradiaho (1548–1560), keď ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh (1553–1568) robil v roku 1557 na synode v Ostrihome poriadky kvôli zmätkom pochádzajúcim z reformácie. Naopak, proti podriadenosti spišského prepošta

* ThDr. PhDr. Peter ZUBKO, PhD. Pracuje ako archívár v Arcibiskupskom archíve v Košiciach a ako odborný asistent cirkevných dejín v Košiciach na Teologickej fakulte Katolíckej univerzity. Zaoberá sa cirkevnými dejinami Slovenska.

¹ J. TOMKO: *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy a kráľovské patronátne právo v Uhorsku*. Spišská Kapitula-Spišské Podhradie 1995.

² *Tamže*, s. 35.

³ Porovnaj *Ottův slovník naučný XXIV*, ed. F. J. Studnička. Praha [1905], s. 479.

⁴ H. DENZINGER: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Barcinobe; Friburgi Brisgoviae; Romae a Neo-Eboraci 1973, s. 581 (DS 2951), s. 598–599 (DS 3059–3064).

voči ostrihomskému arcibiskupovi ostro protestoval prepošt Ján Sigray (1696–1718). Neskorší uhorský prímás Augustín Kristián kardinál Saský (1707–1725) degradoval Spišské prepoštstvo na úroveň obyčajného archidiaconátu a tento stav pretrval až do roku 1776.⁵

Za kráľa Ondreja III. (1290–1301) sa stal prepošt Jakub (1284–†1301) konsekrovaným spišským biskupom *ad personam* a kolegiálny Kostol svätého Martina bol titulovaný ako katedrála.⁶ Kráľ Ľudovít I. Veľký (1342–1382) s manželkou a spoločne so Spišskou kapitulou žiadali Svätú stolicu o povýšenie Spišského prepoštstva na biskupstvo, pričom by sa Spiš spojil s Liptovom. Pápež Klement VI. (1342–1352) nechal celú vec prešetriť; pápežská komisia skutočne zasadala v Spišskej Kapitule a prepošt Mikuláš (1347–1356) sa javil ako najpravdepodobnejší biskup. K erigovaniu biskupstva ale nedošlo, pravdepodobne kvôli neochote Ostrihomu.⁷ Tento nezaujem v istej miere prispel v 16. storočí k ľahšiemu šíreniu reformácie nielen na Spiši, ale najmä v hornom Liptove a na dolnej Orave.

Dňa 4. augusta 1458 boli spišskému prepoštovi potvrdené jeho privilégia.⁸ Rok nato 17. novembra 1459 pápež Pius II. (1458–1464) potvrdil výsady a právomoc spišského prepošta Jána Stocka (1433–1464).⁹ Pápež Sixtus IV. (1471–1484) bulou z 22. novembra 1472 dovolil prepoštovi Gašparovi (1464–1493) a jeho nástupcom používať mitru a pastiersku palicu vo všetkých kostoloch, ktoré podliehajú jeho právomoci.¹⁰ V bule z 9. júla 1515 pápež Lev X. (1513–1521) tituloval Kostol svätého Martina na Spiši takisto ako katedrálu a prepoštovi Jánovi Horváthovi poskytol všestrannú právomoc,¹¹ ktorá je spojená s nosením biskupských insígnií, ktoré udelili už Pius II. a Sixtus IV.¹²

Myšlienka na samostatné biskupstvo od čias kráľa Ľudovíta I. Veľkého (1342–1382) ustala zrejme aj preto, že Spiš bol od roku 1412 (do roku

1772) rozdrobený kvôli zálohovaniu 13 miest kráľom Žigmundom poľskému kráľovi Vladislavovi; krakovskí biskupi totiž zasahovali do cirkevných záležitostí týchto miest.¹³ Tridentký snem (1545–1563) prijal teologické zdôvodnenie potreby ustanovenia nových biskupstiev, ktorým bol ideál ovčinka, kde pastier pozná svoje stádo a ovečky poznajú svojho biskupa. Založiť biskupstvo na Spiši napokon zamýšľal ostrihomský arcibiskup Peter kardinál Pázmaň (1616–†1637), ktorý chcel k Spišu pripojiť Liptov a Oravu,¹⁴ ale podarilo sa to až v 18. storočí, keď sa zálohované mestá vrátili Uhorsku.

Diecézny biskup (*episcopus ordinarius*) stojí na čele svojej diecézy, ktorú spravuje a ktorá je základnou jednotkou územnej správy katolíckej cirkvi. Vo svojej diecéze má zákonodarnú, súdnu a výkonnú moc. Má plnosť kňazskej moci, čiže môže vysluhovať všetkých sedem sviatostí. Oznamy diecézneho biskupa sú prsteň, berla, mitra, pektorál, fialová reverenda a katedra v katedrále. Kedysi patrilo biskupovi titul *Vaša biskupská Milosť*, dnes mu prináleží oslovenie *Excelencia*, ak je kardinálom, tak *Eminencia*. V úradnom styku hovorili biskupi o sebe v množnom čísle (*pluralis maiestaticus*), podpisovali sa krížikom a krstným menom a na hlavičkovom papieri používali formuláciu „*Miseratione Divina et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Scepusiensis*” („Z milosti Božej a Apoštolskej stolice biskup spišský”). Pomocný biskup (*episcopus auxiliaris*) je daný na pomoc diecéznemu biskupovi pri spravovaní rozsiahlej diecézy alebo z iných pastoračných dôvodov.¹⁵

Biskup ako hlava diecézy je suverénom duchovnej moci na jemu zverenom území. Rešpektuje sa tu (v katolíckej cirkvi) hierarchický princíp a biskup je na jeho čele. Takto osoba a osobnosť biskupa ovplyvňuje jemu podriadené fyzické i právnické osoby. V prvom rade ide o pastoračný, čiže dušpastiersky rozmer, o rozmer unifikačný

⁵ J. ŠPIRKO: Začiatky spišského biskupstva: Snahy v minulosti o jeho utvorenie, in: *Mons sancti Martini: Vrch sv. Martina. Sborník z príležitosti sedemdesiatky J. E. Msgr. Jána Vojtaššáka, biskupa spišského*, ed. P. Galan. Ružomberok 1947, s. 50.

⁶ M. PIRHALLA: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse 1899, s. 29. J. HRADSKÝ (ed.): *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*. Szepesváralja 1903–1904, s. 11–12. ŠPIRKO: Začiatky spišského biskupstva, s. 31.

⁷ C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol 1. Viennae et Posonii 1773, s. 319. ŠPIRKO: Začiatky spišského biskupstva, s. 37–40.

⁸ Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Spišské prepoštstvo (ďalej Sp–P), sign. 354, 355.

⁹ ŠOBA Levoča, Sp–P, sign. 356. C. PÉTERFFY: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXV...*, vol. 1. Posonii 1741, s. 197–198.

¹⁰ ŠOBA Levoča, Sp–P, sign. 366.

¹¹ ŠOBA Levoča, Sp–P, sign. 455.

¹² ŠOBA Levoča, Sp–P, sign. 456.

¹³ ŠPIRKO: Začiatky spišského biskupstva, s. 41–42.

¹⁴ J. HRADSKÝ: *A XXIV királyi plébános testvérülete (XXIV regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességén*. Miskolcz 1895, s. 19–20. ŠPIRKO: Začiatky spišského biskupstva, s. 50–51.

¹⁵ M. BUBEN: *Encyklopedie heraldiky*. Praha 1994, s. 62–63.

v rámci mini- a mezoregiónov (v rámci farností a dekanátov), ale aj o rozmer národnostný (germanizácia, maďarizácia, slovakizácia, polonizácia). Preto je vhodné objasniť dejiny Spišského biskupstva cez priblíženie si pontifikátov¹⁶ jednotlivých biskupov, prípadne ordinárov.

Prvým spišským biskupom po založení biskupstva v roku 1776 sa stal ThDr. Karol Salbek (de Salbeck) (1776–1787). Predtým pôsobil v mnohých biskupských kúriách celého Uhorska, kde získal prehľad o tom, ako majú fungovať diecézy. Svoje skúsenosti zúročil, keď sa stal prvým spišským diecéznym biskupom. Mal náročnú úlohu vytvoriť životaschopnú diecézu, v ktorej by navzájom dobre vychádzali spišskí kňazi spolu s liptovskými a oravskými. Zriadil 40 nových farností, z toho 10 na Spiši. Opravil katedrálu (1777–1779), rozšíril biskupskú rezidenciu, zriadil letné biskupské sídlo v Spišskom Štiavniku. Dal vybudovať kostol a školu vo Vikartovciach. Založil Bratstvo Sviatosti Oltárnej a večitú poklonu. Vyčítať mu možno to, že dal zbúrať Rotundu svätého Andreja a románsku procesiovú Kaplnku Blahoslavenej Panny Márie, ktorej patrónom bol neskôr svätý Valentín; obe kaplnky stáli pri katedrále. V roku 1780 zriadil z bývalej jezuitskej rezidencie kňazský domov. Rozšírenie tohto objektu o kňazský seminár sa už nestalo skutočnosťou kvôli nariadeniam Jozefa II. (1780–1790). Aj napriek tomu tu trávili vyštudovaní klerici niekoľko mesiacov pred kňazskou vysviackou.¹⁷ Tým mohol priaznivo vplyvať na svojich novokňazov a cez nich na veriach Spiša i celej diecézy.

Spišské prepoštvstvo sa až do svojho zániku v roku 1776 administratívne delilo na fraternity, ktoré sa od roku 1776 automaticky zmenili na dekanáty. Spišská diecéza sa pri vzniku delila na tri archidiakonáty podľa stolíc. Spišský archidiakonát sa delil na dekanáty: Hornopopradský, Dolnopopradský, Hornohornádsky, Dolnohornádsky, Horský, Dunajecký a Gréckokatolícky. Liptovský archidiakonát mal jediný dekanát a Oravský archidiakonát mal dva dekanáty. Horský dekanát,

združujúci banícku oblasť okolo Gelnice, bol pripojený k Rožňavskej diecéze. V roku 1787 sa Spišská diecéza rovnako členila na tri archidiakonáty. Do Katedrálneho archidiakonátu patrili tieto dekanáty: Hornopopradský, Dolnopopradský, Hornohornádsky, Dolnohornádsky, Dunajecký, Gréckokatolícky a Lubovniansky dekanát, ktorý patrilo do Tarnovskej diecézy. Liptovský archidiakonát mal už tri dekanáty a Oravský archidiakonát sa takisto členil na dva dekanáty. Od marca 1786 viedol biskup osobne, neskôr v zastúpení svojím komisárom – kanonikom Jozefom Vitalisom, rokovania so Svätou stolicou a cisárom Jozefom II. ohľadom šiestich farností Starolubovnianskeho dištriktu (Podolíne, Hniezdne, Ružbachy, Stará Lubovňa, Nová Lubovňa a Chmeľnica), ktoré tarnovský biskup Florián Amand Janowski (1786–1801), napokon 3. januára 1787 prepustil spod svojej správy Spišskému biskupstvu. Bez súhlasu spišského prepošta ich spravoval od roku 1616 (po reformácii) krakovský biskup a od roku 1783 tarnovský biskup.¹⁸

V roku 1787 prešlo 11 gréckokatolíckych fár (Nižné Repaše, Helcmanovce, Stotince–Ihľany, Kojšov, Lipník, Olšavica, Osturňa, Poráč, Slovinky, Torysky, Závadka) spod sto rokov trvajúcej správy spišského prepošta (od 1687) a neskôr biskupa do správy mukačevského biskupa Andreja Bačinského (1773–1809).¹⁹

Za prvého biskupa K. Salbeka bola utvorená dobre fungujúca a spravovaná diecéza so všetkými nevyhnutnosťami, ako bola biskupská kúria a katedrála. Boli vyčlenené priestory pre kňazský seminár a urobila sa aj územnosprávna reforma.

Dňa 21. augusta 1787 bol za spišského biskupa menovaný Michal Brigido, ale zakrátko ho Jozef II. vymenoval za arcibiskupa do Ľubľane; odtiaľ sa aj napriek tomu kvôli tamojším nepokojom v roku 1807 vrátil na Spiš. Druhým spišským diecéznym biskupom (1787–1806) sa stal Ján Anton Révai (de Révay). Ten bol samotárom, vyhýbal sa nedorozumeniam a sporom. Často a rád sa zdržiaval v letnom sídle v Spišskom Štiavniku. Vykonával vizitácie a birmovky po celej diecéze,

¹⁶ V prísnom slova zmysle sa toto slovo používa na vymedzenie úradu a funkčného obdobia pápeža (*Krátky slovník slovenského jazyka*, ed. J. Kačala, M. Pisárčiková. Bratislava 1989, s. 311), ale možno ho v rovnakom zmysle vzťahovať aj na vymedzenie úradu a funkčného obdobia biskupa (porovnaj *Slovník cudzích slov*, ed. M. Ivanová-Šalingová, Z. Maníková. Bratislava 1990, s. 698–699).

¹⁷ *Schematismus Scepusiensis 1852*, Szepesváralja 1852, s. 5. J. HRADSKÝ (ed.): *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati* (ďalej *Initia*). Szepesváralja 1901, s. 492–493; J. ŠPIRKO: *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy: Dejiny spišského seminára*, in: *Spišský kňazský seminár v minulosti a prítomnosti: Sborník z príležitosti nového oltára v seminárnej kaplnke*. Spišská Kapitula 1943, s. 115. *Slovenský biografický slovník* (ďalej SBS), vol. 5, ed. A. Maňovčík. Martin 1992, s. 170. I. CHALUPECKÝ: Salbeck, Karol, in: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska* (ďalej LKKOS), ed. J. Pašteka. Bratislava 2000, s. 1195.

¹⁸ HRADSKÝ: *A XXIV királyi plébános*, s. 21–27. TENŽE: *Initia*, s. 501. ŠPIRKO: *Výchova kňazstva*, s. 111.

¹⁹ HRADSKÝ: *Initia*, s. 502.

na Spiši v roku 1796 a v iných rokoch. Vizitácie svedčia o jeho svedomitom, ale pritom skromnom charaktere. Po vydaní Tolerančného patentu (1781) rešpektoval náboženskú slobodu. Staral sa o rozvoj cirkevného školstva na Spiši. Po smrti Jozefa II. (20. februára 1790), za ktorého existoval Generálny seminár v Bratislave, sa začali otvárať diecézne semináre. Preto na 24. októbra 1802 zvolal do Spišského Štiavnika diecézne stretnutie kléru kvôli zriadeniu spišského kňazského seminára. Kňazi mali odkázať časť pozostalosti kňazskému semináru. Vznikol seminárny fond, ktorý dostal meno po svojom zakladateľovi Révaiovská fundácia.²⁰ Dal obnoviť kostoly v Spišskej Teplici, Spišskom Štiavniku, nový kostol dal postaviť vo Vydrušníku, kaplnku a kúpeľnú budovu v Ľubovnianskych Kúpeľoch.²¹

Michal Leopold Brigido de Brezovitz et Mahrenfels (1807–1816) bol vlastne druhým spišským biskupom, lebo Jozef II. ho na spišskú katedru vymenoval už 21. augusta 1787, ale po niekoľkých týždňoch ho menoval za Ľubľanského arcibiskupa. Na Spiši používal titul *arcibiskup a biskup spišský*. Horlivo sa staral o kňazov diecézy a svoj veriaci ľud, o čom svedčia ním písané obežníky, bohato popretkávané biblickými citátmi. Rozširoval slovenské náboženské knihy. Podporoval bernolákovcov. V roku 1810 pod tlakom kráľovských úradov pristúpil k stavbe kňazského seminára, ktorý otvoril 12. novembra 1815. Za prvého rektora vymenoval 1. júla 1815 kanonika Daniela Udránskeho (Udránszkeho).²²

Keď biskup začal chorľavieť, utiahol sa do svojho rodiska, kde zomrel. Počas vakancie biskupstvo spravoval pomocný biskup Štefan Čech (Csech), ktorý sa neskôr stal diecéznym biskupom v Košiciach (1821–1831). Štefan Čech bol prvým pomocným biskupom v dejinách Spišskej diecézy a konsekrovaný bol 15. mája 1815.²³

V poradí štvrtým diecéznym biskupom bola slávna osobnosť cistercitu Jána Krstiteľa Ladislava Pyrker (1819–1821). Bol to rozhodný, priamy, kultúrny a vysoko vzdelaný muž, živo sa zaujímal o diecézu a jej ľud. Vyplývalo to aj z jeho

dobrodružnej a ľudskej povahy. Svojho kontemplatívneho ducha prejavil v pastierskych listoch, ktoré mali charakter pápežských encyklik. Bol otcom chudobných, chorých a biednych. Bol činný i literárne. Tiež bol vášnivým turistom (vystúpil na Kráľovu hoľu). Jeho poldruharočná činnosť na Spiši bola veľmi plodná. Založil a 19. novembra 1819 otvoril Učiteľský ústav (preparandiu), prvý svojho druhu v Uhorsku.* Ústav mal vychovávať slovenských učiteľov pre slovenské farnosti a pozdvihnúť tak aj kultúru obyvateľstva. Za prvého riaditeľa bol vymenovaný kanonik Juraj Páleš († 2. novembra 1833), ktorý bol významným bernolákovcom. Bernolákovská éra za Pyrker (1819–1821) bola relatívne krátka, ale významná. Od profesora Jozefa Klinovského sa biskup učil po slovensky. Prosil klerikov, aby ovládali aj druhý jazyk bežný v diecéze – nemčinu. Zaviedol slovenský („pyrkerovský“) katechizmus pre celú diecézu, ktorý sa miestami používal až do roku 1918. Veľkú pozornosť venoval kázaniu a katechizovaniu. Sám kázal po slovensky.²⁴ Dňa 23. mája 1820 bol vymenovaný za benátskeho patriarchu (1820–1826), neskôr jágerského arcibiskupa (1827–1847), kde konal v rovnakom kultúrnom duchu ako na Spiši.

Piaty spišský biskup (1824–1847) ThDr. Jozef Bélik neprišiel so zvláštnymi iniciatívami, len nadviazal na miestne tradície po svojich predchodcoch. Sám vyšiel zo „slovenského“ prostredia uhorského prímasa Alexandra Rudnaya.²⁵ Nemal rád novoty, bol však mecénom chudobných študentov. Horlivo podporoval bernolákovcov, umenie a slovenskú spisbu. Dvakrát prešiel svoju diecézu, aby sa osobne zoznámil s problémami a mohol ich riešiť. Vykonal precízne vizitácie. Bol známy a obľúbený aj u evanjelikov. V rámci romantickej módy nechal v Spišskom Štiavniku postaviť kostol z kameňov zo Skaly útočiska (posvätený 15. augusta 1836). Ďalšie kostoly postavil v Lúčke, Kravanoch, Teplici, Štrbe a v Jablonove, kde sa nechal aj pochovať.²⁶ Zanechal bohatú a hodnotnú knižnicu.

V roku 1825 boli na Spiši tieto dekanáty: Spišský, Spišskovlašský, Levočský, Štiavnický, Velický,

²⁰ ŠPIRKO: *Výchova kňazstva*, s. 115–116.

²¹ E. PRIKRYL: Révai (Révay), Ján Anton, in: *LKKOS*, s. 1152.

²² Zomrel 1.9.1846. Pozri HRADSKÝ: *Initia*, s. 517. ŠPIRKO: *Výchova kňazstva*, s. 117–120. J. VOJTAS: *Dvanásť spišských biskupov*, Rkp. [1965], s. 7.

²³ HRADSKÝ: *Initia*, s. 571.

* Pozri článok Edmunda Hlebu.

²⁴ HRADSKÝ: *Initia*, s. 578–581. J. KÚTNIK-ŠMÁLOV: Zástoj katolíckej hierarchie v slovenskom národnom a kultúrnom živote, in: *Mons sancti Martini: Vrch sv. Martina: Sborník z príležitosti sedemdesiatky J. E. Msgr. Jána Vojtaššáka, biskupa spišského*, ed. P. Galan. Ružomberok 1947, s. 102–115, 131. I. CHALUPECKÝ: Pyrker, Ján Krstiteľ Ladislav de Felső-Eör, OCist, in: *LKKOS*, s. 1128.

²⁵ M. VYVÍJALOVÁ: *Alexander Rudnay v kontexte slovenského národnoobrodeneckého hnutia*. Martin 1998, s. 10, 45, 70, 84, 88, 98, 101, 158, 201.

²⁶ HRADSKÝ: *Initia*, s. 521. KÚTNIK-ŠMÁLOV: Zástoj katolíckej hierarchie, s. 133–134. I. CHALUPECKÝ: Bélik, Jozef, in: *LKKOS*, s. 81.

Kežmarský, Dunajecký, Lubovniansky. Na Orave i Liptove boli po tri dekanáty.²⁷

V meruôsmom roku bol vymenovaný za spišského biskupa PhDr. Vincent Štefan Žigmund Jekelfaluši (de Jekelfalussy). Počas revolúcie stál na strane Maďarov. Po bitke pri Spišskej Novej Vsi 3. februára 1849 sa utiahol k rodine do Jakloviec. Po príchode ruských vojsk a potlačení povstania odišiel do Viedne za cisárom, ale v Bratislave ho zatkli a postavili pred vojenský súd. Na cisárov zásah bol prepustený. Na priamy podnet Františka Jozefa I. sa vzdal úradu spišského biskupa. Po odchode zo Spiša (1849) dostával malú penziu, pôsobil v Hornom Rakúsku a vo Viedni, kde zažil mnohé nepríjemnosti. Dňa 19. novembra 1866 bol vymenovaný za biskupa v Stoličnom Belehrade. Dňa 21. novembra 1869 odišiel do Ríma na Prvý vatikánsky koncil, vrátil sa až 31. marca 1871. Publikoval koncilové dekréty (dogma o pápežskej neomylnosti), za čo bol prenasledovaný uhorskou vládou, preto roku 1872 rezignoval. Od 18. marca 1874 začal chorľavieť, preto odišiel do rímskych kúpeľov, kde čoskoro zomrel.²⁸

Bola to rozporná osobnosť. V. Jakelfaluši nebol konsekrovaným spišským biskupom, iba vymenovaným, preto sa spočiatku v spišských schematizmoch v zoznamoch biskupov ani neuvádzal. Tradične sa však do tohto zoznamu zaraďuje a jeho portrét je súčasťou galérie spišských biskupských portrétov v jedálni biskupskej kúrie. Prvýkrát sa v zozname spišských biskupov objavil roku 1874,²⁹ keď už mali Maďari v celom Uhorsku upevnené svoje miesto a hľadali svoje tradície vo vzdialenej i blízkej minulosti. Veľkosť V. Jakelfalušiho sa prejavila na konci života, keď trpel za Cirkev.

Siedmym spišským biskupom (1850–1870) sa v ťažkej porevolučnej situácii stal Prešovčan ThDr. Ladislav Zábojský, ktorý bol prijatý s veľkými nádejami. Jeho vymenovanie bolo istým ústupkom viedenského dvora voči Slovákom za ich účasť na cisárskej strane počas revolúcie v rokoch 1848–1849.³⁰ V národnopolitickom hnutí sa aktívne neangažoval, skôr sa snažil otupovať národné povedomie, pretože v nacionalizme videl zárodok politiky a mnohých zmätkov, ktorými predne-

dávnom prešla Spišská diecéza i celá spoločnosť. V prvom pastierskom liste to jasne sformuloval: „Lež, žiaľ, všetci sme sa spreneverili, nedržali sme sa spravodlivosti, priveľmi sme sa odovzdali tuzemským snahám a zanedbali sme svoje sväté povolanie... Pre zachovanie foriem štátu sme sa namáhali viac, než bolo treba; nie štát, ani vlasť, lež Cirkev sa môže sťažovať, že sme jej nedali toľko, koľko bolo treba v tom čase.“³¹

L. Zábojský nehľadel na osobné záujmy, neklonil sa k nijakej národnosti, bol skutočne katolíckym kňazom pre všetkých. Nehľadal pocty a vyznamenania, žil prísne, skromne a utiahnuto. No predsa len mal istý podiel aj na upevňovaní prebúdajúceho sa národného povedomia Slovákov. Žiadal, aby kňazi ovládali reč ľudu, ba v roku 1852 zaviedol slovenčinu ako vyučovaciu reč v Učiteľskom ústave. Upravil cirkevné ľudové školstvo. Mal všestranné sociálne cítenie, zvlášť sa staral o mládež. V Levoči založil v roku 1852 alumneum pre sedemdesiat chudobných žiakov, v Košiciach a v Spišskej Novej Vsi internáty pre praktickú výchovu dievčat; sám podporoval chudobných kňazov, učiteľov, siroty a vdovy. Priaznivý postoj zaujal voči memorandovým požiadavkám Slovákov v roku 1861. Pri príležitosti milénia príchodu svätého Cyrila a svätého Metoda sa ako jediný biskup pridal k iniciatíve banskobystrického biskupa Štefana Moyses a napísal osobitný pastiersky list. Oslavy v Spišskej diecéze sa konali 5.–12. júla 1863. K prehreškom a šíriacemu sa egoizmu zaujímal rázny otcovský postoj. Proti maďarizácii, ktorá sa začala šíriť zdola, bol bezmocný a osamelý, radšej presadzoval federalizmus Viedne. Hospodársky povzniesol Spišské biskupstvo a svoj majetok zanechal diecéze.³²

L. Zábojský bol posledným predstaviteľom starouhorskej mnohonárodnostnej koncepcie. Roky jeho biskupskej služby padli do obdobia spoločenských a jazykových zmien, ktoré sa skôr snažil zahatať než usmerniť. Jeho prínos spočíva v tom, že v onom prelomovom čase upozorňoval kňazov a veriacich na večné kresťanské princípy.

Ďalším spišským biskupom (1871–1873) sa stal profesor ThDr. Jozef Samassa. Spišská katedra

²⁷ Porov. *Schematismus Scepusiensis 1825*. Szepesváralja 1825.

²⁸ HRADSKÝ: *Initia*, s. 538–539, 620. P. B. GAMS: *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae, quotquot a beato Petro apostolo*. Leipzig 1931, s. 368. TENŽE: *Series episcoporum Ecclesiae catholicae... 1873–1885*. Ratisbonae 1886, s. 80. F. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom 1900, s. 462–464. SBS, vol. 2, ed. V. Mináč. Martin 1987, s. 547–548; J. VAVROVIČ: *Svetlá minulosti*. Trnava 1994, s. 166. I. CHALUPECKÝ: Jekelfalussy, Vincent, in: *LKKOS*, s. 608.

²⁹ *Schematismus venerabilis cleri almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato MDCCCLXXIV. Cassoviae et Igloviae 1874*, s. 5.

³⁰ Vymenovaní boli ešte: Štefan Moyses do Banskej Bystrice, Jozef Kunszt do Košíc, Štefan Kollarcsik do Rožňavy.

³¹ KÚTNIK-ŠMÁLOV: *Záštoj katolíckej hierarchie*, s. 142.

³² *Tamže*, s. 138–155. VAVROVIČ: *Svetlá minulosti*, s. 163–169. L. PRIKRYL: Zábojský (Zabojszky), Ladislav, in: *LKKOS*, s. 1501–1502.

bola pre neho len odrazovým mostíkom k ďalšej cirkevnej kariére. Bola to silná osobnosť konzervatívneho razenia. Veľkú pozornosť venoval výchove a vzdelaniu kňazov a Učiteľskému ústavu, ktorý premenil na Všeobecný výchovný ústav. V katedrále zrenovoval Kaplnku Zápoľskovcov, kde dal urobiť vitráže. Na náboženské a sociálne ciele venoval vyše pol milióna forintov.³³ Väčší pastoračný vplyv nemal, ale na základe jeho ďalšieho pôsobenia v Jágri môžeme konštatovať, že je prvý z tých spišských biskupov, ktorí otvorene začali pomadařovať.

Deviaty biskup (1874–1891) Juraj Čáska (Császka) pochádzal zo slovenskej rodiny (po otcovi Částka), no v šesťdesiatych rokoch 19. storočia prešiel na stranu prouhorsky orientovanej vysokej cirkevnej hierarchie. Z matkinej strany bol bratancom svojho predchodcu J. Samassu. Bol spoluzakladateľom a prvým predsedom Uhorsko-slovenského vzdelávacieho spolku (*Magyarországi Tót Közmuvelődési Egyesület*) založeného v roku 1886, ktorý v duchu maďarizácie mal podiel na odnárodňovaní Slovákov. Tento spolok dostal majetok zatvorenej Matice slovenskej.

Počas jeho účinkovania sa usadili rehoľné sestry v Levoči, Spišských Vlachoch, Ružomberku a v Tvrdošine (pôsobili do rozpadu Rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1918). Bol zakladajúcim členom Spišského dejepisného spolku a podporoval viaceré ďalšie spolky, medzi inými aj Spolok svätého Vojtecha, kde bol členom jej prvého predsedníctva. V Spišskom Podhradí založil tlačiareň. Na vlastné náklady uskutočnil rozsiahlu reštauráciu katedrály do podoby, ako ju poznáme dnes. Pričinil sa aj o výstavbu nových kostolov, napríklad v Smokovci, vo Vysokých Tatrách. Bol mecénom vied a umenia. Patričnú pozornosť venoval aj semináru (bohoslovcom zmenil v roku 1876 čierne sutany na tmavobelasé s čiernym cingulom), Učiteľskému ústavu a školstvu vôbec.³⁴

J. Čáska prorocky vystríhal pred nebezpečenstvom nevery. Na druhej strane sám podľahol dvom bludným smerom: novogotickému purizmu a maďarizácii.³⁵

„Napokon musíme ešte na istú veľavýznamnú udalosť poukázať; na udalosť, ktorá sa o nezcíselné dôkazy opiera, a preto zasluhuje vašej pozornosti. — Jesto slávy plný vplyv cirkvi na

vlastenecké zmýšľanie a na štátnomešťanské cnosti; tu ona opäť dokazuje, že kým putuje cestou k nebesám, mimochodom spolu aj na zemi zná vykonávať dobré... Ovšem všade, kde kresťanský prápor v úctivosti vlaje, žije aj oduševnená láska k vlasti.“³⁶

Desiaty spišský biskup (1892–1903) Pavol Smrečiansky (Szmrecsányi) pochádzal zo Šarišských Draviec a kvôli chatrnému zdraviu sa zdržiaval v biskupskom letnom sídle v Spišskom Štiavniku, odkiaľ často chodieval na výlety do prírody (v roku 1896 spolu s tajomníkom M. Kheberichom vystúpil na Kráľovu hoľu) a pričinil sa o rozvoj turistiky. Pokračoval v oprave katedrály. Bol to mecén vied a umení a mal bohatú knižnicu. Ako uhorský šľachtic sa zasadzoval za maďarizáciu, najmä v kňazskom seminári a cudzine, ale očividne sa to dialo na úkor Slovákov. Bol predsedom komisie pre vysielanie katolíckych kňazov do USA. Inak to bol veľmi bystrý, vzdelaný, vytrvalý, vyrovnaný a horlivý muž, oddaný svojej vlasti. Udržoval priateľské styky s bulharským cárom Ferdinandom Coburgom.³⁷

Na konci 19. storočia sa na Spiši nachádzali dekanáty: Vlašský, Levočský, Štiavnický, Velický, Kežmarský, Nedecký, Staroveský a Lubovniansky. Farnosti Spišská Kapitula a Spišské Podhradie nepatrili do žiadneho dekanátu. Liptov sa delil na tri dekanáty a Orava na štyri.³⁸

Jedenásty biskup (1904–1919) ThDr. Alexander Párvy bol veľmi vzdelaný a patrí medzi popredných maďarských básnikov. Aj keď nechápal požiadavky Slovákov, po príchode na Spiš sa naučil po slovensky. Dal opraviť budovu Učiteľského ústavu a značnú pozornosť venoval semináru, kde sa prednášala aj slovenčina. Významne podporoval Spišský dejepisný spolok, vytvoril fond pre kňazov. Mal dobré vzťahy s bulharským cárom, od ktorého dostal vysoké vyznamenanie. V roku 1915 vážne ochorel, nemohol sa plne venovať spravovaniu diecézy, preto poprosil pápeža Benedikta XV. (1914–1922) o pomocného biskupa — stal sa ním ThDr. Martin Kheberich († 29.4.1951), ktorý je v poradí druhým spišským pomocným biskupom. Biskupskú vysviacku prijal 20. februára 1916 v Budapešti z rúk A. Párvyho.

Počas Párvyho pôsobenia sa odohrali viaceré národnostné perzekúcie v celej Spišskej diecéze

³³ I. CHALUPECKÝ: Samassa, Jozef, in: LKKOS, s. 1195–1196.

³⁴ ŠPIRKO: Výchova kňazstva, s. 145. L. KAČÍREK: Čáska (Császka, Császka), Juraj, in: LKKOS, s. 202–203.

³⁵ POROV, ŠPIRKO: Výchova kňazstva, s. 147–148.

³⁶ J. ČÁSKA: *Pastiersky list ku príležitosti nastúpenia biskupstva pre veriach svojej diecesy*. Prešporok 1874.

³⁷ ŠPIRKO: Výchova kňazstva, s. 148–150. VOJTAS: *Dvanásti spišskí biskupi*, s. 22. I. CHALUPECKÝ: Szmrecsányi (zo Smrečian), Pavol, in: LKKOS, s. 1298.

³⁸ HRADSKÝ: *A XXIV királyi plébános*, s. 27–30.

a tragická udalosť v Černovej (27. októbra 1907). S Andrejom Hlinkom bol v konfliktnom vzťahu. Po prvej svetovej vojne mu bol vládou ČSR odobraný štátny súhlas, preto zostal v Maďarsku, kde čoskoro zomrel.³⁹

Po prvej svetovej vojne prežívala Spišská diecéza jedno z najkrízovnejších období, pretože niektorí kňazi odišli do Maďarska alebo Poľska, za vojny bol kňazský prírastok slabý a spišský seminár bol prázdny a v novej ČSR sa šírilo nepriateľstvo voči Cirkvi. Rektorom bol vtedy Ján Vojtaššák.⁴⁰ Počas vakancie spravoval biskupstvo Martin Kheberich (kvôli tlaku zo strany štátu rezignoval 11. marca 1919), Štefan Mišík († 27. júla 1919) a Marián Blaha (neskorší banskobystrický biskup).

Najznámejším, dvanástym biskupom (1920–1965) na Spiši bol nepochybne Msgr. Ján Vojtaššák. Aj keď bol 44 rokov spišským biskupom, diecézu spravoval 29 rokov. V roku 1920 bolo priradených 9 spišských a 9 oravských farností Krakovskej arcidiecéze. Pri levočskom gymnáziu založil malý seminár. Za neho bolo v diecéze postavených 49 škôl a 9 katolíckych kultúrnych domov, 17 nových farských budov, 16 kostolov, 10 sa renovovalo alebo zväčšilo. V Dolnom Smokovci bol postavený charitný dom. Na rôzne miesta v diecéze boli uvedené rehoľné sestry i rehoľníci. V roku 1922 zaviedol v diecéze večitú poklonu Najsvätejšej Sviatosti Oltárnej. V dňoch 21.–23. júla 1925 zorganizoval diecéznu synodu. V rokoch 1932–1933 rozšíril seminár a Učiteľský ústav. V seminári bolo zriadené diecézne múzeum. Za druhej svetovej vojny spolu s ostatnými biskupmi vystúpil proti tzv. Židovskému kódexu a osobne protestoval proti deportáciám židovského obyvateľstva. V roku 1939 boli do spišského seminára prijatí slovenskí klerici z Košíc a z Rožňavy, ktoré okupovalo Maďarsko. Spišská diecéza získala osobnosť slovenského liturgického hnutia v rožňavskom kňazovi Jánovi Jaloveckom.⁴¹ J. Vojtaššák bol veľkým mariánskym ctiteľom; počas púte na Mariánsku horu v Levoči roku 1947 zasvätil Spišskú diecézu Nepoškvrnenému

srdcu Panny Márie. Rok 1950 bol jedným z najkrušnejších pre celé Slovensko i Spišskú diecézu; štát zlikvidoval mužské i ženské kláštory, zrušil gréckokatolícku cirkev a popravoslávnil ju, násilne bol zatvorený aj spišský kňazský seminár.⁴²

J. Vojtaššák stihol potajomky, ale so súhlasom Vatikánu, 5. novembra 1949 vysvätiť na biskupa v seminárnej kaplnke vtedajšieho rektora seminára ThDr. Štefana Barnáša († 16. apríla 1964), ktorého komunisti zatkli a 24. júna 1950 odsúdili na 15 rokov väzenia. 9. mája 1960 bol amnestovaný, no žil na nútenom dôchodku v kňazskom domove v Pezinku. Po biskupovi J. Vojtaššákovi a Ferkovi Skyčákovi (1899–1945) bol treťou najvýznamnejšou osobnosťou svojej doby v Spišskej diecéze.⁴³

Štát robil J. Vojtaššákovi problémy už od 5. mája 1945, keď ho prvýkrát zatkli a väznili sedem mesiacov v Bratislave kvôli politickému angažovaniu sa v čase prvej Slovenskej republiky. Žiadosť československej vlády, aby bol J. Vojtaššák pozbavený úradu diecézneho biskupa, Vatikán zamietol. J. Vojtaššák tiež odmietol schizmatickú katolícku akciu zinscenovanú komunistickým režimom v lete 1949 a odmietal aj komunistami propagované mierové hnutie. Od 3. júna 1950 bol internovaný vo svojej biskupskej rezidencii, 15. septembra 1950 bol odvečený do Prahy-Ruzyně. 15. januára 1951 bol v Bratislave spolu s „vlastizradníkmi“ biskupmi bl. P. P. Gojdičom a M. Buzalkom odsúdený (24 rokov ťažkého väzenia a ďalšie tresty). Po amnestii 5. októbra 1963 žil vo vyhnanstve v Senohradoch pri Prahe, kde zomrel. Roku 1990 bol rehabilitovaný zrušením rozsudku.⁴⁴

Svätý Otec Ján Pavol II. počas homílie pri pontifikálnej svätej omši na Mariánskej hore v Levoči 3.7.1995 povedal: „Starší z nás sa iste pamätajú na úctyhodnú postavu biskupa Jána Vojtaššáka a bratia gréckokatolíci na postavu biskupa Pavla Gojdiča. Obidvaja boli uväznení v žalári na základe pseudoprocesov. Dnes si zasluhujú, aby sa konal cirkevný proces ich blahorečenia, pretože vydali svedectvo o vernej službe Cirkvi na Slovensku.“ Krátko nato trinásty spišský biskup

³⁹ I. CHALUPECKÝ: Párvy, Alexander de Kiskónya, in: *LKKOS*, s. 1050–1501.

⁴⁰ ŠPIRKO: *Výchova kňazstva*, s. 152.

⁴¹ *Tamže*, s. 164. J. JALOVECKÝ: Liturgické hnutie v spišskej diecéze, in: *Spišský kňazský seminár v minulosti a prítomnosti: Sborník z príležitosti nového oltára v seminárnej kaplnke*. Spišská Kapitula 1943, s. 39–64.

⁴² I. CHALUPECKÝ: Vojtaššák, Ján, in: *LKKOS*, s. 1474–1475.

⁴³ Archív rímskokatolíckeho Biskupského úradu (ďalej ARKBÚ) Spišská Kapitula, *Protocollum status personalis Sacerdotum Dioecesis Scepusiensis*, vol. 1: (A–K), s. 52–53. SBS, vol. 1, ed. V. Mináč. Martin 1986, s. 148. L. HANUS: In memoriam ThDr. Štefan Barnáš, in: *Domov*, roč. 1, 1990, č. 11, s. 4–6. J. ŠTEC: K 95. výročiu narodenia o. biskupa Dr. Štefana Barnáša, in: *Duchovný pastier*, roč. 76, 1995, č. 1, s. 32–33.

⁴⁴ ARKBÚ Spišská Kapitula, *Protocollum status personalis Sacerdotum Dioecesis Scepusiensis*, vol. 2: (L–Ž), s. 334–335. F. VNUK: *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Martin 1998, s. 42–51. TENŽE: *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949–1951*. Martin 1999, s. 11–42. I. A. PETRANSKÝ: *Štát a katolícka cirkev na Slovensku 1945–1946*. Nitra 2001, s. 218–227.

F. Tondra ustanovil osobitnú komisiu na prípravu procesu blahorečenia J. Vojtaššáka, ktorá prvýkrát zasadala 11. decembra 1996.⁴⁵

Počas hatenia a vakancie biskupského stolca spravovali diecézu Andrej Scheffer a kapitulní vikári Mons. ThDr. Jozef Ligoš a Mons. Štefan Garaj. Títo kňazi boli ordinármi Spišskej diecézy nepomerne dlhý čas (39 rokov).

Kňaz Andrej Scheffer (1950–1968) bol na čelo Spišského biskupstva dosadený komunistami. Už v roku 1949 sa začal angažovať v schizmatickej katolíckej akcii, za čo mu biskup J. Vojtaššák pohrozil najvyššími cirkevnými trestami a roku 1950 ho za trest preložil za farára do Liptovského Svätého Ondreja, kde pôsobil až do protikanonického zvolenia za kapitulného vikára. Voľbe pod silným tlakom štátu 26. októbra 1950 predsedal veľprepošť Spišskej sídelnej kapituly a pomocný biskup M. Kheberich, ktorého sa vtedy komunistom nepodarilo celkom získať. Dňa 31. októbra 1950 zložil A. Scheffer v Bratislave sľub vernosti Československej republike a bol oficiálne dávaný za príklad ako vlastenecký kňaz. Vtedy povedal:

„Áno, februárové víťazstvo pracujúceho ľudu znamená nielen ťažkú porážku kapitalizmu, ale i tej čiastky vysokej hierarchie, ktorá chcela zneužiť náboženstvo na politické ciele. Očakávalo sa, že kresťanstvo neostane hluché k novým myšlienkovým prúdom. Čakala sa od nich úprimná lojalita. Nestalo sa tak. Nielen ako kňazi, kresťania, ale už ako ľudia musíme vítať, že myšlienka komunizmu a socializmu nás kresťanov a kňazov stavia do radu obrancov mieru a bojovníkov za mier.“⁴⁶

Za svoju činnosť bol niekoľkokrát vyznamenaný. Tesne pred smrťou sa funkcie spišského kapitulného vikára zriekol.⁴⁷

Osobu A. Scheffera sa komunistom podarilo získať na spoluprácu kvôli osobnej nenávisti k J. Vojtaššákovi i jeho vlastným ambíciám. Bol kladený ako vzor vlasteneckého kňaza. Osobne si uvedomoval, komu vďačí za svoje postavenie a bez problémov presadzoval všetky štátne záuj-

my. V pastoračnej činnosti neurobil vôbec nič, no táto nečinnosť režimu vyhovovala. Väčšina spišského duchovenstva ho bojkotovala.⁴⁸ Za jeho pôsobenia dochádza aj k iným násilnostiam na Spiši, keď sú zrušené mnohé mužské i ženské kláštory.⁴⁹

Najväčšou nádejou pre Spišské biskupstvo počas politického uvoľnenia bol kňaz Mons. ThDr. Jozef Ligoš (1968–1973). Už ako špirituál bol veľmi obľúbeným kňazom. Ako nadaný muž si získal prirodzenú autoritu a úctu. V rokoch 1964–1965 bolo podaných päť návrhov na jeho vymenovanie za spišského diecézneho biskupa, pretože bol príkladný, vážený, priateľský, pokorný a usilovný.⁵⁰

Ako ordinár vyzýval k pastoračnej aktivite a snažil sa dostať do pastoračnej činnosti všetkých kňazov, ktorým štát odňal súhlas. Rovnako vyzýval k liturgickej obnove po Druhom vatikánskom koncile (1962–1965). Často navštevoval svojich bhoslovcov v bratislavskom seminári, pre ktorých zaviedol v diecéze raz do roka peňažnú zbierku. Zamýšľal obnoviť spišský kňazský seminár. Ako ordinár tiež nezaháľal, ale navštívil mnohé farnosti a vyslúžil sviatosť birmovania asi 30 tisíc veriacim. Dištancoval sa od hnutia *Pacem in terris*. Nepripravenosť veriacich a kňazov, ale i invázia vojsk Varšavskej zmluvy a následná normalizácia mu zabránila v obnove Spišskej diecézy.⁵¹

Posledným mimoriadnym správcom biskupstva počas totality bol kňaz Mons. Štefan Garaj-Revaj (1973–1989). Ako ordinár Spišskej diecézy bol akceptovaný zo strany predstaviteľov socialistického štátu, pretože bol členom hnutia *Pacem in terris*; neskôr sa od jeho činnosti dištancoval.⁵² Cirkev sa nachádzala za jeho spravovania v ťažkej situácii. Mnohým kňazom vydobyl štátny súhlas a dopomohol im vrátiť sa z výroby do pastorácie. Na jeho návrh bol pútnický kostol na Mariánskej hore v Levoči vyhlásený za menšiu baziliku (26. januára 1984) a farský Kostol Sedembolestnej Panny Márie v Poprade za konkatedrálu. V roku 1976 zorganizoval oslavy 200. výročia od založenia Spišského biskupstva. Pápež Pavol VI.

⁴⁵ Homília Svätého Otca pri pontifikálnej omši na Mariánskej hore v Levoči 3. júla 1995, in: *Katolícke noviny*, roč. 110, 1995, č. 29, s. 5. F. TONDRA: Pastiersky list k 30. výročiu smrti biskupa Jána Vojtaššáka, in: *Katolícke noviny*, roč. 110, 1995, č. 33, s. 1.

⁴⁶ ARKBÚ Spišská Kapitula, *Osobné spisy A. Scheffera*.

⁴⁷ ARKBÚ Spišská Kapitula, *Protocollum status personalis Sacerdotum Dioecesis Scepusiensis*, vol. 2, s. 248–249. *Služba Bohu i vlasti (Andrej Scheffer kapitulným vikárom diecézy)*. Bratislava 1950, s. 3–6, 11. *Schematismus Spišskej diecézy 1996*, zost. P. Olekšák, J. Marťák. Spišské Podhradie 1996, s. 201; SBS V, s. 215–216. I. CHALUPECKÝ: Scheffer, Andrej, in: *LKKOS*, s. 1225. *Katolícke noviny*, roč. 83, 1968, č. 46, s. 2 (nekrológ).

⁴⁸ VNUK: *Vládni zmocnenci*, s. 45–57.

⁴⁹ Napríklad Kláštor Milosrdných bratov v Spišskom Podhradí. POZRI Š. LENČIŠ: *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*. Prešov 1999, s. 31–33.

⁵⁰ ARKBÚ Spišská Kapitula, *Osobné spisy A. Scheffera*.

⁵¹ ARKBÚ Spišská Kapitula, *Protocollum status personalis Sacerdotum Dioecesis Scepusiensis*, vol. 1, s. 392–393. SBS, vol. 3, ed. V. Míňáč. Martin 1989, s. 402. P. OLEKŠÁK, J. MARŤÁK (zost.): *Schematismus Spišskej diecézy 1996*, Spišská Kapitula-Spišské Podhradie, 1997, s. 201–203. I. CHALUPECKÝ: Ligoš, Jozef, in: *LKKOS*, s. 820. *Katolícke noviny*, roč. 39, 1973, č. 40, s. 3 (nekrológ).

(1963–1978) apoštolskou konštitúciou *Qui divino* z 30. decembra 1977 zriadil na Slovensku cirkevnú provinciu s metropolou v Trnave. Spišská diecéza sa stala jej súčasťou.⁵³

Tesne pred pádom totalitného režimu v ČSSR bol za trinásteho spišského biskupa (1989–) vymenovaný a konsekrovaný Mons. prof. ThDr. František Tondra. Hneď po páde totality v roku 1990 obnovil a 3. októbra 1990 otvoril kňazský seminár v Spišskej Kapitule, kde prijal aj bohoslovcov z Košickej a Rožňavskej diecézy.⁵⁴ Tento interdiecézny kňazský seminár bol najväčším v Československu po páde komunizmu.

Pápež Ján Pavol II. (1978–) apoštolskou konštitúciou *Pastorali quidem permoti* 31. marca 1995 zriadil na Slovensku druhú cirkevnú provinciu. Košické biskupstvo bolo povýšené na arcibiskupstvo a Spišská a Rožňavská diecéza sa stali sufragánnymi biskupstvami novej cirkevnej provincie.⁵⁵

F. Tondra ako prvý biskup zo Slovenska pozval Svätého Otca Jána Pavla II. na pastoračnú návštevu Slovenska, konkrétne do Levoče. Stalo sa to sku-

točnosťou v pondelok 3. júla 1995. Tento biskup prerozdelil dovtedajších päť dekanátov na menšie subdekanáty, z ktorých sa všetky 1. januára 2002 stali dekanáty. Od nástupu na spišský biskupský stolec a pádu totality až do 31. decembra 2001 bolo v Spišskej diecéze erigovaných 20 nových farností, čím sa ich počet ustálil na 175, a konsekrovaných 67 kostolov, z toho 25 úplne nových.

Spišským pomocným biskupom, v poradí už štvrtým, je Mons. Andrej Imrich, konsekrovaný 11. júla 1992.

Spišská Kapitula je centrom Spišského biskupstva. Tu sa rodili všetky rozhodnutia, ktoré ovplyvnili nielen Spiš, ale i Liptov a Oravu. Biskupi patria medzi vysoko postavených cirkevných hodnostárov, ktorí boli tvorcami cirkevnej politiky, preto boli vždy v centre pozornosti. Spišské biskupstvo prešlo dlhým obdobím bohatým na udalosti i osobnosti takého významu a formátu, ktoré presiahli hranice Spiša. Spišská Kapitula sa zvykne nazývať slovenským Sionom, čo svedčí o jej významnom postavení.

Die Geschichte des Zipser Bistums 1776–

Im Rahmen der Aufklärungsbestrebungen von Maria Theresia wurde im Jahre 1776 das große Graner (Esztergom, Ostrihom) Erzbistum (Ostrihomské arcibiskupstvo) aufgeteilt und auf seinem Gebiet sind neue Bistümer entstanden: das von Banská Bystrica (Neusohl), Rožňava und Zips. Das Territorium des altertümlichen Zipser Propstums und das Gebiet von Liptov (Liptau) und Orava wurden zum Kern des Zipser Bistums (Spišské biskupstvo).

Das Zipser Kapitel als Sitz des neuen Bistums wurde nicht zufällig ausgewählt. Verschiedene Zeichen deuten hier auf das kirchliche Zentrum schon in der Zeit des Großmährischen Reiches, bzw. in der vorurkundlichen Zeit der ungarischen Geschichte an. Schon seit dem Jahre 1198 kann man hier den ununterbrochenen Faden des Zipser Kollegiatkapitels (Spišská kolegiálna kapitula), das zugleich ein glaubwürdiger Ort (locus credibilis) war, beobachten. Der Bischof Jakob wird im Jahre 1301 an diesem Ort erwähnt. Während der türkischen Okkupation der Südtellen Ungarns wurden viele Bischöfe aus dem besetzten Gebiet des Landes zu Zipser Pröpsten. Diese berühmten und lebendigen Traditionen trugen zur Gründung eines neuen Bistums im Zipser Kapitel.

Der Hauptlenker des Diözeslebens war immer der Diözesbischof, deshalb ist es wichtig die Geschichte des Zipser Bistums durch die Pontifikaten der einzelnen Zipser Bischöfe vorzustellen. Zum ersten Bischof wurde Karol de Salbeck (1776–1785). Während seines Wirkens kam es zur Konsolidierung der kirchlichen Verwaltung der Diözese und zur Lösung einiger, Jahrhundert dauernden Streiten der Administration von Pfarrsprengeln. Die Aufgabe des ersten Bischofs war nicht nur den Propstpalast zur Bischofsresidenz umzugestalten, sondern er hat auch einen provisorischen Priesterseminar in dem ehemaligen Jesuitenobjekt und seinen Sommersitz in Spišský Štiaonik (Schawonik) errichtet.

Während der Wirkung des zweiten Bischofs Ján Anton Révay (1787–1806) wurde der Graner kirchlichen Provinz (Ostrihomská cirkevná diecéza) die Zipser Diözese (Spišská diecéza) entnommen und im Jahre 1804 zusammen mit den neuen Bistümern in Košice (Kaschau) und Satu Mare in die neuentstandene Egerer kirchliche Provinz (Jágerská cirkevná provincia) eingegliedert. Er selbst hat sich ernstlich um das kirchliche Schulwesen gekümmert.

Der dritte Bischof Michal Brigido (1807–1816), der Abstammung nach Italiener, war ein Weltenbummler, in die Zips ist er aus dem Laibacher (Ljubljana, Lublana) Erzbischofssitz gekommen und auch hier gebrauchte er den Titel Erzbischof und Zipser Bischof. Er war ein Verbreiter der slowakischen Religionsliteratur und unterstützte die Bernolaker. Im Jahre 1810 begann er mit dem Bau des am 11. November 1815 eröffneten Priesterseminars.

⁵² Š. ŠMÁLIK.: *Veľký štyridsaťročný pôst Cirkvi na Slovensku (1948–1988)*. Bratislava 1996, s. 60. J. ŠIMULČÍK: *Združenie katolíckych duchovných Pacem in terris : Výber samizdatových dokumentov 1969–1989*. Prešov 2002, s. 71.

⁵³ I. CHALUPECKÝ: *Garaj-Revaj, Štefan*, in: *LKKOS*, s. 385.

⁵⁴ TENŽE: *V mene Božom: Pamätnica k výročiu kňazského seminára biskupa J. Vojtaššáka*. Spišská Kapitula-Spišské Podhradie 2000, s. 18.

⁵⁵ *Acta Apostolicae Sedis. Vaticanae* 1995, s. 776–777.

Eine weitere, hier aber nur zwei Jahre (1819–1821) wirkende Persönlichkeit auf dem Zipser Bischofssitz war der Abstammung nach ein Tiroler Ján Ladislav Pyrker. Sein abenteuerliches Leben hat ihn in den Zisterzienerorden hergeführt und er wurde zum Abt im österreichischen Lilienfeld, woher er dann in die Zips kam. Zu seiner bedeutsamsten Tat gehört die Gründung einer Lehrerbildungsanstalt im Zipser Kapitel am 19. November 1819, der ersten seiner Art in Ungarn. Er unterstützte die slowakische und deutsche Sprache. Auch der fünfte Bischof Jozef de Bélik (1824–1947) war ein Gönner der slowakischen Sprache. Er hatte auch eine starke ökumenische Empfindung. Er hinterließ eine reiche, bis heute erhaltene Bibliothek.

Der folgende Verwalter der Zipser Diözese Vincent de Jekelfalussy (1848–1849) war eine sehr widerspruchsvolle, während der Revolution 1848/1849 stark proungarische Persönlichkeit. Zwar wurde er zum Zipser Bischof ernannt, wurde aber nicht ordiniert. Nach den Revolutionsjahren fiel er in Ungnade des Wiener Hofes und deshalb trat er vom Posten des Zipser Bischofs ab.

Die Ernennung von Ladislav Záborský zum Zipser Bischof (1850–1870) war eine der Zugeständnissen des Kaisers gegenüber den Slowaken für ihre aktive Unterstützung Wiens während der Revolutionsjahre. Im Jahre 1863 fanden die Millenniumsfeiern der Ankunft von St. Kyrillos und Method statt. Gegen die Magyarisierung war er hilflos, lieber setzte er den Föderalismus Wiens durch.

Die Wirkung von Jozef Samassa (1871–1873) war nur ein Sprungbrett für den höheren Posten des Egerer Erzbischofs. Obwohl seine Wirkung in der Zips kurz war, ließ er einige Objekte im Zipser Kapitel umbauen und in der Zapolya-Kapelle Vitragen machen.

Juraj Császka (1874–1891) wirkte zwar in der Zips viel länger als sein Vorgänger, aber auch er wurde zum Erzbischof und das in Kalocsa befördert. Er führte in die Zipser Diözese die Ordensschwester her. Die Kathedrale adaptierte er auf eigene Kosten in die heutzutage bekannte Form. Er unterstützte die Vereinstätigkeit und wurde zum Gründungsmitglied des Zipser Geschichtsvereines (Spišský dejepisný spolok). Dass auch Pavol Szmeccányi (1892–1903) nach Großwardein (Oradea, Veľký Varadín) befördert wurde zeugt davon, dass die Bedeutung des Zipser Bistums zurückging. Mit seinem Namen ist die erste große Magyarisierung des Religionslebens verbunden, die noch intensiver unter dem für seine Auseinandersetzungen mit Andrej Hlinka bekannten Alexander Párvo (1904–1919) fortgesetzt wurde. A. Párvo wurde nach dem Jahre 1918 als persona non grata bezeichnet, deshalb residierte er nicht mehr in der Zips.

Im Jahre 1920 ernannte der Heilige Stuhl für die Slowakei drei Bischöfe, unter den es zwei Priester der Zipser Diözese gab: Marián Blaha wurde Bischof in Banská Bystrica und Ján Vojtaššák im Zipser Kapitel (1920–1965). Das Schicksal Vojtaššáks ist reich an religiöse aber auch persönliche Begebenheiten. Ins Bewusstsein der Öffentlichkeit trat er als Häftling und Verbannte des kommunistischen Regimes.

In der Gegenwart verläuft aus dem Anlass des Papstes Johannes Paul II. die Diözesenphase des Beatifizierungsprozesses. Während der Hemmung des Zipser Bischofssitzes wurde die Zipser Diözese von Andrej Scheffer, Jozef Ligoš und Stefan Garaj verwaltet.

Der jetzige Bischof František Tondra wurde (1989–) Bischof unmittelbar vor dem Sturz des Kommunismus. Nach dem der Kirche die Freiheit zurückgegeben wurde, erneuerte er das Priesterseminar und wurde Professor für Moraltheologie. Er vertrat bedeutende kirchliche Funktionen. Im Jahre 1995 besuchte die Zips der Heilige Vater Johannes Paul II.

Lubomirscy jako starostowie spiscy**

The House of Lubomirski as Starostas of Scepusian Towns

The article is based on an earlier study entitled "The Lubomirskis Starostas of Sandec and Scepusia" (Lubomirscy – starostowie sądecki i spiscy) introducing an exhibition in Nowy Sącz, in 1998. It concerns five members of the mentioned family who came to be starostas of Scepusia: Sebastian (1546–1613), Stanislaus (1583–1649), Georgius Sebastian (1616–1667), Stanislaus Heraklios (app. 1642–1702) and Teodor (1683–1745). The first three were also starostas in Sandec. It was a 154-year long period, in which Polish monarchs assigned these persons to the position of the highest authority of Scepusian towns with sovereign power except authority to grant different privileges. They also fulfilled the strategic function of protecting the Polish clearway. The Lubomirskis were very supportive of education, promoted west-European culture and art in Scepusia, and played an important role in the region's Counter-Reformation process.

W 1591 r. za zgodą króla polskiego Zygmunta III Wazy Sebastian Lubomirski wykupił od Kaspra Maciejowskiego starostwo spiskie i stał się tym samym zarządcą Spiszu, pierwszym spośród pięciu starostów z rodu Lubomirskich, którzy kolejno do roku 1745 byli namiestnikami króla na tym terenie¹. Po Sebastianie (1546-1613), który urzędował w latach 1591-1605, starostą w latach 1605-1634 był jego syn Stanisław (1583-1649), następnie w latach 1634-1660 urzędował syn Stanisława, Jerzy Sebastian (1616-1667), z kolei pomiędzy rokiem 1660 a 1700 – syn Jerzego Sebastiana, Stanisław Herakliusz (ok. 1642-1702), po którym zarządcą w lubowelskim zamku do 1745 r. był jego syn Teodor (1683-1745)². Nie bez powodu właśnie Lubomirskim polski władca powierzał to stanowisko.

Pierwszy z rodu polskich możnowładców starosta spiski Sebastian Lubomirski był synem Stanisława ze Sławkowic i Barbary Gruszkowskiej z Zabłocia koło Trenczyna (Hrussoy de Zabłath). Małżeństwo jego rodziców skojarzyli zapewne stryjowie Sebastiana – Sebastian, Wawrzyniec i Piotr – dworzanie królowny polskiej Izabeli Jagiellonki. Uczestniczyli oni w wielkim turnieju rycerskim podczas zaślubin Izabeli z Janem Zapolą i znaleźli się w orszaku odprowadzającym

tę parę na Węgry. Zapewne wówczas poznali w Trenczynie Barbarę Gruszkowską, dwórkę w rezydencji Jana Zapolyi, którą uznali za dobrą partię dla owdowiałego Stanisława. Urodzony z tego związku w 1546 r. Sebastian był jedynym żyjącym potomkiem w linii męskiej i dziedzicem dóbr Lubomirskich ze Sławkowic.

Dzięki spadkowi po stryju Sebastianie i jego pozycji na dworze królewskim młody Sebastian mógł kształcić się na uniwersytecie w Lipsku i znalazł się w gronie dworzan biskupa krakowskiego Filipa Padniewskiego. W 1581 r., w rok po śmierci pierwszej żony Anny Pieniążkówny z Kruźlowej, zawarł kolejne małżeństwo z Anną Branicką z Ruszczy. Wówczas jego majątek średnio zamożnego szlachcica znacznie się powiększył. Największe znaczenie dla pomnożenia fortuny miała jednak dzierżawa żup krakowskich, którą Lubomirski uzyskał w tym samym 1581 r. za sprawą króla polskiego Stefana Batorego. Ogromne zyski przeznaczał na zakup dóbr ziemskich. W 1593 r. kupił od rodziny Barzich zamek w Wiśniczu, należący wcześniej do Kmitów. Od tego czasu herb rodowy Lubomirskich *Drużyna* zaczął być nazywany *Szreniawą bez krzyża* w nawiązaniu do herbu *Szreniawa* Kmitów. Jako „pan na Wiśniczu” Lubomirski uzyskał od cesarza Rudolfa II w 1595 r. potwierdzenie tytułu

* Mgr Maria MARCINOWSKA. Kustosze w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu. Zainteresowania badawcze: sztuka, archeologia i historia.

** Tekst w większej części oparty jest na opracowaniu, które towarzyszyło wystawie *Lubomirscy – starostowie sądecki i spiscy*, zorganizowanej w 1998 r. przez Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu we współpracy z Muzeum Lubomirskim w Starej Lubowni: M. Marcinowska, *Lubomirscy – starostowie sądecki i spiscy*, Nowy Sącz 1998.

¹ J. Długosz, *Lubomirski Sebastian h. Szreniawa*, [w:] PSB, t. XVIII/1, z. 76, 1973.

² Wł. Czapliński, J. Długosz, *Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (zm. 1649)*, A. Kersten, *Lubomirski Jerzy Sebastian h. Szreniawa*, K. Matwijowski, W. Roszkowska, *Lubomirski Stanisław Herakliusz h. Szreniawa*, W. Szczygielski, *Lubomirski Teodor h. Szreniawa*, [w:] PSB jw.; K. Chłapowski, *Starostowie w Małopolsce (1565-1668)*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie*, t. 4, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1986; Wł. Dworzaczek, *Lubomirscy h. Szreniawa*, [w:] *Genealogia*, Warszawa 1959; J. Gepner *Lubomirscy herbu Szreniawa*, [w:] *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, pod red. T. Zielińskiej, Warszawa 1997; *Urzednicy woj. krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Przyboś, Wrocław 1987.

hrabiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego³, którego odtąd stale używał.

Jako stronnik Stefana Batorego Sebastian Lubomirski występował przeciwko opozycji Zborowskich i bronił tronu polskiego przed habsburskim arcyksięciem Maksymilianem, a po stronie króla Zygmunta III Wazy zwalczał rokoszan Mikołaja Zebrzydowskiego.

Liczba urzędów sprawowanych przez Sebastiana zwiększała się wraz ze wzrostem jego pozycji majątkowej. Był żupnikiem (1581-1592) i burgrabią (1584-1591) krakowskim, starostą dobczyckim (1585-1606), starostą sądeckim (1590-1597), starostą spiskim (1591-1605), kasztelanem małogoskim (1591-1598), starostą lipnickim (1591-1594), kasztelanem bieckim (1598-1603), starostą tymbarskim (1599-1606), kasztelanem wojnickim (1603-1613) i starostą sandomierskim (1609-1613).

Jako starosta spiski Sebastian Lubomirski miał dbać o bezpieczeństwo powierzonego mu terenu z główną rezydencją, którą był zamek lubowelski, i z miastami: Stara Lubowla, Podoliniec, Gniazda, Spiska Nowa Wieś, Spiskie Podgrodzie, Spiskie Włochy, Lubica, Spiska Biała, Wierzbów, Twarożna, Ruskinowce, Poprad, Spiska Sobota, Wielka, Maciejowce i Straże. Na Węgrzech trwały wtedy walki powstańcze. Dzięki magnatom węgierskim, krewniakom ze strony matki Barbary, Sebastian był dobrze zorientowany w sytuacji politycznej. Dla obrony zamku w Lubowli utrzymywał stałą załogę. Był bezwzględny egzekutorem wygórowanych podatków w miastach spiskich, dlatego już w 1597 r. do Zygmunta III Wazy wpłynęła skarga w tej sprawie. Natomiast różnowiercom na Spiszu podsuwał sposoby walki z hierarchią kościelną.

Po objęciu swojej głównej rezydencji spiskiej – zamku w Starej Lubowli – Sebastian Lubomirski przeprowadził tam prace remontowe. Fakt ten upamiętnia zachowana do dnia dzisiejszego marmurowa tablica z napisem: VIRTUTE DULCE ILLUS. AC MAGN: DS: DS: SEBAS. LUBOMIRSKI COMES IN WISNICZ CAST. BIEC. SAD. SCEP. DOP. CAP. RENOV. FECIT ANNO 1626 (ZASŁUGAMI SŁYŃĄCY SŁYNNY I WIELKI PAN. PAN SEBASTIAN LUBOMIRSKI PAN NA WIŚNICZU, KASZTELAN BIECKI, STAROSTA SĄDECKI, SPISKI, DOBCZYCKI WYKONAŁ RENOWACJĘ ROKU 1626).

Ivan Chalupecký i Marcel Smatana zwrócili uwagę, że w czasie konserwacji płyty omyłkowo wyryto datę: 1626⁴. Sebastian Lubomirski zmarł bowiem w 1613 r. i nie mógł trzynastcie lat później restaurować zamku. Autorzy, analizując lepiej czytelne fragmenty daty na fotografii sprzed renowacji płyty, uznali, że mógł to być rok 1596 lub 1606.

Wydaje się jednak, że to rok 1598 lub 1599 może być właściwą datą wykutą pierwotnie na marmurowej płycie, a wniosek ten wynika z analizy skrótów zawartych w napisie. Sebastian Lubomirski, chcąc upamiętnić swoją działalność w lubowelskim zamku, chciał też przypomnieć o osobistych zaszczytach i funkcjach. Kazał więc zaznaczyć, że jest panem na Wiśniczu (używał tego tytułu, jak wspomniano wyżej, od 1595 r.), kasztelanem bieckim, starostą sądeckim, spiskim i dobczyckim. W napisie nie został wymieniony urząd kasztelana małogoskiego, który Sebastian Lubomirski sprawował w latach 1591-1598. Zapewne możny i dumny magnat nigdy nie dopuściłby, by pominięto tak ważną informację – zatem Lubomirski nie był już wtedy kasztelanem w Małogoszczy, ale za to objął podobne stanowisko w Bieczu, czego nie omieszkał zaznaczyć. W 1598 r. Sebastian Lubomirski nie był już także starostą sądeckim – rok wcześniej zrzekł się tego urzędu na rzecz swojego syna Stanisława, faktycznie nadal jednak zarządzał Sądecczyzną. Stanisław miał wtedy 15 lat i kształcił się za granicą. Obowiązki starosty w Nowym Sączu pełnił w jego zastępstwie inny Lubomirski z linii na Lubomierzu, także Stanisław, który był sędzią grodzkim, podstarościm i podwojewodzim sądeckim. Rzeczywistym namiestnikiem króla polskiego na terenie Sądecczyzny i Spiszu pozostawał w tym czasie nadal Sebastian Lubomirski, co także znalazło odzwierciedlenie w odkutym w marmurze napisie. Nie pojawiły się natomiast stanowiska obejmowane od roku 1599, dlatego najprawdopodobniej można przyjąć, że remont zamku w Starej Lubowli przeprowadzony przez Sebastiana Lubomirskiego odbył się pomiędzy rokiem 1591 a 1598/99, a na marmurowej płycie powinna znaleźć się data 1598 lub 1599 (przed objęciem funkcji starosty tymbarskiego).

Starostwo spiskie pozostawało w rękach Sebastiana Lubomirskiego do roku 1605, kiedy przekazał je synowi Stanisławowi⁵. Stanisław

³ Archiwum Państwowe na Wawelu (APKr), Archiwum Sanguszków, rkps 989, t. 5, nr 69, s. 184.

⁴ I. Chalupecký, M. Smatana, *Hrad Lubovňa*, Martin 1987, s. 42.

⁵ APKr: Akta oryginalne i w odpisach oraz notatki dotyczące miast, miasteczek i wsi, t. I k. 82 – Lubowla, starostwo (1605); S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, *Spis urzędników i oficjalistów ziemskich i grodzkich sądeckich w XVI-XVIII wieku* (spisy do r. 1659 opracował S. Cynarski), [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, pod red. F. Kiryka, t. 1, Warszawa-Kraków 1992, s. 777.

Lubomirski sprawował jeszcze wtedy urząd starosty sądeckiego. W 1613 r., po śmierci ojca, pozostawił sobie zarządzanie Spiszem, a stanowisko w Nowym Sączu przekazał swojemu kuzynowi z linii na Lubomierzu, Sebastianowi⁶.

Dla obrony Spiszu i Małopolski Stanisław Lubomirski utrzymywał husarię, dragonię i piechotę. Zamku w Lubowli broniła stała załoga złożona ze 150 jezdnych i około 150 piechurów. Żołnierze po rocznym szkoleniu ustępowali miejsca nowo zaciężnym, którzy trafiali do oddziałów Stanisława lub któregoś z jego synów. Druga stała załoga obsadzała zamek w Wiśniczu. Lubowla i Wiśnicz były głównymi punktami obrony przy drodze łączącej Kraków z Węgrami.

Jako starosta sądecki i spiski Stanisław Lubomirski był stronnikiem króla Zygmunta III Wazy – w czasie rokoszu Zebrzydowskiego, w bitwie pod Guzowem w roku 1607, stał w odwodzie na czele królewskiej chorągwi husarskiej, utworzonej przez swego ojca. W latach 1609-1610 brał udział w oblężeniu Smoleńska pod wodzą hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Prawdziwe rzemiosło wojenne poznał jednak u boku hetmana wielkiego litewskiego, Jana Karola Chodkiewicza. Z Chodkiewiczem wyruszył przeciwko Turkom, z którymi główną bitwę stoczono pod Chocimiem w 1621 r. Po śmierci Chodkiewicza Lubomirski objął naczelną komendę nad wojskiem i umiejętnie dowodził do czasu rozejmu. Liczył na nagrodę królewską w postaci buławy hetmańskiej, ale Zygmunt III Waza pominął jego kandydaturę. Stanisław Lubomirski zaproponował wówczas cesarzowi Ferdynandowi II, że poprowadzi wojsko przeciwko powstańcom Gabora Bethlena na Węgrzech. Z powodu braku pieniędzy na opłacenie wojska cesarz nie skorzystał z tej propozycji. Dwukrotnie zawiedziony w swoich ambicjach wojennych Lubomirski postanowił na jakiś czas wycofać się z aktywności militarnej, chociaż nadal utrzymywał wojsko dla obrony zarządzanych przez siebie ziem. Dopiero w 1629 r. jako wojewoda ruski wraz z innymi magnatami wystąpił w obronie Rusi przed najazdem tatarskim.

Stanisław Lubomirski był najwybitniejszym mecenasem sztuki i kultury w Polsce pierwszej połowy XVII w. Przebudowywał własne rezydencje, uposażał i wznosił kościoły, zatrudniał artystów i uzdolnionych rzemieślników⁷.

W latach 1624-1648 z jego fundacji powstał w Podolińcu na Spiszu klasztor pijarów z pierwszym na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej kolegium tego zakonu. Pomiędzy rokiem 1643 a 1670 zdobyło tam wykształcenie ponad 1500 osób. Pijarzy nie tylko nauczali, ale także jako duszpasteryze ugruntowywali religię katolicką. Prowadzili misje apostołskie w miastach spiskich, a w 1674 r. nawet objęli parafię w Białej Spiskiej⁸.

W 1634 r. Stanisław Lubomirski został zastępcą hetmana Stanisława Koniecpolskiego na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Przekazał wówczas starostwo spiskie swojemu drugiemu synowi, Jerzemu Sebastianowi (najstarszy, Aleksander Michał, był dziedzicem dóbr wiśnickich). Zadaniem młodego magnata była skuteczna obrona południowej granicy kraju – dalsze utrzymywanie stałej załogi w lubowski zamku i szkolenie nowo zaciężnych⁹. Dla wzmocnienia obronności Spiszu i Małopolski król polski Władysław IV Waza zdecydował w 1637 r. o przekazaniu Jerzemu Sebastianowi Lubomirskiemu także starostwa sądeckiego, którym zarządzał dotąd Jerzy Stano z Nowotańca¹⁰. Jednak obowiązki poselskie, sprawowane przez Lubomirskiego właśnie od 1637 r., spowodowały, że Jerzy Sebastian częściej przebywał w stolicy, z dala od południowych granic. Kontrolę nad Spiszem i Małopolską znów objął Stanisław Lubomirski, chociaż już tylko za pośrednictwem swoich wysłanników, bo od 1638 r. z powodu postępującej choroby coraz rzadziej opuszczał zamek w Wiśniczu. Nadzorował wówczas dalsze etapy wznoszenia kompleksu pijarów w Podolińcu. W roku 1642 zatrudnił do budowy podolińskiego kościoła wiedeńskiego budowniczego Bockbergera. Architektura kościoła pijarów, którego budowę kończył Jerzy Sebastian do roku

⁶ K. Przyboś, *Awans społeczny Lubomirskich herbu Drużyna od XIV do początku XVII wieku*, „Genealogia. Studia i materiały historyczne”, pod red. M. Górnego, t. 4, Poznań-Wrocław 1994, s. 20.

⁷ J. Długosz, *Mecenat kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego, wojewody krakowskiego*, Wrocław 1982; tenże, *Mecenat kulturalny i dwór Stanisława Lubomirskiego (1583-1649)*, [w:] *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok*, Wrocław 1970; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII w.*, Warszawa 1982, s. 169-174.

⁸ J. Długosz, *Uczniowie kolegium pijarskiego w Podolińcu w latach 1643-1670*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, t. 7, 1972; M. Gotkiewicz, *Trzy wieki kolegium podolińskiego (1642-1942)*, „Nasza Przeszłość”, 15, 1962; tenże, *W 300-lecie kolegium podolińskiego*, „Wierchy”, 19, 1949; H. Samsonowicz, *Pierwsze konwenty pijarów w Polsce*, BHS, R. LII, nr. 1-2, 1990, s. 104-108; M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, „Nasza Przeszłość”, 7, 1958, s. 92.

⁹ B. Baranowski, *Organizacja wojska polskiego w latach 30-tych i 40-tych XVII w.*, Warszawa 1957.

¹⁰ S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, *Spis urzędników i ofcjalistów ziemskich i grodzkich sądeckich w XVI-XVIII wieku (spisy do r. 1659 opracował S. Cynarski)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, op. cit., s. 777-778.

1651, wzorowana była na rozwiązaniach kościołów wiśnickich¹¹.

Stanisław i Jerzy Sebastian Lubomirscy rozbudowali też swoją rezydencję spiską – zamek w Starej Lubowli. W latach 1642-1647 powstało skrzydło z bramą i bastionem. W 1648 r. rozpoczęto budowę kaplicy zamkowej, którą ukończono po śmierci Stanisława Lubomirskiego, tj. po roku 1649.

W 1655 r. Jerzy Sebastian wspierał brata Konstantego Jacka, starostę sądeckiego od 1646 r.¹², oddziałami piechoty spiskiej pod wodzą Jana Gerlichowskiego. Ta pomoc okazała się skuteczna dla wyparcia Szwedów z Nowego Sącza. W czasie najazdu szwedzkiego Jerzy Sebastian Lubomirski udzielił schronienia królowi Janowi Kazimierzowi na zamku w Starej Lubowli, dokąd przeprowadził orszak królewski z Czorsztyna. W orszaku wiezione były klejnoty ze skarbcza koronnego, między innymi polskie insygnia koronne. Przechowywano je w lubowelskim zamku do 1661 r. Mimo to już wkrótce Jerzy Sebastian Lubomirski znalazł się w niełasce królewskiego dworu z powodu swojego zdecydowanego sprzeciwu wobec elekcji *vivente rege*.

W 1661 r. Jan Kazimierz powziął decyzję o abdykacji i zamierzał wcześniej doprowadzić do wyboru nowego monarchy, nakłaniany do tego przez królową Marię Ludwikę, popierającą sojusz z Francją. Jerzy Sebastian obiecywał parze królewskiej porozumienie, a jednocześnie nastawiał szlachtę przeciw zamiarom dworu. W roku 1664 stronnicy sąd mimo braku dowodów oskarżył Lubomirskiego o zdradę stanu i skazał „na utratę czci, życia i wszelkich dóbr”. Jerzy Sebastian pociągnięty wyjechał do Wrocławia, przygotowując się do wojny domowej.

W 1665 r. stanął na czele rokoszu¹³, który przyczynił się do spadku autorytetu władcy, pokonanego w starciach pod Częstochową (1665) i Mątwami (1666). Rozmiary i bezsens tej bratobójczej wojny skłoniły jednak Jerzego Sebastiana do przeproszenia króla i ponownego usunięcia się na Śląsk. Z Wrocławia prowadził rokowania z dworem polskim. Tam także napisał i wydał anonimowo *Jawnej niewinności manifest*¹⁴, w którym uzasadniał swoje postępowanie.

Zmarł w 1667 r. nie doczekawszy się rehabilitacji przeprowadzonej przez sejm elekcyjny w 1669 r. Do uniewinnienia Jerzego Sebastiana przyczynili się synowie, szczególnie najstarszy z nich, Stanisław Herakliusz, który od 1660 r. występował już jako starosta spiski, chociaż faktycznie jego ojciec do końca życia nie zrzekł się tego urzędu.

W 1671 r. Stanisław Herakliusz Lubomirski użył dekret króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego¹⁵, potwierdzający urząd starosty spiskiego, a już w następnym roku sprowadził do Spiskiego Podgrodzia bonifratrów polskich, którzy zajęli się tam prowadzeniem szpitala, od 1672 r. szpital dla ubogich działał także w Starej Lubowli¹⁶.

Stanisław Herakliusz był jednym z najbardziej wykształconych magnatów swojej epoki, doskonale orientował się w literaturze i ruchach umysłowych Europy Zachodniej dzięki pobytom na dworach Francji i Hiszpanii oraz podróżom do Niderlandów, Austrii i Włoch. Napisał wiele traktatów, polemik, panegirów i utworów w formie dialogów politycznych i historiozoficznych.

Z 1671 r. pochodzi traktat Stanisława Herakliusza *Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczpospolita do Spisza i części ziemi węgierskiej*¹⁷. Utwór powstał, kiedy po śmierci Jerzego Sebastiana Lubomirskiego Austria upomniała się o Spisz. W tekście autor podawał dowody historyczne i prawne oraz używał argumentów natury politycznej, wojskowej i państwowej. Powołał się na orzeczenie z 1490 r. o przedawnieniu praw Węgier do wykupienia zastawu, wydane przez trybunał papieski, który przyśądzał starostwo spiskie „na wieczne czasy” Polsce. Uważał, że ustąpienie Rzeczypospolitej ze Spiszu równałoby się straceniu przedpoła obronnego z punktami strategicznymi oraz że byłby to precedens dla roszczeń innych państw ościennych. Pisał: „*bo co by świat rzekł na to, kiedy by kraj tak potrzebny, tak bliski, tak obronny i tak mocnym prawem od trzechset lat obwarowany, mieliśmy sobie dać z ręki i nad wszystkie sprawiedliwość pozwolić odebrać*”.

W latach 1671-1674 Stanisław Herakliusz Lubomirski wielokrotnie jeszcze występował z argumentacją o przynależności tej ziemi do Polski.

¹¹ A. Miłobędzki, *Architektura ...*, op. cit., s. 171; P. S. Szlezzynger, *Kościół i klasztor karmelitów bosych w Wiśniczu Nowym*, „Currenda Diecezji Tarnowskiej”, nr 4, 1987; tenże, *Kościół OO. Karmelitów Bosych w Nowym Wiśniczu*, KAiU, R. XXXIII, z. 2, 1988.

¹² T. Opas, *Zniszczenia wojenne i klęski elementarne*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*; Fr. Mincer, *Lubomirski Konstanty Jacek h. Szreniawa*, [w:] PSB, op. cit., s. 557.

¹³ St. Płaza, *Rokosz Lubomirskiego*, Kraków 1994.

¹⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 235/II.

¹⁵ *Salutatio qua...comes Lubomirski...exceptus fuit in arce Lublyo, Cassoviae* 1671.

¹⁶ B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 8, 1965, s. 247; APKr, *Acta officialia*, t. 149, s. 812.

¹⁷ T. E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw Polski do Ziemi Spiskiej”*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931; J. M. Roszkowski, *Piśmiennictwo polskie o Spiszu do końca XIX wieku*, „Prace Pienińskie”, 9, 1997, s. 49.

Czwarty starosta spiski z rodu Lubomirskich utrzymywał ściśle kontakty z przywódcami powstań antyhabsburskich na Węgrzech, szczególnie z Imre Tökölym. Wydał jednak polecenie chwytania żołnierzy przedzierających się z Polski do pomocy Węgrom.

W 1673 r. palatyn Wesselényi zaproponował Stanisławowi Herakliuszowi Lubomirskiemu koronę węgierską; ten pomysł poparło stronnictwo francuskie w Polsce. Warunkiem było opowiedzenie się przeciwko cesarzowi i wszczęcia działań wojennych przeciw Austrii. Chociaż propozycja była kusząca, Lubomirski nie podjął się realizacji tych planów z obawy przed zagrożeniem swych południowych dóbr.

Po 1682 r., w związku z coraz większym ograniczaniem na Spiszu praw protestantów do kultu publicznego, Stanisław Herakliusz wprowadził podobne zakazy na zarządzanych przez siebie terenach¹⁸.

Kiedy w 1683 r. król Jan III Sobieski wyruszył przeciwko Turkom pod Wiedeń, Lubomirski uczestniczył w przygotowaniach wojennych, m.in. wystawił chorągiew husarską i czterotysięczny oddział piechoty. Zakładał też magazyny żywnościowe na pograniczu polsko-węgierskim. Król, wracający spod Wiednia jako pogromca nawały tureckiej, podejmowany był uroczyście w zamku lubowelskim w początkach grudnia 1683 r.

W 1700 r. za konsensem królewskim Stanisław Herakliusz Lubomirski przekazał starostwo spiskie najstarszemu synowi Teodorowi. Kolejny starosta niechlubnie rozpoczął swoją działalność od obrabowania powierzonych mu terenów i ucieczki z metresą ojca za granicę.

Po śmierci Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w 1702 r. Teodor był stronnikiem Stanisława Leszczyńskiego. Zebrał na Spiszu około 5 tysięcy wojska złożonego z chorągwi rajtarskich, jazdy i piechoty. Stamtąd prowadził oddziały na tereny południowej Małopolski przeciw Sasom i Rosjanom. W 1703 r. zwyciężył w Starym Sączu oddział króla Augusta II dowodzony przez Felicjana Czermińskiego. W 1706 r. w tym samym miejscu poniósł porażkę w bitwie z wojskami rosyjskimi pułkownika Felsztyna, ale pokonał wojska polsko-saskie w Muszynie. Wojska królewskie wkroczyły w pościgu za Teodorem na Spisz i opanowały zamek w Starej Lubowli. Lubomirski schronił się do Spiskiej Nowej Wsi. W sierpniu 1706 r. zaatakował Rybińskiego i dwa tygodnie

oblegał zamek w Starej Lubowli. Następnie ruszył w pościg za uciekającymi wojskami Augusta II. Zwyciężył oddziały królewskie pod Gniazdami nad Popradem, pod Jaworkami, Szlachtową, Obidzą i Jazowskiem – wojsko Rybińskiego zostało prawie całkowicie rozbite.

Teodor Lubomirski wspierał powstanie Franciszka II Rakoczego przeciwko Habsburgom, wysyłając wojsko i pieniądze, które wybierał jako podatki w miastach spiskich. Rajcy tych miast wnieśli protest do króla Augusta II, o czym zawiadomiła starostę wybrana spośród nich delegacja. Teodor uwięził delegatów na lubowelskim zamku. Więził też innych opornych podatników oraz przetrzymywał ich żony i córki, które porywał, gwałcił i znieważał, zyskując sobie przydomki „księcia piekielnych ciemności”.

Na przełomie lat 1709 i 1710 miasta spiskie zajęte zostały przez wojska rosyjskie. Teodor usiłował wtedy sprzedać swoje wojsko do armii cesarskiej, ale żołnierze się rozpierzchli. Część przeszła na służbę Józefa Potockiego, dowodzącego oddziałami koronnymi, część została rozbrojona i obrabowana przez Rosjan w marcu 1710 r.

Mimo skarg ludności spiskiej król polski za wstawiennictwem cesarza Józefa I przebaczył Teodorowi Lubomirskiemu jego występki i dotychczasową nielojalność. Do królewskiego przebaczenia dodał potwierdzenie urzędu starosty na Spiszu. W obronie miast spiskich monarcha wystąpił dopiero w 1714 r. Pismo królewskie, wysłane do Starej Lubowli, nie przyniosło jednak poprawy sytuacji – Teodor nie zaprzestał ściągania wysokich podatków. Pieniądze przeznaczał m.in. na utrzymanie pełnego przepychu dworu na lubowelskim zamku.

W latach urzędowania Teodora Lubomirskiego na Spiszu zaostrzyły się represje religijne. Próbowano usuwać luteranów z zajmowanych przez nich urzędów poprzez stosowne ograniczenia. W 1728 r. te ograniczenia zostały wycofane przez spiskiego starostę¹⁹.

Pod koniec życia, zdając sobie sprawę z pogarszającego się zdrowia i z nadchodzącej śmierci, Teodor Lubomirski popadł w dewocję. Fundował kościoły i klasztory, z jego inicjatywy powstała m.in. Droga Kalwaryjska na Ujazdowie pod Warszawą, a w każdym z miast spiskich zostały wzniesione kolumny z figurami Matki Bożej. Większość tych pomników zachowała się do dnia dzisiejszego.

¹⁸ M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu...*

¹⁹ *Ibidem*.

Teodor był ostatnim z rodu Lubomirskich starostą spiskim i zarządzał terenem tej bogatej królewskiej do końca życia w 1745 r.

Postacie starostów Lubomirskich na trwale wpisały się w historię Spiszu. Przedstawiciele tej rodziny mieli wpływ na wiele dziedzin życia: administrację lokalną, gospodarkę, wojskowość, naukę i sztukę, czasem decydowali też o sprawach państwowych. Oddziały wojskowe, utworzone przez Lubomirskich, wzięły udział w wielkich dziejowych bataliach, odznaczając się w walkach z Turkami, Szwedami, Kozakami i Rosjanami. To prawda, że często zaangażowanie w sprawy

państwowe wynikało z osobistych celów i dążeń Lubomirskich, a ich mecenat artystyczny miał służyć splendorowi własnej osoby i przepychowi dworu. Niemniej trudno odmówić przedstawicielom rodu umiejętnego dowodzenia własnymi i powierzonymi im oddziałami, poświęcenia i zasług w znaczących bitwach czy sięgania do najlepszych wzorców z europejskich centrów kulturowych. Dzięki przeszczepianiu tych wzorców na podległe starostom Lubomirskim obszary powstało wiele wspaniałych zabytków – znanych i ważnych dzieł sztuki ozdobionych herbem Szreniawa²⁰.

Die Familie Lubomirski als die Zipser Starosten

Das Referat beruht auf der älteren Arbeit der Autorin Die Familie Lubomirski als die Sandecer und Zipser Starosten, die im Jahre 1998 eine Ausstellung im Bezirksmuseum (Muzeum Okręgowy) in Nowy Sącz begleitete, die wiederum in Zusammenarbeit mit dem Museum in Stará Ľubovňa (Alt Lublau) organisiert wurde. Es behandelt fünf Vertreter des Geschlechts Lubomirski, die in dieser Reihenfolge in den Jahren 1591–1745 das Amt der Zipser Starosten verwaltet haben: Sebastian (1546–1613), Stanislaus (1583–1649), Georgius Sebastian (1616–1667), Stanislaus Heraklios (rund 1642–1702) und Theodor (1683–1745). Die ersten drei von ihnen waren auch Sandecer Starosten. Im Laufe von 154 Jahren hatten sie als die vom Monarchen ernannten polnischen Ortbeamten mit der Ausnahme des Privilegienverleihs die Vollmacht über das gesamte, ihnen anvertraute Gebiet. In der Position von Stellvertretern der polnischen Könige und der Köpfe der Staatsverwaltung nutzten sie ihre Macht in der Zips voll aus. Die reichen, königlichen Güter brachten ihnen große Einkommen aus den Zipser Städten. Das verwaltete Gebiet wurde ebenso als ein wichtiges Vorfeld der Verteidigung von Rzeczpospolita geschützt. Die Starosten aus dem Geschlecht Lubomirski achteten auf die Aufklärungsentwicklung, hatten große Verdienste bei der Rekatholisierung der Bevölkerung in der Zips und legten dort den Grundstein für Muster der aktuellen westlichen Kunst und Kultur.

²⁰ J. Špirko, *Umeleckohistorické pamiatky na Spiši*, Spišská Kapitula 1936; T. Świącicki, *Historyczne pamiatki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, Warszawa 1859.

Spiš v dejinách gréckokatolíckej cirkvi v 18. storočí

Scepusia in the History of the Greek-Catholic Church in the 18th Century

The county of Scepusia constituted the westernmost extension of Eastern Christianity within Hungary. This specific situation affected the denomination structure and ethnic composition of Scepusia that was marked by a considerable mobility in the 17th and 18th centuries. This was, on the one hand, due to the natural development typical for most borderlands. On the other hand, it was the result of purposeful measures adopted by the state and the Roman-Catholic Church. During this period, Greek-Catholics represented the most numerous Christian denomination of Scepusia, making up nearly one quarter of all its inhabitants.

Pôvod byzansko-slovanského obradu a vytvorenie gréckokatolíckej cirkvi na Spiši

Osemnásťte storočie je na Spiši, podobne ako na celom východnom Slovensku, obdobím, keď sa najintenzívnejšie formovala jeho konfesijná mapa do podoby, ktorú si s malými zmenami, udržala dodnes. Výskum náboženskej mobility je na území bývalej Spišskej stolice prínosný o to viac, že tento región tvorí najzápadnejšiu hranicu rozšírenia byzantsko-slovanského obradu v strednej Európe. Tu sa začína oblasť, kde sa v kostoloch popri latinčine, nemčine či bibličtine dodnes ozýva i cirkevná slovančina.

Otázke, kedy sa byzantsko-slovanský obrad primárne rozšíril na územie Spiša, sa v mojej štúdii venovať nebudem a uspokojím sa so všeobecne prijímaným tvrdením, že jeho výskyt na tomto území treba spájať s príchodom valašského (v sociálnom význame) obyvateľstva počas kolonizácie na valašskom práve. Tento pastiersky živel tu tvorili spočiatku takmer výhradne etnickí Rusíni vyznávajúci východný obrad. Po zalesnených hrebeňoch Karpát sa presúvali ďalej na západ a zakladali nové osady

v hornatých, do toho času neobývaných alebo len riedko osídlených oblastiach. Neskôr sa usádzali v už existujúcich dedinách a rozšírili v nich chov nového druhu oviec – valašiek, ktoré boli schopné hospodársky zužitkovať dovtedy nevyužitú podhorskú oblasť ležiacu v nadmorskej výške okolo 900–1000 m. n. m.¹ Existenciu valašského obyvateľstva na južnom Spiši a v severnom Gemeri už v roku 1426 dokladá kráľovské nariadenie smerujúce proti poškodzovaniu lesných porastov stádami oviec valachov, keďže produkcia miestnych banských podnikov bola závislá od pravidelných dodávok dreva a drevného uhlia.²

Pravdepodobne najstaršou valašskou dedinou, pri ktorej je doložená aj existencia chrámu a farnosti byzantsko-slovanského obradu na Spiši, bol Poráč.³ Svedčí o tom správa vo vizitácii mukačevského biskupa z roku 1701, ktorú podal miestny farár. V tamojšom drevenom kostole našiel na tráme nápis „*po rusky*“, ktorý pochádzal z roku postavenia chrámu a uvádzal sa tam rok 1420.⁴ Osadníkov v obciach riadiacich sa valašským právom uvádzajú pramene od konca 15. storočia stále častejšie – v roku 1497 v Jakubanoch,⁵ 1513 vo Vikartovciach, 1539 v Hundertmarku (dnešný

* Mgr. Peter ŠOLTÉS, PhD. Pracuje v Slavistickom kabinete SAV v Bratislave. Zaoberá sa etnickým a konfesijným vývojom na Slovensku od 18. storočia.

¹ P. РАТКОШ: Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14.–17. storočí, in: *Nové Obzory*, roč. 26, 1984, s. 134–135.

² *Tamže*, s. 139.

³ H. BIDERMANN: *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohnort, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Theil 2. Innsbruck 1867, s. 69.

⁴ Vizitáciu z roku 1701 prepísal do svojej *Historie Carpatho-Ruthenorum* Michal Lučkaj. Jeho dielo v kritickom vydaní, s prekladom do ukrajínčiny uverejnil na pokračovanie *Науковий збірник музею української культури у Свиднику (далей НЗМУКУС)*. Zmienku o Poráči pozri v: M. LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum Sacra et Civilis: Ex probatis Auctoribus, et documentis Archivi Episcopalis Ungvariensis elaborata per Michaelem Lucskay B.M.V. Praepositum Aulicum Lucensem, et condam Parochum Ungvariensem antea Secretarium Episcopalem*, tomus 3-tius. Budae 1843, in: *НЗМУКУС*, ed. M. Sopoliga. Bratislava: Múzeum ukrajinskej kultúry v Svidniku, roč. 16, 1990, s. 89–99. Vizitáciu v preklade do ruštiny publikoval aj И. Дулишквичь: *Историческія черты Угро-Русскихъ*, тетрадь 3, Унгарь 1877, s. 20–25. Preklad do ukrajínčiny uverejnil В. Гаджера: *Канонична визитація в Спишу р. 1701*, in: *Подкарпатська Русь*, roč. 11, 1934, č. 1–10, s. 2–11.

⁵ POZTI G. WENZEL: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest 1887, s. 331–332.

názov Stotince).⁶ V dokumentoch Spišskej Kapituly sa v roku 1554 spomína ako nová osada Torysky.⁷ Neskôr sa valašskí kolonisti objavujú v Kamiienke, Folvarku (súčasný názov Stráňany), Jarabine, Helcmanovciach, Kojšove, Štelbachu (dnes Tichý Potok), Veľkom Lipníku a v Slovinkách.⁸ Od polovice 16. storočia tak noví osadníci vo viacerých dedinách zmenili, prípadne doplnili pôvodný roľnícky charakter obce na pastiersky a pôvodný latinský obrad prekryli byzantsko-slovanským. Valašské obyvateľstvo (v zmysle právnom a hospodárskom) pramene uvádzajú aj v tých dedinách, v ktorých nemáme (nateraz) žiadne doklady potvrdzujúce výskyt východného obradu. V prvej fáze sa prevažne rusínski kolonisti konfesiónálne a etnicky rýchlo asimilovali, k čomu výraznou mierou prispela aj skutočnosť, že od druhej polovice 16. storočia sa na valašskej kolonizácii zúčastňovalo aj slovenské etnikum rímskokatolíckeho vierovyznania. Do tejto skupiny obcí možno zaradiť Jurgov a Veľkú Frankovú. Okrem valašskej kolonizácie sa východné kresťanstvo na Spiši rozšírilo aj počas tzv. lazovej kolonizácie na konci 16. a v 17. storočí. Bol to nový spôsob osídľovania, ktorý vychádzal z valašského práva, no popri valašskom hospodárení sa noví kolonisti vo väčšej miere venovali aj poľnohospodárskej činnosti.⁹

Prvé podrobnejšie údaje o počte veriach a duchovných východného obradu v Uhorsku sú z roku 1654. Pochádzajú od mukačevského biskupa Petra Partenija Petroviča, ktorý ich poskytol ostrihomskému arcibiskupovi Jurajovi Lipajovi. Ten v súvislosti s krátko predtým uzavretou Užhorodskou úniou (v roku 1646) informoval panovnícky dvor o postavení pravoslávneho obyvateľstva a jeho duchovenstva v Uhorsku. Uviedol, že rutheni¹⁰ žijú od Spiša po Chust, Marmaroš a Sedmohradsko, je ich viac ako 300 tisíc a majú okolo 600 duchovných. Všetci boli nezjednotení s katolíckou cirkvou, nevedeli po latinsky a boho-

služby konali *in lingua ruthenica*.¹¹ Uviedol aj počet duchovných podľa toho, na panstvách ktorých zemepánov žili. Podľa uvedeného prameňa pôsobilo na Spiši 45 pravoslávnych kňazov.¹² Tento údaj však neznamená, že tu v rovnakom čase bol aj uvedený počet farností. V polovici 17. storočia boli pomery vo formujúcej sa gréckokatolíckej cirkvi veľmi rozhárané a nebolo výnimkou, že v jednej farnosti pôsobili štyria-piati, niekde dokonca aj viacerí kňazi (v dobovom označení baťkovia alebo popi).¹³ V polovici 17. storočia je na celom území Spiša, vrátane zálohovaných dedín, doložená existencia 16 farností byzantsko-slovanského obradu. Sú to obce: Nižné Repaše, Olšavica, Torysky, Poráč, Zavadka, Podproč (dnes časť obce Olšavica), Stotince, Osturnňa, Veľký Lipník, Sulín, Litmanová, Jakubany, Jarabina, Kamiienka a Stráňany. V iných spišských obciach sa v prvej polovici 17. storočia východný obrad nevyskytoval.

Spiš patril k tým oblastiam Uhorska, v ktorých sa najskôr presadila snaha o zjednotenie pravoslávnych veriach s katolíckou cirkvou. Významne k tomu prispel fakt, že v roku 1596 bola v Poľskom kráľovstve uzavretá Brestská únia, ktorá sa týkala aj spišských pravoslávnych dedín ležiacich na zálohovanom území. Cez ne, ale aj priamo z územia Poľska prenikali unionistické idey na blízky Spiš. Už v prvom dokumente, v ktorom je doklad o uzavretí Užhorodskej únie, v liste duchovenstva Mukačevskej eparchie pápežovi Inocentovi X. z 15. januára 1652, spomína sa aj spišský archidiakon. List, pod ktorým sú podpísaní šiesti archidiakoni (humenský, stropkovský, spišský, makovický, užský a seredňanský) zastupujúci kňazov, ktorí šesť rokov predtým prijali úniu, sa obracia s prosbou na pápeža, aby potvrdil v úrade nového mukačevského biskupa Partenija Petroviča.¹⁴ Únia sa na Spiši, podobne ako na celom území dnešného Slovenska, rozšírila a upevnila veľmi rýchlo. Na konci 17. storočia

⁶ S. DOMANOVSKÝ: *A szepesi városok árumezállítója*. Budapest 1922, s. 282. V roku 1960 Stotince ako samostatná obec zanikli a spojením s obcou Majerka vytvorili Ihľany.

⁷ L. HARAKSIM: *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava 1961, s. 20.

⁸ RATKOŠ: *Rozvoj valašského ovčiarstva*, s. 139. Pozri tiež monografiu *Zamagurie*, ed. J. Podolák, Košice 1972, kapitolu *Osídlenie oblasti*, s. 15–37, autorom ktorej je Ján Beňko.

⁹ BEŇKO: *Zamagurie*, s. 29. O rastúcom význame poľnohospodárskej činnosti medzi valašským obyvateľstvom od druhej polovice 16. storočia na Gemeri pozri B. ILA: *Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka*, in: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, roč. 3, 1957, s. 144.

¹⁰ Termín *rutheni*, *ruthénsky* používam tam, kde z kontextu nie je možné s určitosťou zistiť, či ho skriptor, v súlade s dobovým obsahom chápe vo význame etnickom, v dnešnom ponímaní rusínsky, resp. ukrajinský, alebo konfesiónalnom, teda vo význame pravoslávny, resp. gréckokatolícky.

¹¹ A. HODINKA: *A munkácsi görög-katolikus püspökség okmánytára*. Ungvár 1911, s. 168–171.

¹² *Tamže*.

¹³ P. ŠOLTÉS a P. ŽEŇUCH: *Sociálne a spoločenské postavenie gréckokatolíkov na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 18. storočí*, in: *Slavica Slovaca*, roč. 36, 2001, s. 140–141.

¹⁴ M. LACKO: *Užhorodská únia*, in: *Most publications*, Roma 1959, s. 12.

boli všetci tamojší veriaci byzantsko-slovanského obradu zjednotení s rímskokatolíckou cirkvou. Svedčí o tom správa vo vizitácii z roku 1700, kde sa uvádza: „nulli Schismatici dentur sub jurisdictione Praepositi Scepusiensis.“¹⁵

V roku 1662 sa na vyše 120 rokov ocitol východný obrad na Spiši v rámci Uhorska v ojedinelej situácii. So súhlasom mukačevského biskupa Petra Partenija Petroviča boli spišské gréckokatolícke farnosti vyčlenené spod jurisdikcie Mukačevskej eparchie a podriadené spišskému prepoštovi.¹⁶ Dôvody, ktoré obe strany viedli k tomuto kroku, súviseli s ťažkosťami spôsobenými veľkou vzdialenosťou týchto obcí od sídla biskupstva a bránili upevneniu cirkevnej organizácie a kontrole pastoračnej činnosti duchovenstva. Bolo to obdobie vrcholiaceho zápasu medzi protestantizmom a katolicizmom o konfesiónalnu príslušnosť mnohých spišských obcí a slabá autorita a rozhárané pomery v tunajších gréckokatolíckych farnostiach mohli katolícky tábor oslabiť. Pod právnou ochranou spišského prepošta sa gréckokatolícki kňazi mohli seabavedomejšie púšťať do pastoračie i v donedávna protestantských farnostiach. Do viacerých obcí sa východný obrad rozšíril až potom, čo spišskí gréckokatolíci prešli pod jurisdikciu Spišského prepoštvá. Zavadka a Poráč sa počas reformácie stali kalvínskymi farnosťami a zostali nimi až do polovice 17. storočia, Nižné Slovinky, Stotince, Helcmanovce a v Gemerskej stolici Šumjac s fíliami Telgárt a Krásno (Orcnaz) boli zhruba do rovnakého obdobia evanjelickými a.v. obcami. V rámci rekatolizácie tieto dediny neprijali rímskokatolícke vierovyznanie, ale v dôsledku rozsiahlej výmeny obyvateľstva a príchodu veľkého množstva nových osadníkov byzantsko-slovanského obradu prijali východný rítus. Týkalo sa to celej dedinskej komunity, teda aj zbytku pôvodného protestantského obyvateľstva. Pôvodne pravoslávne obce, ktoré za reformácie zmenili konfesiu, sa rozhodli pre návrat k východnému obradu aj v dôsledku pretrvávajúcich tradícií tzv. starej viery.

Ako príklad obce, kde sa východný obrad rozšíril v dôsledku príchodu veľkého počtu nových osadníkov, uvediem Kojšov. Túto osadu, ležiacu na hranici s Abovom, založili kolonisti z rozličných krajov, najmä z Oravskej a Liptovskej stolice, ktorí boli po náboženskej stránke do druhej polovice 17. storočia zväčša evanjelikmi a. v. Postupne v obci nadobúdali prevahu gréckokatolícki prisťahovalci z okolitých obcí. Keď tu bola v roku 1724 založená gréckokatolícka farnosť a najmä keď v roku 1732 kojšovskí farníci postavili nový drevený kostol s kamenným sanktuárom, tento proces sa ešte urýchlil.¹⁷ V roku 1775 nový farár Juraj Tarasovič už v Kojšove nenašiel žiadneho evanjelika a. v.¹⁸ Protestantскую minulosť spišských gréckokatolíckych obcí nepriamo potvrdzujú aj iné skutočnosti. Napríklad v obci Helcmanovce veriaci farárovi desiatky neodvádzali, pretože to kedysi ich predkovia, ešte ako protestanti, odmietli.¹⁹

Celkovo bola viac ako polovica gréckokatolíckych dedín na Spiši pôvodne obývaná obyvateľstvom rímskokatolíckym, resp. protestantským. Svedčí o tom okrem iného aj pôvodný obrad kostola a toponymia obcí. Podľa vizitácie z roku 1700 bolo z 11 gréckokatolíckych farností spravovaných spišským prepoštom päť takých, kde gréckokatolíci používali murovaný, pôvodne latinský chrám – Helcmanovce, Nižné Slovinky, Nižné Repaše, Stotince a Olšavica.²⁰ V piatich obciach mali gréckokatolíci postavený vlastný drevený kostol – vo Veľkom Lipníku, Stráňanoch, Osturni, Poráči a Zavadke. Torysky boli v čase vizitácie „pagina vacua“ a nespomína sa, aký bol pôvodný obrad miestneho prázdneho kostola.²¹ V šesťdesiatych rokoch 19. storočia upozornil rakúsky historik H. Bidermann na fakt, že zhruba tretina územia, ktorú obývajú gréckokatolíci na Spiši a v Šariši, bola v minulosti etnicky nemeckým územím, o čom by mohli svedčiť aj ich miestne názvy.²² Medzi takéto spišské dediny patria Stotince (Hundertmark), Helcmanovce, Litmanová, Brutovce, Stráňany (Folvark), Sulín, Kremná (Krempachy) a v Šariši ďalších 15 dedín.²³

¹⁵ J. HRADSKÝ: *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis* (ďalej *Addimenta*). Szepesváralja 1903–1904, s. 259.

¹⁶ Дулишковиць: *Историческія черты Угро-Русскихъ*, t. 3, s. 132.

¹⁷ *Acta cassae parochorum: Egyházmegyék szerint besorolt iratok: 5 füzet: Estergomi Egyházmegye 1733–1779*, A–M, ed. N. Aradi. Budapest 1976, s. 205.

¹⁸ *Schematismus dioecesis Eperesensis pro Anno Domini 1892*. Eperies 1892, s. 48.

¹⁹ HRADSKÝ: *Additamenta*, s. 261: „Decimam a Parochis abtraxerunt olim Haeretici DD.“

²⁰ Vizitácia mukačevského biskupa z roku 1701 podáva jednoznačné svedectvo o tom, že chrám v Stotinciach bol v minulosti rímskokatolíckym kostolom: „Templum a primordio suo in illo pago fuerat semper Templum Romanorum.“ M. LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKY*, 1990, s. 92.

²¹ HRADSKÝ: *Additamenta*, s. 264. Tieto údaje potvrdzuje aj neskoršia vizitácia Ostrihomského arcibiskupstva z roku 1733. Porov. *Acta cassae parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 5 füzet*. A–M, s. 32, 148, 161, 236 a *Acta cassae parochorum*.

Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 6 füzet. Estergomi Egyházmegye 1733–1779, N–ZS, ed. N. Aradi. Budapest 1976, s. 324, 346, 460, 511.

²² BIDERMANN: *Die ungarischen Ruthenen II*, s. 75.

²³ *Tamže*. Podľa nášho názoru medzi takéto obce možno na Spiši zaradiť aj Tichý Potok (Štelbach).

Okrem už zmieneného vizitačného protokolu spišského prepošta J. Sigraya (Sigray) z roku 1700 existuje ešte jeden významný prameň, gréckokatolícka vizitácia z nasledujúceho roku, vykonaná na príkaz mukačevského biskupa Jozefa de Camellisa (1690–1706).²⁴ Ide o vôbec najstaršiu zachovanú vizitáciu vykonanú v réžii Mukačevského biskupstva. Dôležité je, že si všima aj otázku, odkedy žijú v tej-ktorej obci gréckokatolíci, prípadne akej konfesie bola obec predtým, ako sa stala gréckokatolíckou. V Toryskách kňaz i obyvatelia svorne tvrdili, že obec bola založená ruthénskym obyvateľstvom, kostol v obci je na pôvodnom mieste a pred ním tu žiadny iný nestál.²⁵ Ťažko jednoznačne vysvetliť fakt, že obec bola rok predtým vedená ako vyľudnená. Ak by sme prijali domnienku, že šlo o dočasný útek obyvateľov z obce, či už zo strachu pred výbercami daní, alebo z iného dôvodu, mohli by sme Torysky zaradiť do druhej skupiny obcí, v ktorých byzantsko-slovanský obrad neprekryl staršie rímskokatolícke, resp. protestantské vierovyznanie. Podobne aj v Stráňanoch²⁶ dedičania i kňaz zhodne tvrdili, že ich kostol je od nepamäti ruthénsky. Aj vo Veľkom Lipníku bol miestny chrám vždy v rukách gréckokatolíkov, ktorí ho aj postavili.²⁷ Špecifický prípad predstavuje farnosť Poráč, kde východný rítus v druhej polovici 17. storočia koexistoval s protestantizmom. Protestantské – kalvínske obyvateľstvo v Poráči spomína vizitácia spišského prepošta z roku 1700. Miestna zemepanská rodina Mariášiovcov (Máriássy) bola kalvínskeho vierovyznania a mnohých svojich poddaných doviedla ku konvertovaniu na kalvinizmus.²⁸ Ako udáva vizitácia: „Incolae in tota

Fraternitate hac sunt omnes Rutheni“, z ktorých: „Animae Cath. Ritus Graeci sunt 150, Calvinistae 156.“²⁹ Gréckokatolícka vizitácia z roku 1701 chybné uvádza, že v obci Poráč žili protestanti augsburského vyznania. Ako dôvod, prečo je v poráčskom chráme tak málo bohoslužobných kníh (aj tie sú rukopisné a veľmi staré), farár uviedol, že v obci žije mnoho luteránov, a preto niet ľudí, ktorí by niečo kúpili pre potreby cirkvi.³⁰ Chudobu miestneho cirkevného zboru vystihuje i skutočnosť, že v chráme boli dva kalichy, jeden z dreva a druhý „z najškaredšieho olova.“³¹ Už v tridsiatych rokoch 18. storočia sa obyvateľstvo Poráča opäť vrátilo k byzantsko-slovanskému obradu.

Teraz sa pristávam pri obciach, v ktorých východný obrad prekryl latinský rítus, resp. protestantskú konfesiu. Medzi také patrí Závadka, kde farár spolu s najstaršími obyvateľmi obce pri vizitácii v roku 1701 uviedol, že obec bola od počiatku ruthénska: „sed uno tempore omnes facterant Lutherani, et duraverant ad annum 1674.“³² Od spomínaného roku tu pôsobil farár, ktorému sa za necelú jednu generáciu podarilo: „prinavrátit ich späť do pôvodnej cirkvi a vybudovať tu i nový chrám.“ V Závadke bola zo všetkých vizitovaných spišských obcí výbava chrámu najbiednejšia, no miestny chrám vizitátori označili ako „celkom pekný, vystavaný podľa zvyku Grékov.“³³ Stotinskému farárovi vizitátori mukačevského biskupa vyčítali, že nezakazoval svojim veriacim, mužom i ženám, prechádzať pred najsvätejšími darmi uloženými na oltári či chodiť okolo bohostánku do sakristie, čo podľa vyslancov biskupa bolo pozostatkom luteránskej viery a je prísne zakázané

²⁴ S povolením spišského vikára Jána Žigraja ju uskutočnili renčišovský farár Varlaam Habický a sekretár biskupa Ján Blažej Boržakovský. Pozri LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 85.

²⁵ Дулишковичь: *Историческія черты Угро-Русскихъ*, t. 3, s. 21.

²⁶ Vychádzajúc len z pôvodného miestneho názvu Folvark, je pravdepodobné, že východný obrad nadväzoval na rímskokatolícke vierovyznanie pôvodných – nemeckých osadníkov. Prvá zmienka o gréckokatolíckom kňazovi v Stráňanoch je z roku 1607. Nachádza sa v darovacej listine folvarského šoltýsa Aleksija Miroloviča. Ako svedok v nej vystupuje okrem iných aj folvarský „paroch Ladežinskij“. Pozri A. Петров: *Материалы до исторіи Угорскоі Руси*, vol. 4. Санкт Петербургъ 1906, s. 46–47. Spomínanú listinu uverejnil v prepise do latiniky aj O. HALAGA: *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci*. Košice 1947, s. 89–90.

²⁷ LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 94.

²⁸ Pozri HRADSKY: *Additamenta*, s. 259: „DD. Terrestres sunt Nobiles Máriasy Calvinitae, qui per vim suos subditos multos fecerunt Calvinistas.“

²⁹ *Tamže*.

³⁰ LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 96: „Libri etiam pauci, et horum stylus non typo, sed manu antiquissima expressus, sed Parochus excusabat se, quod adhuc plurimi dentur Lutherani, et ideo non habemus, inquit tales, qui aliquid emerent pro Ecclesia S.“

³¹ *Tamže*: „...ex smucidissimo plumbo.“

³² *Tamže*, s. 95. *Conscriptio ecclesiarum et parochiarum in Dioecesi Strigoniensi in qua comitatu Scepusiensi z roku 1761* však uvádza, že farnosť v Závadke prešla z rúk reformovaného zboru do vlastníctva gréckokatolíkov až v roku 1681: „Parochia haec mater est ab annis 80 a haecitis recepta.“ Pozri *Acta cassae parochorum: Egyházmegyék szerint besorolt iratok: 6 füzet: Estergomi Egyházmegye 1733–1779*. N–ZS, s. 511.

³³ Pozri LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 95: „Ecclesiam tamen, quoad aedificia sat pulchram, et commoda more Graecorum aedificatam.“

otcami východnej cirkvi.³⁴ Farnosti Olšavica a Nižné Repaše vizitátori pre odpor miestnych farárov nenavštívili a v Kojšove a v Nižných Slovinkách gréckokatolícka farnosť v roku 1701 ešte neexistovala. O Olšavici, Nižných Repašoch, Kojšove a Nižných Slovinkách teda môžeme s určitosťou tvrdiť, že vznikli ako etnicky slovenské, rímskokatolícke obce, ktoré v období reformácie prijali evanjelické a. v. vierovyznanie a v dôsledku úplnej, alebo prinajmenej výraznej výmene obyvateľstva sa v nich sformovali gréckokatolícke farnosti.

Spiš je v rámci Slovenska ojedinelou oblasťou, z ktorej máme doklady o tom, že vplyvu reformácie podľahli celé farnosti byzantsko-slovanského obradu. V dôsledku excentrickej polohy tvoril okrajovú oblasť rozšírenia východného obradu a bol vystavený oveľa silnejšiemu vplyvu západnej (katolíckej či protestantskej) spirituality. Toto marginálne postavenie oslabovalo aj kultúrne a duchovné väzby s centrom. Miestni pravoslávni, neskôr gréckokatolícki veriaci, boli preto veľmi náchylní podliehať akulturačnému pôsobeniu okolia. K tomuto problému sa vrátim neskôr.

Podiel gréckokatolíkov na náboženskej štruktúre Spiša

Podľa údajov vizitácie mukačevského biskupa Manuela Olšavského žilo v roku 1750 v Spišskej stolici 17 000 *ruthenov* (v tomto prípade vo význame *Catholici Graeci Ritus*).³⁵ Obývali 13 čisto gréckokatolíckych obcí, v 30 sídlach žili medzi obyvateľstvom

inej konfesie, stálo tu 13 kostolov a pôsobilo 11 farárov byzantsko-slovanského obradu (šesť gréckokatolíckych dedín ležalo na území zálohovanom Poľsku).³⁶ K vyjadreniu podielu gréckokatolíkov na konfesionalnej štruktúre Spiša chýbajú údaje o počte veriacich ostatných náboženstiev, preto je možné urobiť demografickú analýzu až na podklade neskorších prameňov. Prvým je prvé celouhorské, tzv. jozefínske sčítanie obyvateľstva z rokov 1785–1787. Nakoľko ale v uvedenom súpise obyvateľstva boli katolíci východného i západného obradu uvádzaní spoločne v jednej kolónke, bolo potrebné siahnuť aj po inom prameni, ktorý by, v čo najmenšom časovom odstupe, zachytával počet gréckokatolíckeho obyvateľstva. Je ním súpis farností a obyvateľstva Mukačevskej eparchie z roku 1792.³⁷ Jozefínske sčítanie napočítalo v roku 1787 na Spiši 142 135 obyvateľov, ktorí žili v 27 mestách, 181 dedinách a 16 praediách a pôsobilo medzi nimi 210 kňazov.³⁸ V roku 1792 žilo na Spiši v 17 farnostiach 17 896 gréckokatolíkov rozdelených do Hornospíšskeho (deväť farností) a Dolnospišského (osem farností) archidiakonátu. Dva gréckokatolícke chrámy boli vo filiálkach a 96 filií bolo bez chrámu východného obradu.³⁹ Vychádza z toho, že na konci vlády Jozefa II. tvorili gréckokatolíci 12,6 % z celkového počtu obyvateľov Spiša.

Počas napoleonských vojen došlo na Spiši, rovnako ako na väčšine územia Slovenska, k výraznému demografickému úbytku. V roku 1804

Tab. č. 1. Zastúpenie gréckokatolíkov na celkovom obyvateľstve Spišskej stolice v rokoch 1787–1806

	roky 1787/1792	rok 1804/1806	pokles/nárast
celkový počet obyvateľov	142 135	115 538	- 26 597
z toho gréckokatolíkov	17 896	20 383	+ 2 487
podiel gréckokatolíkov	(12,6%)	(17,6%)	+ 5%

³⁴ Tamže, s. 92.

³⁵ M. LUTSKAY: *Historia Dioecesis Munkatsiensis concinnata per Joannem Pasztelyi Propositum majorem Capituli Munkatsiensis edita vero per Michaellem Lucskay Propositum aulicum Lucensem*, tomus 5-tus, in: *Наукoвий збірник державного музею українсько-руси́нської культури у Свиднику* (ďalej HЗДМУРКУС), ed. M. Sopoliga. Bratislava, roč. 20, 1995, s. 168. Zápis priezviska M. Lučkaja nechávam v takom tvare, ako je publikovaný v kritickom vydaní v HЗМУКУС a HЗДМУРКУС.

³⁶ Tamže. Aj gemerskí gréckokatolíci boli jurisdikčne súčasťou gréckokatolíckeho dekanátu Spišskej kapituly, tu boli v rovnakom roku 3 čisto gréckokatolícke obce, 7 zmiešaných, stáli tu 3 chrámy a medzi 5 000 veriacimi pôsobil len jediný farár.

³⁷ Úplný názov tohto prameňa je *Parochum, Parochiarum et Filialium Numeri Animarum, nec non Parochialium Proventum Almae Dioecesis Munkacsiensis per respectivos comitatum continens Eorum Subdivisionem in Vice-Archi-Diaconatum facta die 1-a 7-bris Anno 1792*. V maďarskom preklade ho publikovali I. BENDÁSZ a I. KOI: *A munkácsi püspökség 1792. évi katalógusa*, in: I. Bendász a I. Koi: *A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészseégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza 1994. Údaje o Spiši sú na stranách 72–75.

³⁸ D. DANYI a Z. DÁVID: *Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787*. Budapest 1960, s. 50–51, iný údaj o počte obyvateľov Spišskej stolice prináša štatistické spracovanie jozefínskeho sčítania, ktoré koncom tridsiatych rokov 20. storočia publikoval G. Thirring. Podľa neho žilo v roku 1787 na Spiši 151 647 obyvateľov. Pozri G. THIRRING: *Magyarország népessége II. József Korában*. 8 térképel, Budapest 1938, s. 35.

³⁹ BENDÁSZ a KOI: *A munkácsi Görögkatolikus*, s. 29. Cirkevno-správne členenie gréckokatolíckych farností Spiša na Hornospíšskú a Dolnospišskú archidiakonát bolo zavedené v roku 1792, pričom do právomoci Dolnospišského dekanátu spadala aj gemerská gréckokatolícka farnosť Šumiac s filiami, od roku 1804 farnosti Telgárt a Vernár.

poklesol počet obyvateľstva o takmer 27 tisíc, na 115 538.⁴⁰ Ako svedčia údaje zo schematizmu Mukačevskej eparchie z roku 1806,⁴¹ za porovnateľné obdobie vzrástol počet spišských gréckokatolíkov o 2,5 tisíc, na 20 383, čím sa ich podiel na obyvateľstve Spiša zvýšil na 17,6 %.⁴² (Tab. 1)

Odlíšny demografický vývoj u gréckokatolíckeho obyvateľstva spôsobila ich špecifická sídelná štruktúra, ktorá sa tu sformovala v priebehu (najmä v druhej polovici) 18. storočia. Gréckokatolíci boli na Spiši sústredení do malého počtu (15) konfesiónálne homogénnych farností a zhruba desiatky blízko nich ležiacich fílií, ktoré zväčša ležali vo vyšších polohách, vzdialené od krajinských ciest, a tak izolované od negatívnych dôsledkov napoleonských vojnových ťažení (patril k nim výrazný pokles pôrodnosti spôsobený nedostatkom potravín, ale najmä hospodárskou krízou, zvýšená úmrtnosť zapríčinená epidémiami). V neskoršom období konsolidovaných pomerov a hospodárskych zmien v uhorskej spoločnosti už excentrická poloha sídel spišských gréckokatolíkov

vplyvala negatívne na demografický vývoj spišských gréckokatolíkov. Boli nútení odchádzať za prácou do spišských miest, ale i vzdialenejších oblastí, kde veľmi rýchlo strácali svoju náboženskú identitu. Pre porovnanie uvádzam v tabuľke č. 2 údaje o konfesiónálnej štruktúre Spiša z neskorších rokov. Zastúpenie gréckokatolíkov v celkovej konfesiónálnej skladbe spišského obyvateľstva od polovice 19. storočia neustále klesalo, pričom podobný populačný trend zaznamenali aj evanjelici a. v.

Veľmi cenným prameňom pre historickú demografiu Spiša, ako i celého územia severovýchodného Uhorska je už zmienený *Súpis farností Mukačevského biskupstva z roku 1806*, ktorý spracoval a publikoval maďarský historik I. Udvari. Tento prameň obsahuje podrobné údaje o sociálnej štruktúre gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku, štatisticky spracovanej pre stolice, kde sa vyskytovali. Žiaľ, pre Spiš sa zachovali kompletne údaje len o Hornospišskom dekanáte a o troch gemerských farnostiach. V danom roku žilo v Hornospišskom

Tab. č. 2. Podiel jednotlivých konfesií na Spiši podľa údajov z rokov 1842/3,⁴³ 1880⁴⁴ a z roku 1890.⁴⁵

Vierovyznanie	1842/3	%	1880	%	1890	%
Rímskokatolícke	95 939	61,1	110 802	64,1	106 346	65,1
Gréckokatolícke	26 781	17,1	22 502	13,0	21 397	13,1
evanjelické a. v.	32 228	20,5	33 090	19,1	28 923	17,7
kalvínske	?	?	?	?	481	0,3
židovské	1960	1,3	5 935	3,4	6 095	3,7

Tab. č. 3. Štatistické údaje o spišských a gemerských gréckokatolíckych farnostiach z roku 1806

Počet	Dolnospišský dekanát	Hornospišský dekanát
farností	11 (3) ⁴⁶	7
kňazov	11 (3)	8
fílií	55 (3)	38
dedín, v ktorých žili gréckokatolíci	66 (7)	46
gréckokatolíkov	11 501 (3156)	10 835
gréckokatolíckych ľudových škôl	?	14 ⁴⁷

⁴⁰ G. THIRRING: Az 1804. évi népösszeírás. in: *Statisztikai szemle*, XIV. Budapest 1936, s. 1–21.

⁴¹ I. UDVARI: *A munkási görögkatolikus püspökség lelkészéinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza 1990, s. 14.

⁴² István Udvari v citovanej práci taktiež vyčísluje percentuálne zastúpenie gréckokatolíkov na obyvateľstve jednotlivých uhorských stolíc. V prípade Spiša je jeho údaj nepresný, nakoľko medzi spišské dediny započítal aj farnosti Šumiac, Vernár a Telgárt, ktoré však ležia v Gemeri.

⁴³ *Universalis schematismus Ecclesiasticus venerabilis cleri Romano- et Graeco-Catholici saecularis et regularis inclity Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni Principatus Transilvaniae*. Redactus per Aloysium Reesch de Lewald pro Anno 1842/3. Budae 1843, s. 351–353, 371–372 a 860.

⁴⁴ Pozri. R. IŠTOK – Z. LESNIAKOVÁ: Národnostná a konfesiónálna štruktúra obyvateľstva sídiel Spišskej župy v roku 1880, in: *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava a Wien 1995, s. 108, údaje čerpané zo štatistiky: *A Magyar Korona országaiban az 1881. Év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletve*. Budapest 1882.

⁴⁵ *Magyar statisztikai évkönyv*, vol. 1. Budapest 1893, s. 34 a nasl. Porovnanie konfesiónálnej štruktúry Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej a Užskej stolice pozri práci: M. DANILÁK: Národnostné a náboženské pomery na severovýchodnom Slovensku v 2. polovici 19. storočia, in: *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava a Wien 1995, s. 96–102.

⁴⁶ Údaje v zátvorke sa týkajú gemerských gréckokatolíckych farností, ktoré jurisdikčne patrili do Dolnospišského dekanátu.

⁴⁷ UDVARI: *A munkási görögkatolikus*, s. 121 a nasl.

dekanáte 2 034 gréckokatolíckych manželských párov, z nich 1 815 (89,2%) boli dvojice, kde obaja manželia boli gréckokatolíckeho náboženstva, pri 215 pároch (10,6%) bol jeden z manželov rímskokatolíka a v 4 prípadoch bol jeden z dvojice evanjelik a. v. V tabuľke č. 3 sú uvedené základné údaje o dvoch spišských gréckokatolíckych dekanátoch tak, ako ich uverejnil I. Udvari.

Kultúrna a vzdelanostná dominancia Spiša v Mukačevskej eparchii

V rámci reformačného a rekatolizačného prúdu sa od druhej tretiny 17. storočia kládol stále väčší dôraz na zlepšenie životných podmienok duchovenstva, na skvalitnenie vzdelanostnej a morálnej prípravy kňazských adeptov. Rímskokatolícka cirkev si uvedomovala, že k upevneniu religiozity veriacich je potrebné, aby kňazi opäť dosiahli v spoločnosti miesto duchovnej, morálnej a spoločenskej autority.

O kultúrnych a sociálnych pomeroch gréckokatolíckych kňazov na Spiši podáva autentické svedectvo kanonická vizitácia Mukačevského biskupstva z roku 1701. Okrem zisteniu materiálneho zabezpečenia a majetkových pomerov cirkvi sa veľká pozornosť venovala morálnej a vzdelanostnej úrovni kňaza, zbožnosti veriacich, ako i otázkam dodržiavania ustanovení súvisiacich s prijatím únie s rímskokatolíckou cirkvou.⁴⁸ Vizitácia takmer vo všetkých navštvívených farnostiach uvádza závažné morálne priestupky duchovenstva. V niektorých obciach gréckokatolícki kňazi zamkli dvere chrámu a nevpustili vizitátorov skontrolovať jeho vybavenie liturgickými predmetmi, bohoslužobnými knihami a dodržiavanie rituálnych predpisov. Farári z Olšavice a z Nižných Repáš, ktorí mali z okolitých obcí vyzbierať cirkevné poplatky pre mukačevského biskupa, veľkú časť z nich si ponechali pre seba.⁴⁹ V Helcmanovciach boli vizitátori dokonca inzultovaní miestnym farárom, ktorý

ich vyhnal z fary. Keď nechceli odísť a ukázali mu poverenie od biskupa, strhla sa bitka, ktorú vyslanci biskupa opísali takto: „...potom schytil (farár, pozn. P. Š.) pištoľ a chcel na nás vystreliť, ledva sme mu mohli vyrvať pištoľ z rúk. Hneď sme vyšli z fary a prikázali mu vyviešť naše kone zo stajne. No on to nechcel dovoliť, schytil ohromný drevený kôl do ruky a jedného z nás krvavo poranil na hlave.“⁵⁰ Tento i ďalšie prípady zaznamenané vo vizitácii svedčia nielen o zlej mravnej úrovni a nízkom sociálnom postavení kňazov východného obradu, ale ukazujú aj na to, že mnohí gréckokatolícki kňazi zneužívali nevyjasnené právne pomery. Neoprávnene si prisvojovali eparchiálne poplatky, niektorí kňazi úplne odmietali uznať autoritu mukačevského biskupa. Po celé 18. storočie sa na spišských gréckokatolíckych farnostiach stretávame s dedičnými kňazskými rodinami, v ktorých sa povolanie otca prenášalo na jeho synov, zaťov, resp. iných rodinných príslušníkov. Medzi najvýznamnejšie kňazské rodiny doložené už v roku 1700 patrili Jamborský, Hodermarský, Mikitovič, Širilla, Bukovecký a Smerekovský. (Tab. 4-5)

Na Spiši sa v dôsledku podriadenosti miestneho gréckokatolíckeho duchovenstva Spišskému prepoštstvu začal v celom Mukačevskom biskupstve najskôr už na začiatku 18. storočia presadzovať jezuitský model výchovy kňazského dorastu. Môžeme oprávnene predpokladať, že k tomu prispeli i obe spomenuté vizitácie z rokov 1700 a 1701, o výsledku ktorých bol oboznámený i prepošt v Spišskej Kapitule. Dovtedajšia prax výchovy gréckokatolíckeho duchovenstva bola taká, že kandidát na kňaza, väčšinou farársky syn (popovič), sa doma u otca naučil čítať a písať a ako kantor získal základy katechizmu a prax v konaní bohoslužieb. Potom odišiel na niekoľko týždňov do niektorého z baziliánskych kláštorov, kde sa jeho duchovná a obradová formácia završila. S takouto edukáciou nasledoval otca v kňazskej službe, zväčša v tej istej farnosti. Na vysvätenie

⁴⁸ LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKyC*, 1990, s. 90–91.

⁴⁹ *Tamže*, s. 96.

⁵⁰ *Tamže*, s. 97–98: „Ille nos invitavit ad Parochiam suam, equos nostros ad stabulum duxit, et quamprimum venit ad nos, statim interrogavit, quare nos venimus ad illum, nos ita diximus illi, uti missi fuimus, et ostendimus litteras Vestrae Illustrissimae Dominationis, ille statim eas abscondit; Nos cum viderimus, interrogavimus, quare hoc faceret, ille dixit, ideo facio, quod vos nos habeatis jam locum apud me. Nos illi ostendimus litteras, quas habuimus a Domino Episcopo Munkaciensi, ille ad istas litteras dixit nobis haec verba: Fort cum illis literis ex parochia mea, nos postea diximus illi, quare talia dicis Domino, et pastori Tuo, qui te ex rustico fecit unum Praelatum, quare etiam et has litteras eripis nobis, quo jure, qua potestate, Scisne quid faciunt violantibus, raptoribus, ille dixit: quid faciunt. quid? et aspiciebat arma in parietibus tunc pendentia. Postea nos iterum diximus violantes rapiuntur, capiuntur, ligantur, et ad arestum ponuntur, et ille statim ad pistoletam, et voluit ad nos explodere nos vix illi eripuimus pistoletam, et statim exivimus ex Parochia, equos ex stabulo educere jussimus, ille tamen non fuerat contentus, sed rapto uno crassissimo ligno, uno ex nobis sangvinolenter vulnus in capite impexit, quod Vestra Illma Dominatio vidit.“

Tab. 4: Gréckokatolícki farári Spišského archidiakonátu v rokoch 1700, 1751, 1792 a 1818.⁵¹

Obec	1700	1752	1792	1818
Helcmanovce	Eliáš Mikitovič	Peter Andrejkovič	Štefan Vizy	Štefan Vizy
Kojšov	erigovaná v r. 1724	Ján Klembarský	Andrej Ladižinský	Ján Vislocký
Olšavica	Ján Jamborský	Ján Jamborský jun.	Ján Orinčaj	Ján Širilla
Nižné Repaše	dk. Vasil Smerekovský	Peter Širilla	Peter Širilla	Vasil Šoltés
Poráč	Michal Bukovecký	Eliáš Mikitovič	Vasil Gulovič	Michal Gulovič
Nižné Slovinky	neexistovala	Vasil Jamborský	dk. Vasil Jamborský	Michal Dudinský
Torysky	r. 1700 vyfudnené	Andrej Andrejkovič	Ján Dudinský	Ján Dudinský
Zavadka	Ján Černanský	Michal Jamborský	Štefan Andrejkovič	Juraj Širilla
Šumjac	erig. v r. 1728 ⁵²	Andrej Bukovecký	Simeon Bukovecký	Jozef Dudinský
Vernár	erig. v r. 1804			Michal Chanát
Telgárt	erig. v r. 1804			Ant. Stavrovský

Districtus Vice-Archi-Diaconalis Scepusiensis Inferior

Obec	1700	1752	1792	1818
Stotince	Ján Nemirovský	?	Michal Šoltýs	Michal Jaromis
Jakubany	?	Štefan Danielovič	Ján Danielovič	Ján Danielovič
Jarabina	?	Michal Ignatovič	Michal Kaňuk	Michal Kaňuk
Kamienka	?	?	Eliáš Adaskievič	Ján Žatkovský
Kremná	do r. 1777 fília Jarabiny		Ján Bradáč	Anton Andrejkovič
Veľký Lipník	Ján Ihumenský	Andrej Ladižinský	Juraj Smerekovský	Ján Burik
Stráňany	Vasil Ladižinský	fília farn. Veľký Lipník		
Litmanová	?	?	Vasil Vislocký	Juraj Andrejkovič
Osturňa	Ján Hundermarský	?	Ján Vislocký	Eliáš Desatník
Sulín	?	?	Juraj Tarasovič	Eliáš Janický

Districtus Vice-Archi-Diaconalis Scepusiensis Superior

nepotreboval osobitnú „kvalifikáciu“ a ani duchovnú prípravu.⁵³

Na Spiši prebehol proces sociálnej diferencie medzi gréckokatolíckym duchovenstvom a ostatnými členmi dedinskej spoločnosti veriacimi o jednu až dve generácie skôr ako na ostatnom území Mukačevskej eparchie. Dovtedy sa kňaz veľmi neodlišoval spôsobom života od veriacich a medzi „popom“ a veriacimi nebol veľký rozdiel ani vo vzdelaní.⁵⁴ Tento „predstih“ sa najvýraznejšie prejavil na vyššom zastúpení spišských kňazov medzi duchovnou elitou Mukačevskej

eparchie. Michal Lučkej v kapitole práce *Historia Carpatho-Ruthenorum* venovanej výnimočným osobnostiam (*Celebriores Viri*), ktoré pôsobili v 18. storočí, uvádza 54 mien. Sú medzi nimi biskupi, kanonici, vikári, kapitulskí sudcovia či archidiakoni – osoby z vyšších cirkevných hodností a vzdelanci. Z nich až trinásť boli rodáci zo Spiša, ešte presnejšie – zo štyroch spišských dedín. Z Olšavice pochádzali piati, zo Stotinciev štyria, z Veľkého Lipníka a z Kamienky po dvoch.⁵⁵ Ak vezmeme do úvahy, že z ani nie dvadsiatich spišských gréckokatolíckych dedín pochádzala

⁵¹ Pozri HRADSKÝ: *Additamenta*, s. 259–267. LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 98 a TENŽE: *Historia Dioecesis Munkatsiensis*, t. 5, in: *H3ΔMYPKYC*, 1995, s. 161–2. DANYI a DÁVID: *Az első magyarországi népszámlálás*, s. 72–75 a *Catalogus venerabilis Cleri almae dioecesis Munkatsiensis sede episcopali vacante pro Anno 1814*. Cassovia 1814, s. 148–158.

⁵² *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Fragopolitanae seu Prešoviensis administraturae apostolicae Mukačensis et Hajdudorogensis*. Prešov 1948, s. 94.

⁵³ I. KONDRATOVÍČ: The Olšavský Bishops and their Activity, in: *Slovak Studies*, vol. 3, *Cyrillo-Methodiana*. Roma 1963, s. 185. Podľa svedectva mukačevského biskupa Juraj Blažovského boli medzi jeho kňazmi ešte i v roku 1738: „leďva dvaja-traja z dvesto, ktorí ovládajú latinský jazyk.“ List Juraja Blažovského jágerskému biskupovi Antonovi Erdédymu z 19. novembra 1738. Pozri M. LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum Sacra et Civilis ex probatis Auctoribus, et documentis Archivi Episcopalis Unghvariensis elaborata a Michaele Lucskay Praeposito Lucensi et Parocho condam Unghvariensi*. Tomus 4-tius, in: *H3MYKYC*. Ed. M. Sopoliga. Bratislava, roč. 18, 1992, s. 244.

⁵⁴ ŠOLTÉS a ŽEŇUCH: Sociálne a spoločenské postavenie gréckokatolíkov, s. 141 a nasl.

⁵⁵ LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 4, in: *H3MYKYC*, 1992, s. 109–134.

takmer štvrtina cirkevnej elity celého Mukačevského biskupstva (tvorilo ho približne 600 farností), je tento pomer udivujúci. Kým do roku 1711 boli mukačevskí biskupi v prevažnej miere haličského pôvodu,⁵⁶ v nasledujúcom období nastúpila celá plejáda biskupov pochádzajúcich zo Spiša: Ján Jozef Hodermarský (1707–1715), Šimon Štefan Olšavský (1733–1737), Michal Manuel Olšavský (1743–1767), Ján Bradáč (1767–1772).⁵⁷ Duchovnú formáciu získali na Trnavskej jezuitskej univerzite, kde od roku 1704 mohli na fundácii Františka Jániho každoročne študovať traja klerici z Mukačevskej eparchie.

Okrem akulturačného vplyvu latinského obradového prostredia mala na výrazne nadpriemerné zastúpenie spišských kňazov v radoch vyššieho duchovenstva a cirkevnej elity vplyv aj vyššia životná úroveň gréckokatolíkov na Spiši. Tie súviseli s lepšími možnosťami vedľajšieho zárobku, keďže tu bol v celouhorských pomeroch rozvinutý priemysel. Svedčia o tom výpovede sedliakov v urbárskych dokumentoch Márie Terézie. V rubrike úžitky v obci sa napríklad pri Vyšných Slovinkách uvádza: „Zarobek magu, pri banach gsu hawjare, ktere do banj hodja rudu kopat, druhe na hrable k Svedéru na plawačku drewa.“⁵⁸ Helcmanovce: „Zarobek swug dostavagu z rubany drewa na kralowskich handlow (!) w Opaku, w Ide na obdalnost gedneho dne, kde gedem každý chlap osem, desat y dwanast turaky bez den zarobit muže.“⁵⁹ Poráč: „Magu spusob ku zarobku, skrze wozeny drewa ku banyom na susednim preediume ležicich a chotarnih, skerze wozeny rudy s tich banyoch do kralowskich hut skrze poprawany cestoh kralowskih a skerze robeny w banoch kde y desatročne dety penezы spusob zarobit magu.“⁶⁰ Aj Korabinského *Lexicon* z roku 1785 si všíma, že obyvatelia viacerých spišských gréckokatolíckych obcí majú okrem poľnohospodárstva ďalšie zdroje príjmov. V Nižných a Vyšných Slovinkách spomína medené bane, 4 taviace huty a rozličné

železné hámre, v Poráči medený „Kupferberg Werk“ a o obyvateľoch Kamienky Korabinský napísal, že sú: „Russnaken, der griechisch unierten Religion zugethan,“ obchodujú s dobytkom, roľníčia a mnohí z nich chodia v určitom čase po krajine ako drotári, opravujú a spevňujú hlinené hrnce a robia železné mreže na okná.⁶¹

Prvý doklad o dedinskej škole v obci byzantsko-slovanského obradu pochádza z roku 1593 zo spišského Poráča, teda ešte pred prijatím únie.⁶² Z neskoršieho obdobia chýbajú údaje o výskyte škôl. V roku 1700 bola škola a učiteľ (*ludimagister, diak*) už v ôsmich gréckokatolíckych obciach na Spiši (Poráč, Závadka, Slovinky, Olšavica, Nižné Repaše, Stotince, Veľký Lipník, Osturňa), len v dvoch farnostiach (v Helcmanovciach a v Toryskách – tie boli okolo roku 1700 vyľudnené) a dvoch filiách (Straňany a Podproč) školy chýbali.⁶³ Vo filii Straňany síce škola nestála, no deti vyučoval *ludimagister* z farnosti Veľký Lipník.⁶⁴ Za Márie Terézie (v roku 1773) boli z jedenástich gréckokatolíckych farností na Spiši triviálne školy v deviatich (chýbali v Helcmanovciach a v Nižných Repašoch).⁶⁵ Učiteľia dostávali polovicu ročného platu farára, ako o tom svedčia zápisy v dokumentoch urbárskej regulácie.⁶⁶ V porovnaní s inými stolicami bol počet gréckokatolíckych škôl na počet farností suverénne najvyšší, a teda aj gramotnosť obyvateľstva vysoko prevyšovala uhorský priemer. Napríklad vo Vranovskom dekanáte, rozprestierajúcom sa v strednom a severnom Zemplíne, bolo v rovnakom roku v 75 gréckokatolíckych farnostiach len 34 škôl, teda v 45 % farností).⁶⁷

Medziobradové vzťahy

Od roku 1662 boli spišské gréckokatolícke farnosti podriadené v náboženských veciach jurisdikcii spišského prepošta. Tento krok inicioval uhorský primas Juraj Lipaj, ktorý bol síce naklonený myšlienke únie, no na druhej strane sa obával,

⁵⁶ I. Кондратович: *Исторія Подкарпатскъ Руси для народа*. Ужгород 1924, s. 38.

⁵⁷ А. Пекар: *Нариси історії церкви Закарпаття*, том 1. Єпархічне оформлення. Записки ЧСВВ. Рим а Львів 1997, s. 186–188. Jozefa Hodermarského však А. Пекар nepokladá za mukačevského biskupa, ale len za mukačevského generálneho vikára, iní autori (napríklad Дулишковичъ: *Историческія черты Угро-Русскихъ*, t. 3, s. 33–45). Tak či onak bol Hodermarský v rokoch 1707–1715 najvyšším cirkevným predstaviteľom Mukačevskej eparchie.

⁵⁸ I. UDVARI: *A Mária Terézia-féle úrbérrendeszés szlovák nyelvű dokumentumai* (Slovenské dokumenty urbárskej regulácie Márie Terézie). Nyíregyháza 1991, s. 66.

⁵⁹ *Tamže*, s. 73.

⁶⁰ *Tamže*, s. 176, pozri tiež obec Závadka, *Tamže*, s. 197.

⁶¹ M. KORABINSKY: *Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn*. Pressburg 1786, *passim*.

⁶² НОДИНКА: *А munkácsi görög-katolikus*, s. 784. Pozri tiež Кондратович: *Исторія Подкарпатскъ Руси*, s. 67.

⁶³ НРАДСЗКУ: *Addimenta*, s. 259–267.

⁶⁴ *Tamže*.

⁶⁵ *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum Anno 1773 Officiose confectum*. Budapest 1920, s. 219–222.

⁶⁶ Кондратович: *Исторія Подкарпатскъ Руси*, s. 69.

⁶⁷ *Lexicon locorum Regni Hungariae*, s. 297–301.

že na konfesiónálne zmiešanom Spiši môže slabá pozícia mukačevského biskupa poškodiť postavenie katolíckej cirkvi. Až do nástupu Jozefa de Camellisa (1690 – 1706) na biskupský stolec, najmä v dôsledku stavovských nepokojov a slabého postavenia Mukačevskej eparchie, žiadny tamojší biskup sa nesnažil tento stav zmeniť.

Jozefa de Camellisa, gréckeho baziliánskeho mnícha, vyslal do Uhorska pápež Alexander VIII. na žiadosť kardinála Leopolda Koloniča, aby skonsolidoval rozhárané pomery v tomto gréckokatolíckom biskupstve. Už krátko po príchode do Mukačeva (23. júna 1690) sa Jozef Kamelis obrátil listom na Spišskú kapitulou so žiadosťou, aby dovolila gréckokatolíckym kňazom, ktorí sú v jej jurisdikcii, prejsť naspäť pod jeho právomoc.⁶⁸ Na sobore, ktorý zvolal na 26. septembra 1690 do Zborova, sa zúčastnil aj spišský archipresbyter spolu s ďalšími kňazmi a podriadili sa jeho autorite.⁶⁹ O jedenásť rokov neskôr (24. februára 1701) zvolal Kamelis do Zborova ďalší sobor, na ktorom v mene dvanástich spišských kňazov archipresbyter Vasiľ Repašský a Michal Toryský opätovne zložili vyznanie poslušnosti mukačevskému biskupovi.⁷⁰ Cirkevnoprávne však spišskí gréckokatolícki kňazi ďalej ostali pod jurisdikciou spišského prepošta. Aj v dobe jurisdikčnej podriadenosti prepoštovi vysväcoval spišských kňazov východného obradu mukačevský biskup.

Čulá korešpondencia medzi Mukačevskou eparchiou a spišskými prepoštmi, ako i údaje v citovanej vizitácii spišských gréckokatolíckych farností z roku 1701 dokumentujú, že nároky mukačevských biskupov na Spiš boli vyjadrené aj tým, že od tamojších kňazov, rovnako ako od ostatných kňazov svojej eparchie, každoročne poberali tzv. biskupský peniaz – katedrikum. V Stotinciach miestny farár okrem jedného zlatého, ktorý platil spišskému prepoštovi, odovzdával rovnakú sumu aj pre mukačevského biskupa. Farnosť Torysky platila od chrámu jeden uhorský florén mukačevskému vladykovi a po jednom uhorskom floréne platil aj kňaz a rovnakú sumu

i celá obec spoločne. Podobne i v Stráňanoch a vo Veľkom Lipníku veriaci platili mukačevskému biskupovi jeden florén a rovnakú sumu aj miestny farár. Ďalšie dva florény ako katedrikum platili aj Spišskému prepoštstvu.⁷¹ Závadský farár neplatil mukačevskému biskupovi nič, pretože, ako vizitátorom uviedol, od neho nikto nič nežiadal. Súviselo to s tým, že tunajšia farnosť vznikla po vyčlenení spišských gréckokatolíckych obcí spod jurisdikcie mukačevského biskupa. Ani poráčsky farár svojmu biskupovi nič neplatil a odôvodnil to tým, že vedel, že peniaze, ktoré vyzbierajú olšavský a repašský farár, si ponechávajú pre seba a do Mukačeva sa nedostane nič. Olšavský farár mal medzi spišskými gréckokatolíckymi kňazmi na začiatku 18. storočia špecifické postavenie, keďže ako dekan zastupoval spišského prepošta. Rozhodoval o obsadzovaní farností a mal na starosti aj výber cirkevných desiatkov. Počas vizitácie v roku 1701 sa dokonca stotinský farár vyslancom mukačevského biskupa sťažoval, že olšavský farár verejne znevažoval svojho vladyku a sponchyboval jeho autoritu medzi spišskými gréckokatolíckymi farnosťami.⁷²

Na začiatku 18. storočia teda spišské gréckokatolícke farnosti spadali pod cirkevnú jurisdikciu spišského prepošta, no svoj nárok na najzápadnejšie položené gréckokatolícke farnosti zároveň uplatňovali aj mukačevskí biskupi, ktorí vysväcovali tamojších farárov a poberali od nich cirkevné poplatky.⁷³ Prvýkrát sa vzťahy medzi Mukačevom a Spišskou kapitulou vážnejšie vyhrotili za prepošta Františka Barkóciho. Príčinou ich sporu boli cirkevné dane. Mukačevský biskup Juraj Blažovský sa v roku 1742 v súlade so zvyklosťami svojich predchodcov rozhodol vyberať katedrálny poplatok z územia celej eparchie, teda aj zo spišských gréckokatolíckych farností. Jasne tým vyjadril pretrvávajúce cirkevnoprávne nároky na Spiš. Barkóci bol týmto krokom pobúrený a vynútil si vrátenie vyzbieraného obnosu peňazí. Pre budúcnosť biskupa Blažovského dôrazne upozornil, že osobám povereným vyberaním katedrálnych poplatkov

⁶⁸ LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 51.

⁶⁹ *Tamže*, s. 55.

⁷⁰ *Tamže*, s. 85.

⁷¹ *Tamže*, s. 92–97.

⁷² *Tamže*, s. 93: „Etiam idem Parochus Folvarkensis dixit sub conscientia, quod Olsavski quodam tempore blasphemaverit contra Dominum Episcopum Munkaciensem, et format una vice ab illo receperit superadditis his verbis: Tu es ordinatus ab Episcopo Munkaciensi, eas ergo ad illum, det tibi ille Parochiam, siquidem me de Parochia non rogasti, non scisne, quod qui velit sub Capitulo Scepusiensi Parochiam habere, prius mea genua osculari debet.”

⁷³ Mukačevskí biskupi tento svoj nárok dávali najavo aj vo svojej titulatúre. Oficiálny titul biskupa Jozefa de Camellisa bol: *Ioannes Iosephus de Camellis, Dei et Apostolicae Sedis Gratia, nec non Caesarea auctoritate Episcopus Sebastenus, Munkaciensis, Maramarusiensis, Krasnobrodiensis, Makoviczensis, Scepusiensis, Comaromiensis etc. Vicarius Generalis pro Rutheno-Graecis in Ungaria*. Pozri LUCSKAY: *Historia Carpatho-Ruthenorum*, t. 3, in: *H3MYKYC*, 1990, s. 42 a 89.

na území Spišskej stolice bude znemožnené plniť ich poslanie a že také osoby budú zadržané.⁷⁴

Tento incident svedčí o tom, že od štyridsiatych rokov 18. storočia sa gréckokatolíci dostávali do stále užšej závislosti od spišského prepošta. To viedlo k tomu, že spišskí gréckokatolícki kňazi, ktorým dovtedajšie nevyjasnené právne pomery vyhovovali, zmenili orientáciu. Narastajúca obradová latinizácia, ako i ekonomické znevýhodňovanie ich postupne priviedli k tomu, že, najmä od roku 1770, začali podnikáť kroky na opätovné pripojenie svojich farností k Mukačevskej eparchii. Gréckokatolícke farnosti tvorili v organizácii Spišského prepoštvstva (od roku 1775 biskupstva) samostatný, siedmy dekanát. V roku 1786 bolo v Spišskej diecéze 89 katolíckych farností, z nich 11 gréckokatolíckych.⁷⁵ Podriadenosť Spišskému prepoštvstvu prinášala v prípadoch, keď vedľa seba žili veriaci dvoch obradov, uprednostňovanie latinského rítu. Dialo sa tak aj v tých obciach, kde prevažovali gréckokatolíci. Tak aj v obci Brutovce, kde bol v roku 1659 z iniciatívy miestnej zemepanskej rodiny „Kissenicz de Lomnica“ odňatý kostol „ex manibus Evangelicorum et Helveticae Confessione“ a daný do užívania rímskokatolíkom,⁷⁶ hoci tu v tom období väčšinu tvorili veriaci byzantsko-slovanského obradu.

V Spišskej kapitule mali dobrý prehľad o tom, v ktorých farnostiach sa za posledných 150 rokov náboženských pohybov nakoniec presadil byzantsko-slovanský obrad. Ako som už spomenul, viac ako polovica gréckokatolíckych farností bola pôvodne, ešte pred reformáciou, rímskokatolícka. Ich strata bola pre Spišské prepoštvstvo o to citelnejšia, že išlo o veľké farnosti, ktoré sa rýchlo rozrastali a gréckokatolíci z nich prenikali aj do susedných obcí. Gréckokatolícky element na Spiši bol tradične posilňovaný prílivom rusínskeho obyvateľstva spoza severných hraníc, najmä z Galície, ktorý pretrvával po celé 18. a 19. storočie.⁷⁷ Kapitula sa preto oprávnenne obávala, že potom, čo počas reformácie značná časť farností prijala protestantizmus, bude jej ďalšie oslabovanie pokračovať, síce v prospech katolíkov, no východného obradu. Podnikala

kroky, ktorými chcela zastaviť prenikanie gréckokatolíkov mimo už existujúcich farností a niekoľko úradne uznaných filií. Bránila vytváraniu nových matkocirkví, ako i uznaniu ďalších obcí za gréckokatolícke filie. Veriacim žijúcim mimo farností, resp. uznaných filií mali gréckokatolícki kňazi zakázané udeľovať cirkevné sviatosti – krst, manželstvo, prijímanie, ako i pochovávať. Nepatrili im tak ani štólové poplatky a ročná cirkevná daň od filiálnych veriach, tie podľa nariadenia spišského prepošta pripadali rímskokatolíckym farárom, pod ktorých daná obec spadala.⁷⁸ Gréckokatolícki farári s takýmto stavom, samozrejme, nesúhlasili, veď množstvo duší mali roztrúsených po dedinách a mestách mimo farností i uznaných filií. Na stretnutí v Nižných Repašoch v roku 1749 sa preto jednohlasne dohodli, že budú Spišské prepoštvstvo žiadať o to, aby mohli od svojich veriach bez rozdielu či žijú vo farnosti, filiálke alebo inde poberať cirkevné poplatky.⁷⁹

Medzi kňazmi obidvoch obradov boli sociálne rozdiely viditeľné i na výške štátom garantovaného ročného, tzv. congrua. Kým rímskokatolícki farári mali na základe kráľovských nariadení v polovici 18. storočia stanovenú hranicu minimálneho príjmu na 300 rýnskych florénov a zvyšok im v prípade potreby doplácala štátna pokladnica, u gréckokatolíckych farárov to bolo len 100 rýnskych florénov.⁸⁰

Podriadenosť Spišskému prepoštvstvu, no najmä prevládajúce západné prostredie vplývalo i na latinizáciu obradu, ktorej vplyv sa výraznejšie začal prejavovať od druhej polovice 18. storočia a bol už na prvý pohľad zjavný i na vnútorne usporiadaní chrámu. Oltár, ktorý by podľa liturgických predpisov východnej cirkvi mal stáť v strede sanktuária na podstavci, bol v niektorých kostoloch situovaný tak, že kňazi nemohli slúžiť liturgiu v súlade s liturgickými predpismi.⁸¹ V obradovo zmiešaných obciach boli východní veriaci nútení dostávať chrizmu, ako i svätenú vodu od rímskokatolíckeho biskupa a keďže ich krstili latinskí kňazi, aj sviatosť birmovania prijímali z rúk spišského latinského biskupa.

⁷⁴ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМУРКыС*, 1995, s. 92.

⁷⁵ J. HRADSKY (ed.): *Initia progressus ac praesens status Capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati*. Szepesváralja 1901, s. 443.

⁷⁶ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМУРКыС*, 1995, s. 146.

⁷⁷ HALAGA: *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci*, s. 100–102.

⁷⁸ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМУРКыС*, 1995, s. 122.

⁷⁹ Pozri dekanálny protokol z 26. júla 1746, ktorý publikoval: LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМУРКыС*, 1995, s. 126.

⁸⁰ А. Пекар: *Нариси історії Закарпаття*. Том II. *Внутрішня історія*. Записки ЧСВВ. Рим, Львів: Видавництво Отців Василіянів Місіонер, 1997, s. 159.

⁸¹ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМУРКыС*, 1995, s. 119.

Medzi gréckokatolíckymi veriacimi (podľa vzoru rímskokatolíkov) sa rozšíril zvyk modliť sa ruženec aj počas bohoslužieb, takže sa nezapájali plnohodnotne do náboženských obradov.⁸² Inou liturgickou deformáciou pod vplyvom latinského prostredia bola v spišských gréckokatolíckych kostoloch existencia tzv. privilegovaných (zasvätených konkrétnej osobe) oltárov a bočných oltárov. V tradícii východnej cirkvi to boli úplne cudzie prvky, ktoré navyše zmenšovali beztak malý priestor pre veriacich v kostoloch. Stále častejšie v nich zároveň bolo možné vidieť sochy, najmä sochy Panny Márie.⁸³

Prenikanie latinských obradových prvkov do spišských gréckokatolíckych chrámov zaznamenal i spišský biskup Karol Salbek (de Salbeck). V roku 1780 v správe pre Svätú stolicu napísal: „V poslednej dobe u gréckokatolíckych kňazov badať, že začínajú napodobňovať latinský klérus aj vo vonkajšom oblečení a pri príležitosti latinských sviatkov v katedrále, ale aj v ostatných kostoloch vykonávajú bohoslužby v latinských rúchach a s posvätnými nádobami podľa svojho obradu z misálov.“⁸⁴ Ako pri svojej vizitácii zistil, gréckokatolícky ľud je „vzdelávaný vo veciach viery podľa svojho obradu, no používa aj nábožné spevy ako latiníci a niektorí gréckokatolícki kňazi kážu pri významných latinských sviatkoch k latinskému ľudu veľmi chvályhodne a úspešne.“⁸⁵

Jeden z hlavných dôvodov, pre ktorý gréckokatolícka cirkev na Spiši početne upadala, videlo jej duchovenstvo v prísnych nariadeniach východného obradu týkajúcich sa pôstu.⁸⁶ Predovšetkým v dedinách, kde žili gréckokatolíci medzi veriacimi iných vierovyznaní, často sa stávalo, že začali praktizovať pôst na základe rímskokatolíckych, miernejších pravidiel. Strácali tak jeden z hlavných diferenciačných znakov svojho obradu, čo potom postupne viedlo k úplnej konverzii k latinskému rítu. Spišskí kňazi sa preto snažili u mukačevského biskupa dosiahnuť zmiernenie pôstnych pravidiel aspoň do tej miery, aby sa gréckokatolí-

kom povolilo jesť mliečne pokrmy. Túto požiadavku tlmočil biskupovi A. Bačinskému (1772 – 1809) v mene ostatného kléru spišský dekan V. Jamborský.⁸⁷ Biskup k zmierneniu pôstnych pravidiel pre tamojších gréckokatolíkov nepristúpil a ich situáciu sa snažil riešiť právnou cestou.

Problém „kradnutia duší“

Od druhej polovice 17. storočia sa na Spiši stupňovalo úsilie katolíckej cirkvi o obnovenie vedúceho miesta v náboženskom živote spoločnosti. Popri existencii početných protestantských zborov musela spišská rímskokatolícka hierarchia riešiť otázku spoluzitia s katolíkmi východného obradu, ktorí sa v tomto období vo vyše dvadsiatich dedinách stali prevládajúcim cirkevným zborom. V porovnaní s predchádzajúcim, ako i neskorším obdobím zaznamenal v prvej polovici 18. storočia východný obrad na Spiši najväčšie rozšírenie v druhej polovici osvietenského storočia sa najzápadnejší gréckokatolícky výbežok v Uhorsku začal postupne zmenšovať. V obciach, kde sa gréckokatolíci začiatkom 18. storočia usadili ako nepočetná menšina v rímskokatolíckom, resp. evanjelickom a. v. prostredí, za dve-tri generácie sa zväčša konfesionálne prispôbili svojmu okoliu.

Na inom mieste som spomenul obec Brutovce ako príklad toho, že Spišské prepoštstvo presadzovala latinský obrad aj v sídlach, kde väčšinu tvorili gréckokatolíci. V Brutovciach, ktoré boli do roku 1787 rímskokatolíckou fíliou Vyšných Repáš, potom samostatnou rímskokatolíckou farnosťou, žilo ešte v roku 1730 presne 88 gréckokatolíkov a len 6 rímskokatolíkov.⁸⁸ V priebehu polstoročia väčšina obce prešla na latinský obrad, ako o tom svedčí listina z 1. októbra 1786. Richtár Brutoviec Petro Duchnáč spolu s prísažným Miškom Popovičom a gazdom Miškom Hodzičkom (Hoczhiczkow) v nej uvádzajú: „pred dakolko rokami wo obci na šog Brutowskeg wic Gazdoch a obivateloch Ruskeho Naboženstva

⁸² *Tamže*.

⁸³ *Tamže*, s. 121.

⁸⁴ E. BOUYDOSCH: The Quadrennial Reports of the Bishops of Spiš and Banská Bystrica to Rome, in: *Slovak Studies*, Clevelande, Rome: Slovak Institute, roč. 16, 1976, s. 251.

⁸⁵ *Tamže*, s. 252. Niektorí ukrajinskí cirkevní historici v týchto vyjadreniach videli jednoznačnú snahu biskupa Salbeka o to, aby Svätá stolica nevydeľovala spišské farnosti východného obradu z jeho právomoci, keďže sú roztrúsené medzi rímskokatolíckymi a nebude potrebné veľké úsilie na to, aby sa získali pre latinský obrad. Pozri Плекap: *Наруцу існопіі Закарпаття*, том 2, s. 316.

⁸⁶ Pozri LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *НЗДМРКУС*, 1995, s. 176–177: „Cujus Sacri Ritus Graeci in Asseclis ruinae, et desolationis principalis, et fundamentalis ratio est, Jejuniorum in Sacra Orientali Ecclesia observari solitorum rigor, quae sacra Jejunia cum Populus Ruthenus in Scepusio degens ob nimiam Plagae suae sterilitatem ...“

⁸⁷ *Tamže*, s. 177: „de genu supplicando non dedignetur Excellentia Vra tanquam verus, et genuinus Pater, et Praesul noster, populum suum Graeci Ritus Scepusiensem tempore Jejuniorum ex rationibus superius positus ad esum Lacticioniorum Gratiose, et Paternae dispensare.“

⁸⁸ M. КАРАВСКІ: *Народностне помери на Спиші в 18. сториці а в 1. полівіці 19. сториці*. Bratislava 1993, s. 78.

neželi Latinského bulo, kterých mnohe y sseckich guž dety gakosto Latinskym knezom Fararom podlehle Latinske Naboženswy prijati, a nasledugu, a sice nato y šilene biwali, a ku knezom Ruskym nedopusiane, na co mena naše podepsane križikem potwerzugeme.”⁸⁹ V roku 1792 tu z celkového počtu zhruba 190 obyvateľov bolo 32 gréckokatolíkov,⁹⁰ schematizmus z roku 1842 zaznamenal v Brutovciach 527 rímskokatolíkov, 50 gréckokatolíkov a 17 židov.⁹¹

V sťažnosti gréckokatolíckeho duchovenstva na cieľavedomú latinizáciu gréckokatolíkov na Spiši z konca osemdesiatych rokov 18. storočia, adresovanej Kráľovskej miestodržiteľskej rade, cisárskemu dvoru a mukačevskému biskupovi, sa uvádza, že ešte pred dvoma generáciami bol východný obrad väčšinovo zastúpený v Brutovciach, Žakarovciach, Tepličke,⁹² Uhornej, Slavkove⁹³ a v Jurskom.⁹⁴ Dve farnosti, Podproč a Stráňany, sa v priebehu 18. storočia stali filiálkami, čím počet gréckokatolíckych farností pod jurisdikciou Spišského prepoštstva klesol z 13 na 11. V roku 1780 sa preto na fare v Nižných Slovinkách stretli spišskí gréckokatolícki kňazi, aby reagovali na silnejúci tlak smerujúci k oslabeniu východného obradu. Zaviazali sa ochraňovať a rozširovať „svoj rodný obrad všetkými zákonnými prostriedkami.”⁹⁵ Na jednom z ďalších poradných stretnutí na nižnoslovinskej fare v roku 1786 vypracovali súpis osôb spišského gréckokatolíckeho dekanátu, ktoré v nedávnej dobe prešli z východného obradu na latinský.⁹⁶ Farár z Nižných Repáš uviedol, že v susednej obci Pavľany tvorili kedysi väčšinu gréckokatolíci,

no v spomínanom roku z nich ostalo len pár osôb. Duchovný v Poráči, ktorý kedysi slúžil v Helcmanovciach, sa zas sťažoval, že ešte okolo roku 1770 bolo v susedných Remetách a Smolníku takmer 200 osôb gréckeho obradu, „ubi tamen nunc nihil est.” Kojšovský farár, odvolávajúc sa na tvrdenia starých ľudí, tvrdil, že v obci Žakarovce bola kedysi len jedna rímskokatolícka domácnosť a všetky ostatné gréckokatolícke. Keď v roku 1772 prišiel slúžiť na faru do Kojšova, prijalo u neho veľkonočnú spoveď 150 duší zo Žakaroviec, o rok to bola len polovica, na tretí rok len zopár a na štvrtý rok už ani jedna.⁹⁷ Slovinský farár uviedol, že v čase jeho príchodu do farnosti mal vo fíliách Kropachy, Kluknava a Spišské Vlchy okolo 500 gréckokatolíckych veriacich a v súčasnosti sa tam leďva nájde jedna-dve duše.⁹⁸ Stotinský farár uviedol mená 34 veriacich, výhradne z fílií, ktorí počas jeho pastorácie prešli na latinský obrad. Veľkolipnícky farár vymenoval 31 takýchto osôb zo svojej farnosti. V Olšavici a v Poráči mali tamojší farári len jeden prípad zmeny obradu. Farár z Osturne uviedol, že priamo vo farnosti stratil za posledné roky 31 veriacich a ďalších 29 veriacich vo fíliálkach, v Kašove piatich, v Nedeci troch, v Nižných Lapšoch jedného, v Lapšanke piatich, v Ždiari jedenástich a v Jezerskom štyroch.⁹⁹

Nižnoslovinský dekan Ján Jamborský bol centrálnou postavou úsilia spišských gréckokatolíkov o ich opätovné podriadenie jurisdikcii mukačevského biskupa. Už v liste z 25. júla 1780 vyjadril spišskému biskupovi Karolovi Salbekovi v mene ostatných farárov nesúhlas s jeho opatreniami

⁸⁹ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *H3ΔMYPKyC*, 1995, s. 146.

⁹⁰ V roku 1787 žilo v Brutovciach 182 ľudí. Pozri DANYI a DÁVID: *Az első magyarországi népszámlálás*, s. 173. Údaj o počte gréckokatolíkov pozri BENDÁSZ a KOI: *A munkácsi Görögkatolikus*, s. 72.

⁹¹ *Universalis schematismus Ecclesiasticus venerabilis cleri Romano- et Graeco-Catholici*, 1843, s. 829.

⁹² Ako „rusnakisches Dorf” ju uvádza vo svojom *Lexicone* aj M. Korabinský. Tepličku ako príklad obce, kde došlo k asimilácii gréckokatolíckych Rusínov v slovenskom rímskokatolíckom prostredí, uvádza ešte na konci 19. storočia Štefan Mišík, keď bola filiou farnosti v Markušovciach. V jeho dobe bola už celkom poslovenčená okrem niektorých starších ľudí: „čo medzi sebou ešte vravia dačo po „rusnácky”, no v prítomnosti cudzích užívajú len spišskú slovenčinu.” Pozri Š. Mišík: Akej viery sú Slováci, in: *Slovenské pohľady*, roč. 15, 1895, s. 568. O rusínskom pôvode obyvateľov Tepličky, ktorí podľa Mišíka boli v minulosti gréckokatolíci a Rusíni, svedčia viaceré jazykové javy, ako napríklad infinitív na ti – *hovoriti*. Pozri K. PALKOVIČ: Pastrnkov výskum nárečí a Štefan Mišík, in: *Nové obzory*, roč. 32, 1991, s. 127.

⁹³ O gréckokatolíckom pôvode obyvateľov Slavkova svedčí aj zmienka vo vizitačnom protokole J. Žigraja z roku 1700, kde sa o tamojšom kostole uvádza: „Templum totum ligneum ... Ante 60 annos a Ruthenis aedificatum. ...Incolae sunt omnes Slavi.” HRADSKÝ: *Addimenta*, s. 185–186.

⁹⁴ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *H3ΔMYPKyC*, 1995, s. 155. Pozri tiež list V. Jamborského Jozefovi II. *Tamže*, s. 170, kde opäť ako príklad latinizovaných dedín uvádza Brutovce, Žakarovce, Tepličku, Uhornú, Vyšný Slavkov a Jurské, ktoré v dôsledku toho, že tam neboli pripustení gréckokatolícki kňazi, postupne prešli na latinský obrad. Podľa vizitácie Mukačevského biskupstva z roku 1814 žilo v Brutovciach 35 gréckokatolíkov, v Žakarovciach 5, v Uhornej 3, v Slavkovciach 8, v Jurskom 97 (tu bol kostol v spoločnom používaní oboch obradov a v Tepličke už nežil ani jeden gréckokatolík. Pozri *Catalogus venerabilis Cleri*, s. 148–155.

⁹⁵ LUTSKAY: Historia Dioecesis Munkatsiensis, t. 5, in: *H3ΔMYPKyC*, 1995, s. 127.

⁹⁶ *Tamže*, s. 143 a nasl.

⁹⁷ *Tamže*, s. 144: „In possessione Zacharovecz a memoria hominum solum unica domus dabatur Latina, reliquae omnes Graeci-Ritus Catholicae.”

⁹⁸ *Tamže*, s. 146.

⁹⁹ *Tamže*, s. 145.

podporujúcimi latinizáciu veriacich východného obradu. Na výčitky biskupa, že jeho opatrenia sú potrebné k zamedzeniu nebezpečenstva vplyvu schizmy, dekan odpovedal veľmi jednoznačne, že takéto nebezpečenstvo nehrozí. Gréckokatolícke duchovenstvo je podľa neho vychovávané v rímskokatolíckych seminároch, rovnako ako celé generácie ich otcov, dedov a pradedov bolo gréckokatolícke. „Škodlivému“ vplyvu schizmy teda nemalo kde byť vystavené. Dekan Jamborský sa biskupovi sťažoval, že latinskí kňazi v birituálnych obciach často odmietali slúžiť liturgiu v gréckokatolíckych chrámoch, používať ich bohoslužobné kalichy a veľmi znevažujúco sa vyjadrovali o kňazoch východného obradu, hanlivo ich nazývajúc „popi“. Ak niekto prestúpi na latinský obrad, vítali to slovami, že našli „zblúdenú ovcu.“ Byzantsko-slovanský obrad bol, citujúc z Jamborského sťažnosti, rímskokatolíckymi kňazmi často označovaný za menej spasiteľný („quasi in minime salvificus esset“).¹⁰⁰ V jednom z listov cisárovi Jozefovi II. (z leta 1785) a opakovane aj v liste adresovanom Miestodržiteľskej rade sa dekan Jamborský sťažoval, že aj zo strany protestantov boli vyvíjané kroky smerujúce k oslabeniu gréckokatolíckej cirkvi na Spiši. Ako sa vyjadril, z úst protestantov bolo často počuť vyjadrenie, že „grécky obrad treba na Spiši úplne zničiť.“¹⁰¹ Spišský biskup Karol Salbek s úsilím Jamborského nesúhlasil, vykladal si ho ako odmietnutie poslušnosti cirkevnému predstavenému. Dekana dokonca v roku 1786 potrestal trojdňovým kláštorným väzením vo františkánskom kláštore v Levoči a zakázal mu opustiť hranice Spišskej diecézy.¹⁰²

Biskup Karol Salbek musel od začiatku svojho pôsobenia v novozriadenej diecéze riešiť špecifickú náboženskú situáciu na Spiši. Kým na Orave a v Liptove sa jeho pozornosť sústreďovala na dôsledné uvedenie do praxe všetkých kráľovských nariadení regulujúcich vzájomné spolužitie rímskokatolíckeho a evanjelického a.v. obyvateľstva, na Spiši musel riešiť aj otázky spolužitia katolíkov východného a západného obradu. Podobne ako gréckokatolícka strana i on sa u Svätej stolice, i pred kráľom sťažoval na to, že v obradovo zmiešaných obciach, najmä tam, kde rímskokatolíci tvoria výraznú menšinu, prechádzajú na východný obrad. V liste pápežskej kúrii to opísal takto:

„V ruthénskych farnostiach sú pomiešaní ľudia najnižšieho postavenia a aj rímski katolíci sú

tam veľmi chudobní. Nie je tam rímskokatolícky kostol, ani rímskokatolícky kňaz, iba gréckokatolícky, lebo dediny sú v horách a lesoch. Z toho plynú viaceré ťažkosti:

I. Rímskokatolícky ľud bez kostola, kde by mohol vypočuť omšu, je nútený zúčastniť sa v nedeľu a ostatné dni na gréckokatolíckej liturgii.

II. Výročné sviatky Pána, sviatky svätých, štyridsaťdňový pôst, aj iné pôsty slávia (rímskokatolíci, pozn. P.Š.) podľa ich obradov a podľa starého kalendára, niektorí podľa nového, niektorí sa vzpierajú na škodu jednoty, niekedy nie bez škriepok a porovnávaní.

III. Viacerí prechádzajú z gréckeho rítu na latinský a z latinského na grécky.

IV. Deti farníkov, ktorí nasledujú latinský rítus, sú pokrstené gréckokatolíckym farárom a tí im dávajú podľa svojho obradu aj sviatosť birmovania pri tej príležitosti.

V. Kajúnci oboch obradov dostávajú sviatosťné rozhrášenie od hriechov od gréckokatolíckych farárov doma, najmä chorí. Eucharistiu podávajú chorým podľa svojho obradu vo forme kvaseného chleba a rímskokatolíkom vo forme nekvaseného chleba. Tieto posvätené hostie odnášajú latinskí kňazi aj mimo svoju farnosť a uschovávajú obe formy chleba pre chorých v tabernákuloch svojho oltára. Nerobia to všetci, ale predsa len niektorí z nich, kde je ťažší prístup ku kňazovi.“

Ešte pred príchodom odpovede z Ríma, biskup sa rozhodol tieto pomery napraviť a rozhodol takto:

„I. Napomenul latinský ľud, aby aspoň na najslávnejšie sviatky roka sa potrápil prísť do rímskokatolíckeho kostola, hoc cesta bude dlhšia.

II. Vyhlásil, aby nezachovávali pôst podľa gréckeho obradu.

III. O prechode z jedného obradu na druhý nariadil, aby sa to nerobilo bez jeho súhlasu.

IV. Zakázal, aby pri krste rímskokatolíckych detí sa udeľovala sviatosť birmovania.

V. Napomenul latiníkov, aby svedčenie a prijímanie sviatosti a viatikum sa snažili prijať od rádrových kňazov, keď sa tí niekde dlhšie zdržia pri vyberaní almužien.“¹⁰³

Spišský biskup ďalej odporúčal Svätej stolici, aby gréckokatolícke farnosti ostali aj naďalej pod jeho správou. Odôvodňoval to tým, že gréckokatolícke fary majú malý počet duší, že „ich správcovia, žijúci väčšinou so ženou a deťmi, sotva

¹⁰⁰ Tamže, s. 150–151, 154.

¹⁰¹ Tamže, s. 171–172.

¹⁰² Tamže, s. 167.

¹⁰³ ΒΟΥΥΔΟΣΧΗ: The Quadrennial Reports, s. 251.

môžu vyžiť v takýchto podmienkach primerane ich stavu a latinský kňaz by sa nemohol medzi nimi uživiť ani ošatiť.”¹⁰⁴ Nezvyčajný stav, keď novozriadené Spišské biskupstvo bolo jediné, kde gréckokatolícke farnosti boli spravované v rámci samostatného dekanátu spolu s latinskými, Salbek odôvodňoval tým, že gréckokatolícke farnosti sú roztrúsené a od seba veľmi vzdialené. A ich farári si želajú zostať aj naďalej pod právomocou spišského biskupa. Jedna dedina spomedzi nich naznačila, že dobrovoľne prejde celkom z gréckeho obradu na latinský.¹⁰⁵ Z toho, čo som uviedol vyššie, je zrejmé, že obe strany mali na problém úplne odlišný pohľad a pri argumentácii narábali s faktami účelovo.

Gréckokatolícke duchovenstvo sa vo svojich výhradách voči „kradnutiu duší” odvolávalo predovšetkým na pápežské buly Urbana VIII. a Benedikta XIV., v ktorých sa katolíkom gréckeho obradu bez osobitného dovolenia Apoštolskej stolice výslovne zakazovalo prestupovať na latinský obrad, a to z akokoľvek vážnej príčiny. Rímskokatolíckym arcibiskupom a biskupom sa v nich zakazovalo prijímať do cirkvi gréckokatolíkov, a to aj s povolením gréckokatolíckych prelátov; takéto obradové prestupy budú anulované.¹⁰⁶

Nielen gréckokatolícke duchovenstvo, ale aj sami veriaci cítili ohrozenie svojho obradu a začali podnikáť kroky, ako nepriaznivý stav zmeniť. Obyvatelia obce Nižné Slovinky sa v roku 1786 listom obrátili o pomoc až na cisára Jozefa II. List bol daný na prešetrenie Spišskej stolici, ktorá mala podať dvoru presnú správu o situácii. Z historického aj z jazykového hľadiska je tento dokument veľmi zaujímavý, preto jeho najdôležitejšie pasáže odcitujem tak, ako ich zaznamenal vo svojej historickej práci Michal Lučkaj:¹⁰⁷ „To ťiž od starších našich slišalysme s častky u (!) samy zname ze tele obcy gakožto tu su sewne (!) nasse Zakarowce, Osturna, a obdolnegse Brutowcze o kterich nam rozrawgal šecko Csernya obywatel Brutowsky že Naboženstwa našego Greckeho byly naslednikow Naboženstwa preto že Latinskym Panom Fararom podlehly su widyme.”¹⁰⁸ Najväčšiu obavu mali z toho, čo sa „od šestoch guž Rokuw wysy našy napolneny gsu že wute-gšy (!) naš Pan Farar Basilius Jaborszky ostatneg

Farar w Szlowinkach Naboženstwa naseho jest, a že po smerty albo gestem za života geho Farar Latinskeho Naboženstwa danig bude, (: kdy mezi tym na Naboženstwa našeho wiše osem sto osob Latinskeho napoldruha sto, a to tilko prihodnich a wen 3 Dedin po Banyach ktere g dnestu, su, guno (!) inde čitat musime:) a by tim sposobem Naboženstwo wikoreneno gest we wisse recenich (!), a menowanich obcach praepodlehnutast (!) gegich Panum Fararum Latinskim ...”¹⁰⁹

Aj v iných spišských obciach podnikali gréckokatolíci kroky, ktorými chceli upozorniť úrady na úpadok svojej cirkvi. V roku 1784 dvaja sedliaci z obce Jurské prišli za spišským biskupom Salbekom a prosili ho, aby stotinský gréckokatolícky farár smel v ich obci slobodne vykonávať kňazskú službu. Svoju prosbu odôvodňovali tým, že v ich obci, kde väčšinu tvorili evanjelici a. v., žili len traja rímskokatolícki sedliaci, kým gréckokatolíckych sedliakov bolo 15 a okrem nich i dvaja gréckokatolícki želiari. Napriek tomuto nepomeru poberal cirkevné príjmy od katolíckych veriacich obidvoch rítov latinský farár z Holumnice. Ako ďalší dôvod, prečo žiadali pričleniť ich dedinu ako fliu k stotinskej fare, bola skutočnosť, že tieto dve obce boli od seba vzdialené necelú hodinu, kým do Holumnice im cesta trvala o dve hodiny viac. Od biskupa sa však vrátili bez odpovede a bez nádeje na nápravu.¹¹⁰

Po prijatí Tolerančného patentu Jozefa II. sa postavenie spišských gréckokatolíkov prekvapivo ešte viacej oslabilo. Viacerí protestanti, ktorí počas rekatolizácie prijali byzantsko-slovanský obrad, po roku 1781 sa opäť vrátili k svojmu vierovyznaniu. Gréckokatolícky historik Michal Lučkaj tento jav zdôvodňoval tým, že pôsobnosť gréckokatolíckych duchovných v nábožensky zmiešaných obciach bola veľmi obmedzovaná.

Na rozdiel od ostatných oblastí rozšírenia východného obradu (Šarišská, Zemplínska a Užská stolica), kde v 18. storočí v dôsledku migrácie obyvateľstva vznikli a udržali sa v mnohých obciach tri, niekde až štyri náboženské zbory, na Spiši smeroval konfesiónálny vývoj iným smerom – k náboženskej homogenizácii. Spišské gréckokatolícke zbory existujúce ako filie početne rýchlo upadali a vo väčšine prípadov do konca

¹⁰⁴ *Tamže*.

¹⁰⁵ *Tamže*. Totožnosť dediny ochotnej prejsť na latinský obrad biskup Salbek neuvádza.

¹⁰⁶ LUTSKAY: *Historia Dioecesis Munkatsiensis*, t. 5, in: *H3AMYPKyC*, 1995, s. 148 a 156.

¹⁰⁷ *Tamže*, s. 163–166. Skoncipovali ho za pomoci stotinského koadjutora Michala Kaňuka, ktorý ukončil bohoslovecké štúdium na Barbareu vo Viedni.

¹⁰⁸ *Tamže*, s. 165.

¹⁰⁹ *Tamže*. Túto obavu vyjadril aj sám dekan Jamborský v liste cisárovi Jozefovi II. Uviedol však odlišné údaje o počte veriacich, 800 dospelých a 400 nedospelých gréckokatolíkov.

18. storočia zanikli. Okrem prirodzeného vplyvu konfesionálne odlišného prostredia tu pôsobili aj ďalšie okolnosti, o ktorých bola reč vyššie.

Znovu pod Mukačevom

Keď pápež Kliment XIV. v roku 1771 po dlhom úsilí mukačevského kléru erigoval samostatnú gréckokatolícku Mukačevskú eparchiu, kryli sa jej hranice s hranicami rímskokatolíckej Jágerskej diecézy. Nepatrili teda do nej gréckokatolíci v Spišskej, Turnianskej a Gemerskej stolici, ktoré ležali na území spadajúcom do jurisdikcie Ostrihomského arcibiskupstva. Ešte v roku 1662 poveril ostrihomský arcibiskup Juraj Lipaj spišského prepošta správou nad gréckokatolíckymi v spomínaných troch stolicách. Tento stav trval do roku 1776, keď po erigovaní Spišskej diecézy podriadila Mária Terézia (a potvrdila to i Svätá stolica) aj miestnych gréckokatolíkov novovytvorenému biskupstvu.

Jozef II. sa pri svojich cestách po Uhorsku mal možnosť oboznámiť aj s náboženskou situáciou v krajine. Aj napriek tomu, že cisár viackrát navštívil aj Spiš, informácie, ktoré mal k dispozícii on, rovnako ako i Kráľovská miestodržiteľská rada, neboli veľmi spoľahlivé. Najlepšie to dokazuje tá skutočnosť, že hlavnou príčinou, pre ktorú sa cisár začal zaoberať návrhom na obnovenie plnej právnej jurisdikcie Mukačevského biskupstva nad spišskými gréckokatolíckymi dedinami, bola správa o tom, že tri gréckokatolícke farnosti na Spiši prešli na „arménsky obrad“ a aj ďalšie majú rovnaký úmysel. Aby sa zabránilo šíreniu údajného „arménskeho obradu,“ mal mukačevský biskup inkriminované dediny navštíviť, prevziať ich pod svoju správu a postarať sa o nápravu.¹¹¹

Mukačevský biskup A. Bačinský v odpovedi Kráľovskej miestodržiteľskej rade uviedol na pravú mieru spomínanú „arménsku hrozbu.“ V celej Spišskej stolici, ba ani v celom jeho biskupstve sa žiadni Arméni, ani „arménsky obrad“ nevykytuje, a tak nijaké nebezpečenstvo prechodu naň nehrozí. Biskup však využil pozornosť najvyšších miest k tomu, že upozornil na zložitú situáciu spišských gréckokatolíkov: „Ale viem o tom, že latinskí farári i sama Spišská kapitula robia nepravosti

ako farárom gréckeho obradu v ich duchovných funkciách, tak aj gréckokatolíckemu ľudu nielen vo vykonávaní svojho obradu, ale rôznymi spôsobmi sa usilujú priviesť ich k rímskemu či latinskému obradu. Týmto vlastne vznikajú spory medzi farármi i medzi ľuďmi, ako i zmiešanie obradov.”¹¹²

V ďalšej korešpondencii Miestodržiteľskej rady so spišským generálnym vikárom sa už nespomína hrozba prestupu z gréckokatolíckej cirkvi do arménskej, ale vyslovuje sa požiadavka, aby mukačevský biskup venoval viacej duchovnej starostlivosti tým oblastiam svojej eparchie, ktoré prešli od svojho obradu „ad augustanam confessionem,“ alebo majú zámer k nej prejsť.¹¹³ List podobného znenia bol zaslaný aj mukačevskému biskupovi. Ako z oboch dokumentov vyplýva, došlo na Miestodržiteľskej rade k omylu a zámene „augustanae confessionis“ za „Ritus Armenorum.“ O slabej informovanosti o tamojších pomeroch svedčí aj ten fakt, že v Budíne nemali presné informácie ani o počte gréckokatolíckych farností, keďže vo svojich dokumentoch uvádzajú ich počet 11 alebo 12. Z nich 3 mali v nedávnej dobe prejsť „ad Religionem Evangelicam.“ Ktoré by to mali byť, sa však nikde neuvádza.¹¹⁴

Vzniknutý rozruch paradoxne prispel k vyriešeniu sporu o spišské gréckokatolícke farnosti. Mukačevský biskup A. Bačinský v liste zo 14. novembra 1786 Miestodržiteľskej rade navrhol, aby bol z dôvodu lepšej duchovnej správy spišských farností vytvorený generálny vikariát so sídlom v Prešove alebo v Košiciach, ktorý by podliehal jeho právomoci. Odôvodňoval to veľkou vzdialenosťou medzi Užhorodom¹¹⁵ a Spišom (cesta vtedy trvala dva dni), ako i veľkým množstvom farností, ktoré patria pod jeho jurisdikciu.¹¹⁶ Kým napríklad pod Spišskú diecézu spadalo v roku 1786 len 89 farností, mukačevský biskup mal na starosti vyše 600 farností na území 14 stolíc. O údajnom prechode troch obcí k evanjelickej cirkvi a. v. biskup uviedol, že okrem dediny Lomné, ktorá bola vyňatá z jurisdikcie gréckokatolíckeho farára v Stotinciach a veriaci „ad Ritus Latinum traducti,“ na čo viacerí z nich konvertovali na evanjelickú a. v. vieru a zopár ďalších ojedinelých prípadov, nie je mu známe, že by celé tri farnosti boli prešli do evanjelickej a. v. cirkvi.¹¹⁷

¹¹⁰ *Tamže*, s. 128.

¹¹¹ *Tamže*, s. 104

¹¹² *Tamže*, s. 106. Rovnako v liste Miestodržiteľskej rade z 14. 11. 1786 ubezpečoval, že na Spiši nie sú žiadne stopy ani vedomosti o prítomnosti Arménov, *Tamže*, s. 115.

¹¹³ *Tamže*, s. 110. List datovaný 26. septembra 1786.

¹¹⁴ *Tamže*.

¹¹⁵ Biskup A. Bačinský preniesol v roku 1773 sídlo Mukačevského biskupstva z Mukačeva do Užhorodu, ktorého centrálna poloha lepšie vyhovovala správe rozsiahlej eparchie. Sídlom biskupa sa stal jezuitský kláštor, ktorý po zrušení rehole ostal prázdny.

¹¹⁶ *Tamže*, s. 130.

¹¹⁷ *Tamže*, s. 115–116.

Dlhoročné úsilie sa skončilo v roku 1786, keď na základe rozhodnutia 2825/35196 prijatého uhorským kráľovským miestodržiteľstvom, vydaného v Budíne, mali byť spišské gréckokatolícke farnosti bez ďalších prietahov jurisdikčne vyňaté zo správy generálneho vikára spišského biskupa a pričlenené k Mukačevskej eparchii. Toto rozhodnutie obdržali obidve strany, mukačevský biskup Andrej Bačinský i spišský generálny vikár Pavol Erdédy. 27. júla 1787 potom vznikol vikariát so sídlom v Košiciach, do ktorého správy pripadli aj spišské gréckokatolícke farnosti. Po dlhotrvajúcich sporoch s mestom Košice, ako i jágerským biskupom bolo v roku 1806 sídlo vikariátu presunuté z Košíc do Prešova, kde bolo v roku 1818 erigované Prešovské biskupstvo.

Problém etnicity gréckokatolíkov na Spiši

Postupné stieranie rozdielov medzi roľníckymi a valašskými obcami od polovice 17. storočia spôsobilo, že sa strácali aj etnické rozdiely medzi valašským obyvateľstvom a jeho okolím. Tento proces najskôr prebehol na Gemeri, kde sa valašskí Rusíni v dôsledku izolácie od ostatných rusínskych oblastí asimilovali už v 17. storočí. Valašské slobody tu prilákali veľké množstvo slovenských, maďarských a nemeckých roľníkov, takže tunajšia stolica bola v roku 1635 nútená vydať nariadenie, ktorým sťažovala dovtedy viac-menej bezproblémový príchod nových osadníkov do valašských dedín.¹¹⁸ Existenciu gréckokatolíckych Slovákov na Spiši, podobne ako na Gemeri, treba teda vnímať ako výsledok dvoch odlišných historických procesov. Prvým bola účasť slovenského etnika na valašskej, najmä však na tzv. lazovej kolonizácii v 16. a 17. storočí. Druhým, podľa môjho názoru rozhodujúcim procesom, ktorého produktom sú slovenskí gréckokatolíci na Spiši, bola prirodzená asimilácia Rusínov v majoritnom slovenskom prostredí. K procesom akulturácie a asimilácie medzi rusínskym a slovenským etnikom dochádzalo už v prvých fázach ich koexistencie. Obce osídlené valašskými kolonistami boli spočiatku od okolia hospodársky a sociálne značne nezávislé, čo umožňovalo konzervovať znaky a vedomie náboženskej, jazykovej a etnickej odlišnosti od okolia a prenášať ich aj na ostatné etniká, ktoré sa do valašskej kolonizácie zapojili.

Od polovice 18. storočia dochádzalo na Spiši, podobne ako na celom východnom Slovensku, k intenzívnemu procesu vyrovnávania jazykových, konfesiónálnych a kultúrnych rozdielov, ktoré vznikli v dôsledku migrácie obyvateľstva od konca 17. do prvej tretiny 18. storočia. V dedinských spoločenstvách, v ktorých migračné pohyby narušili etnickú a náboženskú homogenitu, spôsobili tieto zmeny komplikácie pri fungovaní normálnej, tradičnej dedinskej spoločnosti. Medzi jej charakteristické znaky totiž patrí jednota kultúry a noriem regulujúcich správanie.¹¹⁹ V ďalšom vývoji takýchto kultúrnych rôznorodých oblastí preto nevyhnutne dochádzalo k vyrovnávaniu vzniknutých jazykových, konfesiónálnych a kultúrnych rozdielov. V prípade koexistencie zmiešaných rusínsko-slovenských obcí, resp. prepojených oblastí medzi hlavné rozdiely patrili odlišná reč, odlišný liturgický jazyk a jazyk cirkevnej administrácie, posun v cirkevnom kalendári a z toho vyplývajúce rozdielne dni sviatočného pokoja a odlišné pôstne pravidlá. Produktom tohto procesu kultúrneho a etnického zjednocovania bolo buď sformovanie novej kultúrnej homogénosti, ktorá sa prejavovala kvalitatívne novými formami,¹²⁰ alebo etnická a v ďalšej fáze prípadne i konfesiónalna asimilácia minority.

Významnými faktormi, ktoré tento proces ovplyvňovali, boli i objektívne existujúce rozdiely medzi jednotlivými mikroregiónmi, vyspelejšie formy hospodárenia a vyššia sociálna úroveň v etnicky slovenskom priestore oproti severne ležiacim podhorským oblastiam rozšírenia rusínskeho etnika. S narastajúcou geografickou mobilitou súvisiacou s podomovými remeslami, rozšírenými furmankami a obchodníctvom u Rusínov¹²¹ to u nich viedlo k snahe osvojiť si väčšinový jazyk – slovenčinu, čo bolo pre Rusína a Poliaka krokom, ktorý ho spoločensky pozdvihol, poskytol väčšie sociálne výhody a činil ho schopnejším v stykoch po celom Uhorsku. Tento asimilačný proces bol intenzívny aj preto, že až do začiatku maďarizácie bola na východnom Slovensku slovenčina (v jej tamojších nárečových podobách) považovaná za „panskú reč,“ ktorou sa komunikovalo na trhoch a jarmokoch a rozprávala ňou aj miestna šľachta a meštianstvo.¹²²

Znalosť slovenského jazyka bola pre rusínske obyvateľstvo na východnom Slovensku dôležitá

¹¹⁸ ILA: Die walachische Bevölkerung, s. 148.

¹¹⁹ Z. BAUMAN: *Sociologie*. Praha, 1966, s. 187.

¹²⁰ J. BOTÍK: Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia, in: *Slovenský národopis*, roč. 43, 1995, č. 4, s. 435.

¹²¹ J. ČAPLOVIČ: *O Slovensku a Slovákoch*, trans. a ed. V. Urbancová. Bratislava 1975, s. 90.

¹²² S. CZAMBEL: *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, 1. diel. Turčiansky Svätý Martin 1906, s. 182 a nasl. Pozri tiež J. HŮSEK: Národné povedomie na východnom Slovensku, in: *Prúdy*, roč. 8, 1924, č. 9–10, s. 562–563.

najmä z dôvodu intenzívnych hospodárskych a spoločenských stykov v etnicky odlišnom prostredí.¹²³ V spišských mestách a mestečkách prevládalo nemecké a slovenské etnikum a tieto dva jazyky bolo najčastejšie počuť na trhoch, kam dedinské obyvateľstvo odchádzalo speňažiť čas svojej produkcie. V mestách prebiehal proces etnickej a náboženskej asimilácie gréckokatolíckych Rusínov oveľa rýchlejšie ako na vidieku. Vyplyvalo to najmä z malého zastúpenia Rusínov a všeobecne gréckokatolíkov v mestskom živle. Ján Čaplovič, ktorý sa venoval výskumu Rusínov, vo svojej práci *Etnografie von Ungern* o zastúpení Rusínov v mestách napísal: „Remeselníkov muselo byť medzi Rusínmi odjakživa málo, lebo medzi cechovými listinami, ktoré som prelistoval a ktoré som uverejnil vo všeobecnej etnografii, nenašiel som ani jednu v rusínskej reči tak ako ani v rumunskej. Ich voľakedajší remeselníci patrili k najspodnejšej remeselníckej triede a vyrábali len pre vlastnú spotrebu.“¹²⁴ Ich rýchlu asimiláciu okrem etnickej odlišnosti spôsobovala aj konfesionálna cudzosť miest. Začlenením sa do iného náboženského prostredia sa u Rusínov takmer súčasne strácala aj ich etnická identita.

Afinita k východoslovenskému kultúrnemu prostrediu je doložená i u susedných Rusínov, tzv. Lemkov z Galície. O ich sklone prispôbovať sa kultúre východných Slovákov a preberať ich zvyky napísal v prvej polovici 19. storočia J. Holovacký toto:

„Лемко не роднитя съ мазуром, не перенимаеть отъ него ничего, ни платья, ни обычаевъ. Напротивъ того, онъ охотно сообщается со словаками, легко привыкаетъ къ словацкой речи, любить иногда похвастаться знаніемъ словацкаго наречія, которое даже считаетъ чем-то лучшимъ и высшимъ своего роднаго. Побывавъ или въ услуженію за Бескидомъ, парни и девки перенимають словацкую речь и часто переменяють свои имена: Настка, Феня, Парася – на словакия: Аница, Катица, Марца.“¹²⁵

Ak uvážime, že akulturačný proces bol taký intenzívny u haličských Lemkov, u Rusínov žijúcich vo východoslovenských stolicích, a teda aj na Spiši musel byť v dôsledku častejších kontaktov a interferencií ešte silnejší. Už v 18. storočí bol vplyv východoslovenských nárečí na cirkevnú slovančinu v niektorých farnostiach taký výrazný, že jazykovedci hovoria o cyrilských zápisoch miestneho dialektu.¹²⁶

Nakoniec sa ešte pristavím pri otázke stotožňovania náboženskej a etnickej identity, ktorá sa v slovenskom prostredí zachovala najdlhšie a najvýraznejšie v podmienkach gréckokatolíckej cirkvi. Keď E. Fényes v prvej polovici 19. storočia vo svojej *Štatistike Uhorska* vyčíslňoval zastúpenie jednotlivých národností pri všetkých konfesiách, všimol si aj skutočnosť, že medzi príslušníkmi jednotlivých náboženstiev výrazne prevažuje jeden národ. Na základe zisteného stavu potom vysvetľoval fakt, že v Uhorsku sa na označenie náboženskej príslušnosti používajú mená národov.¹²⁷ Tento jav nebol typický len pre Uhorsko, ale pre celú strednú a juhovýchodnú Európu. V oblastiach, kde sa vyskytovali viaceré vierovyznania, sa medzi ľuďmi zaužívalo ich označovanie podľa národa, ktorý sa javil ako ich hlavný nositeľ. V Rusku sa evanjelická viera nazývala nemeckou či čuchonskou, na Ukrajine, v Galícii a v západných oblastiach Ruska bola katolícka viera označovaná ako poľská, pravoslávna a uniatská (gréckokatolícka) ako ruská. V Bukovine sa zasa pravoslávna viera vnímala ako valašská, uniatská viera sa nazývala ruskou.¹²⁸

Podobná schematizácia pretrvávala veľmi dlho aj na východnom Slovensku, ako o tom svedčia správy miestnej inteligencie z konca 19. storočia. Zmieňuje sa o nej napríklad Štefan Mišík v polemike s Jozefom Škultétym vedenej na stránkach *Slovenských pohľadov*: „Uniatov v severovýchodných krajoch Uhorska pokladajú jednoduchí Slováci, medzi ktorými títo žijú, za Rusnákov a nielen Slováci, ale aj Nemci a Maďari ich nazývajú Ruthenen, Rusnaken, ruthének alebo oroszok.“¹²⁹ Stotožňova-

¹²³ J. DORUEA: *Slováci v dejinách jazykových vzťahov*. Bratislava 1977, s. 59–60.

¹²⁴ ČAPLOVIČ: *O Slovensku a Slovákoch*, s. 90.

¹²⁵ Я. Головацкий: *Песни*. 1878, citované podľa А. Петров: *Заметки по угорской Руси*. Санкт Петербург 1906, s. 448.

¹²⁶ Porovnaj darovaciu listinu stotinského šoltýsa z roku 1607. Петров: *Материалы до истории Угорской Руси*, vol. IV, s. 46–47: „Гдежь тодь то кусь поля до того часу не належалъ никому иншому, толко до мене самага вѣчнѣ, который же кусь поля вѣчнѣ отдаю и поручамъ ку той же церкви нешей Фольварскей а греко-рускей, а то для спасенія душъ вѣрныхъ, а на поправу, анебо на свѣтло ....“ Pozri tiež pozn. č. 26, iné príklady na prenikanie slovakizmu do cirkevno-slovanských textov pozri P. ŽEŇUCH: *Medzi Východom a Západom: Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku*. Bratislava 2002, s. 125–155 a 166–207.

¹²⁷ E. FÉNYES: *Statistik des Königreiches Ungarn*. Pesth 1843, s. 103: „Es ist also kein Wunder, wenn in Ungarn das gemeine Volk manche Religionsgenossen mit Nationalnamen bezeichnet. So heisst die griechisch-katholische Religion allgemein die ruthenische, die reformierte die magyarische, die lutherische die slowakische, die griechisch nichtunirte, die walachische.“

¹²⁸ Петров: *Материалы до истории Угорской Руси*, vol. IV, s. 13.

¹²⁹ Mišík: *Akej viery sú Slováci*, s. 665.

nie náboženskej príslušnosti a národnosti u uhorských gréckokatolíkov si všimol aj I. Sreznevskij, ktorý v štyridsiatych rokoch 19. storočia podnikol vedeckú cestu po Uhorsku: „Русинов по вере (Русинами в королевстве венгерском называют всех униатов и православных без различия, точно ли они Русини или Словаки) я уже встречал и прежде, в столицах Гемерской, Спишской, Шаришской и Земплинской, но это русини по вере а по языку, по народности – Словаки.”¹³⁰

Takéto prepojené vnímanie konfesionálnej a etnickej identity nebolo rozšírené len medzi ľudom. Často mu podliehali aj vzdelanci, ktorí potom utvárali skreslený obraz o etnickom zložení obyvateľstva na východnom Slovensku. Ten sa menil len veľmi pomaly. Už Matej Bel označoval uhorských Slovanov gréckokatolíckeho vierovyznania konzekventne ako „Ruthenov,” a to nielen vo význame konfesionálnom, ale aj etnickom. Slovanov rímskokatolíkov považoval za Slovákov a Poliakov.¹³¹ Aj prvý spišský biskup Karol Salbek v jednej z prvých správ zaslanej do Ríma v roku 1780 zaznamenal dobové pomenovania gréckokatolíkov na Spiši. „Je tu aj ľud gréckeho obradu, ktorých nazývame uniati (pravoslávnych tu niet), lebo sú spojení s Rímom. Sú to Rusnáci, Rusíni, Rusi a sú pomiešaní s rímskymi katolíkami v dedinách, ktoré patria jednotlivým zemepánom.”¹³²

Pre kritické hodnotenie správ súčasníkov o etnickej situácii na rusínsko-slovenskom pomedzí je teda rozhodujúce, aké kritériá použili pri určovaní národnej príslušnosti. Či mysleli v starých schémach a etnicitu odvodzovali od náboženskej príslušnosti, alebo za jej rozhodujúci znak pokladali – v duchu formujúceho sa národného hnutia – rodný jazyk. V prípade, že za hlavný znak etnicity pokladali jazyk, je potrebné ešte zohľadniť skutočnosť, do akej miery boli schopní odlíšiť dva

relatívne podobné jazyky, navyše pri existencii prechodných nárečových oblastí.

V slovenských vedeckých kruhoch sa ako prvý otázkou etnicity gréckokatolíckych veriacich zaoberal už v tridsiatych rokoch 19. storočia spomínaný Ján Čaplovič. Dospel k názoru, že veľkú časť gréckokatolíckych Spišiakov treba prirábať k Slovákom. Kým z diecezálneho hľadiska sú spišskí *rutheni*, tak ako aj zemplínski, abovskí a šarišskí označovaní ako *slavicae partes*, ich jazyk je, ako to on nazval, „spišskou slovenčinou” a z jazykového hľadiska sú tunajší gréckokatolíci viac Slovákami ako Rusínmi.¹³³

Cenný pohľad na jazykovú a národnostnú situáciu na Spiši v prvej polovici 19. storočia možno nájsť v listoch a záznamoch poľského slavistu, jazykovedca a etnografa Andrzeja Kucharského. Vo svojich *Listoch ze Slovánských Uher*, adresovaných Václavovi Hankovi, venoval pozornosť aj faktu, že Spiš tvoril západnú hranicu rozšírenia byzantsko-slovanského obradu. Na rozdiel od vtedy zaužívanej praxe nepokladal všetkých gréckokatolíkov paušálne za *Rusov* (Ruthenov), ako to bolo zvykom v dobovej uhorskej literatúre:

„Na Spissi též berau počátek swüg osady Rusniakůw, táhnauce se pořád hausstěgi ke wschodu; ale gazyk wytworil se zde geden polsko slowácký; a Rusniakem nic se tu giného nerozumj, než wyznawače cirkwe slowánské wedlé obradu wzchodnjho se záchodnj wrchnostj spogeného; gsau to tak zwanj Uniti, u nichž náboženstwj odbýwá se w staroslowankém gazyku. Kázanj gežto u nich zřjodka býwagj, záležegj od kazatelůw, kterýž gestli gest rodem z toho okolj, mluwj k lidu z polska po slowácku; ale gestli rodem z Marmarošské stolice, kde se giž mluwj po rusku, slýchati musegj Rusjni zeslowačenj kázanj předce ruského.”¹³⁴

¹³⁰ И. Срезневский: Донесение V-ое, in: Журнал Министерства Народного просвещения. 1843, №37, от. 4, с. 47.

¹³¹ B. VARSÍK: *Národnostná hranica slovensko-maďarská v ostatných dvoch storočiach*. Bratislava 1940, s. 34.

¹³² POZRI BOUYDOSCH: The Quadrennial Reports, s. 247: „Rursum populus graeci ritus, qui Unionem (nam schismatici hic quidem nulli) cum Romana Sede profitetur, quos Russnakos aut Ruthenos, vel etiam Russicos dicunt: in pagis juri privatorum dominorum terrestrium obnoxiiis cum romano-catholica plebe permixtus est.”

¹³³ ČAPLOVIČ: *O Slovensku a Slovákoch*, s. 86.

¹³⁴ Dialekt spišských Slovákov Kucharski označuje ako *poľsko-slovenský*. „W poldnj gmenowitě části Spissi začíná se twrdý dialekt polsko=slowenský. Twrdý prawjm , neboť místo českého t neb polského ć užjwagj c; místo neb dz twrdého dz a t. d.” Pozri: *Ze Slowánských Uher: Z listu p. profesora Kucharského z Wjdne 19. března 1828*, in: *Časopis společnosti vlasteneckého museum w Čechách: Liternj zpráwy*, 1. Praha 1829, roč. 3, s. 129–130. Kucharski podľa všetkého prevzal označenie miestneho dialektu ako jazyk *poľsko-slowácký* od Jána Kollára alebo od P. J. Šafárika. J. Kollár v predhovore k prvému zväzku *Písni lidu slovenského v Uhřích* (vyšli v roku 1823) popri *vlastnom slovenskom nárečí* odlišuje okrem iných i „poľsko-slovenské nárečí, propletené mnohými poľskými slovy a výrazy, panuje obzvláště v Šarišské, Spišské a Oravské stolici a miluje místo slovenského d, t šeplavé dz, tz ku př. místo iděm, buděm mluví idzem, budzem.” P. J. Šafárik v *Dejinách slovenského jazyka a literúry všetkých nárečí* vydaných v roku 1826, teda dva roky pred Kucharského cestou po slovenských krajinách použil termín *poľsko-slovenská variácia* slovenčiny na označenie nárečí, ktorými sa hovorí na Spiši, Šariši, Above, Zemplíne a v jednej časti Oravy. Pozri J. KOLLÁR: *Vybrané spisy Jána Kolára. Prózy*. Svazek druhý. Praha 1956, s. 211; P. J. ŠAFÁRIK: *Dejiny slovenského jazyka a literúry všetkých nárečí*. Bratislava 1963, s. 364.

Ani pomerne spoľahlivý *Lexicon locorum* z roku 1773¹³⁵ ešte nezaznamenáva na Spiši ani jednu farnosť „Religionis Graeci ritus“, pri ktorej by v rubrike „Principaliter in eodem viget Lingua“ bol uvedený iný jazyk ako „Ruthenica.“¹³⁶ Tento úradný lexikón osád uhorského kráľovstva, ktorý bol zostavený pre potreby cisárskeho dvora, uvádza na Spiši 14 dedín, kde prevládala „lingua ruthenica,“ v 123 obciach prevládal slovenský a v 20 nemecký jazyk. Celkovo bolo v spomínanom roku na Spiši 157 sídel – 10 miest a 147 dedín.¹³⁷ Aj v dokumentoch urbárskej regulácie Márie Terézie sú gréckokatolíci uvádzaní dôsledne ako *rutheni*. Podľa nich tvorili *rutheni* väčšinu obyvateľstva v 20 spišských obciach: Nižné Repaše, Nižné Slovinky, Vyšné Slovinky, Helcmanovce, Stráňany, Stotince, Kojšov, Veľký Lipník, Oľšavica, Osturňa, Podproč, Poráč, Torysky, Závadka, Kremná, Jakubany, Jarabina, Kamienka, Litmanová a Sulín.¹³⁸ Bolo obdobie, keď sa národná identita iba začínala formovať a získavať na význame, stála v tieni náboženskej identity. Preto sú všetky obce s gréckokatolíckou majoritou obyvateľstva označené v *Lexicone locorum* i v tereziánskych urbároch ako *ruthénske*, aj keď prinajmenšom z jazykového hľadiska by mala byť časť z nich zaradená medzi slovenské obce.

Farnosť Hornospišského dekanátu – Jarabina (s fíliou, od roku 1777 samostatnou farnosťou Kremná), Jakubany, Kamienka, Litmanová, Sulín (s fíliami Hraničné, Mníšek nad Popradom, Závodie, Medzibrodie a Krendželovka) – ležali na území, ktoré bolo spolu so 16 spišskými mestami od Žigmundovho zálohovania až do roku 1772 pod správou Poľského kráľovstva. Cirkevnoprávne podliehali pod przemyslského biskupa, preto nie sú uvedené v *Lexicone locorum* z roku 1773. Po opätovnom pričlenení zálohovaných miest

a obcí k Uhorsku prejavili mukačevskí biskupi nárok aj na tieto farnosti. Súčasťou Mukačevskej eparchie sa stali až v roku 1786.¹³⁹

Prvým, kto si všimol existenciu gréckokatolíckych obcí, ktoré sa jazykovo nelíšili od okolitých slovenských dedín, bol Matej Korabinský. Ako prešovský rodák z vlastnej skúsenosti poznal etnické a náboženské pomery na východnom Slovensku, nepodliehal v tej dobe bežnej praxi stotožňovať pojmy gréckokatolík a Rusín (*Ruthen, Rusnak*). Ako *slowakisches Dorf* označuje niekoľko desiatok východoslovenských dedín, pri ktorých je uvedené gréckokatolícke náboženstvo. Na Spiši ako gréckokatolícke slovenské obce uvádza Korabinský Vyšné a Nižné Slovinky, Poráč. Z troch gemerských obcí východného obradu bol Šumjac „*rusnakisches Dorf*,“ Vernár „*slowakisches und rusnakisches Dorf*“ a o Telgárte Korabinský napísal, že mal kedysi nemeckých, teraz rusínskych a slovenských obyvateľov.¹⁴⁰

Ďalšie dielo zaznamenávajúce existenciu Slovákov gréckokatolíkov pochádza až z dvadsiatych rokov 19. storočia. Jeho autorom je už viackrát zmienený etnograf Ján Čaplovič.¹⁴¹ V kapitole práce *Etnografia Slovákov v Uhorsku* venovanej náboženským pomerom u Slovákov zahrnul do náboženskej štruktúry aj slovenských gréckokatolíkov a ich počet odhadol na 153 000.¹⁴² Pozorne si všimol vývoj etnických vzťahov a v tejto súvislosti poznamenal, že medzi Rusínmi je mnoho odpadlíkov, ktorí sa čiastočne poslovenčujú, čiastočne pomaďarčujú a ich reč je na ústupe.¹⁴³ Čaplovičove diela (*Etnografia Slovákov v Uhorsku* a *Etnografia Rusínov v Uhorsku*), v ktorých svoje zistenia prezentoval, však zostali v 19. storočí v rukopise a výraznejšie neovplyvnili názory vedeckých kruhov na jazykový a etnický charakter východného Slovenska. Neskoršia vedecká spisba

¹³⁵ Alexej Petrov, ktorý sa venoval výskumu jazykových a etnických pomerov severovýchodného Uhorska, považoval údaje *Lexiconu* za hodnoverné. Podľa neho zaznamenávajú: „vyjma malý počet osad, úplne pravdivé jazykové a etnografické pomery severovýchodného Uherska v tretej čtvrti XVIII. st.“ A. PETROV: Kdy vznikli ruské osady na uherské Dolní Zemi a vůbec za Karpaty?, in: *Český časopis historický*, roč. 29, 1923, seš. 3–4, s. 412.

¹³⁶ *Lexicon locorum Regni Hungariae*, s. 219–224.

¹³⁷ *Tamže*, s. 219–222. Pozri tiež A. PETROV: *Národopisná mapa Uher podle úředního lexiconu osad z roku 1773*. Praha 1924, s. 35.

¹³⁸ UDVARI: *A Mária Terézia-féle úrbérrendeszés*, s. 29–30.

¹³⁹ Niekde sa chybne uvádza rok 1782. V skutočnosti sa nariadením Miestodržiteľskej rady z 22. augusta 1786 pod číslom 2825/35, 196 mali všetky gréckokatolícke farnosti na Spiši vrátiť do právomoci mukačevského biskupa. Pozri s. 22. V roku 1773 žilo napríklad v Jakubanoch okolo 1700 veriacich, v Jarabine 1112 veriacich, v Kremnej 300, v Kamienke 1428.

¹⁴⁰ KORABINSKY: *Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn, passim*.

¹⁴¹ Ako tajomník a neskôr direktor majetkov grófa F. F. Schönborna často cestoval na jeho mukačevské panstvo. Časté cesty z Viedne do Mukačeva mu boli príležitosťou na zoznámenie sa so životom ľudu na celom Slovensku. Vedel preto pomerne presne odlišiť východoslovenské nárečia od rusínskych a na základe jazyka stanovil hranice rozšírenia oboch etníc.

¹⁴² J. ČAPLOVIČ: *Etnografia Slovákov v Uhorsku*, trans. R. Břtáň, Bratislava 1997, s. 121. Početné zastúpenie Slovákov v jednotlivých konfesiách v roku 1840 stanovil na základe dostupných starších údajov takto: 1 590 500 rímskokatolíkov, 450 000 evanjelikov, 6 500 kalvínov a presne 152 692 „poslovenčených gréckokatolíkov.“

¹⁴³ *Tamže*, s. 85.

v Uhorsku až do osemdesiatych rokov 19. storočia gréckokatolíckych Slovákov nepozná. Väčšina vzdelancov, ktorí skúmali jazykové a národnostné pomery na východnom Slovensku, naďalej zastávala tézu, podľa ktorej boli všetci tunajší gréckokatolíci Rusínmi, resp. Rusmi. Stotožňovanie náboženskej príslušnosti gréckokatolíkov s príslušnosťou k rusínskej (vtedy označovanej ako *ruthénska*) národnosti spôsobovalo, že úradné štatistiky, rovnako ako gréckokatolícke cirkevné schematizmy, ešte aj v poslednej štvrtine 19. storočia poznajú len Slovákov rímskokatolíkov, evanjelikov a kalvínov, no nie sú v nich zmienky o Slovákoch gréckokatolíkoch. Aj spomínaný Elek Fényes patrilo do početnej skupiny uhorských etnografov a historikov 19. storočia, ktorí v rámci gréckokatolíckej cirkvi nerozlišovali slovenské a rusínske etnikum a termínu *ruthenus* dávali nielen konfesijný, ale aj etnický význam.¹⁴⁴ Vo svojich prácach medzi národnosťami, ktoré majú v Uhorsku zastúpenie v gréckokatolíckej cirkvi uvádzal len Rusínov, Rumunov a Maďarov.¹⁴⁵ Fényes podobne ako väčšina ostatných autorov poznal súdobé pomery v uhorskej gréckokatolíckej cirkvi len „spoza stola“ a vychádzal z informácií, ktoré získal z cirkevných schematizmov.¹⁴⁶ Tie ako oficiálne dokumenty Mukačevskej a Prešovskej eparchie odrážali ich postoj aj k národnostnej otázke. V prvej polovici 19. storočia sa v nich, uvádzala v rubrike jazyk, v ktorom kňaz kázal veriaciom kázne, „lingua ruthenica,” či „lingua slavo-ruthenica,” alebo „lingua hungarica.” Výnimku predstavujú tri gemerské obce – Vernár, Telgárt a Šumjac, patriace do Dolnospisiského gréckokatolíckeho dekanátu. V roku 1806 sa v schematizme Mukačevského biskupstva len pri týchto troch obciach uvádza ako jazyk kázne „lingua slavica.” V schematizmoch Mukačevského a po roku 1818 i Prešovského biskupstva

sa v 19. storočí pri zisťovaní etnickej príslušnosti veriaciach vo farnostiach nepoužívalo kritérium materinského jazyka obyvateľov obce, taká rubrika úplne chýbala. Namiesto toho sa uvádzalo, v akej reči kňaz káže. Je známe, že až do polovice 20. storočia tvorilo gréckokatolícke duchovenstvo sociálne uzavretú vrstvu, ktorá sa vplyvom tradície a neskôr aj formovaním v seminároch prezentovala navonok i vo vnútri dedinskej spoločnosti ako etnicky rusínsky element.¹⁴⁷

Etnodiferenčný proces sa medzi gréckokatolíckymi Mukačevského biskupstva začal najskôr práve na Spiši a Gemeri. Už na začiatku 19. storočia tu postupne začalo prevládať jazykové vnímanie národnej identity nad dovtedy dominujúcim konfesijným náhľadom. Dochádzalo k tomu najmä v dôsledku intenzívneho procesu akulturácie, ktorá v tomto najzápadnejšom výbežku Slavie Ortodoxa bola omnoho intenzívnejšia ako v iných oblastiach rozšírenia byzantsko-slovanského obradu na našom území. V roku 1880 sa v rámci sčítania obyvateľstva po prvýkrát zaznamenávali komplexné údaje o národnostnej a konfesijných štruktúre Uhorska. Na ich základe je možné jednoznačne odlišiť gréckokatolíckych veriaciach rusínskej a slovenskej národnosti. V roku 1880 žilo na Spiši 16 158 Rusínov a 22 502 gréckokatolíkov.¹⁴⁸ Rozdiel medzi týmito údajmi – 6 344 predstavuje počet gréckokatolíkov, ktorí pri sčítaní ako svoju materinskú reč uviedli slovenčinu. Išlo predovšetkým o obyvateľov obcí Helcmanovce, Sulín a Hraničné, kde sa väčšina obyvateľstva prihlásila za Slovákov. Aj v ostatných gréckokatolíckych obciach uviedla časť ich obyvateľstva ako svoju materinskú reč slovenčinu. V dôsledku prebiehajúceho etnodiferenčného procesu a prirodzenej asimilácie Rusínov sa podiel Slovákov medzi gréckokatolíckymi na Spiši, podobne ako na celom Slovensku, ďalej zvyšoval.

¹⁴⁴ Fényes v svojej Štatistike Uhorska, v kapitole, kde udáva počet Slovákov podľa náboženskej príslušnosti, uvádza: „Nach der Religion sind unter den Slowaken 1 215 944 Katholiken, 467 562 Lutheraner und 3 750 Reformierte.” Pozri FÉNYES: *Statistik des Königreiches Ungarn*, s. 77. Fényes gréckokatolíkov Slovákov nezaznamenáva ani na inom mieste, kde vypočítava, aké zastúpenie majú jednotlivé národnosti medzi konfesiami v Uhorsku. *Tamže*, s. 103.

¹⁴⁵ „... Die Griechisch-Unirten sind in den Comitaten Szabolcs, Zemplin, Beregh, Ungh, Borsod und Abauj, theilweise Magyaren, sonst hier wie auch in nördlichen Theile des Marmaroscher, Saroser und Zipser Comitats Ruthenen, in südlichen Theile des Marmoroscher und Ugoeser Comitats, und in den Gespanschaften Szathmar, Bihar, Arad, Kraßna, K. Szolnok, Kővár, Krasso, Temes, Walachen (...) sind.” FÉNYES: *Statistik des Königreiches Ungarn*, s. 71.

¹⁴⁶ O slabšej informovanosti Fényesa o stave v gréckokatolíckej cirkvi svedčí aj fakt, že jazyk, ktorý používali pri bohoslužbe, pokladal za ich národný jazyk. „... die Griechisch-Unirten ... gebrauchen bei Verrichtung des Gottesdienstes ihre Nationalsprache; ...” *Tamže*, s. 140.

¹⁴⁷ Pozri prácu: HARAKSIM: *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*, s. 68–69. TENŽE: *Národnostná identita Rusínov na východnom Slovensku*, in: L. Haraksim: *Národnosti na Slovensku*. Bratislava 1993, s. 71–80. TENŽE: „Zlatý vek” biskupa A. Bačinského a obrodenské obdobie A. Duchoviča – dve epochy dejín Rusínov, in: *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*, ed. J. Doruľa. Bratislava 2000, s. 10–36.

¹⁴⁸ Bližšie údaje s percentuálnym vyjadrením podielu Slovákov a Rusínov v gréckokatolíckej cirkvi na Spiši obsahuje štúdia IŠTOK a LESNIAKOVÁ: *Národnostná a konfesijná štruktúra obyvateľstva sídel Spišskej župy v roku 1880*, s. 103–109.

Die Zips in der Geschichte der griechisch-katholischen Kirche im 18. Jahrhundert

Die Region der historischen Zips ist ein Bestandteil des Kulturraums, wo schon etliche Jahrhunderte lang die Einflüsse des lateinischen Westens und des byzantinischen Ostens zusammentreffen. Dank dem, dass die Zips die Westgrenze der Verbreitung der Ostliturgie in Mitteleuropa bildet, spielte sie eine wichtige Rolle im Prozess des Durchdringens des lateinischen Modells der Kirchenstruktur, der westlichen Religiosität und Spiritualität in die orthodoxe – später griechisch-katholische Umgebung im nordöstlichen Ungarn. In der Studie achte ich besonders auf zwei Existenzaspekte der Ostliturgie in der Zips. 1.) Auf die spezifische Situation der Zipser griechischer Katholiken im Rahmen des Mukačover Bistums. 2.) Auf den Anteil der griechisch-katholischen Bevölkerung an der Religionsstruktur der Zips, auf das Festhalten seiner Veränderungen im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts, seitdem die ersten Angaben aus den Visitationen und Kirchenschematismen zur Verfügung stehen.

Selbst bei der Entstehung der griechisch-katholischen Kirche in Ungarn (bei der Užhoroder Union) im Jahre 1646 stammten auch die orthodoxen Pfarrer aus der Zips. Die Randlage der Zipser Pfarrbezirke, ein niedriges Sozial- und Bildungsniveau der Priester, komplizierte zwischenliturgische Beziehungen, sowie die Angst vor der starken Position der evangelischen Kirche A. G. in der Zips führten den Graner Erzbischof dazu, die Zipser griechisch-katholischen Pfarrbezirke gesetzgeberisch dem Zipser Propst unterzuordnen. Dieser seit dem Jahre 1662 bis zum Jahre 1786 dauernde Zustand hatte zur Folge, dass der Entfaltungsprozess des Sozial- und Bildungsniveaus beim griechisch-katholischen Klerus in der Zips ungefähr um eine bis zwei Generationen früher begann, als auf dem übrigen Gebiet der verbreiteten östlichen Liturgie. Dank dem, dass einige Zipser griechisch-katholische Priester seit Anfang des 18. Jahrhunderts an der Tyrnauer Jesuitenuniversität studierten, hatten sie in der geistlichen Vorbereitung für ihren Beruf Vorsprung vor den Priestern aus den übrigen Gespanschaften. Das zeigte sich in einer weit überdurchschnittlichen Vertretung der Priester aus der Zips unter der Kirchenelite des Mukačover Bistums sowie dadurch, dass im 18. Jahrhundert vier Bischöfe aus der Zips stammten. Auf der anderen Seite kam es jedoch in den liturgisch gemischten Dörfern zur Einschränkung der Pastoralaktivitäten der griechisch-katholischen Priester, zur Regulation der Zahl aller Pfarrbezirke und Filialen und weiter zu Diskriminierungsmaßnahmen seitens der Zipser Propstei.

Seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, besonders nach Angliederung von Galizien zur Habsburger Monarchie, ist ein erhöhtes Interesse des Hofes für die Fragen der griechisch-katholischen Kirche zu bemerken. Die Bedeutung der Zips, die bis dahin ökonomisch und im Bildungsniveau der meist entwickelte Teil des Mukačover Bistums war, ist gesunken und hat sich von den übrigen Gebieten, wo die Bevölkerung der byzantinisch-slawischen Liturgie lebte, kaum unterschieden. Die Zipser Region ist auch aus dem Gesichtspunkt des Bildungsprozesses der modernen Nationalidentität unter den slowakischen griechischen Katholiken von Bedeutung. Alle griechischen Katholiken auf unserem Gebiet wurden infolge der Identifizierung der religiösen und ethnischen Identität bis zum Ende des 19. Jahrhunderts offiziell als Ruthenen bezeichnet, seit Anfang des 19. Jahrhunderts auch als Ungarn. Eine Ausnahme bildeten die Zips und der Gemer, wo bereits seit dem Jahre 1806 auch Kirchenschematismen die slowakische Sprache als Predigtsprache erfassten, was ein zeitgemäßes Kriterium für die Bestimmung der Nationalität dieses oder jenes Dorfes war. In der Studie analysieren wir die Ursachen, warum sich in der Zips die Wahrnehmung der Ethnika aufgrund der Sprache anstelle der bis dahin erstrangigen Religionsangehörigkeit am frühesten durchgesetzt hat.

In der Religionsstruktur der Zips bildeten die griechischen Katholiken immer eine Minderheit. Im Laufe der Geschichte hat sich ihr Anteil an der Gesamtbevölkerung verändert, aber wahrscheinlich niemals 20 Prozent überstiegen. Seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts ist infolge der natürlichen oder absichtlichen Religionsassimilation, aber auch unter dem Einfluss einer markanten Migration ihr Anteil an der Gesamtbevölkerung der Zips gesunken, wie das aus der Analyse der statistischen kirchlichen und amtlichen Quellen hervorgeht. In der Studie werden neben den konfessionellen, wirtschaftlichen und sozialen Ursachen auch weitere (kulturelle, sozio-psychologische usw.), diesen Prozess beeinflussende Faktoren angedeutet.